

લેખાનુક્રમ

- ૧ ગૂર્જરભૂમિની ભવ્યતાનું એક ઉદ્દેશ્ય. પર્ણન
આચાર્ય શ્રી. જિનવિજય ૬
- ૨ સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય. લ. સ્વમવાસવદત્તાદિ નાટકગ્રંથ. અધિભારક
રસિકલાલ છો. પરીખ ૩૭
- ૩ શુદ્ધજનમ
વિદ્યેશ્વર શ્રીન્સ. અનુવાદક શ્રી. નરસિંહભાઈ, ઇ. પટેલ ૪૫
- ૪ ભારતીય નાટ્યસાસ્ત્રના બે નવીન ગ્રંથો
પ્રો. સીદ્ધે દેવી. અનુવાદક અ. બાપુરાવ ગ. ઠાકોર ૬૫
- ૫ ગૂર્જરેશ્વર વારાહ
વાલ્મીકી ગોવિન્દજી દેસાઈ ૭૪

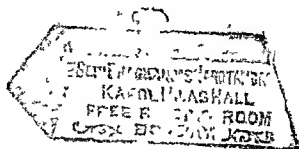

 મુદ્રક: ચિમનલાલ દિગ્વિજય મહેતા
 મુદ્રણસ્થાન: 'વસન્ત મેદુણાલય'
 પીઠાસિદ્ધ, સિવિલસ્ટેશન, રાણે,
 અમદાવાદ.

卐 પુરાતત્વ 卐

પુસ્તક ૫ મુ.]

પૃથ

[અંક ૧]

મંપાદક અને પ્રકાશક : વગિકલાલ હોદાલાલ પરીખ

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ

સારિ- સવાનમ ૩ ૫, પોસ્ટલ ગ્રાહ આના, છુટક અઠની મિંમત ૩ ૧-૮-૦ પોસ્ટલ નહિ.

ગૂર્જરભૂમિની આવી સુંદરતા અને સુખચત્રાને સાંભળી ઠેક ઇતિહાસકાળથી લઈ વર્તમાન સત્તાવ્ધીના આરંભ સુધીમાં અનેક પ્રજાવર્ગો આતો ઉપગોચ કરવા કે આવશ્ય લેવા આકર્ષાયા છે. પૌરાણિક યાદવોથી લઈ કૌટલ્ય પેરવાઓ સુધીના શકિતશાલી ભારતીય રાજપોએ આ ભૂમિને પોતાના સામ્રાજ્યની પટ્ટરાણી બનાવવા માટે મહાન પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમજ ચરતો અને ઝીંકાથી લઈ છીટીઓ સુધીનાં વિદેશીય રાજ્યલોકો પણ રાજવર્ગોએ પશુ એ સુંદરીના સ્વભાવી ચર્મા માટે અનેક કષ્ટો અને દુ:ખો વેઠ્યાં છે. જ્યારે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનાં પાનાઓ ફેરવીએ છીએ ત્યારે તેમાં આપણને નીચે લખ્યા પ્રમાણે, બુદ્ધિમૂઢી દિશાઓથી, બૂદ્ધે બૂદ્ધે વખતે, અનેક જાતના અને અનેક વર્ગના લોકોના ગૂર્જરભૂમિ તરફ આવવાના ઉત્સેખો મળી આવે છે.

સમુદ્રના માર્ગેથી, પશું કરીને, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦-૫૦૦ ના ગાળામાં અર્ધપૌરાણિક યાદવો આવ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી તે ઇ. સ. ૧૦૦ ગાળામાં ગ્રીક, બેક્ટ્રીઅન, પાર્થિ-અન, અને શક વગેરે જાતો વાળા ચરતોના રોજાઓ આવ્યા. ઇ. સ. ૬૦૦-૮૦૦ ના અરસામાં ઇરાનમાંથી નાશી છૂટેલા પારસીઓ અને તેમની પુઠ પકડતા અરબો ધુરવા. ઇ. સ. ૯૦૦-૧૨૦૦ ના ગાળામાં સંગેત્રીઅન જેવા અંગ્રીઓ લોકોનાં ઘાઘ પડ્યાં. સન ૧૨૫૦-૧૩૦૦ ના અરસામાં ત્યારે બુદ્ધગુપ્તાને ઇરાન તારાજ કર્યું ત્યારે ગ્રાણ્ય માત્ર લઈ આશ્ચર્ય પારસીઓ અને નવાચત સુસલમાનો દાખલ થયા. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ માં શીર-ગિઓ અને તેના કરીક તુર્કો પેશ. ૧૬૦૦-૧૭૦૦ માં આરબો અને ઇરાની આખાતના અંગ્રીઓએ ધરવા. ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦ ના ગાળામાં, પોતાતું નસીમ અજમાવવા નીકળી પડેલા આફ્રિકન, આરબ, ઇરાણી અને મહરાણી જેવા સૈનિકવર્ગો પહોંચ્યા. ૧૬૦૦-૧૭૫૦ ના વચગાળે આપારના લુપ્ત આર્મિનિઅન, ડચ, અને ફ્રેંચ વિગેરે સોદામરો આવ્યા અને ૧૭૫૦ અને ત્યાર પછી અંગ્રેજો આવ્યા.

રમળ માર્ગે-ઉત્તરની બાલુથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ૫૦૦ ઇ. સુધીમાં શક અને હજુ લોકો આવ્યા. ૪૦૦-૬૦૦ ના સુમારમાં ગૂર્જરો, અને ૭૫૦-૯૦૦ ના ગાળામાં પૂર્વકાશીન જાડેજ અને હાડી લોકો આવ્યા. ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં અફઘાન, તુર્ક, મોગલ અને બીજા ઉત્તર તરફના મુસલમાન રોજાઓ આવતાં રહ્યા. ૧૬૦૦-૧૫૦૦ ના દરમિયાન પાછળના જાડેજ અને કાડીઓ આવી વસ્યા.

ઇરાન દિશાની બાલુથી, પૌરાણિક કાળના આર્યો અને તેમના વંશજો લગભગ છેક ૧૧ થી ૧૨ થી સદી સુધીમાં ધીમે ધીમે આવતા રવા છે; જેમાં ઉદય ઉત્તરના પાછળો હરી યદાય, તે પછીની સદીથી તુર્ક, અફઘાન અને મોગલ મુસલમાનો આવ્યાં કર્યા.

પૂર્વના પ્રદેશમાંથી, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં ધૌર્ધલોકો આવ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ૩૦૦ ઇ. સ. સુધીમાં અર્ધશક જેવા ઘરપલોકો આવ્યા. ૩૫૦ ઇ. સ. માં ગુપ્તો અને ૪૦૦-૫૦૦ માં ગુર્જરો આવ્યા. ૧૫૩૦ માં મોગલો, ૧૬૫૦-૧૭૧૦ માં મરાઠાઓ અને સન ૧૭૮૦ અને તે પછી અંગ્રેજો દાખલ થયા. +

+ ઇ. એ. ઓર્એનના સીન્ગ્રીટિક સર્વે આફ્રિકાના, પુ. ૯, ભાગ ૨, પા. ૩૨૪ ના આધારે.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

[સ્તક ૫ મું.]

પોપ

[અંક ૧]

ગૂર્જરભૂમિની ભવ્યતાનું એક ઉદ્દેખ્ય વર્ણન

[આચાર્ય શ્રીજિનવિજય]

૧૧૪

ગરરી ગૂર્જરભૂમિ પોતાની મુદ્રતા અને સમૃદ્ધિના માટે જગતના જાણીતા પ્રદેશોમાં ધણા જૂના જમાનાથી-પ્રતિદાસના પ્રારંભજાળથી જ-વિખ્યાત થયેલી છે. ગૂર્જરભૂમિ એટલે સૌદર્ય અને સમૃદ્ધિશાળી ભૂમિઓની જાણે રાણી. એની જમીન રમવતી, અને નદીઓ નીરવતી, એનાં પતે રાજકુલોથી ઘેરાએલાં અને ક્ષેત્રો સુધાઓથી છવાએલાં, એનું જલ આરોગ્યકર અને પવન આદ્યાદકર, એનું વાતાવરણ સૌમ્ય અને જાતુમાન સર્વાનુંદૂળ; એની એવી પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓને લીધે ગૂજરાતની આર્થિકતા અન્ય ભારતીય દેશોની અપેક્ષાએ ધણી મોહક થઈ પડી છે. એના ચિરામાગ તરફ આવી રહેલો દિમા-લપના કપુઆતા જેવો અર્જુદાયક, પોતાના પ્રત્યંત પર્વતોવાળા પરિવારથી, એ ભૂમિને જાણે મુકુટધારણી, જનાવી દીધી છે. એના વસંતઋતુ ઉપર વહેતી સરસ્વતી, સાલમની, મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી સરિતાઓએ, પોતાની ઉજ્જવળ જલધાગઓથી, એને પંચસરદાર ધારિણીવી ઉપસા અપાતી છે. રત્નાકર અમુદે, રોમ્ભાત પ્રચંડ કલ્પોત્તોથી, એના પ્રાદ્યુલ્ભૂત પ્રસાદન કરી એને પુણ્યભૂમિની પદવી પ્રાપ્ત કરાવી છે. પ્રાચીન સમયના અદ્વિંસા પરમ ધર્મના આદ્યસંસ્થાપક યુગાદિદેવ ઋષભનાથ, નૈઋત્યલક્ષ્યચર્ચેના અનુભૂત આદ્ય આપનાર યાદવવીર્યકર નેમિનાથ, કમ યોગેના સક્રિયમાર્ગ ઉપદેશનાર વામુદેવ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે દિવ્ય પુરુષોએ પોતાના પદ્મપર્ણથી એ ભૂમિને પવિત્રતાની મુદ્રા સમર્પી છે. બાહ્ય, જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રીસ્ત, જરથોસ્ત અને હરિદામ જેવા જગતના શ્રેષ્ઠ પ્રધાન ધર્માનુયાયિઓને ઉદાર આશ્રય આપી એ ભૂમિએ ધર્મભૂમિની માનવંતી કીર્તી મેળવી છે. એના ચિરામાગ તરફ આવેલી અર્જુદાયકની પર્વતમાળા, નિર્મલોત્તર તરફ આવેલી મદ્રામમુદ્રની વીંગીમાળા, દક્ષિણપાર્શ્વ તરફ આવેલી ચિરનીર્જુ રણુભૂમિ અને 'વામપાર્શ્વ' તરફ આવેલી નર્મદા તાપી જેવી નદીની જેડી: આમ પૃથ્વીતળ ઉપરની પર્વત, સિંધુ, રણુ અને નદી જેવી વિશિષ્ટ વિભૂતિઓના પરિહરથી પરિગત થએલી આ ભૂમિ જાણે કોઈ દિવ્ય શક્તિ ધારિણી જેવી હોય તેવી ગ્રાએ છે.

બહેલા તે સાર્થવાહને હર્ષ અને કૌતુક પૂર્વક કાંઈક વાતચીત પૂછવાના ઇરાદા
સહખણુ કહેવા લાગ્યો કે લાલ, તમે કયા દેશથી આવો છો ? તમારો એ દેશ
શુભવાન અને સમૃદ્ધિવાળો છે ? તેમાં કયું નગર મુખ્ય ગણાય છે ? એ વગેરે
હકીકત તમે મને કહો.

સ આશ્ચર્ય ગૌર્જરાદેશાદાયાતોઽસ્મિ મહામતે ।
શક્તઃ સ્યાં તદ્ગુણાન્ વક્તું યદિ જિહ્વાસહસ્રવાક્ ॥
તથાપિ લેશતો દેશગુણાન્ કાનપિ વર્ણયે ।
સમૃદ્ધિર્યધપીન્દ્રસ્યાદ્મુતા તત્કિં ન કથ્યતે ॥
સમસ્તસસ્યસમ્પત્તિનિષ્પત્તિપ્રત્યલાઽચલા ।
પ્રત્યાસન્નજલાપૂર્ણકૂપાઽનૂપાસ્તિ યત્ર મુઃ ॥
યત્ર નારંગ-જંવીર-જમ્બૂ-નિમ્બ-કદમ્બકાઃ ।
રંમા-શોભાંજન-સ્વચ્છકપિત્થકરમર્દકાઃ ॥
પ્રિયાલુ-પીલુ-માકન્દ-શ્લેષ્માતકવિભીતકાઃ ।
વીજપૂરક-સર્જૂર-દ્રાક્ષેશુ-પનસાદપઃ ॥
ઘકુલઃ કેતકી જાતી ચમ્પકઃ શતપત્રિકા ।
મલ્લિકા-વાલક-જપા-સમૂલા-યુથિકાદયઃ ॥
ફલન્તિ યે તુ પુષ્પ્યન્તિ તરવઃ કેઽપિ ભૂતલે ।
કિયન્તસ્તવ કથ્યન્તે સન્તિ સર્વેઽપિ તત્ર તે ॥

અર્થઃ—તે સાર્થવાહ બોલ્યો કે—હે મહામતિ હું ગૂર્જરાદેશથી આવ્યો છું.
દેશના શુભવર્તુ (બધું) વર્ણન તો જો હું હજાર જીભવાળો ચાઉં તો પણ કહી શકું
નથી. છતાં કેટલાક શુભવર્તુ વર્ણન કરું છું. ધરણ્ય કે ઇન્દ્રની સમૃદ્ધિ જો કે અદ્ભુત
કે છતાં તેનું પણ વર્ણન કરવામાં આવે છે જ, એ દેશની ભૂમિ સર્વ પ્રકારનાં
ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. ત્યાંના કુઆઓમાં વિશુદ્ધ પાણી હોય છે. ૨
પણુ સાત મહાદેવો છે. મારંબ, જંબીર, જાંબ, તિંબ, કદંબ, કેડી, અંબન, કે
કરમઘા, પ્રિયાલુ, પીલુ, માકન્દ, બેહેડા, ખીલેરા, ખજૂર, દ્રાક્ષ, સેલડી, પનસ,
કેતકી, જાલ, ચંપે, શતપત્રી, મલ્લિકા, વાલ, જપા, જૂષ આદિ અનેક જાતના
ત્યાં થાય છે. કેટલાનાં નામ તમને કહું ? પૃથ્વીમાં જો ફળ અને ટુંકાં ઝાડો હોય
બધા જો દેશમાં મળી આવે છે.

મુદ્ગાઢકી-શાલિ-માપ-ગોધૂમાથ મુમંધરી ।

ઈત્યાદિન્નામિ સર્વાણિ જાયન્તે તત્ર મૃગુણાત્ ॥

એ ભૂમિના શુભવર્તુ લીધે, મગ, તુઅર, શાલ (લાત) અડદ, ગદું અને જવાર
જાતનાં બધાં અનાજ પણ, ત્યાં થાય છે.

રાજ્યોનું કલ્યાણની મોટી જવાબદારી વેચેલા પાણીના ભૂમિની આરંભના કરવા
જોઈએ નથી આવ્યા. યવન, ગ્રીક, પારસિક, માધ્યમ, કાશ્મીર, તાલિશ, ચીન વગેરે પ્રાચીન
જગતના પૈરો, તેમ જ ક્ય, વલ્હા પોર્ટુગલ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને અંગ્રેજ, અમેરિકન
વગેરે સ્વાધીન દુનિયાના સોદાગરોએ પોતાનું હસ્તિય દુખ દૂર કરવા માટે હમેશો
આ ભૂમિના કૃપાકાંક્ષીની આશા કરતા રહ્યા છે

અહિં એક એવા જ વૈશ્વવંશની ઐતિહાસિક નોંધ રજુ કરું છું જે ગુજરાતની સુંદરતાનું વર્ણન સોમળી પોતાની પિતૃભૂમિને ત્યાં કરી ગુજરાતના આશ્રયે આવીને વસ્યો અને ધન, ધાન્ય, સુખ, સપત્તિ, સન્નતિ અને કીર્તિ વિગેરે સર્વ પ્રકારના સૌભાગ્યનો ભોક્તા બન્યો.

પુરાતત્ત્વના ગતે એકમા પ્રખ્ત યજ્ઞેષા 'હિરુખ્યાન' અને 'અક્ષપ્યાન' નામના લેખમાં મેં જે નામિતંદનોદ્ધારપ્રવચ્ચનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જ પ્રવચ્ચમાંથી આ વર્ણન ઉતારવામાં આવે છે પ્રમથ એમ છે કે—રાત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધારક પદ્મણી સમરા સાહના પૂર્વજે મૂળ મારવાડ દેશના વતની. જુપાલની ઉપમા ધરાવતી એમવાસે જાતિની જન્મભૂમિ ઓશિયા નગરીએ જ સમરાસાહના પૂર્વ-જ્ઞેત્રી પણ આદિ જનનની. એ વંશનો એક પ્રમિદ પુત્ર વેસટ કરીને થયો; જો, પોતાના ગામના મહાજનો સાથે અણુપનાવ થવાથી, જન્મશ્ર્મનો ત્યાગ કરી, ત્રૈવિંશદ પરમા-રના કિસારૂપ (જેમપુર રાત્રનામાં હાલમાં કિસારૂ નામે ગામ છે તે) ને આસરે દીધો. એ વેસટની ક-૪ પેઢીએ સદખણુ નામનો પુત્ર જન્મે. સદખણુ પોતાના પૂર્વજ્ઞેત્રી માફક ધર્મશીલ, શુદ્ધિવાન, અને સદ્લક્ષ હતા. એ એક દિવસ પોતાની હુકને બેઠો હતો તે વખતે, હુકનની પ્રાસે જ શૂળરાત્રમાંથી આવેલા એક સાધર્મિત્રએ પોતાના સાથ સાથે ઉતારા કર્યો. તેને જોતને સદખણુના મનને કૌતુહલ થયું અને તે તેના દેશ વગેરેની હકીકત પૂછવા, હાઓ પ્રવચ્ચકારતું ક્યન આ પ્રકારે છે:—

... अथान्यदा गृह्णन्नादेशात् कोऽपि समाययौ ।

ससार्थः सार्थपाङ्गण्यपण्यमादाय तत्पुरम् ॥

निजापणसमासीनं स्वरयं सार्थपतिं मुद्रा ।

कौतुकेन किमन्तीं मण्डं सहस्रणोऽवदत् ॥

आगतोसि कुतो देशात् स किदृशगुणर्द्धिमान् ।

पुरं तत्र परं किं च सर्वपाख्याहि मे पुरः ॥

અર્થ:—એક દિવસે, ગુજરાત દેશમાંથી કેમિકલ સાર્થવાહ (વ્યાપારી) અનેક પ્રકારની વેપારની વસ્તુઓ વહોને તે શહેરમાં આવ્યો. ચોતાની દુકાનની પાસે રવસ્થપણે

x એ આપો પ્રથમ અનેક ઐતિહાસિક ગાથોથી ભરેલો છે. એનો સમગ્ર સાર પ. શ્રીલાલયદ્ ભગવાનનામ ગાંધીએ 'લેનયુગ' નામના સાસિકના અંકમાં આપ્યો છે અને મૂળ તથા પછી પં. શ્રીભગવાનનામ હર્ષચંદ્ર હાલ છપાવે છે.

રાગ સપરિવાર પ્રવેશ કરે છે. 'યજ્ઞો' ક્યાં છે, બ્રાહ્મણોને સંતાપ્યા છે, ખીળ રાગઓ ઉપર સત્તા છે, છતાં માર્ગ મન હર્ષમાં નથી; કારણ કે કન્વાના પિતાને બહુ ચિન્તાઓ કરવાની હોય છે.' તે પ્રતિદારીને મોક્ષી રાણીને બોલાવે છે. રાણી આવે છે. રાણીનું 'નિત્ય પ્રસન્ન મુખ આજે અતિપ્રસન્ન' જોઈ રાગ હર્ષનું કારણ પૂછે છે. રાણી-'કેમ વળી મહારાજે જ કહ્યું હતું ને કે કુરંગીનું માથું કરવાં દંત આવ્યો છે. તેથી હવે જમાઇને જોઈશું.' રાગ કહે છે એ વાત સાચી છે, 'પણ હજી નિશ્ચય થતો નથી.' રાણીને એસવાનું કહે છે; અને નિરાંતે દીકરીના લગ્ન સંબંધી માતૃપિતા વચ્ચે વાત શરૂ થાય છે. રાગ-'દેવિ ! લુગ્ગા વિવાહ અનેક રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી કરવા જોઈએ; શાથી જો જમાઇની લાયકાત (સમ્પત્તિ) તપાસ્યા વિના પિતા જો પોતાની મરજી પ્રમાણે પરણાવી દે તો નારી મદ્યથી બન્ને કુળોનો નાશ કરે; જેમ કુંભજન્મા નદી-પાણીથી ખળભળતી નદી-બન્ને કૂલોનો-કિનારાનો-નાશ કરે તેમ.' આમ કન્વાના લગ્ન મંદિ માખાપની જવાબદારીની વાત થાય છે ત્યાં ખળભળાટ સંભળાય છે. રાગ-'અરે ! જાણે અવાજ થાય છે. બહુ કારણો હોવાં જોઈએ; શાથી જો અવાજ દૂર છે પણ ત્રિપુર હોવાથી પાસે હોય એમ જણાય છે.' રાગનું પિતૃહૃદય 'હજારો હેતુઓ હોવા છતાં કુરંગી વિષે' ભય પામે છે. કેવી એકદમ જવાબ આપે છે 'હાં ! મારી દીકરી ઉઘાન ગઈ છે.' રાગ સેવકને ખબર કાઢવા બોલાવે છે; સેવક પોતે જ ખબર લાવે છે કે આર્ય કૌંભયન નાંખેલો અમાત્ય નિવેદન કરવા આવે છે. કૌંભયન 'અમાત્યત્વ' કેટલું અધર્મ છે તેનું કંચુકીઓની જેમ વર્ણન કરતો આવે છે; ઉપસ્થાનશૃંગમાં રાગજી ખેડા છે એમ જાણી શકી જઈ ગભરાઈથી રાગની મારી માગે છે. રાગ એને ગભરાટ છોડી દષ્ટ સ્વરચત્રાથી 'ખેસી' જતાનત જણાવવા કહે છે. કૌંભયન જણાવે છે કે રાગની આગાથી તે કુરંગી સાથે ઉઘાન ગયો હતો. ઉઘાનમાં આનંદથી રમત ગમત કરી કુંવરી પાછી આવતી હતી, એટલામાં એક મદોન્મત્ત હાથી માંવતને ભોંય પછાડી ન્યાં કુરંગી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે વિસ્તારથી કૌંભયન વર્ણન કરે છે એને એકદમ અટકાવી રાગ પૂછે છે. 'લંબી વાત જવા દે. કુરંગી કુશળ છે?' કૌંભયન કુરંગી કુશળ છે એની ખાત્રી આપે છે. આ પછી રાગ એને 'યથેષ્ટ' બોલવાની છૂટ આપે છે. કૌંભયન આગળ ચલાવે છે. 'પ્રાકૃત માણસો નારી ગયાં, સ્ત્રીઓ પાસે ફક્ત હાથ હાથ કરવાનો ઉપાય રહ્યો, પાસે રહેલા સુપુરુષો માંથી ગયાં, અને હું ઉઘાનમાં રહેલો બધી વસ્તુઓની તપામમાં રોકાયો હતો' એટલામાં હાથી 'યાન' પાસે આવી પહોંચ્યો. રાણી ગભરાઈ પૂછે છે 'હે હવે પછી શું થશે?' રાગ-'પછી કુરંગી કોના વડે સત્તાય રાખ (એટલે કે રક્ષાઈ) ?' 'ઠાઇ દર્શનીય' એટલે કે સુંદર પ્રરુષે એમ કહેવા જતાં 'દર્શની' કહી કૌંભયન અટકી ન્યય છે. રાગ એને યથેષ્ટ બોલવાની રજા આપે છે. કૌંભયન સુંદર પણ નમ્ર (અવિરમિત), તરુણ પણ અહંકાર વિનાનો, શરૂ પણ દક્ષિણવાળો, સુકુમાર પણ બળવાન સ્વામિદારી ઉપર હાથી આક્રમણ કરતો હતો તે વેળાએ, તત્કાલ દુર્લભ એવું અમય આપીને સ્વરચત્રાથી તે હાથી પાસે ગયો. રાગ-'અનુગ્રહઃ સ કારુણ્યસ્ય કરુણાનું દેવું એણે સુકબ્યું. પછી?' કૌંભયન જણાવે છે કે તેણે તાળીઓ ઠાકી ઠાકીને હાથીને ચીડવ્યો; એટલે તે રાજકુમારીને છોડી તેને મારવા પાછો ફર્યો. રાણી-'કુશળ રહેજો.' રાગ

યન્નિવાસી જનઃ સર્વો વેલાકૂલેષુ ભૂરિષુ ।

વ્યવસાયે કૃતેઽલ્પેઽપિ નિઃસીમશ્રિયમશ્નુતે ॥

એ દેશના નિવાસીજનો ધણા ધણા બંદરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

યત્ર નાગરસ્વંદાનિ નાગવહ્નીદલાનિ ચ ।

રંજયન્તિ મિલિત્વાસ્થં મિત્રાણીવ સદાઽન્નિનામ્ ॥

એ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા નાગરખંડ (સોપારી) અને નાગરવેડનાં પાન મળીને, મિત્રોની માફક, સદા લોકોનાં મુખને રમિત રાખે છે.

યત્ર પાથૈય-પાનીયવાહિનઃ કેઽપિ નાધ્વગાઃ ।

પપાકૂપસરોગ્રામસત્રાકારાદિષુ સ્થિતાઃ ॥

એ દેશમાં મુસાફરોને રસ્તામાં ભાથું કે પાણી ઉપાડવાં પડતાં નથી, કારણ કે ઠેક ઠેકાણે પરખ, કુઆ અને સરોવરો છે અને ગામે ગામ અન્નસત્રો છે.

યત્રાવિરલટ્કાલીતલસંચારિણઃ પથિ ।

પાન્થા ન જાતુ સંતાપં લભંતે તપનાતપાત્ ॥

એ દેશમાં વૃક્ષોની ગીચ ઘટા નીચે આશ્રવાનું હોવાથી મુસાફરોને સૂર્યના તાપનો સંતાપ ક્યારે પણ સહેલો પડતો નથી.

શત્રુંજય-રેવતકમુરુયતીર્થાનિ યત્ર ચ ।

મન્વૈરુપાસ્યમાનાનિ પ્રાપ્યન્તિ પરં પદમ્ ॥

શત્રુંજય અને ગિરનાર પ્રમુખ તીર્થ સ્થળો એ દેશમાં આવેલાં છે જેઓની ઉપાસના કરવાથી લઘ્યજનોને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સોમનાથવ્રહ્મસ્થાનમૂલસ્થાનરવિસ્તથા ।

યત્રેત્યાદિકતીર્થાનિ વિચંતે લૌકિકાન્યપિ ॥

સોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન, (બઢાણ ?) મુલસ્થાન (મોઢેરા) સૂર્યદેવ, વિગેરે દેવતાંક લૌકિક-જૈનેતર-તીર્થો પણ એ જ દેશમાં આવેલાં છે.

યત્ર કૌસુંભમાંજિષ્ઠારક્તવહ્નાણિ સર્વદા ।

વિચિત્રાણિ પટ્સૂત્રવ્યુતાન્યાદદતે જનાઃ ॥

એ દેશના લોકો, સદા કૌસુભ અને મંજુધાના રગમાં રંગેલા અને ઉચી ગતના, વધુાટથી વણેલાં ભાતભાતનાં કપડાં પહેરે છે.

ઉપકારૈઃ, સદાચારૈઃ મિયાલાપૈર્યદંગિનામ્ ।

મુદિતૈર્વિષુધૈઃ પ્રોચે યો વિવેકઘૃહસ્પતિઃ ॥

અને આવશે. રાજા પૂછે છે 'અભિપ્રાય શો છે?' ભૂતિક કહે છે કે ગુણબાહુલ્ય, વર્તમાન સ્થિતિ અને ભવિષ્યનો વિચાર કરી ઉતાવળ કે વિલંબ કર્યા વિના દેશકાળને યોગ્ય કામ કરવું જોઈએ. રાજા- 'તાં કહેવું' બરાબર છે. કૌભાંચનનું કેમ કાંઈ બોલતો નથી.' કૌ- 'સ્વામિન અનેક ક્ષત્રિયોમાંથી સૌવીરરાજા અને કાશિરાજા આપના અનેવી હોવાથી અને આપણા સંબંધને યોગ્ય છે એમ સ્વામીએ વિચાર્યું હતું. તેમાં સૌવીરરાજા પ્રથમ પોતાના પુત્ર માટે માથું મોકલ્યું હતું. તે સમયે કન્યા બહુ નાની છે એ કારણે બતાવી દત્તને સંતોષ કરી વિદાય કર્યો. હવે કાશિરાજા પુત્રને માટે દત્ત મોકલે છે. સ્વામીને યોગ્ય લાગે તે ખરું.' રાજા ભૂતિકને આ બેમાંથી ટાણે વધારે યોગ્ય છે એ વિષે અભિપ્રાય પૂછે છે; ભૂતિક રાજાએ વિષે અભિપ્રાય જણાવવાનું પોતાનું ગળું નહિ એમ કહી અભિપ્રાય આપતો નથી. એ કદાપિ કૌભાંચન કાશિરાજાના પક્ષને છે એ સમજી ગયો હશે. રાજા એને ઉપચાર છોડી દઇ નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવા કહે છે. ભૂતિક કહે છે કે 'બંને જણા બંનેવી તરીકે સરખા બરા પણ સૌવીરરાજા દેવીના ભાઈ છે એટલે વિશેષ છે.' રાજાનું વક્ષણ પણ એ બાબત જ છે. પણ સૌવીરરાજા ફરીથી દત્ત કેમ ન મોકલ્યો એનું કારણ પૂછે છે. ભૂતિક કહે છે 'એ વિષે મને શંકા છે; બરાબર તપાસ કરી જણાવીશ એમ ધારી કાંઈ કહેતો નથી.' રાજા- 'એ કુશળ તો છે ને?' ભૂતિક- 'ચાર પુરુષો કહે છે તે સપુત્ર દેખાતા નથી. અમારો કામગાજ કરે છે. કાંઈ કારણ સમજાવું નથી. કાંઈને રાજકુળમાં દાખલ થવા દેતા નથી.' રાજા અનેક કારણોનો તર્ક કરે છે: 'કામવાસનાથી હજારો છે, કે કુટુંબ સંચિતોથી પકડાયો છે, કે મદિ છે, કે બાલ્યોનો શાપ પામવાથી દત્તને અંગીકાર કરી શાન્તિ કરે છે?' રાજા ભૂતિકને વૃત્તાન્ત સીધા જણી લાવવા આજ્ઞા કરે છે. કાશિરાજાનાં દત્તનું શું કરવું એ વિષે રાજા કૌભાંચનનો અભિપ્રાય માગે છે. બીયારો કૌભાંચન વક્ષાદાર સેવકની જેમ તેનો સત્કાર કરી વિદાય કરવાનું કહે છે. તેપર્યમાંથી દશનાડિકા પૂર્ણ થયાની ઘણા યાવ છે. ભૂતિક રાજાને બાકીનો વિચાર અંદર જમ કરવા વિનવે છે, 'વળી રાજા કુમારીને પણ આશાસન આપવાનું છે; મહાદેવી પણ ક્યારનાં રાહ જુએ છે. મહાજન પણ આ ઉપદ્રવમાં આપને મળવા ઇચ્છે.' રાજા રાજ્યભારનું વર્ણન કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે. પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં કવિ ગૂઢ રીતે કાર્યનો બીજનિરૂપ કરે છે. રાજા રાણી કુરંગીના વિવાહ વિષે ચિન્તા કરે છે, કાશિરાજાનો દત્ત પણ આવ્યો છે. એટલામાં કુરંગી ઉપર આકૃષ્ટ આવે છે અને એને કોઈ અગાત પુરુષ ઉગારે છે. રાજા યોગ્ય જમાઈનો વિચાર કરે છે તે પ્રસંગે જ સર્વથા યોગ્ય પુરુષ કુરંગીના રક્ષણ દ્વારા સચવાય છે. પણ તે અત્યંત છે એ માહિતી એ સમયને પ્રકટ થવા આવશ્યક આપતી નથી. ભૂતિક ખાતરી કરી આવે છે કે એ અત્યંત નથી પણ પોતાની જાતને છુપાવતો કોઈ સત્પુરુષ છે. આ જણી 'એને ત્રી છે કે?' એ રાજાનો પ્રશ્ન એની વિચારસરણી સચવે છે. રાજા પુત્રીના વિવાહ માટે બંને અમાત્યોની સલાહ લે છે. કાશિરાજાનો દત્ત આવ્યો છે. અનેક માગમાં એ અને સૌવીરરાજા સંબંધ યોગ્ય લાગ્યા છે; તેમાં એ સૌવીરરાજા સાથે એવી સગાઈ હોવાથી-પોતાની બહેનનો પતિ અને રાણીનો ભાઈ-તે સંબંધને વધારે યોગ્ય છે એમ નિર્ણય થાય છે. સૌવીરરાજા પહેલાં

યત્રારાત્રિકલેલાયાં નિસ્વાનંધ્વાનતર્જિતઃ ।

કલિકાલરિપુસ્તસ્માત્ પુરાદૂરં પલાયિતઃ ॥

એ પુરમાં પાર્શ્વનાથજિનનું પ્રહલાદન વિહાર નામનું દેવ મંદિર જેવું સુંદર મંદિર છે. એ મંદિરના બહાનકના^૧ મસ્તક ઉપર રહેલા મોનાના હાંચરાઓથી, બધા મંદિરોમાં બહુ તે સુક્રંધર હોય તેવું જાણે છે. એના આમલસાર^૨ ઉપર મુકા મોનાના કળશ અને દ્વન્ન દંડની કાંતિથી અંગએલા લોકો સવારના પહોરમાં ઉંચે પહુ નથી જોઈ શકતા. એ મંદિરમાં આરતીને વખતે થતા વાજિત્રાના શબ્દોથી બહુ તિરસ્કાર પામ્યો હોય તેમ કલિકાલ શત્રુ એ પુરથી દૂર જ નાશી ગયો છે.

અગ્ન્યપ્ત્યપૂર્ણાસુ યસ્મિન્નાપ્ત્યવીથિષુ ।

ક્રેયસ્ય ન સ્મરંતિ સ્મ જના અન્યાન્પવીક્ષિણઃ ॥

અગ્નિત વસ્તુઓથી ભરેલી એ નગરની જગરોતે જોવામાં મશ્વર થએલા લોકો પોતાને લેવાની ચીજને પણ વાદ રાખી શકતા નથી.

સગુણાઃ સવમ્ભ્રાસાઃ સૌહણદ્રાવિવાન્વહં ।

સંવેશમણયોઃ યત્ર જાયંતે જનમૂષળાઃ ॥

એ નગરના જનમૂષળા જે આગેવાનો છે તે, સૌહણ્યકળા મણિઓની માફક, સગુણી સવસ્તુ-સોદાસ થયા હતા, સદા જનતાના ખૂબજુરપ લાગે છે.

કિમન્યદ્વર્ણયેતે તત્ર કૌતુકં યત્ર સાધવઃ ।

સકલત્રા અપ્રતિમાઃ સન્તિ દેવાલયા અપિ ॥

ઈશ્વરાઃ સુગતાઃ પૌરા ગુદા યત્ર જિષ્ણવઃ ।

અર્હતોઽપિ શિવાશક્તાઃ કિં ચિત્રં વર્ણયેતે પરં ॥

એ નગરનાં કૌતુકનાં શાં વર્ણન કરે-જ્યાંના સાધુઓ સકલત્ર (એક અર્થમાં કલત્ર એટલે સ્ત્રી તે સૌહત જે હોય તે સકલત્ર, બીજા અર્થમાં સકલત્રી રક્ષા કરે તે સકલત્ર) હોય દેવમંદિરો અપ્રતિમા (એટ અર્થમાં પ્રતિમા એટલે મૂર્તિ, બીજા અર્થમાં પ્રતિમા એટલે સદા, અપ્રતિમા, અસમાન-અસાધારણ) સ્વરૂપ છે. ત્યાં વસતા પૌરજનો ઇશ્વર હોઈને સગત છે, શુદ્ધ હોઈને વિષ્ણુ છે અને આદર્શ હોઈને શિવપૂજક છે.

તસ્માદ્દમિહ શ્રેષ્ઠિન્ આગતો યદિ તત્પુરં ।

પ્રત્યક્ષં વીક્ષ્યેતે દૃષ્ટ્યા કૃતાર્યો જાયતે સદા ॥

તે મુસાફર ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-હે શ્રેષ્ઠ, તે નગરથી, હું અહિં આવ્યો છું અને તું પણ જો તે નગર પ્રત્યક્ષ જુએ તો અવશ્ય કૃતાર્ય થાવ તેમ છે.

૧ બહાનક એટલે મંદિરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર જે ચતુષ્કોણ મંડપ કે છત્રી હોય છે તે.

૨ આમલસાર એટલે મંદિરના શિખર ઉપરનું છકું.

અવિમારક પ્રવેશ કરે છે. વિદ્યુત્ સૂચ્યું તે પ્રમાણે કુરંગીના વિચારમાં તે મગ્ન છે. તે દિવસે હાથીના ત્રાસથી 'ભયથી આકુલ, વિનોદ અને વિષાદપૂર્ણ' નેત્રવાળી જે જોએલી તે દરેક રાતે સ્વપ્નમાં આવે છે, અને બાળુ છું ત્યારે જેમ કાંઈ જાતિસ્મર (પૂર્વજાતના સ્મરણવાળો) પ્રથમ જન્મને સંભારે એમ તેને સંભારે છું.

અद्यापि हस्तिंकरशीकरशीतलाङ्गिनी.

बालां भयाकुलविलोलविषादिनैत्राणाम् ।

स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विबोधे

जातिस्मरः प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥'

કવિ ધીમે ધીમે એના માનસિક ક્ષોભ વ્યક્ત કરે છે. 'ત્યારથી આંખને ખીજું રૂપ જોવું ગમતું નથી, સ્મરણ કરતું ચિત્ત હર્ષ પામે છે અને વિષાદ પામે છે, યુષ્મ શીકું થાય છે અને શરીર કંદા થાય છે, દિવસો રોડમાં મગ્ન છે. રાત્રિઓ મૂર્છામાં જાય છે,' આ વર્ણનમાં કવિએ શુદ્ધિઃ પ્રદુષ્યતિ વિષોદતિ ચ સ્મરન્તી, એ પંક્તિથી વિરુદ્ધ અશોની બનેલી અવર્ણ્ય ચિતાવસ્થાનું વર્ણન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ સહજોના ધ્યાનમાં ઘૂરત જ આવશે. અવિમારક મનની આ દશા દયાવવા, વિહ્વલતા અટકાવવા, પ્રયત્ન કરે છે. 'પુરુષો માટે આમ ધૈર્ય વિનાના થવું યોગ્ય નથી.' પોતાની આ સ્થિતિનું તેણે કારણ શોધી કહાડ્યું છે. 'વિચાર કરવાથી મદન વધે છે.' 'માટે હવે હું વિચાર નહિ કરું. [આ પછી થોડાક ભાવો કેવળ અભિનયમગ્ન જ છે: મુખાકૃતિ ઉપર પ્રયત્નનો અનુભવ, અને ધીમેધીમે પાછો એના એ જ વિચારમાં મગ્ન.] 'અહો તેનું સૌન્દર્ય અહો તેનું યૌવન! અહો તેની સુકુમારતા!'-એ રીતે પાછો એ વિચારપ્રવાહમાં 'એ'આઇ જાય છે, અને કુરંગીના રૂપધ્યાનમાં મગ્ન થાય છે. 'સાંક્ષાત લક્ષી જ ખીજી સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી એ રાજતા ઘરમાં રહે છે,' પણ પાછું નિશ્ચયનું સ્મરણ થઈ આવે છે: 'હે! મેં પાછો વિચાર કરવો શરૂ કર્યો? હવે હું શું કરું? અને મન અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતું નથી. પ્રયત્નથી રોક્યા છતાં ધડીલાર પણ ઠેકાણે રહેતું નથી.' છેવટે હારી કહે છે 'અથવા મનને છોડવું શક્ય નથી. હું એનું ચિન્તન કરીશ,' એમ કહીને મનોદ્વાને વશ થતા કુરંગીના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જાય છે.

આ અરસામાં ખીજી બાળુએથી કુરંગીની ધાત્રી અને નલ્લિનિકા-કુરંગીની સખી-પ્રવેશ કરે છે. ધાત્રી કહે છે: 'અહો કાર્યની સંકટતા. જે એમ કરામ તો રાજકુળ દૂષિત થાય. જ નથી કરતાં તો અવસ્ય એનું મરણ થાય છે. મેં અનેક ઉપાયો વિચારી લેયા.' પછી કુરંગીની દશાનું વર્ણન કરે છે. 'હજી સુધી મારાથી પણ એ છુપાવે છે.' પણ એ ખાતી નથી, વિનોદ નથી કરતી ઇત્યાદિથી એની કામદશા સૂચવે છે. 'પણ તેમાં એક આશ્ચર્ય છે. આવી સ્થિતિ છે છતાં કાંઈને પણ પોતાની લાજથી, ભયથી, કુલમાનથી, બાળપણથી દાંષ્ટ કહેતી નથી.' એ રીતે કુરંગીની કુસીનતાનું સૂચન થાય છે. નલ્લિનિકા- જેમ કાંઈને કહેતી નથી? મને તો બધું જ કહે છે.' ધાત્રી-તારો અભિપ્રાય સમજું છું. તેની દશા જાણીને તું બધું જોડી લે છે.' નલ્લિનિકાને તે અગાત પુરુષ વિષે અજાણ્યથી થાય છે.

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

૬

સ્વપ્નવામવદતાદિ નાટકચક્ર
અભિમારક

[રસિકલાલ ઇ. પરીખ]

દત્તા સા વિધિના પૂર્વ દૃષ્ટા સા ગજસમ્ભ્રમે ।

પૂર્વ પૌરુષમાશ્રિત્ય મનિષ્ટે માયયા પુનઃ ॥ અ'ક ૬

અભિમારક અને દરિદ્રચારુદત્ત હાથમાં લેતાં વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે. રામાયણ અને મહાભારતના ઉદાત્ત વાતાવરણમાંથી લોકકથાના અને લોકજીવનના પ્રાકૃત વાતાવરણમાં આપણે ઉતરીએ છીએ. આ વાતાવરણના ફેરફાર સાથે નાટકોની કલાત્મક સ્વરૂપ પણ બદલાય છે, અને આ ફેરફાર એવડો મોટો છે કે ભરુમંગ, પ્રતિમા આદિનો કર્તા તે જ અભિમારક અને દરિદ્રચારુદત્તનો કર્તા હશે કે કેમ એવી શંકા ને ઠોકરને થાય તો તેમા નવાઈ નહિ ! કર્ણ, દુર્યોધન, કસ, કે રાવણ, અથવા ભરતમાં જે અનિષ્ટ કે ઇષ્ટ ઉદાત્ત વૃત્તિઓનો આપણને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે આમાં નહિ થાય. પણ એ નાટકોમાં ન જણાતા એવા લૌકિક જીવનનો અભિમારકમાં અને દરિદ્રચારુદત્તમાં આપણને પરિચય થાય છે. અહીં આ આપણે અભિમારક લઈએ. દરિદ્રચારુદત્તનો મૃત્યુકાંટિક સાથે સબંધ હોવાથી તેની સમાલોચના બાકીનાં બે નાટકો પૂરાં થયા પછી કરીશું.

અભિમારકની કથાનું મૂળ જડ્યું નથી. સંભવ છે કે તે કવિકલ્પિત હોય; પણ ઓ. વિન્ટરનિસ કહે છે તે પ્રમાણે તેનું અને ચારુદત્તનું મૂળ ગુણાદ્યની પૃથક્કથામાં હોય એ વિચાર વધારે સંભવિત લાગે છે.^૧ ગમે તેમ હોય પણ આ કથાનું સ્વરૂપ આપણી પ્રાચીન લોકકથા જેવું છે, જેમાં પ્રેમ હોય, શૌર્ય હોય, વિદ્યાધરો આવતા હોય, અપિ-ઓના શાપ હોય, ચમત્કારો હોય ઇત્યાદિ. કવિના નાટકમાં આ સ્વરૂપ બરાબર સચવાયું છે, ને કે એથી નાટ્યકલામા કેટલાક સ્થળે ક્ષતિ આવી છે. આ નાટક લોકપ્રિય થાય તેવું હોવાથી એમાં ઘણા પાંડો બ્રજ થયાનો અને વિકૃત થયાનો સંભવ છે.

સુત્રધાર આશીર્વાદ આપી નટીને બોલાવે છે; નટીના મુખ ઉપરથી એ કાંઈ કહેવા માગે છે એ જોઈ સુત્રધાર પૂછે છે, અને નટી જવાબ આપે છે ' આર્ષની સાથે ઉદ્યાન જવા છમ્મુ છું. ત્યાં કાંઈ સ્ત્રીઓને કરવાનું' વત કરવાનું છે.' ત્યાં નેપથ્યમાંથી શબ્દો આવે છે 'મૃતિકા! તું પણ ઉદ્યાન તરફ ફરંગીના રક્ષણ માટે જ અંજનગિરિ હાથી ગદોન્મત્ત થયો છે.' આ સાંભળી સુત્રધાર નટીને કહે છે કે ' રાજપુત્રી બગીચામાં ગએલી હોવાથી તેની બધી બાલુએથી ઘોષી થતી હશે; માટે પછી જઈશું.' જાને જાય છે.

યોગવિધાનનો વિચાર કરજો.' અવિમારક આશ્વાસન પામે છે; અને પોતાને હવિતદાન કરવા માટે તે બન્નેનો ઉપકાર માને છે. 'આપે જ એને બચાવી છે' એમ ધાત્રી જવાબ આપે છે અને એ જ દિવસે કન્યાપુરમાં આવવાનું તેને કહે છે.

કન્યાપુરનો રક્ષક અમાત્ય ભૂતિક કાશિરાજના દૂત સાથે ગયો છે. અવિમારકને કેમ દાખલ થવાશે એનો વિચાર આવતો નથી. એતો કહે છે 'દવા મળ્યા પછી ક્યો રોગી મઢિ રહે?' પણ ધાત્રી કહે છે 'પ્રવેશ માત્ર દુર્લભ છે. અંદર લાંબાકાળ સુધી રહેવું શક્ય છે.' અવિ- 'મને દાખલ થએલો જ સમજો. આગળા કઢાડી મ્હેલ વિશાળ કરજો.' ધાત્રી કહે છે 'એમ કરીશું' પણ સાથે સાથે અપ્રમત રહેવાની સૂચના આપે છે. અવિ-મારકને એ સૂચનાની કાંઈ પરવા નથી; એ તો કહે છે 'મને એક વાર રાજકુળની રચના જણાવો.' ધાત્રી દાનમાં કહે છે. રાજકુળની રચના જણાતાં અવિમારકની બુદ્ધિ એને પ્રવિષ્ટ થએલો સમજે છે 'પ્રવિષ્ટમાત્મનમૈવૈતિ બુદ્ધિઃ'. અવિમારક કાંઈ ખાત્રી માટે માગે છે. ધાત્રી તે આપે છે; અવિમારક મધરાતે રાહ બેવાનું કહી બન્નેને વિદાય કરે છે.

સૂર્યાસ્ત સમયે નગરની શોભાનું વર્ણન કરતો વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે. પોતે અવિ-મારકની પાસે રાત્રિસહાય થવા જાય છે. 'અમારી અધન્યતાથી કોષક અનર્થના ચિન્તનથી તે બદલાઈ ગયો છે.' અવિમારકના આવાસ પાસે આવે છે. 'બજારમાં મેં સાંભળ્યું કે રાજકુમારીની ધાત્રી અને સખી કુમારના ઘરમાંથી આવી. અહીં એમને શું કામ હશે? અથવા માણસનાં લાગ્ય હાથીની સુંઢ જેવાં ચંચળ હોય છે.' 'કામિજનના રંગથી લેખાએલો ફિક્કો દેખાતો અવિમારક આમ જ આવે છે.' પાસે જઈ જપજપકાર કરે છે.

અવિમારક પુશ્પબર આવવા માડે છે. વિદ્વપક પૂછે છે 'આપણો પ્રકરિશાપ પૂરો થયો?' અવિ- 'જે અવસ્થ થવાનું છે એમાં શો હર્ષ હોય?' વિ- 'ત્યારે બીજું શું?' અવિ- 'કેમ કુરંગીની ધાત્રી અને નલિનિકાને ન જોઈ?' વિ- 'હા-જોઈ. તે શું લાવ્યાં?' અવિ- 'અમારું ઔષધ લાવ્યાં.' વિ- 'જેઈ જોઈએ.' અવિમારક આજે જ ત્યાં જવાનું છે એની ખબર આપે છે. વિ- 'શા માટે અંદર જઈ હવે શુભાવવા છજો છો? કુન્તીભોજના અમાત્યો વસમાં છે.' આવ- 'અરે શું તને? પણ શંકા થાય છે?' એમ કહી પોતાના પરા-ક્રમનો નિર્દેશ કરે છે. અવિરૂપધારી રાક્ષસને મારવાથી એનું નામ અવિમારક પડ્યું છે એ આપણને અહીં જણાય છે. વિદ્વપક એનું પગદમ જાણે છે છતાં સૂચના કરે છે કે રાતે કોષના ઘરમાં જાના પેસી જવું એ દરેક રીતે ભયકારક (શંકાનીય) છે. અવિમારક ચર્ચા કરવા નથી માગતો; 'આ કુંડી વાત છે. ગમે તેમ કરીને કુન્તિભોજના કન્યાપુરમાં દાખલ થવું. મહાસાહસ્યું રમ્મ આપો.' વિદ્વપક પણ સાથે જવા માગે છે; અવિમારક કહે છે પરગૃહપ્રવેશ એકલાએ જ કરવો એનું શસ્ત્રવિધાન છે. વિદ્વપકને આશ્વાસન અને પોતાના બળની ખાત્રી આપે છે. વિ- 'જો બસ નિશ્ચય કર્યો જ હોય તો ચાલો હવે શહેરમાં જઈએ. ત્યાં મારો મિત્ર છે. તેના ઘરમાં યોગ્ય સમયની રાહ જાણ્યું.' અવિ- 'ખરાબર કહ્યું આપે. હમણાં તો અંદર જઈ આર્થિક કરી મહારાજની રમ્મ લઈ વાસગૃહમાં શયનમાં પડીશું. પછી અગાત રીતે નગરમાં દાખલ થઈ આપના મિત્રગૃહે વાટ જોઈશું.' ચેટી નહાવાનું પાણી થયું છે એના ખબર આપે છે. ચર્ચા અસ્ત પામે છે. અવિ- 'વપસ્ત.' ભગવાન દિવાકર અસ્ત પામ્યા. અત્યારે

આગળ વૃતાન્ત પૂછે છે પણ કૌંઝયન કહે છે કે પછી તો પોતે અને ભૂતિક આગી પ્હોંચ્યા અને કુમારીને ફરીથી વાહનમાં બેસાડી એકદમ અન્તઃપુરમાં દાખલ કરી દીધી. રાજા જરા ચીડાઇને કહે છે 'અહો કેટલી બધી ગફલત ! ભૂતિક કેમ હજી આવ્યો નથી?' કૌંઝયન 'ભૂતિકે આ ખખર કહેવા મને આપની પાસે મોકલ્યો છે; અને એ પોતે તે પુરુષની પ્રવૃત્તિ અને વંશ જોવા ગયો છે.' રાજા- 'ત્યારે તો ભૂતિક બધું જાણીને આવશે. પણ કૌંઝયન તે પરદુઃખભંજન કયા કુળનો છે ?' કૌંઝયન જણાવે છે કે તે પોતાને અત્યંત તરીકે ઓળખાવે છે. રાજા રાણી વર્ણવ્યવસાના સંસ્કારોથી આશ્ચર્ય પામે છે કે અત્યંત આવો ક્યાંથી હોય ? એટલામાં ભૂતિક પ્રવેશ કરે છે. 'અહો મ્મદ્ગદગદગતા પૃથિવ્યાઃ' એમ કહી તે પુરુષના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે. એને એક સંશય છેઃ શા માટે એ પોતાની જાતને અને કુળને છુપાવે છે ? ભૂતિકને એ અત્યંત નથી એની ખાતરી થઇ ગઇ છે; સદેહ શુભતા વિષે છે. 'અથવા સૂર્યને હાથથી ઢાંકવા કાણુ સમર્થ છે ? આ કુનીઆમાં સતપુરુષો પોતાના કાંઇ કારણથી કે ચુરમનના નિયંત્રણથી છાના રહે છે. પણ - પારકાનું-દુઃખ જોઇ તેમાંથી મુક્ત કરવાની ઇચ્છાથી પૂર્વનિયમને ભૂલી જઇ ઉઘાડા પડી જાય છે.' ભૂતિક રાજા પાસે આવી જયજય કરે છે. રાજા રાણીને અંદર જઇ કુરંગીને આધાસન આપવાનું કહે છે; 'હું પાછળ પાછળ દમણાં આવું છું.' રાણી જાય છે. રાજા ભૂતિકને વૃતાન્ત પૂછે છે. ભૂતિક તે પુરુષનો હાથી સાથે જેલ જણાવી કહે છે કે 'મહાજનની પ્રશંસા સંઘન ન થવાથી માયુ નીચું રાખી એકદમ તે પોતાના મુકામે ચાલ્યો ગયો.' રાજા એ છતાં પામ્યા વિના પોતાના મુકામે પ્હોંચ્યો માટે ખુશ થાય છે. હાથીને હાથથીઓથી કંચળે લઇ તેને ગજશાળામાં દાખલ કરી પોતે તે પુરુષ વિષે માહિતી મેળવવા ગયો એ વૃતાન્ત ભૂતિક જણાવે છે. રાજા પૂછે છે 'શા નિર્ણય કર્યો ? એ અત્યંત છે એમ અને સાંભળ્યું છે.' ભૂતિક શાન્ત પાપ કહી નિવેદ કરે છે; રાજા એની તપાસનું પરિણામ પૂછે છે. ભૂતિક એનાં દૈવીરૂપ, સ્વલજ વાક્ય (સંસ્કારી ભાષા) ક્ષાત્રતેજ, સૌક્યમાર્ગ અને જળનો ઉદ્દેશ્ય કરી કહે છે કે 'આમ છતાંજે જો તે અન્યજ હોય તો તો એનો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વ્યર્થ ગણાય. રાજા પૂછે છે 'એને સ્ત્રી છે ?' ભૂતિક- 'પોતે કુંવારો છે.' રાજા એના પિતા વિષે પૂછે છે; ભૂતિક કહે છે તે પણ સુમ રીતે રહે છે પણ એના આકારથી એનું રાજપણું ઓળખાઇ આવે છે. રાજા એને વધારે માહિતી મેળવવાની આજ્ઞા કરી રાણીએ ઉદ્દેશ્ય કરેલા માર્ગાં વિષે ભૂતિકની મજાહ લે છે. 'હવે કાશિરાજના દત્તનું શું કરવું ?' ભૂતિક કહે છે 'એમાં શું કરવાનું ? એવા દત્તો તો સેંકડો આવ્યા

૨ અહીં આ પાઠ ભટ્ટ યથા હોય અથવા હુમ યથા હોય એમ લાગે છે. રાજા-કિમ-સ્ત્યસ્ય કલત્રમ્ । મૂ-સર્વમસ્તિ । કલત્રં સ્વયમનિર્ણિટઃ રાજા પૂછે છે કે 'એને સ્ત્રી છે ?' એના જવાબમાં જ. કહે છે કે 'બધું' છે; અને પછી કહે છે કે પોતે સ્ત્રીને પરણ્યો નથી. આખા નાટકમાં કોઇપણ સ્થાને એને સ્ત્રી હોય એવું સૂચન નથી. તેથી એમ લાગે છે કે સર્વમસ્તિ એ કોઇ ખીજ પ્રસન્ના ઉપરમાં કહ્યું હોય. આ પછીની વાતચીત અસ્પષ્ટ છે જો કે ભાવાર્થ કાઢી શકાય છે.

કુરંગી ધારતી હતી એનાથી ખીણ ને લાંત નીકળે છે. કાશિરાજપુત્ર જન્મવર્મા સાથે રાજકુમારીનાં લગ્ન થવાનાં છે. આ સંલક્ષી કુરંગી મનમાં નિશ્ચય કરે છે 'એ ખોલું છે. મારી જાતની હું ધણી છું.' વાત આગળ આવે છે: 'રાણીજીએ કહ્યું કે મારી દીકરી નાની છે. એક દિવસ પણ એને જોયા વિનાં મોરંગી ન રહેવાય; મોટે મહારાજ કૃપા કરી જમાણને અહીં બોલાવો.' 'પછી પછી' 'પછી મહારાજે હા પાડી અને આજે સારું નક્કર હતું એટલે તે હત સાથે અત્યંત આર્થજીતિકે ગયા.' કુરંગી આશ્વાસન પામે છે 'હજી વખત છે।' આ વાતચીતથી ખીજાં અંકમાં ધોત્રીએ ભૂતિકેના ગમન સંબંધે કરેલા ઉલ્લેખનો ખુલાસો મળે છે; અને કુરંગીનાં દંદ પ્રેમની સૂચના મળે છે.

નલિનિકા પ્રવેશ કરે છે; એનાં માંએ-ધાત્રીએ-કુરંગીને ખબર આપેલાં મોકલે છે; કારણકે ધાત્રી હોય તો કુરંગી મન મૂકી વાત ન કરે. કુરંગી મનનાં અંતરપૂર્વ આં રાજ ને ચિન્તનથી વધે છે, તેને સમેજ શક્તિ નથી. નલિનિકા પાસે નથી એ બૂલી જંદ નિશ્વાસ મૂકી પૂછે છે 'નલિનિકા! આ યું?' એક ચેટી કહે છે 'હું માર્ગદિક્ષા છું', બીજી કહે છે 'હું વિદ્યાસિની છું.' નલિનિકાએ કુરંગીના શબ્દો સાંભળ્યા છે એટલે એ પાસે આવી કહે છે 'હું આ રહી નલિનિકા. પગથીઆનાં અંબાજીથી કુમારીએ મને જાળખી કાઢી. બ્હેન રાણીજી કહે છે કે—' કુરંગી પૂછે છે 'યું?' નલિનિકા કાનમાં વાંત કહે છે. કુરંગી ગંભીર છે. 'હ' હીલું ચારિત્ર!' નલિનિકા—'એનો સંકાર કરતો એ જ છે.' કુરંગી કુબ્ધ થાય છે; નલિનિકાને સંવાદન કરવાનું કહ છે: વિદ્યાસિની સમજે છે કે કાશિરાજપુત્રને લગતી વાત છે એટલે પૂછે છે કે 'વિવાહ ક્યારે થશે?' નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે 'એજ-આજે'. નલિ- 'ચિરંજીવ.' આ રીતે યતાકાશ્યાનથી થોડીક વાર પછી બનનારા પ્રસંગનું સચન થાય છે. નેપથ્યમાંથી શબ્દ આવે છે કે 'આજે છે રાજ પુરો. આમાત્ર બહારગમ ગયા છે એટલે અમાત્યનો કાષ્ટ સેવક અન્તઃપુરનું રક્ષણ કરવા આવ્યો નથી. તેથી યથેષ્ટ કરો; હું કાલે રાજને કહીશ.' અવિમારક મોટે માર્ગ ખુલ્યો થયો. વિદ્યાસિની વિવાહની વાત પૂછે છે. નલિનિકા કહે છે જ્યારે રાજકુમાર પ્રવેશ કરશે ત્યારે વિવાહ થશે. 'નિર્વિધિ પ્રવેશ કરો.' એમ કહી ચેટીઓ જવા મારે છે; 'સાજ પુરી થવા આવી છે; ચાંદની ખીલી છે.' નલિનિકા એક ચેટીને પોતાની પથારી ત્યાં પાથરવાનું કહે છે; પથારી કરી ચેટીઓ ચાલી જાય છે. પ્રવેશવિભાગની દૃષ્ટિએ અંદીઆ એક પ્રવેશ પૂરો થાય.

અવિમારક એક હાથમાં ખેડું અને બીજા હાથમાં દોરડું લઈ ચોરના વેળે નગરનો મોર્ગ ઉપર પ્રવેશ કરે છે. આ સાંદસી આશંકનું નગરેપરિકમળ આ પ્રવેશમાં દૃવિએ બેતાવ્યું છે; આમાં દૃવિએ એક ને પાંત દરિયા આખા પ્રવેશને આકર્ષક કરવાનું કુદરેટ કાળ ક્યું છે; આ કાળ દૃવિએ પ્રત્યેક વસ્તુનાં વર્ણનમાં પ્રમોણ સાચવી અને વૈવિધ્ય લાવી સાંધ્યું છે. આવા પ્રવેશો જંદ થઈ જવાનાં સંભવ રહે છે, પણ દૃવિ તેમાં ગતિ અને ચિત્તન્ય મુકી શકે છે.

૪. આ પ્રવેશમાં મધરાતે રાજનગરનું વર્ણન મળે છે એટલે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તેનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

મણિ મોહનું હતું પણ પછીથી કાંઈ એના ખચર મળ્યા નથી. ભૂતિક ચારો મારફત મળેલી ખચર આપે છે કે કોઈ દારણુમર સૈનીરરાજ અને તેનો પુત્ર અદસ્ય થયા છે. રાજ આ વિષે વધારે ચોક્કસ માહિતી મેળવવાની ભૂતિકને આગ્રહ કરે છે. આ રીતે કવિ કુશળતાથી પ્રકટ પણ નહિ અને મર્વથા ગૂઢ પણ નહિ એ રીતે કાર્યારમ્ભ કરે છે.

બીજા અંકમાં પ્રેક્ષકો માટે આ ગૂઢતા આછી થાય છે, તે અઘાત યદુ પુરુષનો પરિચય થાય છે. ક્ષત્રિયતામાં એનો પરિચય થશે એ કદવતું અચરં નથી. વિદ્વપક-આ કવિના નાટકોમાં પ્રથમ વાર જ એનું દર્શન થાય છે-પ્રથમ વાક્યોમાં જ આપણને તે જણાવે છે. 'રાજાએના દીકરાએને પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન હોતું નથી. કપિશાપથી કુળનો અંશ યથો છે, અને અન્ત્યજોની સાથે રહેતું પડે છે; આ સ્થિતિમાં પોતાનો કે શુરુજનનો વિચાર ક્યાં વિના અવિમારક, હાથીના તોફાનને દિવસે જ્યારથી કુન્તામોજની દીકરી કુરંગીને જોઈ છે ત્યારથી જાણે જુદો જ થઈ ગયો છે. હી! હી! બહુ શું કહેવું! મારી સાથે પણ ગોઠી નથી કરતા. આખો વખત વિચારમાં મશગુલ રહે છે. સાચી વાત છે કે અનર્થો એકલા નથી આવતા, અંડીઆ શો સંમંધ છે? પેલી રાજકુમારી અને પોને અન્ત્યજ।' એમ કહી વિદ્વપક આહ્વાણોની નિન્દાથી જમવા ગુપ્ત રીતે અવિમારકના મકાન તરફ જાય છે. ત્યાં સામેથી ચેટી આવે છે, 'રાજકુળના અંશને લઈને કાંઈ બહુ કામ રહ્યું નથી એટલે નગર જોવા આવી છું.' વિદ્વપકને જોઈ 'અરે આ આર્યસન્નુષ્ટ જાય છે.' એની સાથે બે ધડી ગમત કરવાનો એ વિચાર કરે છે. કોઈની સાથે વાત કરતી હોય એવો ડોળ કરી વિદ્વપક સાંભળે એમ ઉચે જોઈ તે પૂછે છે 'અસિ ડૌમુદિકે! આહ્વાણ મળ્યો? શું કહે છે? 'નથી મળતો'. વિદ્વપક સાંભળે છે અને પૂછે છે. 'અન્દિકા શું છે?' એ- 'આર્ષ! એ તો આહ્વાણને શોધું છું.' વિ- 'આહ્વાણનું શું કામ છે?' એ- 'બીજુ શું વળા? જમવાનું નિર્મત્રણ આપવું છે.' વિ- 'જાણ ત્યારે હું કોણ છું? અમણ [બૌદ્ધ કે જૈન સાધુ] છું? ચેટી- 'તું તો અર્થિક છે.' વિ- 'હું શાથી અર્થિક છું? જો સાલગ. રામા. પણ નામનું નાટ્યશાસ્ત્ર છે. તેના પાંચ સ્વેદો એક વરમ પૂરે થયા પહેલાં હું પડી ગયો.' એ- 'મણું છું, મણું છું, આર્યનો કુલોચિત શુદ્ધિવૈભવ।' વિ- 'કેવળ સ્વેદો જ નહિ, તેના અર્થ. પણ આવડે છે. વળી બીજુ, અસરે જાણતો હોય અને અર્થે જાણતો હોય એવો આહ્વાણ દુર્લભ છે.' (અહીં આ કવિ સામાજિક સ્થિતિના આ અંશની મસ્કરી કરતો હોય એમ ચોક્કસ દેખાય છે.) ચેટી વિદ્વપકને પોતાના નામવાળી વીંટી બનાવી તે વાંચવા કહે છે. વિ- [સ્વગત] 'જાણતો તો નથી. શું કહીશ? [વિચારીને] આમ કહીશ. [પ્રકટ] જાણ આ અસર માગ પુસ્તકમાં નથી.' એ- 'જો ન જાણતો હો તો દખણ વિના જમવું પડશે.' વિદ્વપક સ્વીકારી લે છે. ચેટી વિદ્વપકની વીંટી જોવા માગે છે. વિદ્વપક 'મારી જોવા લાયક છે' કહી આપે છે. એ- 'આ પેલા રાજકુમાર અહીંયા જ આવે છે.' વિદ્વપક ક્યાં છે કરી પુક દેરતી જુએ છે. ચેટી વીંટી લઈ નાસી જાય છે અને લોકોના ટોળામાં અદસ્ય મંદ્ર જાય છે. વિદ્વપક 'અન્દિગે અન્દિગે' કહી જુઓ પાડે છે, ગાળો દેતો આમ તેમ દોડે છે અને શોધે છે; હેરતે આ વાત-રાજકુમારને કહીશ એમ કરી ચાલ્યો જાય છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે.

પ્રરૂપ કાન્તાની સાથે સંગીત અનુભવે છે ?' બરાબર સાંભળી : પોતે વીણા વગાડે છે એ સ્પષ્ટ છે. ક્ષાયી હવેલી ઉઘી છે, જાણીએ બધું છે, [છતાં એ] રણકારા સાથે તંત્રીનો નાઃ સંભળાય છે. આ પ્રમાણે બાજરથાનો ઉપર સ્પષ્ટ પ્રયોગ કરવાનું શું સ્ત્રીના હાથની આંગળીઓના ટેરવાનું સામર્થ્ય છે ? પણ જાય છે તો સ્ત્રી. કારણ કે વિશદતાથી પ્રવૃત્ત થએલો તાન મન્દ છે: નાદ મુખ-નાસિક છે, હાથથી અપાતો તાલ સ્પૃશ હેતુ છે, તે વલયના અવાજ સાથે થાય છે.' વ્યક્ત સ્વયં વીણાં વાદયતિ । કુત:

उच्चं हर्म्यं सन्निरुद्धाश्च जालाः

तन्त्रीनादः श्रूयते सानुनाદम् ।

વાહ્યસ્થાનં^૫ વ્યક્તમેવં પ્રયોક્તું

• किं सामर्थ्यं स्त्रीकराग्राङ्गुलीनाम् ॥

ગીતં તુ પુનઃ સ્ત્રિયાઃ । इह हि

तानस्तु मन्दो विशदमृच्छो

जातश्च नादो मुखनासिकेन ।

स्थूलोऽपि हेतुः^૬ करतालनादः

सज्जायते सद्वलयस्वनेन ॥'

અવિભારક આગળ ચાલે છે; નાગરિક લતાઓમાં દાખલ થઈ ગયો છે. એક દૃશ્ય નોંધ હશે છે, 'હ હ હ' । આ ખીનો કોણ કુદ્ધ થએલી કાન્તાને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે ? એનો અપદાધ ખરેખર બહુ મોટો હોવો નોંધજો; જેથી આ વેળાએ પણ એ પ્રસન્ન થતી નથી.' બરાબર નોંધને 'અથવા એ તો પ્રસન્ન છે, બહાનું શોધે છે.' એટલામાં કોઈ પડીતો ભરવ સ્વર સંભળાય છે. 'અરે ! આ તો ધ્રુવડ છે.' પતિના હસવાનો સ્વર સંભળાય છે. 'ધ્રુવડના અવાજથી બહીને કાન્તા એ ગિયારાને ભેટી પડી. 'ઉત્ત્કલ્પસ્વસ્મી-તયા કાન્તયા પરિષ્પન્ન: સ્વલયં તપસ્વી । પણ ખીલના વચોચોચ વ્યાપાર નોંધને 'શું વળે ?' અવિભારક આગળ ચાલે છે, ત્યાં ચોટાના ચક્રે કોંઈને સંક્રિત થતો પણ અતિ રિનગ્ધ બોલતો સાંભળે છે. એ પણ એના જેવો જ કોઈ ખીચારો છે. 'અસ્મત્સમ્રાજ-ચારી સ્વલયં તપસ્વી ।' આગળ ચાલે છે; રાજમાર્ગ ઉપર આવી ગયો હોય એમ લાગે છે; અજવાળું નોંધ કહે છે, 'અથ જ્યોત્સ્ના' પણ ચક્રે વળી માર્ગ ઉપર આવતાં જુએ છે 'આ જ્યોત્સ્ના નથી । બન્ને બાજુએ રહેલા મહેલોના ગોખમાં ગોડવેલા દીપોની પ્રભા છે. અહીંના મારે પ્રપત્નપૂર્વક મારી જાતને રક્ષતી' નોંધજો. પોતે સંતાઈને જવા પ્રયત્ન કરતો દશે એટલામાં ચોરને જુએ છે; એનાથી દર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે,

૫ બાજરથાનનો અર્થ મને બરાબર સમજાયો નથી એથી આખી લીટીના અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

૬ 'સ્થૂલ હેતુ'. આનો અર્થ એવો દશે કે વલયના અવાજ સાથે થતા હાથના તાલનો નાદ એ સ્ત્રી છે એમ સૂચવવામાં સ્પષ્ટ હેતુ છે ? અથવા તો એ કોઈ સંગીતનો પારિભાષિક શબ્દ છે ? કોઈ સંગીતશાસ્ત્રો અર્થ સમજવામાં મદદ કરશે તો ઉપકાર થશે.

એનામાં આટલા બધા યુગ્મો છે છતાં અકુલીન છે ? ધાત્રી અમાત્ય ભૂતિકના જેવો અભિપ્રાય આપે છે; ‘કાઠ પથુ કારણથી તે પોતાને છુપાવે છે.’ બન્નેને સદૈક થાય છે. અને ધાત્રી કહે છે ‘જો સદૈક ન હોત તો એનાથી વધારે મુશ્કવાળો જમાઇ ખીજો કયો હોય ?’ ત્યાં તેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે-અને એ અવાજ ખાત્રી આપે છે કે ‘કુમલીનત્વ’ આ-ચરણ શુદ્ધ હોયું નથી. યોગ્ય સમયે બધું જણાશે. ’ તેમને એમના કાર્યમાં આગળ વધવા તે ગેરે છે. બન્નેને આ પ્રેરણા વિષે સાધ્યર્થ શંકા થાય છે અને દૈવે આ પ્રેરણા કરી એમ માની નિઃશંક થાય છે. વં પથુ હવે નિશ્ચિન્નકાને સદૈક થાય છે કે તે પુરુષ આપણા કલા પ્રમાણે કરશે કે નહિ ?’ પથુ કુરંગીનું સૌન્દર્ય એને ખાત્રી આપે છે અને બન્ને અવિમારકના આવાસ આગળ આવે છે. ત્યાં અવિમારકને ચિન્તનમય ભુએ છે. બન્ને અંદર પ્રવેશ કરે છે. ધાત્રી પૂછે છે. ‘સુખી છો આર્થ !’ પથુ અવિમારક રૂપધાનમાં હુએલો છે: ‘અહો તસ્યા રૂપસમ્પત્ત્વ અહો તેતું સૌન્દર્ય !’ ધાત્રી વ્યાકુળ થઇ ફરીથી સુખસમાચાર પૂછે છે, અવિમારક કુરંગીના અંગોના ધ્યાનમાં મુગ્ધ છે. ‘ઉર: સ્તનતદ્દલસે લઘનભારવિદ્મા તત્તુમ’ ધાત્રી ભુએ છે કે તે પ્રભાવ કરે છે એટલે ફરીથી પૂછતી નથી, અવિ-આગળ ચલાવે છે. ‘મુલ્ક નયન-’ ચલ્લમં પ્રકૃતિતામ્રવિમ્વાધરમ્ !’ ધાત્રી કહે છે ‘ધન્ય છે. એ જનને જે આને ઉન્નત કરે છે.’ અવિ-મયેડપિ ચદિ તાદસ્યં નયનપાત્રપેદ્ય વપુ:’ । ધાત્રીને ખાત્રી થાય છે અને કહે છે ‘કાર્ય’ સુસ્થિત છે. ’ અવિમારકની બોગાસક્તિ વધે જાય છે, નિશ્ચિન્નકાને પોતાની ધારણા સાચી પડ્યા માટે આનંદ થાય છે. ફરીથી ધાત્રી અવિમારકના સુખ સમાચાર પૂછે છે; આ વખતે અવિમારક શરમાઇ બન્નેને આવહાર આપે છે. ધાત્રી જતા ગમત કરે છે, ‘આર્થ’ શેતું ચિન્તન કરતા હતા ?’ અવિ-‘શાસ્ત્રનો વિચાર કરતો હતો.’ ધાત્રી-‘કયા રમણીય શાસ્ત્રનો એકાન્તમાં વિચાર કરો ખો ?’ અવિ-‘યોગશા-સ્ત્રેતું ચિન્તન કરતો હતો.’ ધાત્રી-‘મંગળવચનનો સ્વીકાર કરે હું. ભવે યોગશાસ્ત્ર જ હો.’ એના શબ્દોનો શો અર્થ થયો તે અવિમારક સમજે છે અને તે દૂર કરવા પૂછે છે ‘આપ શું સમજ્યાં?’ પથુ ધાત્રી ઉસ્તાદ છે; ‘યોગની ઇજાથી જ અમે અહીં આવી છીએ. આર્થને પથુ યોગ સમ્મત હોય તો રાજકુળના એકાન્તમાં કાર્ય થઇ ગયું સમજો. ત્યાં પથુ એક જથ્થુ યોગનો અધિકંતર વિચાર કરે છે. તેની સાથે ત્યાં જ આર્થ સારી રીતે

૩ આ દૈવી અવાજની યુક્તિથી કાર્યચંકલનની કળામાં ક્ષતિ પહોંચે છે. આ કવિ અનેક વાર દિવ્ય પ્રસંગો લાવે છે પથુ તે કાર્વ આગળ વધારવા નહિ; મોટે ભાગે એનો હેતુ અદ્ભુતરસ જમાવવાનો કે ભક્તિ પ્રકટ કરવાનો હોય છે. અહીં આ વાસ્તવિક રીતે ભેટાં આ યુક્તિની જરૂર પથુ નથી. કારણકે ધાત્રીને કુળની ખાત્રી થઈ એ પહેલાં જ તે બન્નેનો યોગ કરાવવાનો વિચાર આવ્યો છે; તેના ચારિત્ર ઉપરથી તે કુળવાન છે એ-ટલું અનુમાન તો એણે કરી લીધું છે અને એ એની પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતું હતું મંભવ છે કે એ શ્લોક અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંભાષ પ્રક્ષિપ્ત હોય; . ખીજો પથુ સંભવ છે અને તે એક મુળ લૌકિક કથામાં આવું હશે અને કવિએ તે કાયમ રાખ્યું હોય. અમાત્ય ભૂતિકની જ આ બધી ખટપટ હોય એવી શંકા થાય છે પથુ તેને માટે કયાંઈ સ્થાન નથી.

અद्याપિ તન્મમ મનો ન તુઃમામુપૈતિ
નાવેક્ષતે મયિ તયા મિયયાવચ્છદ્મ્ ॥

પુરતજ કુરંગીની દશાનો વિચાર આવે છે. ‘કુરંગીની શી અવસ્થા હશે ? દાસદાસી-
ઓની વાતોથી શરમાતી હશે ! રાનએ બંરાબર પૂરી રાખી હશે એટલે બહીતી હશે !
મને ન જોતાં આંસુથી ખરડાતી રાતે મૂર્છા પામતી હશે ! હું શું કરું ?’ થોડીક વાર વિચાર
કરી : ‘બસ ! ઉપાય જડી ગયો ! તેણે અમારી અપેક્ષાથી પોતાની જાતની અપેક્ષા ન કરી !
તો હું પણ તેને માટે મારા પ્રાણોને ત્યજીશ.’ આગળ ચાલે છે. ‘કટલાક દિવસ થયા હું
નીકળ્યો છું. પણ આજે તો માનસિક અને શારીરિક દુઃખ અસહ્ય જેવું લાગે છે. એ
સુંદરીને ત્યજીને ક્ષણભર પણ જીવવામાં હું છેતરાયો છું. આનાથી કષ્ટદાયક કૃતદ્વનભાવ
બીજો કયો હોય શકે ?’ ઉન્હાળો પૂરો થવા આવ્યો છે, એટલે સૂર્ય ક્યારેક વાદળોથી
ઢંકાય છે, ક્યારેક ગ્રીષ્મના પ્રખેર તાપથી તપે છે. ‘આપારે હું મદનથી દીલમાં દાખું છું
સારે ભગવાન સૂર્ય સદસરસ્મિ ક્ષારતી જેવા થાય છે !’ બધી બાજુએ જોઈ ભયંકર
ઉન્હાળાવું વર્ણન કરે છે

‘અત્યુષ્ણા જ્વરિતેવ ભાસ્કરકરૈરાપીતસારા મહી
યક્ષ્માર્તાં ઇવ પાદપાઃ પ્રમુપિતચ્છાયા દવાગ્ન્યાંશ્રયાત્ ।
વિક્રોશન્ત્યવશાદિવોચ્છિદ્રત્તુહા વ્યાત્તાનનાઃ પર્વતા
લોકોઽયં રવિપાકનષ્ટદયઃ સંયાતિ મૂર્છામિવ ॥

નંવરિત થઈ હોય એમ અત્યુષ્ણ પૃથ્વીનું સત્ત્વ સૂર્યના કિરણોએ ચૂસી લીધું છે.
દાવાનળથી છાયા વિનાના થઈ ગયેલા વૃક્ષો જાણે રોગથી પીડાય છે. પર્વતો
ઉંચા શુદ્ધાંશી ઉધાડેલાં મ્હોંડાથી જાણે અવશ હોય એમ ચીસો પાડે છે; રવિપાકથી નષ્ટ
હૃદય થયેલો આ લોક જાણે મૂર્છા પામે છે. ‘હવે હું શું કરું ? હું ચાલવાને શક્તિમાન
નથી; કારણ કે રેતરૂપી અમિયુરણથી રુધ પવનો લિપે છે લિમ્પન્ટિ રુક્ષપથનાઃ
સ્તિકતામિચ્છુઃ ।’ ઇત્યાદિ. કુરંગીને સંભારી અવશ થઈ બેલાન જેવો થઈ જાય છે.
થોડીવાર પછી નીસાસો મૂકી ઉંચે આકાશ તરફ જુએ છે તો ‘ભગવાન સૂર્ય સદસરસ્મિ
વેશએલો છે; પણ આ પવનના ત્રેયા વાદળો સૂર્યને ઘેરે છે એમાં શું આશ્ચર્ય ! મારા
હૃદયમાં રહેલા સૂર્યને આવરે સારે કષ્ટક વિરમળનીય કહેવાય ।’

કિમત્ર ચિત્રં વિતતાઃ પયોદા
રુન્ધન્તિ સૂર્ય નત્રુ વાતનીતાઃ ।
અન્તઃસ્થિતં મે યદિ વારયન્તિ
કામં ભવેદ્ વિસ્મયનીયમેતત્ ॥

પૂર્વા તુ કાઠા વિમિરાનુલિપ્તા

સન્ધ્યાલગ્ના માનિ ચ પથિનાગા ।

દ્વિયા વિમક્તાન્વરત્નરિનં

પાત્યર્થનારીશ્વરત્વગ્રોમાન્ ॥

પૂર્વદિશા અંધકારથી લેખાય છે; પશ્ચિમ દિશા સન્ધ્યાથી અરણ્ય લાગે છે; એ રીતે ભરતના રચેલું. અન્તરિક્ષ અર્ધનારીશ્વરની રૂપરેખાને ધારે છે. 'વિ-' સ્ત્રી વાત, દિવસ પુરો થયો. પ્રભાત [સાંજ] રહે થયો. 'અવિમારક' અટ્ટો ન્યતરી વિચિત્રવશાવના' એમ ક્ષી પ્રદેશનું વર્ણન ક્ષી કરે છે 'વિમાન્તરં રત્નવતીવ મનુષ્યલોકઃ મનુષ્યભોક્તે ભણે વેદમદયો કરે છે. 'બીજે અંકે પુરો થાય છે.

આ અંકમાં પ્રદેશ અંકના અગ્રાત રૂ. પુરુષની યોગબાધ થાય છે. યદિરાપ પામેલા ચાન્દ્રકુન્દનો એ માણસ છે એટલી માહિતી આપણને મળે છે. કુરંગીને અચાનક કુરંગીના પ્રેમમાં હુમ્મલો છે. કુરંગીની પક્ષે એ દસ છે એમ ધારી દ્વારા જણાય છે. ધારી સાદસની અપેક્ષા રાખતું કન્યાપુરમાં આવવાનું નોનરું આપી ભય છે. સાદસપ્રિય અવિ-મારક એ જ્ઞાનંદથી સ્તીકારે છે; અને પ્રેમ આપે સાદસ અને સૌર્વ ભોગવાથી પ્રેમમાં ને દીપ્તિ આવે છે તે દીપ્તિ લાવવા ક્ષિ પ્રયત્ન કરે છે; ક્ષિરાસના માલવિકામિમિત્ર કે હર્ષની રત્નાવલીના જેવો આ 'કન્યાના પ્રેમ' નથી. પ્રથમ અંકમાં દાર્પણક પ્રયત્ને રૂઠ રીતે નિશ્ચિત થયેલું બીજા આ અંકમાં તરાથી ઉમે છે.

ત્રીજા અંકમાં કુરંગીનું દર્શન થાય છે. મનમદના મન્યનથી પીડારી કુલીન કન્યાનું નિરૂપણ આપવા ક્ષિ પ્રયત્ન કરે છે. કુરંગી પૂછે છે 'હથા તેણે મું ક્યું ?' ચેટી-ભા ! કાણે ?' કુરંગી-(સ્વરન) હા ! મનસાચા હિમાની પરી ભઈ છું.' આ ત્રણવાક્યોમાં ક્ષિ આખી સ્થિતિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કુરંગી ભણતી હશે કે એના દસ વિના એનો ભાવ ભણી ધારી અને નહિનિમ્ન પોતાના જવાવનાર ધારે જ્યાં છે. એણે મું ક્યું એ જણવાને એનું મન છેલ્લું છે; અને મનમાં ને મનમાં છેલ્લુંના એટલી તથી વધી ભય છે કે એ હિતકષા એકદમ રુબેમાં પ્રકટ થઈ જાય છે, હજી સુધી પોતે કાળને કાંઈ ક્યું નથી એ લુલી ભય છે; અને એકદમ સવાહ પૂછે છે. પક્ષ ચેટીના ઉત્તરથી તે એકદમ આવધાન થઈ જાય છે, અને જવાબ આપે છે: 'કન્યાપુરના ઠોકરાએ.' બીજા માત્રપિત્ર નામની ચેટી જવાબ આપે છે કે એ ઠોકરાએ કાંઈ ક્યું નથી. કુરંગી કન્યા-પુરના ચેટકે પોતાનું મુકપંજર જનાચું નથી મારે રાણીને શ્રિયાદ કરવાનું કરે છે; પક્ષ માત્રપિત્રા કરે છે કે પાંચડું તો થઈ ગયું છે, એટલે કુરંગી મીઠાય છે; ચોડીવાર પછી સમય પૂછે છે: સાંજ છે એમ દાલી જણાવે છે. કુરંગી મહેલ ઉપર જવાની કન્યા જનાવે છે; બધા ઉપર ચડે છે. શિલાનદ ઉપર રમેલા સ્વપ્ન ઉપર કુરંગી બેસે છે. માત્રપિત્ર વાન કહેવાની માગણી કરે છે; કુરંગી તેને લવલગ્ન ન કરવાની વિનંતી કરે છે. વિશ્વ-સિદ્ધા કરે છે કે 'ચાન્દ્રમારીને મુખે મુવા દે, મને કરે.' અનેથી કુરંગીના મનમાં થાય છે કે શી વાન હશે! માત્રપિત્ર- 'હથા સાલિગ-કુમાર તિપે' કુરંગી જમરાય છે 'હા ! રહસ્ય બહાર પડી ગયું. હાં હાં થઈ.' વિશ્વસિદ્ધ-અખિ ! તે ક્યાં આપણું? એ રીતે વાન ચાલે છે.

શૈલેન્દ્રાઃ કલ્પોપમા જલધયઃ ક્રીડાતટાકોપમા

વૃક્ષાઃ શૈવલસન્નિભાઃ સિતિતલં પ્રચ્છન્નનિમ્નસ્થલમ્ ।

સીમન્તા ઇવ નિમ્નગાઃ સુવિપુલા સૌધાશ્ર વિન્દૂપમા

દૃષ્ટં વક્રમિવાભિભાતિ સકલં સંક્ષિપ્તરૂપં જગત્ ॥

હાલે સાવધાન થા । શીતચન્દનના નિધય મલય તરફ આપણે જઈએ છીએ ।’ બન્ને આકાશયાનનો અભિનય કરે છે. થોડીકવાર પછી સૌદામિની કહે છે ‘આર્થ ! વિશ્રામ લીધા’ વિના મારાથી નહિ જવાય. ’ વિદ્યાધર એને દેશ પર્વત ઉપર. વિશ્રામ લેવા નીચે લઇ આવે છે. નીચે આવતાં કહે છે ‘સૌદામિની જો ! જો ! વાદળામાં ગૂઢ થએલી સમુદ્ર અંકિત મઢી વ્યક્ત થાય છે ! વર્ષાકાળના વાદળ સમા આ ઉપગતા પર્વતો અતિશય શોભે છે !

જલદગ્ધનમુજ્જતીવ વેગાત્

અભિપતતીવ મહી સમુદ્રમુદ્રા ।

જલદસમયતોયદા ઇવામી

શૃંગમાભિભાન્તિ નગા વિજૃમ્ભમાણાઃ ॥

બન્ને જણા એ પર્વત ઉપર વિશ્રામ લેવા ઉતરે છે. પુષ્પિત વૃક્ષો ઉપરથી પુલ્ક બન્ને જણાં સુટે છે. ત્યાં વિદ્યાધરની નજર અવિમારક ઉપર પડે છે, તેને કાંઈક મન્ત્રમુગ્ધ વિદ્યાધર જેવો તે લાગે છે. તે અવિમારક પાસે પૂછવા જાય છે. અવિ-દેવકાર્ય કર્યું. પ્રપાત કરે !’ બાહ્ય ઉપર જુએ છે તો વિદ્યાધર દેખાય છે. ‘અરે આ કોણ છે ? અથવા આ સ્વપ્ન હશે ? પણ હું ઉંઘતો નથી ! આ ! અન્તઃસમયે માથુએ કાંઈક જુએ છે તે આ હશે ! પણ તે તો અંમૂઢાને થાય છે; હું તો બધું જાણું છું. લાવ એને જ પૂછું. આપ કયા કુલાન્વયને અશ્વકૃત કરો છો ?’ ‘હું મેધનાદનામનો વિદ્યાધર છું’ એમ કહી સર્વ જ્ઞાતાન્ત વિદ્યાધર જણાવે છે; અને પછી પૂછે છે ‘આપ શા માટે અત્યારે આ પૃથ્વીતળને દેવલોક જેવું કરો છો ?’ અવિમારકને વિચાર થાય છે કે શું કહેવું. અન્તઃકાળે જુહું ન બોલવું એમ ધારી કહે છે ‘હું સૌવીરરાજનો પુત્ર અવિમારક છું.’ અવિમારક પ્રગટ થાય છે; વર્ષ પૂરે થયું છે. આ અનુમાન નિશ્ચિનિશ્ચિત દેહવાળી આપણે કરી શકીએ છીએ. વિદ્યાધરને આ માથુંસ જેવો લાગતો નથી તેથી ફરીથી પૂછે છે ‘આપ એકલા કેમ અહીં આવ્યા છો ?’ અવિમારક શું જવાબ આપે ? નીચું જોઈ ઉભો રહે છે. વિદ્યાધર પોતાની વિદ્યાથી ‘આ ભગવાન અમિનો પુત્ર પોતાને જાણતો નથી’ ઇત્યાદિ મરુતપ્રપાત સુધીનો જ્ઞાતાન્ત જાણી લે છે. સાથે સાથે એ પણ જાણી લે છે કે ‘ત્યાં તે પણ (કુરંગી) જીવનમરણ અનુભવે છે.’ અવિમારકને કહે છે ‘અરે અવિમારક ! મિત્રોમાં જી દોષ નહિ ! મેં જાણેલા બનાવને હું સંતાપી

અવિમારક વિચારમગ્ન છે; 'અહો ! કષ્ટકારી છે જીવનની' શાથી જોતે, રાગ બદલે છે, પ્રમાદી થાય છે, દોષનો વિચાર કરતી નથી, સાહસ કરે છે, સ્વચ્છન્દથી વિચરે છે, નીતિમાર્ગને અજાણી નથી, સાગ્ર વિદ્વાનોની શુભ સુદિને પરવશ કરે છે. કવિ પોતે જ બોલતો હોય એમ આપણને લાગે છે; પણ અવિમારકના સ્વભાવ-નિરૂપણ સાથે આ ઊક્તિ અસંગત નથી. અવિમારક સંસ્કારી છે, ચિન્તનશીલ છે, વિદ્વાન પણ છે. એને એની મનોદશાનું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાતના માણસોની ચિત્તદશાનું એ એક લક્ષણ છે કે પોતે જે પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારો એમનાં મન કરી શકે છે. પોતાને જે ચતુ હોય છે તેનું તેમને જ્ઞાન હોય છે. આ જ્ઞાન તેમને ફક્ત પ્રવૃત્તિમાંથી રોકી શકતું નથી ! શુદ્ધિ માનોની આ દશા-ચુરુરૂપ ગણોએ કોપરૂપ ગણો-લાઘુલિક, સ્વભાવગત હોય એમ જણાય છે. પણ અવિમારક ક્ષત્રિય છે, એને જીવન છે, એમ વિચારોથી એ શિથિલ થાય એવો નથી. 'જેનો આધાર મારી જાત ઉપર છે તે જાખવોમાં શા માટે મન્દ થાઉં ? કયમાત્માધીનેષ્વર્યેષુ મન્દોઽવવામિ । અહીઆતો હું નગરથી પરિચિત છું, ચોડાદારોનું સત્ત્વ જાણું છું. ગાદ અધિકારથી ભયંકર એવી મધરાત આતે છે. બુદ્ધિ પણ મારો સસહાયક છે, અન્તરાત્મા નિશ્ચિત છે; આ સ્થળે આટલા મધા વિચારો શા કરવા ? મને શું ફરક છે.' કિમિદ વહુચિત્તારેઃ કો મયા હુષ્કરોઽર્થઃ । ચિન્તનશીલ અવિમારક કાર્યક્ષમ થઈ પુરુષ યદ જાય છે. પરિચિત્તિનું વર્ણન કરતો કરતો તે આવે છે. 'અહો મધરાતની ભયંકરતા ! અત્યારે આખી પ્રજા નિદ્રાથી જાગે ગર્ભસ્થ હોય એમ મર્જિત થએલી છે; મહેલો, માણસો સુખેથી સુતેલા હોવાથી અવાજ ન થવાથી, જાગે જ્ઞાન ધરે છે; વૃથો, જાગે સચિત્ત અધિકાર તેમને ગળી જાયો, હોય તેમ, સ્પર્શકે અનુમાનગમ્ય છે, આજુ અસ્પર્શક-જગત જાગે અન્તર્ધાન પામે છે.

ગર્ભસ્થા ઇવ મોહમમ્યુપગતાઃ સર્વાઃ પ્રજા નિદ્રયા

માસાદાઃ સુખસુસનીરવજ્જના ધ્યાનં મવિષ્ટા ઇવ ।

મગ્રસ્તા ઇવ સચિત્તેન પ્રમસ્ટાઃ સ્પર્શાનુમેયા ત્વજા

અન્તર્ધાનમિવોપયાતિ સકલં પ્રચ્છન્નરૂપં જગત્ ॥

આને જ પરેખર કાળરાત્રિ છે-! સાર્ગશી નદીઓ જાગે અધિકારને વહે છે, હવેલીઓ પુલિન સરખી (રેતાળપટ સરખી ધવલ) બાસે છે, દશ દિશાઓ અધિકારમાં નિગમરૂપ (દશ દિશાઓમાંનાં બધાં રૂપો અધિકારમાં નિગમ) છે, આ અધિકાર જાગે હોદાથી તરણ એવો છે.

તિમિરમિવ વહન્તિ માર્ગનૃપઃ

પુલ્લિનનિભાઃ પ્રવિભાન્તિઃ હર્મ્યમાલાઃ ।

તમસિ દક્ષદિશો નિપગ્નરૂપાઃ

પ્રવતરણીય ઇવાયમન્યકારઃ ॥

અવિમારક આગળ આવે છે; શહેરના નાગરિક સ્ત્રીઓ પોસે આવતો દેખાય છે. કંઈ અવાજ આવે છે, કાન, દષ્ટિ સાંભળે છે. અયે પ્રગીતનો અનિસંભળાય છે ! આ કરો સદાકાલ સુખી

મારું શરીર છે કે નહિ ? થુકી જોઈ ! થુ થુ.' અવિમારક એને ઉતાવળથી ખેંચે છે. વિદ્-
' મને શ્રદ્ધા નથી. ' અવિ- ' અરે જન્મવાની રાહ જોઈ છું. ' વિદ્- ' થોડીક વિશ્રાન્તિ લઇને
જમ્યો. ' અવિ- ' મને કુરંગી પાક નથી કરતી ? ' વિદ્- ' શું નિર્ઘન્ય શ્રમશ્રિકા
છવે છે ? ' અવિમારક આછાછ કરે છે. વિદ્- ' સમાવર્તન કર્યું હોય એવા બહુ-
કની જેમ તું કેમ ઉતાવળ કરે છે ? ' અવિમારક ચીડાઇને એને દસડે છે; વિદ્- ' એમ
દસડશો નહિ. આવું છું. '

બંને જણા નગરમાં આવી પહોંચે છે; રાજકુળ પાસે આવે છે. પહેલાં જેમાં-ગુપ્ત
રીતે પેઠા હતો તેમાં અત્યારે માયાની મદદથી નિશ્ચિન્ત રીતે પ્રવેશ કરે છે. ' અત્યારે
કુરંગી મહેલમાં ન્દાઇને અંદર બેઠી હશે. ' વિદ્વત્ કહે છે 'તમે લાં ચાલોને ! બોજનવેળા
વીતી જાય છે. ' બંને જણા અંદર દાખલ થાય છે. ચોથો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં અવિમારકની ખીખ અંકની કામાર્ત દશાથી ભિન્ન વિયોગાર્ત દશાનો,
મરણોન્મુખ વિયોગદુઃખનો પરિચય કરાવે છે. બાકીના ભાગમાં વિદ્યાધર
પાસેથી પૂનઃ પ્રવેશ કરવાનો ઉપાય મળે છે અને વિદ્વત્ મળતાં બંને ગુપ્ત રીતે કન્યા-
પુરમાં દાખલ થાય છે.

પાંચમા અંકમાં કવિ કુરંગીની દશાનો પરિચય કરાવે છે. વિયોગાર્ત દશામાં કુરંગી
પ્રવેશ કરે છે. નિશ્ચિન્ત એને સાન્ત્વન આપે છે, અને પ્રાસાદ ઉપર ચઢી દર્શિવિનોદ કરવા
સૂચવે છે. કુરંગી- ' સખિ ! તેં મારું હૃદય જણી લીધું. શું ? અહીંઆ મારા કાળે પરિજનો
મહાકાળમાં પ્રિય પરમ સુગધિ બહુલ, કદમ્બ આદિ લાવી મને ઉન્મત્ત કરે છે; આ
ગેર અમારા રાજકુળના શ્રાવણમાં અતિપીઠમદ્ભાવ કરે છે. આં અમે સતત લાલન કરેલા
દેશકાળ જાણ્યા વિના પોતાનું પાણિજય બતાવે છે. થુક સારિકા પણ વાત કહેવા માંડે
છે. મારા નિર્વેદને ન જાણતી આ ભૂતિકની સારિકા પણ સર્વ લોકોનો જ્ઞાતાન્ત કહેવા
આવી છે. મારી ખજર કાઢવા આવતા પરિજનો પણ આગ્રહ કરીને મને પૂછાવે છે.
તેથી હું પણ ધડીલર મહેલમાં ઉપર જવા માથું છું. ' ત્રિજ્ઞ અંકમાં પોતાનું ચારિત્ર
હલકું ગણાશે એવા ભયવાળી કામાર્ત કુરંગી અને આ અંકની વિયાગાર્ત કુરંગીનો
તકાવત આ વચનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. હવે તે અવિમારકને વરી ચુકી છે. પોતાને તેની
પત્ની માને છે. નિશ્ચિન્ત સાથે મહેલ ઉપર ચઢે છે. ' કુરંગી- ' સખિ ! અહીંઆ પણ
મહાન અનર્થકારી વિજ્ઞાનો દીપ ધરી કાળો મેઘ ઉભો છે. ' નિશ્ચિ- ' આમ ઉત્કણિત ન
થાઓ. ભુઓ ભુઓ સૂર્ય નવીન વાદળાઓથી રૂધાઓ છે, અને જરા જરા ફેરાં પડે
છે; આ સુંદર ગગનતળને નિહાળો. ' કુરંગી જવાબ આપે છે ' જોઈ છું, -રમણીય
આકાશને ! '

૭. ગૂળમાં આ પ્રભાષે છે. કિષ્કુણુ રુઝીવદિ જગન્ધસ્તમણિજા । શ્રી. ગણપતિ
શાસ્ત્રી ' જગન્ધસ્તમણિજા ' ની ' નમ્રાન્ધયમણિકા ' એવી સંસ્કૃત છાયા કરે છે.
આ મને અર્થવિહીન લાગે છે. તેથી જિગ્મન્ધસ્તમણિજા ' એવો પાક કદમ્બી ' નિર્ઘન્ય
શ્રમશ્રિકા ' એવી છાયા કરી છે. આ શબ્દનો અર્થ ' જૈન સાધ્વી ' એવો થાય.

ચોર ચાલ્યો જાય છે એટલે અવિમારક આગળ ચાલે છે; ત્યાં ચોખીદારોને ભુલે છે. 'હવે શું કરવું?' શૃંગારકમાં રહેલી વિટસલામાં દાખલ થઈ જાય છે. ચોતે ચોખીદારોથી વિમુખ થઈ આમ સંતાઈ ગયો એટલે એનો ખડગ એને હસતો હોય એમ લાગે છે. 'પણ એ ચોખીદારો મને ભારભૂત નથી; એટલે શા માટે ખડગનો પ્રયોગ કરવો? મારે તો મારું કામ કરવાનું હોવાથી અહીં દાખલ થયો છું.' ચોખીદારો ચાલ્યા જાય છે; 'રક્ષિતાત્માને કાણુ રહે? થોડાક પુરુષોમાં હોય છે એવા શૈયને પામીને રાતે રાત, લોભ અને મોહ વિચરે છે. અહીંઆ તો પુરુષાર્થના બળતું સાક્ષી રાત્રિભ્રમણ બહુ વિષમ અને મુખકર છે.

અવહુપુરુષપક્ષમેત્ય શૈયં

નિદિ વિચરન્તિ સરાગલોભમોહાઃ ।

इह तु पुरुषकारसारसाक्षी

वह्विषमश्च सुखश्च रात्रिचारः ॥'

અવિમારક રાજકુળ પાસે આવી પહોંચે છે. 'આ રાજકુળ ! અહો કોટ કેટલો મજબૂત અને ઉંચો છે! અહીંઆ પુરુષોના કહેડ બાંધવાનો પ્રયોગ ચાલુ છે; (એટલે કે બળની કસાટી ચાલુ છે.) અથવા બે કપિશીર્ષકો મજબૂત હશે તો મને પેડો જ સમજે ને. અહીં ઉભો રહીને દોરડું દેડું. 'નમઃ પ્રજાપતયે । નમઃ સર્વસિદ્ધેભ્યઃ । પ્રસીદન્તુ ષલિશ્ચ-મ્વરમદાકાલાઃ । વિજ્ઞમ્મતાં રાત્રિઃ । વર્ધતાં નિદ્રા । અનુમન્યતાં પદ્યા । લયં ગતાઃ સર્વવિદ્યા ભવન્તુ । હતાઃ પરિપન્થિકા ભવન્તુ । જયતુ ભગવતી કા-ત્યાવતી ।' આ પ્રમાણે મન્ત્રો જાપી દોરડું નાંખે છે; કપિશીર્ષક કર્કટકરજાળથી બંધાય છે. 'અહો ભાવીનો પ્રભાવ ! પહેલા જ ધાએ ચોટકું દોરડું કાર્યસિદ્ધિ જેવું લાગે છે. અહો ભગવાન પ્રજાપતિ બળવાન છે.' દોરડાને ઝાલીને ચઢે છે. ઉપર ચઢીને રાજકુળ નિહાળે છે. 'અહો રાજકુળની લક્ષ્મી ! આ હવેલીઓની હારવાળું નૃપલવન જાણે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશ તરફ જવા ધન્યજી હોય એવું લાગે છે. પણ અહીં ઉભા રહેવું એ ઠીક નથી.' એ જ દોરડાથી નીચે ઉતરે છે. 'હવે આ દોરડું ક્યાં સંતાડું?' થોડીક વાર વિચારીને દોરડું હસ્તિશાળામાં નાખી દે છે, (આમ કરવાનું કારણ એ હશે કે હાથીની પાપગામાં દોરડાં ધણું હોય એટલે એ કાષ્ઠની નજરે ચઢે નહિ અને તેથી કાષ્ઠને વહેમનું કારણ ન મળે.) અને ચાલવા માંડે છે. ત્યાં એક બાજુએથી યુવતિના સુંદર ગીત સાંચે તન્મીને નાદ આવે છે. 'અયે તન્ત્રીનાદો યુવતિકલગીતધ્વનિયુતઃ । ખીજ બાજુએ જાય છે; ખીજ બાજુએથી તીક્ષ્ણ ગન્ધ આવે છે; અયે ગન્ધામૌદો ગજવરમદોદ્ધોધિતપદ્મઃ । ધીક ઉભો રહે છે. ત્યાં દીપેનું તેજ, અને ફેલાએલા ચોખીદારો ભુલે છે; શું કરવું એનો ધડીભર વિચાર કરે છે; છેવટે ભુલે છે કે કમળવનની સાથે રાતે રાજગૃહ પણ શાન્ત થયું છે. ચિરાદ રાત્રી શાન્ત સદ કમલપણ્ડેન્નૃપગૃહમ્ ।' 'જર્ણશ. આ તેણે કહેશે માર્ગ; આ મન્દાકિની, આ દારુપર્વતક ! આ ઉપર્યાન સભા.' આગળ જઈને 'અયે ! આ કન્યાપુરપ્રસાદ, અહીંઆ લાકડાનું કામ વિશેષ હોવાથી, જળાઓ નજીક હોવાથી ચઢવું સહેલું છે; પણ કદાપિ અપરં હોત તો એ કાન્તાની સમીપ આવ્યા પછી વળી શંકા કેવી ?' ઉપર ચઢે છે,

ધમ્મજી નથી. આ પ્રસંગે હરિણિકા નામની દાસી રાણી પાસેથી દવા લઈ ખબર પૂછવા આવે છે. 'રાણીજી પૂછે છે "હવે માયાની વેદના કેવી છે? આ ઔષધનો લેપ કરજો." કુરંગી નલિનિકા જે ગાંધ નથી તેને કહે છે 'નલિનિકા તું જા! હું ધાંડે છું દેવ વરસવા માંડ્યા છે. અલિનવ આકાશતોપથી ન્હાવાની મારી ધમ્મજી છે; માટે સ્નાની સામગ્રી જલદી લઈ આવ.!' નલિનિકા ખીચારી આરા સ્વીકારી જવા માંડે છે. અવિમારકને પ્રશ્ન થાય છે 'કિન્નુ સ્વલ્પનયા વ્યવસિતમ'—આણે શું ધાર્યું છે?' કુરંગી જે નલિનિકાને પાછી બોલાવી તેના શીતળઅંગને—એ ઉપરથી પોતાના અંગ ગરમ છે એમ સૂચવીને—આલિંગન કરે છે; આલિંગન કરી કહે છે, 'સખિ! તારૂં શરીર અતિશીતળ અને મનોહર છે.' નલિ—'મહેરમાની!' કુરંગી—'સખિ! હવે મારો શરીરદાહ જાણે નાશ પામે છે! (સ્વગત) સખીપ્રણય કર્યો. આજે એનો શરીરસંસર્ગ સમાપ્ત થયો. (પ્રગટ) તું હવે જા.' નલિનિકા જાય છે. હરિણિકાને પણ પોતાને સાફ છે—મોઢલેલી દવાથી સાફ છે—એવી ખબર આવી વિદાય કરે છે. અવિમારકને આશ્ચર્ય થાય છે. 'આણે શું ધાર્યું છે? તન્વંગી ઉન્હા શ્વાસ મૂકે છે, ધડી ધડી બધી બાલુએ લુએ છે, આંસુ ભરેલી આંખે એણે શું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

उपजं भवसिति तन्वद्गी सर्वतः प्रेक्षते मुहुः ।

नेत्राभ्यां वाष्पपूर्णाभ्यां किन्नु कर्तुं व्यवस्थिता ॥

કુરંગી ઉત્તરીયનો કાંસો ખાઈ મરવાનો નિશ્ચય કરે છે; તે પ્રમાણે કરે છે ત્યાં મેઘ-ગર્જના થાય છે. 'મને બચાવો બચાવો' કહી પડે છે. અવિમારક પ્રસંગ જોઈ દસ્ય થઈ કહે છે 'બીશ નહિ બીશ નહિ!' કુરંગી (સદર્પ) 'શું આ સસ છે. મૃદ જોવી થઈ ગઈ છું.' અવિ—'નિઃસંક યા' કહી આલિંગન કરે છે. કુરંગી રડી પડે છે. વિદ્વપક ગમ્મત કરે છે 'હે' આમણે તો રાવા માંડ્યું. બહુ સન્તાપ ન કરશો, અથવા 'હું' પણ રડું. મારી આંખમાંથી એક પણ આંસુ પડતું નથી. મારો બાપ બ્યારે મરી ગયો ત્યારે મોટા પ્રયત્નપૂર્વક રડવાનું શરૂ કર્યું. પણ આંસુ ન નીકળે; તો પછી બીજાના સન્તાપથી શી રીતે નીકળે? હોય પણ આંસુ વિના રડીશ. 'ગંબીર બનેલો અવિમારક એને ઉપદાસ કરતો રોકે છે. નલિનિકા બારણું ઢોકે છે; બારણું બંધ હોવાથી નલિનિકાને ભય થાય છે કે કુરંગીએ આપઘાત કર્યો રશે. હરિણિકા હરિણિકા કહી છુમ પાડે છે, કાંઈ જવાબ આવતો નથી 'હા! ધક એ જ થયું.' અવિમારક સ્વર ઝોળખે છે અને વિદ્વપકને બારણું ઉઘાડવા કહે છે. વિદ્વપક બારણું ઉઘાડી—'પધારો—આઈ પધારો.' નલિનિકા ગભરાટથી પૂછે છે 'હે અંદીઆ આ પુરુષ કોણ?' વિદ્વપક ગમ્મત કરે છે 'ઝોળખતાં સાફ આવડે છે! અહો રાજકુળની વિશેષતા! બીલું કોણ મને જોઈને પુરુષ કહે! અરે હું તો સ્ત્રી છું.' અવિમારક—'નલિનિકા આવો!' નલિનિકા જાય જાય કરી પૂછે છે આ પુરુષ કોણ? વિદ્વ—'હું, પુષ્કરણી નામની એકી છું.' અવિમારક તેને પોતાના મિત્ર સન્નુટ તરીકે ઝોળખાવે છે. નલિનિકા ઝોળખીને 'આહા! આ બાહ્યજીને તો બનરમાં જોયો છે.

તે આત્મધાત કરવાનો વિચાર કરે છે, અરણ્યના તડાગમાં ફૂલવા બંધ છે; પણ એ મરણ-માર્ગ એને યોગ્ય લાગતો નથી. દૂર દાવાનળ જુએ છે; એમાં પ્રાણની આકૃતિ કરવાનો વિચાર કરે છે. અગ્નિ પાસે બંધ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરે છે 'બગવન્ અગ્ને ! જો અગ્નિ એકચિત્તોનું ઇષ્ટ સાધતો હોય તો બીજા લોકમાં પણ તે એકકીર્તની (મારા એકવાનું કીર્તન કરતી) મારી કાન્તા માય !' અગ્નિમાં અવિમારક પ્રવેશ કરે છે, પણ અગ્નિ એને ખાળતો નથી; કિંચિત્ 'જેમ પિતા આનંદિત મધ પુત્રને ભેટે તેમ તે તેને ભેટે છે.' બીજી રીતે આત્મ-ધાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, સામે પર્વત ઉપર નજર પડે છે. 'આ ખરે મહાન પર્વત છે. કાળા વાદળોમાં મિત્ર થવાથી એના શરણે વિષે સંદેહ થાય છે. ગગનચરોનું વિશ્રામ સ્થાન છે. સુકવિની મતિ જેવો વિચિત્ર-વિવિધ સૌન્દર્યવાળો-છે, મિત્રના સંયોગના જેવો પુશ્કારક અને નીચ નરપતિની જેમ કૃણ વિનાના (શ્લેષથી) ભરેલો છે.

અસિતજલદૃન્દૈર્મિશ્રસન્દિગ્ધશૃંગો

ગગનચરકુલાનાં વિશ્રમસ્થાનમૂતઃ ।

સુકવિમતિવિચિત્રો મિત્રસંયોગદૃષ્યો

નરપતિરિવ નીચો દૃશ્યતે નિષ્ફલાદયઃ ॥'

મરુતપ્રપાતનો વિચાર કરે છે; ધારણ કે તે સર્વાર્થસાધક છે. મરુતપ્રપાત ક્યાં પહોં પાછોનું આયમન કરી મંત્ર જપે છે.

એક વિદ્યાધર પોતાની પ્રિયા સાથે આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે. વિદ્યાધર પ્રિયાને કહે છે 'પૂર્વસન્ધ્યા ઉત્તરકુરુમાં પસાર કરી, સ્નાન માનસસરોવરમાં કર્યું, યાવનને મન્દર પર્વતની શુક્રાઓમાં સુગંધિત કર્યું, કીડા માટે દિમાવપની શુક્રાઓમાં ફૂંપી, અને દૃષ્ટિ (ત્યાં) લુપ્ત મધ; હવે આપણે મલયના મધ્યાહ્નનિદ્રા માટે સુખદાયક એવા ચન્દન પર્વત ઉપર જઈએ.

માફસન્ધ્યા કુરુપૂચરેણુ ગમિતા સ્નાતઃ પુનર્માનસે

મૂયો મન્દરકન્દરાન્તસ્તટેષ્વામોદિતં ચૌચનમ્ ।

ક્રીઢાર્થં હિમવદ્ગુહાસુ ચરિતં દૃષ્ટિશ્ચ સંલોભિતા

આસ્વાવો મલયસ્ય ચન્દનનગાન્મધ્યાહ્નનિદ્રામુતાન્ ॥'

આકાશયાનનો અભિનય કરે છે; ' સૌદામિનિ ! જો જો ! બગવતી વસુન્ધરાનો દરસ્ય દર્શનીય આકૃતિ ! અહીં આ શેહેન્દો (પર્વતરાજે) દાઘીના બધ્યા જેવા લાગે છે, સમુદ્રે કીડા સરોવર જેવા દેખાય છે, વૃક્ષો સેવાળ સરખાં લાગે છે ! પૃથ્વીના તલના નીચા ભાગો મેતાઈ ગયા છે; નદીઓ સેંધા સરીખી દેખાય છે, મ્હોટી હવેલીઓ ટપકાં જેવી લાગે છે; સંક્ષિપ્ત જેવું યજ્ઞેનું સકલ જગત વાંકું દેખાતું હોય એમ લાગે છે ।

સંભવ આવાતાં અવિમારક છૂટી નીકળે છે. આથી બન્નેની વિયોગાર્ત દશા બતાવવાનો અને તે દ્વારા પરસ્પર ગાઢ પ્રેમ સૂચવવાનો કવિને અવકાશ મળે છે. અને વિદ્યાધરની બહુ કુશળ નહિ એવી યોજનાથી કવિ એમનો સંયોગ કરાવી દે છે. આ રીતે પ્રથમ અંકના હાથીના બતાવતું પરિણામ આવે છે. તે જ અંકમાં રાજાએ ભૂતિકતે સૌવીરરાજની ખબર કહાડવા કહેલું, એવું પરિણામ છઠ્ઠા અંકમાં આવે છે. કવિ તેમાં નારદને લાવી સામાજિક દષ્ટિએ અવ્યવસ્થિત બનાવને વ્યવસ્થિત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રવેશકમાં ધાત્રી પ્રવેશ કરે છે ‘અહો વિધિની અનવસ્થા ! પ્રથમ મહારાજ સૌવીર-રાજા વિષ્ણુસેનને ઉદ્દેશી રાજદારિકાને માગી. આજે અઘાતકુળના એવા એક, માનુષ લોકમાં દુર્લભ આકૃતિ અને શુણ્ણવાળા પુરુષ જોડે સંબંધ થયો. અને વળી આજે કાશિ-રાજાનો પુત્ર જયવર્મા ભટ્ટિની સુદર્શના સાથે અમાત્યભૂતિકે આણેલો રાજકુળમાં આવ્યો છે. કાશિરાજ પોતે યમમાં શિકાયા હોવાથી નથી આવ્યાં.’ બીજી એક વસુમિત્રા નામની દાસી પ્રવેશ કરે છે અને ખબર આપે છે કે ‘શુંકા (વિષમશીલ) જોષીઓએ આજે તે આજે જ લમ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. તે જયદા પાસે-ધાત્રીનું એ નામ છે-જય છે; અને રાણીજી બોલાવે છે એમ ખબર આપે છે; રાણીજીનો આ લમની બાબતમાં શો અભિપ્રાય છે એ પૂછતાં વસુમિત્રા જણાવે છે કે ‘પોતાના વંશના વિષ્ણુસેનની રિયાત જણ્યા વિના જયવર્માને દીકરી આપવાની ઇચ્છા નથી. પણ મહારાજને સૌવીરરાજાનો વૃતાન્ત જણાવાથી આજે બહુ સંતાપ થાય છે.’ નમિનિકા પ્રવેશ કરે છે. ‘આજે જયે સંકેત કર્યો હોય એમ અમારા સર્વ સંકેતો ભેગા થયાં છે.’ પોતાની માતાને અને વસુમિત્રાને જુલે છે, ‘તમની પાસે જય અટુલ વૃતાન્ત સાંભળું.’ વસુમિત્રા એની પાસેથી ખબર જણાવા ઇચ્છે છે કારણ કે તેને કંચુકીનો સહવાસ છે. નમિનિકા ‘અભિનવ વૃતાન્તની’ ખબર આપે છે. ‘સૌવીરરાજના અમાત્યોએ દૂત મોકલ્યો છે “અમારા સ્વામી તમારા નગરમાં પુત્ર અને પત્ની સાથે ગ્રામ રીતે વસે છે” રાજા અને ભૂતિક તે ખબર સાંભળી શોધવા નીકળ્યા છે. ધાત્રી-‘શું હશે ?’ બધાં જય છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે, એમાં કુરંગીના વિવાહ સંબંધ વિષે જે ખટખટ છે તે જણાઈ આવે છે, અને રાજાનો સૌવીરરાજની ખબર મેળવવાનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે તે જણાઈ આવે છે.

કુન્તિભોજ સૌવીરરાજ અને ભૂતિક સાથે પ્રવેશ કરે છે. કુન્તિભોજ-‘વયરૂપ એમ માફ મુખ શું જોઈ રહ્યા છો ! બહુ સમય પછી મળ્યા છીએ. સખે ! મને ગાઢ આશિર્વાન કર. બાળપણ યાદ કર’ ઇત્યાદિ. બન્ને જણા બેઠે છે. પણ સૌવીરરાજ ચિન્તાકુદ છે, ગદગદ કંઠે બોલે છે, એની આંખમાં આંસ છે, મુખ અપ્રસન્ન છે. કુન્તિભોજ આ બધાનું કારણ પૂછે છે ‘હર્ષકાલે આવો વિકાર કેમ છે ?’ સૌવીરરાજ કહે છે કે એના સંગમથી એ ઉદાસીન નથી. ‘પણ પુત્રશોક જંધવાન છે. ‘મારા પુત્ર વિધેનો શોક હૃદયમાં રહ્યો રહ્યો વધતો હતો; તે આજ તને મિત્રને જોઈને આંસરૂં બહાર આવ્યો છે.

યો મૈ પુત્રગતઃ શોકો હૃદયસ્યો વિ. મ્મતે ।

સોડય લબ્ધ્વા સહાયં ત્વાં વાંપરૂપેણ નિર્ગતઃ ॥

રાકવાનો નથી. 'અવિમારક પૂછે છે, વિદ્યાધર બધું કહે છે. ખન્ને મિત્રો-ધાઈ' છે. વિદ્યા-
ધર પૂછે છે કુરંગીના આવાસમાં 'કાંઈ જાણે નહિ એમ પ્રવેશ કરવાનો ઉપાય હોય
તો તમે શું કરો?' અવિ-(આનંદ સાથે) 'વળી બીજું શું? ત્યાં જઈ' એ માટે તો
આ બધી ખટપટ છે!' વિદ્યાધર એને એક વીંટી આપે છે, જે જમણી આંગળીએ પહેરે
તો અદૃશ્ય થવાય અને ડાબીએ પહેરે તો મૂળ સ્થિતિએ આવે. અવિમારક ખાતરી કરી
જુએ છે; વિદ્યાધર એને કહે છે કે જે વીંટી પહેરે તે, તેને અડકનાર, અને તે અડકનારને
અડકનાર એમ ત્રણે અનર્થિત થઈ શકે છે. વિદ્યાધર મિત્રપત્નીને પોતાનું અને પોતાની
પત્નીનું નિવેદન કરવાની ચિનત્તી કરી વિદાય થાય છે. ઉડતા વિદ્યાધર-વિદ્યાધરીનું વર્ણન
કરી અવિમારક નીચે ઉતરે છે. ધડી હાર ચાક ખાવા એક શિલાતલ ઉપર બેસે છે.

વિદ્વષક પ્રવેશ કરે છે. 'અહો સૌનીરસજની અધન્યતા! પોતે દીર્ઘકાળ સુધી
અપુત્ર હતા; પછી પોતાના વ્રતથી અને દેવતા પ્રસાદથી માણસલોકમાં દુર્લભ એવા પુત્રને
પ્રાપ્ત કર્યો અને વળી પાછી એવાનેએવા યજ્ઞ ગયા. મારું જીવિત પૂરૂ થયું હોવાથી જ કુમાર
ગૂમ થઈ ગયા છે. આજે તે બાપએ કહ્યું "કુમાર ક્ષેમપૂર્વક ગયા છે." અરે પણ સુકુમાર
રાજપુત્ર મન્મથથી પીડાતો એકલો ગૂમ ચલેલો કુશળ હશે એની ઠાને ખબર? હું તો
સર્વલોક શોધી કુમાર અથવા કુમારના શરીરને જોઈશ. નહિ જોઉં તો, તેમનો પરલોકમાં
સહાય થઈશ. યાકી ગયો છું. આ ઝાડની છાયા નીચે આરામ લઉં.' હંમેશા હસતો
હસાવતો વિદ્વષક અહીં આ વધારે ગંભીર અને અન્યથા અપરિચિત રહેતા સ્વરૂપમાં પ્રગટ
થાય છે. એ કેવળ મસ્કરો નથી; એ રાજકુમારનો સાચો મિત્ર છે. વિદ્વષકનું પછીના
સાહિત્યમાં તો કેવળ મસ્કરાનું જ સ્થાન રહ્યું છે.

અવિમારક ખેડો ખેડો ચાક ખાય છે; કુરંગીને મળવાનો ઉપાય મળી ગયો છે એટલે
એ વિષયમાં એનું મન નિશ્ચિન્ત છે. હવે તેને પોતાનો મિત્ર સન્તુષ્ટ યાદ આવે છે 'સન્તુ-
ષ્ટની શી સ્થિતિ હશે? જે મારા નિર્ગમનની એને ખબર નહિ પડી હોય તો એ બ્રાહ્મણ
મરી જશે' ઇત્યાદિ. વિમાર કરતો કરતો બધી બાજુએ જુએ છે ત્યાં છાયા નીચે
કેઈ મુસાફર સ્તેલો દેખાય છે. સન્તુષ્ટ ઉંઘમાંથી જાગે છે. ખન્ને જોડે છે. વિદ્વષક ધીરો
મોટીથી હસતો હસતો પૂછે છે 'દોસ્ત કહે કહે અત્યાર સુધી શું કરતો હતો?' અવિમારક
'આ કરતો હતો' કહી વીંટી જમણી આંગળીએ પહેરે છે. વિદ્વષક એને જોતો નથી.
'હે' હે' ક્યાં ગયો? દેખાતો કેમ નથી? કે એ તો હું એનો વિચાર કર્યા કરતો હતો એટલે
તેના જેવું દેખાયું' અથવા સ્પષ્ટ કરે. મિત્ર તમને સોગન છે, જો તું સત્તાઈ જાય તો.
અવિમારક પ્રગટ થાય છે. આ માયા જાંઘ વિદ્વષક કહે છે 'પહેલાં શુદ્ધ અવિમારક હતો;
હવે માયાવિમારક થયો. અરે માયાવી! ત્યારે તું કન્યાપુરમાં પ્રવ્રજનરૂપ થઈ કેમ કરતો
નથી?' અવિમારક કહે છે હમણાં જ તે મળ્યું છે વિદ્વષક કેમ મળ્યું એ પૂછે છે, પણ અવિ-
મારકને ઉતાવળ છે. 'બધું અન્તઃપુરમાં કહીશ.' વિદ્વષક એની ઉતાવળ સમજે છે એટલે
જમણી જોઈને વિજળ કરે છે. વિદ્વ-અલારે તો મને જુખ લાગી છે.' અવિમારક કહે છે
'ઉતાવળ કર. મારો હાથ ચડી દઈશ નહિ. વિદ્વ-આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! હું પણ અદૃશ્ય!

દૂર કહે. 'નારદ ઉતરે છે. તેમને શોધ સત્કાર થાય છે. પછી સૌવીરરાજ કહે છે 'દેવ-
ર્ષિના દર્શનથી અત્યારે હું મુક્તશાપ થયો.' નારદ-હું અત્યારે તમારા દર્શન માટે નથી આવ્યો.
અવિભારકના અંદર્શનથી તમારું દુઃખ જાણીને ઉતર્યો છું. 'બન્ને-એ એમ હોય તો
એમ સંતાપથી છૂટયા.' નારદ ભૂતિકને સુદર્શનને-કાશિરાજની પત્ની ને પોતાના પુત્ર
જયવર્માને પરણાવવા આવી છે તેને-બોલાવવા મોકલે છે. સુદર્શના આવે છે; નારદને જોઈ
કહે છે: 'આજે મારો પુત્રવિવાહ સનાથ થયો,' અને નમસ્કાર કરે છે. નારદ આશીર્વાદ આપે
છે. પછી બન્ને રાજાઓને પ્રશ્ન પૂછવા કહે છે. કુ.ભો- 'સૌવીરરાજનો પુત્ર જન્મે છે?'
ના- 'હા'. સૌ.રા. 'શા કારણથી દેખાતો નથી?' ના- 'વિવાહની ખટપટમાં પડ્યો છે.'
કુ. ભો- 'કયા સ્થાને?' ના- 'વૈરન્ત્ય નગરમાં.' કુ. ભો- 'વૈરન્ત્ય નામનું પશુ નગર
છે? (એટલે કે પોતાના નગરના નામનું બીજું નગર છે કે?) હીક, કાનો જમાપ
થયો?' ના- 'કુન્તિભોજનો.' કુ. ભો- 'ક: સ: કયો?' ના- 'કુરંગીનો પિતા, વૈરન્ત્ય
નગરનો રાજા, દુર્યોધનનો પુત્ર, કુન્તિભોજ તો આપ છે।' આ સંવાદની રમુજ વાચકોના
લક્ષ્યમાં આવી જ ગઈ હશે.

પશુ કુન્તિભોજને માટે આ ખબર આઘાત પમાડે એવી જ હતી. 'બહુ પ્રશ્નોનું શું
કામ છે? મારી પુત્રી કુરંગી સાથે એનું લગ્ન થયું છે એમ કહેવાનો ભગવાનનો ભાવાર્થ
છે?' ના- 'એમ જ'. આ ખબર નારદ સિવાય ભાગ્યે જ બીજો કોઈ રાજાને આપી શકે.
કોઈને તો અવકાશ નથી પણ રાજા દુઃખી થાય છે, 'લગ્નજત જેવો થાઉં છું. કાણે
આપી અને એ જેવી રીતે કન્યાપુરમાં પેડો?' ના- 'પહેલાં વિધિએ એનું દાન કર્યું; હાથીના
તોફાન વખતે એનું દર્શન થયું. પહેલાં પૌરુષથી પ્રવેશ કર્યો, પછી માયાવડે પ્રવેશ કર્યો.'

દત્તા સા વિધિના પૂર્વે દૃષ્ટા સા ગજસંભ્રમે ।

પૂર્વ પૌરુષમાશ્રિત્ય પ્રવિષ્ટો માયયા પુનઃ ॥

કુન્તિભોજ સમાધાન કરી લે છે, વારતવિક રીતે એને ઈષ્ટ જ થયું હતું, ક્રૂર રીત
વિશે એનો વાંધો હતો. 'અલે! ઋષિના વચન મારે પ્રતિવચન ન કહેવાય.' બન્ને રાજાઓ વિધિ
પૂર્વક લગ્ન કરવા નારદને કહે છે. નારદ જવાબ આપે છે ક્ષત્રિયોને લિખિત ગાન્ધર્વ-વિધિથી
ક્યારનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. રાજા અગ્નિ સાક્ષિ કરવા માંગે છે, નારદ કહે છે, 'અગ્નિ હંમેશાં સાક્ષિ
હોય છે. તો પશુ ગ્યઃગ્નના પરિતોષ અર્થે ઉપાધ્યાય દ્વારા અભ્યન્તર સમયમાત્ર કરાવી અંદોઆ
કુમારને ભાર્યા સાથે જલદી લગ્ન આવે।' કુ. ભો. જવા માંડે છે; નારદ એને રોકી
ભૂતિકને મોકલે છે. રાજાને હવે જયવર્મા સાથે મુમાર્ષ કરી છે એની ચિન્તા થાય છે.
પોતાની મુશીબત નારદને કહે છે. નારદ એનો રસ્તો લાવે છે. કુન્તિભોજને એકબાજુ
ઉભા રહેવાનું કહી સુદર્શનને બોલાવે છે. ના- 'અમારું કહેવું સાંભળ્યું છે ને?' પણ સુદ-
ર્શના એમ જતું કરે એવી નથી દેખાતી. તે કહે છે 'સૌવીરરાજના પુત્રનું મુશ્કેલીર્તન સાંભળ્યું.'
પણ નારદ જનાનાની બધી ખટપટના ભોમીયા હોય એમ લાગે છે. ના- 'નહિ! એમ
નહિ! તમે ભૂલી ગયાં કે અમિદેવથી ઉત્પન્ન થયેલો આ તમારો મોટો દીકરો છે?'

અવિમારક વિદ્વપક સાથે નીચે પ્રવેશ કરે છે. અવિમારક વિદ્વપકને પૂછે છે 'કમ તે કુરંગી જોધને ? જે રોગના કારણથી અગર ચન્દનથી આર્દ્ર, આશૂષણથી રહિત, હાથ ભાવ વિનાની, સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય વાળી, હેતુથી રહિત (ચર્યાથી રહિત) વેદશ્રુતિની જેમ શોભે છે।

રોગાદકાલામુચ્ચન્દનાદ્રાં

વિમુક્તભૂષા ગતહાવમાવા ।

વિભાતિ નિર્વ્યાજમનોદરાક્ષી

વેદશ્રુતિર્હેતુવિવર્જિતેવ ॥ '

વિદ્વપક એક નાગરિકની જેમ જવાબ આપે છે. 'અરે હું તુપમાન છું. તું આખી દુનિઆમાં હું રૂપાળો છું એવી રીતે વર્તે છે. પણ તે તેમના સ્વાભાવ રમણીય રૂપથી સને છતી ગયા છે. હું ધારૂં છું કે આપના વિયોગથી તે કૃષ થએલાં છે. છતાં પણ એ બાલ ચન્દ્રલેખાની જેમ દષ્ટિને તૃપ્ત કરે છે. 'અવિ-સખે' તું તો જાણે મોટો પરિણત હોય ની । આ શું ? 'વિદ્વપક- અભિનય આપ્યો નથી પણ હાસ્યજનક ગંભીર મુખમુદ્રા કરી-જવાબ આપે છે 'અરે નિત્ય પરિચયથી તું મારો પરિહાસ કરે છે. પણ મારી ભુદ્ધિને નહિ જાણનાર પ્લેક્ષગ્લેષા મળતા માણસો અધિકતર પ્રશંસા કરે છે. હું એ જાણું છું એટલે આ નગરમાં ઠાકરને સાથે અતિપરિચય કરતો નથી ।' અવિમારક આધાસન આપે છે અલમૌદાસિન્યેન ઉદાસીન ન યા. ' પછી પોતાના કામ તરફ વળે છે 'કુરંગી બહુ પરિજનોમાં બેઠી હતી એટલે એને ખબર નથી આખી શક્યો. તેથી અંત્યારે મહેલ ઉપર ગએલીને' ખબર આપીએ. ' વિદ્વપકને પછાથીઆ ઉપર અવાજ કર્યા વિના ચડવાનું કહે છે; વિદ્વપકને તે 'એહુ કર્યા વિના જમવા' જેવું અશક્ય લાગે છે એટલે પોતે નીચે રહેવા માગે છે, 'તુ જ ઉપર જા. ' અવિમારક એને યાદ કરાવે છે કે એ મુકી દે તો તો એ દેખાઇ જાય એટલે બન્ને મહેલ ઉપર રહે છે. અવિ-સખે આ અમારી કાન્તા શિલાતળ ઉપર નહિનિકા સાર્થે' બેઠી છે. આ જે ડાગર હાથ ઉપર અતિશય દાન મુખ મુકીને, કામદેવના સહાયક કાળને [વર્ધાકાળને] સહન ન કરતી વ્યથ ચક્ર નિશ્ચલ દષ્ટિથી આંસુને શેકવા ઉઘે જોતી કાષ્ઠક ચિન્તવે છે ।

સખ્યે કરે સમુપવેદય મુલ્લં મુદીનં

કાલં મનોભવસહાયમમૃપ્યમાણા ।

વ્યગ્રાં વિચિન્તયતિ કિંચિદલોલદષ્ટિઃ

વાપ્સં નિવારયિતુમૂર્ધ્વમપેક્ષમાણા ॥

કુરંગીનું ચિન્તન સ્વગત ઉદ્વિગ્નથી વ્યક્ત થાય છે, ' રમણીય આકાશ જોઈ' છું ' ત્યાર-થી શરૂ થએલું. 'આ છવતું મરણુ યાને વેડતું ?' નિશ્ચય કરી લીધો. 'નસિનિકા સમગધિ-કાને રનાનની સામગ્રી લઇ આવવા કહે. ' નસિનિકા એને આ દશામાં એકલી સુરી જવા

સંરખામણી અભુગતી ગણાય. આ વિદ્યવક્ત્રી હાર્દ્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને પંછીના વિદ્યવક્ત્રી કરતાં વધારે મર્મવાળી છે; અને તે માટે જ વિસ્તારનો દોષ બંહોરી લઈ એની ઉક્તિઓ અને તેટલી આપી છે.

વસ્તુ-સંકલન બીજા નાટકો જેટલું સુધારિત નથી. અલૌકિક તરંગોનો ઉપયોગ બીજા નાટકોમાં એ છે; પણ ત્યાં અહંધા કાર્ય આગળ વધારવાં માટે નહિ પણ રસની જન્માવટ કરવા કે ભક્તિ પ્રદર્શન કરવા માટે છે. બ્યારે આમાં પહેલાં અંકમાં અઘાતે પુરુષનાં કુળની ખોત્રી આકાશવાણીથી મળે છે, અને આ વિશ્વાસ ધારીને આગળ વધવામાં પ્રેરણા-રૂપ બને છે. પુત્રપ્રવેશની યોજના વિવાહરની વાટીથી ચાલે છે; અને છેવટેનો ગાટાથો નારદ આવી દૂર કરે છે; તો કે આ નારદના ઉપયોગ સામે બહુ વાંધા લેવાની જરૂર નથી. પણ આ યુક્તિઓ બાદ કરીએ તો વસ્તુનો વિકાસ કવિએ સુંદર રીતે કર્યો છે. પ્રથમ અંકમાં અનેક જાતની જિજ્ઞાસાઓ પેદા કરતા કાર્યનો કવિ બહુ કુશળતાથી નિરૂપ કરે છે; જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ, કુતૂહલ કાંપમ રહે એ રીતે કવિ કરે છે; અને અંકે અંકે કાવ્ય નિર્ધારિત રીતે આગળ વધે છે; અને છેવટેનો નિર્કાલ-મારદદારી કવિ સંરસ રીતે સાધે છે.

વિદ્વષક-‘સાચી વાત બાપ ! જનોઘથી ધ્યાનથી છું, ચીવરથી રક્તપટ [બૌદ્ધ સાધુ] છું; જે વજ્ર કઢાડી નાખું તો શ્રમણક (દિગમ્બર જ્ઞેન સાધુ) માઉં. ’ નલિનિકા કુરંગીને સ્નાનની સામગ્રી બતાવે છે, વિદ્વષક કહે છે એમને તો હુબથી રડવું આવે છે; ઉપરના નથી થું વળશે ? જમ્હી જમ્હને મોજન લઇ આવ. હું. અત્રઆશનિક યર્ષશ. નલિનિકા એનો જરા તિરસ્કાર કરી અવિમારક ચીરીતે દાખલ થયો એ પછે છે. અવિમારક કહે છે ‘સંતુષ્ટ તમને બધું કહેશે. ’ નલિનિકા સમજે છે કે આ માનપૂર્વક રમ લેવાની નીશાની છે. વિદ્વષકને ચાલ કહી ખેંચે છે. વિદ્-‘અથહાણ્ય ! અથહાણ્ય’ કુરંગી-‘આ ધ્યાનથી હાસ્ય છે. ’ અવિમારક વિદ્વષકને કુરંગીના વચનો કહી બતાવે છે ‘વચસ્ય’ ! આપ હાસ્ય છો !’ વિદ્-‘ચીડાવાનો ડાળ કરી) ‘મારા વિષે અહીંઆ અનાદરનું વચન કાણે બોલે છે ! હું હાસ્ય નથી, એ બાપ સાહેબ હાસ્ય છે. જે પોતાની રિયતિ બાણી કાંઈક કરવાનો નિશ્ચય કરી મેધશબ્દ સાંભળી [નિશ્ચય] વિસરી જમ્ પડી ગયાં !’ કુરંગી-‘આ પણ આમણે જોયું કે ?’ નલિનિકા સંતુષ્ટને આજીજ કરી લઇ જવા મારે છે; બહામાં તેને પોતાના ધરણ્યાં આપે છે. ધરણ્યાં લઇ વિદ્વષક કહે છે ‘જરા બાપ સાહેબની રમ્મ લઇ આવું. ’ નલિનિકા એનો હાથ ઝાલી ખેંચે છે. વિદ્-‘અરે બાપ એમ ન કરો, ન કરો ! હું બહુ સુકુમાર છું. ’ એમ કરતો કરતો નલિનિકા સાથે ચાલ્યો જાય છે. અવિમારક આકાશમાં જમ્ભલાં કાળાં વાદળાં કુરંગીને બતાવી વર્ણન કરે છે. કુરંગી-‘આર્ધપુત્ર ! હવે તે દર્શનીય થયાં. ’ અવિમારક વિપુલ અને વિરલ પડતી ધારો નિહાળી ફરી વર્ણન કરે છે: ‘બોમ સમુદ્રના મોજ સરખા મેથો ગાળે છે, મેથના અંકુરશી ધારાઓ પડે છે, રાક્ષસીની છુટ્ટી જેવી વિજળીઓ ચમકે છે. ’ ઇત્યાદિ.

न्योमोर्णवोर्मिसदृशा निनदन्ति मेघा

मेघप्रहरोहसदृशा मपतन्ति धाराः ।

.. रक्षोद्वानाभ्रकुटिवत् तडितः स्फुरन्ति

ઈત્યાદિ. કુરંગી-‘આર્ધપુત્ર દેવ વરસવા માંડ્યા. ’ અવિમારક ‘પ્રિયે અંદર જમ્હજો. ’ બન્ને બંધ છે. પાંચમો અંક પૂરો ચાલે છે.

આ અંકમાં કવિ આપણને કુરંગીની વિચારજાત દશાનો પરિચય કરાવે છે. એવા અંકમાં જેમ અવિમારક અસલ અને નિરુપાય હુબથી મરણોન્મુખ થયો હતો તેમ આમાં પણ નિરાધાર અને હતાશ કુરંગી મરણોન્મુખ દેખાય છે. જે ઉપાય મળવાથી અવિમારક બચ્યો તેજ ઉપાયના ઉપયોગથી કુરંગી બચે છે:

આ રીતે બીજાથી પાંચમાં અંક સુધીમાં સ્વયંભૂ કામનું વિવિધ કાર્ય કવિએ બતાવ્યું. પોતાને અંત્યજ કહેવડાવતો અવિમારક, કુરંગીની આસક્તિથી પ્રેરાએલી ધારી અને નલિનિકાના કહેણથી સાહસ ખેડી કુરંગીને મળે છે. ગ્રમ્ સંહવાસ પ્રકટ થવાનો

સરેરાશ ગર્ભસેવનને માટે નવ માસ અથવા તો આઠીસ અઠવાડીયાનો સમય જોઈએ એમ આપણામાં સામાન્ય રીતે જોવાય છે, પણ અત્યારે એમાં ગણનાનો જે વિરોધ આવે છે તેના તરફ નજર નથી કરતા. સરેરાશ રીતે જન્મ દશમા માસની અંદર થાય છે, પણ એથી એ નક્કી નથી થતું કે ત્યારે આપણે સૌર માસ (૩૦ દિવસનો) ગણીએ છીએ કે નક્ષત્ર માસ (૨૯૬ દિવસનો) કે ચાન્દ્ર માસ (૨૮ દિવસનો). ૨૮૦મે દિવસ ત્યારે દશમા માસની અંદર તે માસની મધ્યે આવે કે અંતે આવે; અને છેવટની કાળગણના તો બહુ પ્રાચીન સમયમાં ચાલતી હતી તેથી તે મત તો પ્રાચીનકાળનો ગણાય.

આ સંબંધે બારતમત લેવો એ જ સૌથી ઉત્તમ છે. પહેલાં તો આપણે પૈઠક મંથોનો મંત લેઈએ. સુશ્રુત પોતાના શારીરચ્ચાન અધ્યાય ત્રીજામાં એવો અનિર્ણિત અભિપ્રાય આપે છે કે નયમદશમાયકાદશદશાનામ્ અન્યતઃ સિમ્ન જાયતે (નવમા દશમા અગિયારમા કે બારમામાંથી કોઈ એક માસમાં જન્મ થાય છે). ચરક પોતાના શારીરચ્ચાનના ચોથા અધ્યાયના અઠવીશમા શ્લોકમાં જણાવે છે કે તસ્મિન્નેકદિયસાત્તિઃ ક્ષાન્તેઽપિ નયમં માસં ઉપાદાય પ્રસવકાલમિત્યાહુરા ભાદશમાન્માસાદેતાવન્ કાલો (એવું કહ્યું છે કે આ આઠમા માસ ઉપર એક દિવસ પણ વીતે એટલે નવમા માસના અંત સાથે દશમા માસ સુધીનો જે કાળ તે પ્રસવનો કાળ). ચરક સૌર માસથી ગણના કરે છે. એણે આપેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રસવ ૨૪૧મા દિવસ પછી થાય છે, ગર્ભકાળને માટેનો લાંબામાં લાંબો સમય દશમા માસ સુધીનો આપે છે, તેથી એ માસની શરૂઆત સુધી કે અંત સુધી એ નક્કી થઈ શકતું નથી.

દશમાસ્ય (દશમાસનું બાળક) એ શબ્દમાં દશ ચાન્દ્ર માસની લૈકિક ગણના છે; બ્રુહ ઋગ્વેદ ૫. ૭૮. ૭થી પણ ગર્ભવિષયમાં એનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં હમી ઋષભામાં આ પ્રમાણે છે.

દશમાસાન્જીવનઃ કુમારો અધિમાતરિ ।

નિરૈતુ જીવો અક્ષતો જીવો જીવન્ત્યાં અધિ ॥

માતામાં દશ માસ રહ્યા પછી બાળક જીવતો અને અક્ષત જીવનમાંથી અવતરે. અથર્વવેદ ૧. ૧૧. ૬. અને ઠ. ૨૩. ૨ માં પણ એ બાબતનો ઉલ્લેખ છે. ઠ. ૨૩. ૨ આ પ્રમાણે છે.

આ તે યોનિર્ન ગર્ભે एतુ पुमान् वाण इवेपुष्पिम् ।

આ વીરોઽન્ જાયતાં પુત્રસ્તે દશમાસ્યઃ ॥

લાથામાં જેમ બાણ જાય તેમ તારી યોનિમાં ગર્ભ-પુરુષ જાયો, તને દશમાસ્ય વીરપુત્ર અવતરો. પેતરેય બ્રાહ્મણ ૭. ૧૩. ૬ મંબંધે નિરુક્તના બીજા પરિશિષ્ટ વિષે વિહિંડશ જે વિવેચન કરે છે તેમાં પણ આવા જ ઉલ્લેખ છે. વેબર (Weber) પણ આ સંબંધે માહિતી આપે છે.

હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ દશ માસ ગણવાનો આગ્રહ રપટ્ટ રીતે તરી આવે છે. તામિલ કવિ માણિકવાસગની એક કવિતામાં છે કે “પછી એ નવમામાં

કુન્તિભોજ આશ્ચર્યથી પૂછે છે 'પુત્રશોક શી રીતે?' ભૂતિક જથ્થાને છે કે તે આ વર્ષમાં ખોવાઈ ગયો છે. સૌવીરરાજ કહે છે 'આજ નો તેના કંઈ તારી ચરચુરજથી અંકિત થયા હોત તો મારા જોવા પીળો ફાણ ધન્ય?' ભૂતિક જુએ છે કે આ રીતે પુત્રશોક વધે જશે એટલે વાત બદલે છે અને પૂછે છે 'આકૃત પૂરી થઈ?' કુન્તિભોજ પણ એ જાણવા ઇચ્છે છે. સૌવીરરાજ-સાંભળો. અથવા ભૂતિક તો જાણે છે. અમારા મ્હોડે સાંભળવાની ઇચ્છા છે? ભૂતિકને જ્ઞાતાન્તર ખબર છે એ વાક્યથી કવિ શું સૂચવવા માગે છે? એમ કહેવા માગે છે કે અવિમારકની બુદ્ધિ વાત તે જાણે છે અને એ ખટ-ખટમાં તેનો ચુપ્ત રીતે હાથ છે? સૌવીરરાજ આજે જ્ઞાતાન્ત કહે છે અને આખા તાંત્રિકમાં થોડોક જથ્થાએલો થોડોક નહિ જથ્થાએલો એવો આ જ્ઞાતાન્ત અહીં પ્રકટ માય છે. ચપડા-ભાગ્ય તામના એક અત્યન્ત રોષી ધ્વજિર્ષિ એના પ્રદેશમાં આગ્યા હતા. જંગલમાં એના શિષ્યને વાધે મારી નાખ્યો. સૌવીરરાજ શીકાર કરતો કરતો ત્યાં અચાનક આવી પહોંચ્યો. તે યુરસે મચ્છેલા ધ્વજિર્ષિ સૌવીરરાજને જોઈને નેના ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા. આથી સૌવીરરાજનો મીનજ હાથ ન રહ્યો અને તેણે કહ્યું 'મારી વાત સાંભળતો નથી, અને યુરસે માય છે, અને વિના કારણ મને મારો દે છે. તું તપને અપાત છ; તમે ધ્વજિર્ષિના વેપમાં શ્વપાક (ચાંડાલ) છો.' બસ, ઋષિનો યુરસો ખૂબ ઉછળ્યો અને શાપ આપ્યો કે 'સપુ-તદાર તું શ્વપાક, વ પ્રાપ્ત કરીશ.' પછી સૌવીરરાજે ઋષિના ભયથી એનું સાન્નિધ્ય કર્યું; ઋષિએ અનુમદ કર્યો 'એક વર્ષ પ્રવ્રજન રૂપે શ્વપાક રહ્યા પછી શાપમુક્ત મંદશ.' કુન્તિભોજ-અહો આપતિઓની પ્રવ્રતિ અને નિવ્રતિ! આપને મુઝાબ માટે વધાવું છું.' કુન્તિભોજ ભૂતિકને પૂછે છે 'વિષ્ણુસેનની માતાને સંપરિવાર અન્તપુરમાં મોકલ્યા?' એ બધાં અન્તપુરમાં 'ચિરકાલ પ્રસૂત પ્રથુવનું ઉદ્દોષન કરે છે' એ સાંભળી સંતુષ્ટ થઈ કુન્તિભોજ પૂછે છે કે વિષ્ણુસેન અવિમારક કેમ થયો. અવિમારક નામ સાથી પડ્યું છે એવો ઉલ્લેખ પૂર્વે આવી ગયો છે એ વાત જાંઘી વધારે સ્ફુટ થાય છે. ભૂતિક જ્ઞાતાન્ત જથ્થાને છે. ધૂમકેતુ નામનો અસુર સૌવીરરાજને હેરાન કરતો હતો, તેને બાળક વિષ્ણુસેને મારી નાખ્યો. કુન્તિભોજ-એ પહેલાં હાથીના તોફાન સમયે મ્હોતું કહ્યું કે આ દૈવથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, કેવળ માણસ તથી. સૌવીરરાજના મનમાં મુખ્ય વિચાર થોતાના પુત્રનો છે; તેથી કુન્તિ ભોજને પૂછે છે 'આપ ચરો વડે સહસ્રનેત્ર છો. અવિમારક વિષે શું ધારો છો?' ભૂતિક જથ્થાને જાણે છે. 'બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, દિશાએસાં એ તપાસ કરી છે. જસસ્તેને તે કપાલ જડયા તથી પણ સુદ્ધિથી તપાસ કરવાની મારામાં સક્તિ છે; મને ખાતરી છે કે એ માયાને અનુસરે છે (એટલે કે કોઈ અધૌકિક વિદ્યાથી ચુપ્ત વેશે કરે છે ઇત્યાદિ).

આ સમયે નારદ પ્રવેશ કરે છે. બ્રાહ્મચરિતમાં જે જ્ઞાતનો શ્લોક બોધતાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેવા જ ભાવાર્થવાળો શ્લોક-બોધતા બોધતા આવે છે, 'વેદો વડે પિતામહને (અહારને) સતોષ આપું છું. ગીતો વડે હરિને ખુશ કરું છું. હરહંમેશ વિવિધ ઉપાયો વડે તન્ત્રી વિષે સ્વરગણો અને સોક વિષે કલ્લ પેદા કરું છું.' કુન્તિભોજનો મિતા દુર્ગોધન એમનો બક્ત હતો. તેની પછી કુન્તિભોજ પણ એમની ઉપાસના કરે છે. આજે અવિમારકના અદર્શનથી મહાન કાર્યસંકટ છે. 'તેથી અવિમારક બતાવી તેમની બચતા

કૃષ્ણની સાથે જ જન્મ્યો એ વાતને વિચારીએ ત્યારે હાથે કે આવા વિચિત્ર વર્ણનમાં કાળગણના યરાબર હોય નહિ. જિન (૨૪માંના દરેક) સંબંધે વશેષતા એ છે કે એ દરેક નવે માસ પછી સાગ સાત દિવસે જન્મ્યા હતા; મહવાહુના કળ્પસુત પ્રમાણે પંદર માસ મહાવીર મોટા ભાઈ હતા. બાહ્યણી દેવાનન્દ્યોના ગર્ભમાંથી કૃત્રિયાણી ત્રિશલ્લાના ગર્ભમાં એમના ગયાનો-પ્રયાજનને કારણે; ગયાનો-પ્રતિહાસ ધણું કરીને કૃષ્ણકયાનું જ અનુકરણ છે (વિંટરનિતસને મતે), અને તેથી કરીને એ કાળગણના ચોક્કસ કહી શકાય નહિ એમ માનું છું.

૨

ભારતની શકુનાવળિમાં પુરુષનું જન્મણું અંગ ભાગ્યશાળી ને ડાણું ભાગ્યહીન મનાય છે, એથી ઉલટું સ્ત્રીનું ડાણું ભાગ્યશાળી ને જન્મણું ભાગ્યહીન મનાય છે એ વાત અત્યંતી છે. નર અને નારી જાતિના સંબંધમાં આ ઉલટો ક્રમ સ્પષ્ટ મનાય છે. એમાં અપવાદ ગર્ભવતી નારીનો છે, કારણ કે એ પ્રસંગ નારીને પોતાને નહિ, પણ ગર્ભના બાળકને ભાગ્ય પડે છે. ગર્ભનું બાળક માતાને જન્મણે પાસે હોય તો પુત્ર અવતરે, નહિ તો પુત્રી અવતરે.

મોદ કથાઓમાં પણ આ હકીકત છે. બોધિસત્ત્વ માયાના જન્મણા પાસામાં ઉતરે છે, એ એના જન્મણા પાસામાં રહે છે અને અનેક ચિત્રોમાં ભેષએ જીએ એમ માયા જન્મણે હાથે ડાળી ઝાલીને નમતી ઉભી રહેલી હોય છે, આ છેલ્લી વાત સ્વાભાવિક રીતે જ મોટી તુલનાએ થોડું કઠાઈ છે એમ કહેવાય છે. બધા પાલિગ્રંથોમાં જ નહિ; પણ ઉત્તર પ્રદેશના ગ્રંથોમાં પણ દક્ષિણ સમુદ્ર છે જ નહિ એ વાત હજી સુધી સ્પષ્ટ થઈ નથી. નિદાનકથામાં રાણી માયા સ્વપ્નાવસ્થામાં તે દુક્ષિણપસ્ત્ર તાલેત્વા (જન્મણે પાસે સુધને) રહેલી છે એમ ને જણાવ્યું છે તે એક અપવાદ છે અને પ્રક્ષિપ્ત છે એમ વિશિષ્ટ જણાવે છે.

૩

ઉપરની હકીકતના જેવી જ બીજી હકીકત આ છે: દ્વિષ નિકાય અને મજ્જિમનિકાય વગેરે પાલિ ગ્રંથો બીજા ગ્રંથો સાથે એકમત છે કે માયાએ ઉભે ઉભે જન્મ આપ્યો. કથામાં આ પ્રકારની અબૌદ્ધિકતા તથા વિશેષતાને કંઈ મહત્ત્વ આપ્યું જણાતું નથી, છુંટણું ઉપર ખેડાની વાતથી પણ કંઈ સતોષજનક ખુલાસો થતો નથી અને વળી સુંદર સંયોગ્ય કથામાં ઝાડની ડાળી પકડ્યા વિષે કશું કહ્યું નથી. એવું જણાય છે કે જરૂર લાગી તેથી કથાકારે માયાને ઝાડની ડાળીનો ટેકો આપ્યો: મહાવસ્તુ અને લલિતવિસ્તર એ બંને પુસ્તકોની ડાળી પકડ્યાનું કહે છે, નિદાનકથા ત્યારે શાલવૃક્ષની. અશ્વઘોષ (૧-૨૪) માત્ર લટકતી ડાળી પકડ્યાનું જણાવે છે. રાણી પાસે સુંદર રીતે ઝાડની ડાળી ઝલાવવી એમાં ગ્રંથોનું સોન્દર્યવર્ધન છે, પણ એની સાથે આપણે વધારે લેવાદેવા નથી.

પણ આ કથામાં એક અતિ પ્રાચીન મનાવ્ય તરી રહ્યું છે. સેનાર્ટ (Senart) અને કાર્લન ન્યૂમાન્ન તોષમાન (Karl Eugen Neumann) એ બંનેએ આપોલોનાના

સુદર્શના ! 'હં આ પથુ ભગવાન ભણે છે ?' કહી ચૂપ થઇ ગય છે. ના—'મારી જ આજ્ઞા પ્રમાણે કર.' સુદર્શના ખીચારી જે કહે એ કરવા તૈયાર છે. નારદ હવે સામપૂર્વક બોલે છે. 'અગ્નિથી ઉત્પન્ન થએલો આ તારો જ પુત્ર છે. તારી ખ્હેન સુચેતનાનો પુત્ર પ્રસવ સમયે જ સ્વર્ગે ગયો. તે આ તારો પુત્ર તારી ખ્હેનને આપ્યો. સૌવીરરાજે અસન્ત સંતુષ્ટ થઇ પ્રીતિસદસ કિયાઓ કરી વિષ્ણુસેન એવું નામ પાડ્યું.' પછી અવિમારક નામ કેમ પડ્યું ત્યાંથી તે વિદ્યાધરની વીંટીની મદદથી કુરંગી સાથે યથેષ્ટ આનંદ કરે છે ત્યાં સુધીના વૃતાન્ત સંક્ષેપમાં નારદ જણાવી દે છે. 'આ હકીકત છે ! હવે શું કરવું?' સુદર્શના— 'મને આર્થાએ છેતરી એટલે માઈ હૃદય ભણે ચલે છે; કૌતુહલથી સંતોષ પામશે. ભગવન આજ સુધી કુરંગી જ્યવર્માની બાર્યા કહેવાની હતી. હવે તેને વન્દનીય થઇ.' નારદ સંતોષ પામે છે અને એના પતિને સમજાવવાની યુક્તિ બતાવે છે. 'સુદર્શન ! કાશિ-રાજને કહે જે કે કુરંગી જ્યવર્માથી ઉમ્મરે મોટી છે. કુરંગીને સુમિત્રા નામની ન્હાની ખ્હેન છે ખરૂં ને ? તે જ્યવર્માની બાર્યા થશે.' સુદર્શના ઋષિવચન સ્વીકારે છે.

અવિમારક કુરંગી અને ભૂતિક પ્રવેશ કરે છે. અવિ—'આ વૃતાન્તથી મને ધારમ આવે છે. જે લોકો તે હાથીના તોફાનના પ્રસંગનું માઈ પરાક્રમ વખાણતા હશે તે આ વૃતાન્ત જાણી મારા ચારિત્રને દોષ દેશે.' પથુ નારદને જોઇ એને સંતોષ થાય છે; કારણ કે એ બગડેલા કામને સુધારે છે. કુન્તિભોજ અવિમારકને નારદને નમસ્કાર કરવા કહે છે; અવિમારક તે પ્રમાણે કરે છે, આશીર્વાદ મેળવે છે, પછી પિતાને નમસ્કાર કરે છે. પિતાના કહેવાથી મામાન (અને સસરાને) કુન્તિભોજને નમસ્કાર કરે છે. પછી સુદર્શનાને નમવા સૌવીરરાજ કહે છે; કુન્તિભોજ કહે છે 'હેલાં એની માતા સુચેતનાને નમસ્કાર કરવો જોઇએ. નારદ—'કારણ છે. સુદર્શનાને નમસ્કાર કર.' સુદર્શના માતૃસ્નેહ અનુભવે છે. નારદ સૌને અન્તઃપુરમાં મોકલવાનું કહી સૌવીરરાજને પોતાના દેશ તરફ જમદગી વિદાય કરવાનું કુન્તિભોજને કહે છે; અને સુમિત્રાનું લમ જ્યવર્મા સાથે કરવાનો આદેશ કરે છે. નિયમ પ્રમાણે ભરતવાક્યથી નાટક પૂરું થાય છે.

આ નાટક વાંચનારને, પંચરાત્રથી અભિષેક સુધીના નાટકો સાથેના તેના બેદરશ્ય થશે. આ બેદથી લિન્નકર્તૃત્વ માનવું આવશ્યક નથી. આ નાટકમાં પથુ જે નૈપુણ્ય અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ બક્ષા થાય છે તે ઊરુભંગાદિ નાટકના કર્તાને જાણે એવું છે. તે નાટકોમાં કવિએ અદ્ભુત, વીર અને કરુણ લાવો બક્ષા થાય એવા જીવન-પ્રસંગો બતાવ્યા છે; તેનું વાતાવરણ જૂઠું, ધું, તેના પાત્રો અને વૃતાન્ત જૂઠા છે—તે તે બાવને અનુકૂલ છે. આમાં કવિએ વધારે લૌકિક, વધારે સાધારણ લાવો બતાવ્યા છે. એક ઘર પુરુષ અને સુંદર સુવર્તિનો, અદ્ભુત પ્રસંગ દારા-વુત્તિના સુગ્રામ પ્રાણ બંધાવે એ સર્જન જૂતા પ્રસંગદારા-યોગ કરાવી ઓપુરુષના સર્જન જૂતા પ્રેમનું નૈપુણ્યથી કવિએ આ નાટકમાં દર્શન કરાવ્યું છે. ખાસ કરીને બીજા અંકમાં જે રીતે અવિમારક મોકલે વથ થાય છે તે કવિએ બહુ નિપુણતાથી અને વાસ્તવિકતાથી બતાવ્યું છે. પથુ મારી દૃષ્ટિએ આના જેટલું જ મહત્વનું વિદ્યકનું પાત્રનિર્ણય છે. પછીના નાટકોમાં જે વિદ્યક આપણે જોઇએ છીએ તેના કરતા આ વધારે સજીવ છે. એની મમતા અને એની વફાદારી કીર્તિ-લીલ્યરના કૂલ સાથે સરખાવાય—જે કે લીલ્યરના પ્રસંગો મહત્તામાં એટલા સિલ છે કે આવી

“જ્યારે મરિયમ ઉભરે આવી ત્યારે એક દિવસ પોતાના ખંડમાં એ બેઠી હતી. ત્યાં દેવદૂત ગેઝાઇસ માનવસ્વરૂપે તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “તને એક પુત્ર થશે. તેનું નામ ઇસા (આરીવાદિત) પાડજે; એ બીજા બાળકો કરતાં વહેલો બોલશે. અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રખ્યાત થશે.” મરિયમે સંકોચથી પૂછ્યું: “મને પુત્ર થી રીતે થાય? હું તો કુમારિકા છું ને ‘અભવર્થવત પાણું’ છું” ગેઝાઇસે કહ્યું: “એમ જ થશે. શું ભગવાને માતા વિના અને પિતા વિના ‘થા’ એટલા જ શબ્દથી આદમને નહોતો પેદા કર્યો?” એટલું બોલીને ગેઝાઇસે મરિયમની છાતી ઉપરનું કપડું ખસેડ્યું અને એણે બાસ લેયો. ત્યાર પછી મરિયમને જ્યારે લાખું કે હું ગર્ભવતી થઈ છું, ત્યારે એ વનમાં આસતી થઈ. હજી તો સમય થયો નહોતો તેવામાં એણે ખજુરીના એક મુકાઈ ગંઝેલા ડાળનો ટેકા પકડ્યો અને ત્યાર પછી તરત જ એને પુત્ર અવતર્યો. ગેઝાઇસ ફરી એને ત્યાં દેખાયો અને બોલ્યો: “ભરણા મા, મરિયમ! જો ભગવાને તારા પગ આગળ પૃથ્વી-માંથી મીઠા પાણીનો ઝરો ફુટાવ્યો છે, એથી તારું દેહવેલું ઢાઢ લીધુંજમ થઈ ગયું છે અને એની ડાળીઓ ખજુરીથી ઉભરાઈ ગઈ છે. આ અને પી, અને જ્યારે તું તાજી ચાંચ લારે તારા લોકમાં જજે. પણ તને ઢાઢ તારા પુત્ર વિષે પુંછે લારે માન ધારણ કરજે, અને એ વાતનો નિર્ણય એમને પોતાને જ કરવા દેજે”.....જ્યારે એનાં સગાંએ એને પૂછ્યું, કે “લારે કંઈ તરતનો જન્મેલો બાળક અમને ઉતર આપશે?” ત્યારે જસસ બોલ્યો; કે “મારી માતા ઉપર અવિશ્વાસ લાગીને તમે પાપમાં પડતા ના. પ્રભુએ પોતાના શબ્દથી મને જન્માવ્યો છે અને એના સેવક તથા પયગંબર તરીકે પસંદ કર્યો છે.”

કુરાનમાંથી (૧૯: ૧૬-૩૫) મળી આવતી હકીકત મં, યુસ્તાફ વાઇઠની મુસલમાન કથાઓ ઉપરથી દરેકા એકીકરણ રૂપે, ઉપર ઉતારી છે. તેમાંથી આપણને આશ્ચર્યજનક વાતો મળી આવે છે. એમાંથી gnostic મતનો (અને dokeotic મતનો પણ-આ ચત્ર પ્રમાણે કોસ ઉપરનું ચત્ર દેખાવતું હતું: મુરા ૪: ૧૫૬) નિર્ણય પ્રતિપાદિત થતો જણાય છે. ઝ્વેમર (Zwemer) અને રૂડોલ્ફના (Rudolph) મત તપાસતાં મને લાગે છે કે rabbinic અને gnostic સાહિત્યમાં જણાવેલી વાતો વિષેની અરખી ચર્ચાનું વિશાળ ક્ષેત્ર હજી અણખેડાએલું પડી રહેલું છે. રૂડોલ્ફ ખજુરી અને ઝરા વિષે ઉલ્લેખ કરતાં મેથ્યુના વીણમા અધ્યાય તરફ વળે છે, ત્યારે મને લાગે છે કે એ કાલકો હજી ઉકેલાયો નથી.

જેસસની મુસલમાન-કથાનું (ખાસ કરીને ઝરાની) તેમ જ નવાં કથારમાંની પરીક્ષણની કથાનું મળ એકવાર પૂર્વદેશમાં ગોપાયું હોય અને ભુદની આશ્ચર્યકથાઓથી સિંચાયું હોય એ મને યાદ્ય લાગે છે. કમર-અજ-ઝમાન જેવી કથાઓ પરદેશમાં પ્રવાસ કરતી; અને તેને સ્ત્રીકારવાની મંજુર એક વાર તરફ લે તો પછી એ પોતાની જ છે એમ ધીરે ધીરે એ માનતો થઈ જાય.

ભુદ કથામાંનાં ઉપર ચર્ચેલાં ચાર કથાવસ્તુ સંબંધે સમગ્ર અગર તો જુદી જુદી રીતે બીજી દિશાઓથી ચર્ચા થઈ છે. એ કથાઓનો પરસ્પર સંબંધ પ્રકટ કરવાનું હાલ-

[જર્મનમાં લખનાર વિલ્હેલ્મ પ્રીન્સ]

[અનુવાદક-શ્રી. નરસિંહભાઈ. ધ. પટેલ]

રાણી માયાના ગર્ભમાં ચોધિસત્ત્વે દશ માસ ગાળ્યા હતા એ ઉલ્લેખ સંબધે હેરમાન બેક (Hermann Becke) લખે છે કે જુદા જુદા અધ્યક્ષોએ પ્રમાણે કોઈ પણ ચોધિસત્ત્વના ગર્ભ અને જન્મ વચ્ચે એટલો સમય લખે છે.

બીજાં વર્ણનો તરફ નજર નાખીશું તો એ ઉલ્લેખમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા જણાશે નહિ; વિન્ડિસના (Windisch) અખ્યાત પ્રીક્ષણમાં પણ એ જ હકીકત તરી આવે છે. એક બાલુએ પાલિકથાઓ અને બીજી બાલુએ લલિતવિસ્તર અને મહાવસ્તુ એ સૌ અંશોમાં બીજા વિષયો સંબધે મતભેદ છે, છતાં એ વાતમાં સૌ એકમત છે કે ચોધિસત્ત્વ માતાના ગર્ભમાં પુરા દશ માસ રહે છે; એટલે નહિ, વધારે નહિ. આ વાતને આટલું મહત્ત્વ કેમ આપ્યું હશે ?

પણ રાઇસ ડેવીડ (T. W. Rhys Davids) જણાવે છે કે માયા પોતાને પિયર પેહોંચી શકી નહિ, તે ઉપરથી હકી સકાય કે જન્મ “અણુધારો” “અઝાજે” થયો હોય. એવું અઝાજ નૃત્ય પણ એ જ સાબિત કરી આપે છે. તે જ પ્રમાણે “પ્રસિદ્ધાસથી ઉતરી આવેલાં વર્ણનો તપાસીએ અથવા ડેવીડની પેઠે ‘સ્વાભાવિક સાગણી હિમેશ્વા’નું વલણ રાખીએ કે “એમનો જન્મ મર્ત્યલોકના સામાન્ય માનવી કરતાં જુદે પ્રકારે થયો હોયો જોઈએ,” તો એમ જણાઈ આવે કે એ જન્મ “અનિર્ધારિત” અને “વહેલો” થયો હોય. પણ લોકકથાનો પણ અસ્વીકાર કરી શકાય એમ નથી, તેથી કમમાં કમ એટલું તો નિકળી શકે કે જન્મસમયે બાળકનો પુરેપુરો વિકાસ થયો હોય; મહામાયા..... પરિપુર્ણ ગર્ભ એમ નિદાનકથામાં જણાવેલું છે (જાતક).

અશ્વઘોષે દશ માસ સંબધે કરો. ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ હકીકત સિવાય એ સંખ્યા સંબધે વિન્ડિસે બીજી કશું કહ્યું નથી. પણ જેમ જે અમાણે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે તો પુરા દશ સૌર માસનો ખ્યાલ એના મનમાં હોવો જોઈએ એમ લાગે છે ! વાસ્તવિક રીતે, વારને (Warren) આ સંબધે વર્ણન આપતાં જે ‘ટુંકી’ નોંધ કરી છે અને ભારતમાં સંબધે બીજાં શોધકોએ જે સંશોધન કર્યું છે તેને અનુસરીને તો આ માન્દ માસ હોય એમ જણાય છે; પણ ત્યારે આ વસ્તુરિપિતિ સંબધે કંઈક હકી તપાસ કરવી નહી.

૧. મહાવસ્તુ અને લલિતવિસ્તરમાં આ કથા વિષે કશો સંલેખ નથી. સિયેર જવાની વાત જ નથી અને મહાવસ્તુ ૨, ૧૮, ૮માં તો એમ પણ છે કે આગચત્તુ દેવો દ્વદ પ્રજાવિષ્યતિ (દેવી અદી હુમ્બિની વનમાં આવે, અહીં જન્મ આપશે.)

બહુ વિવેકપૂર્વક લખાએલા પુસ્તકની સાથે પણ ક્રાન્સ કમ્પર્સે (Franz Kamp-
fers) છેક અઢીસા જ લખેલા પુસ્તકને રાખીએ તો જણાશે કે લોકકથાઓ દબેલાં વધતી જ
ચાલે છે; વધારે વાચનને પરિણામે પુરુષ હકીકતો એકઠી થઈ છે, પણ માણસ એ હકીકતોમાં
ભરાઈ પડે છે, એમાંથી તરી આવતા વિષયો ચાર વિનાની સંકલે જડાએલા રહે છે અને
વસ્તુને તમા વિવેચનને શંકાભરી રીતિમાં ગુંચરી મુકે છે. “સ્વર્ગની સર્વભૂમિ ઉપરના
વિશ્વવૃક્ષ નીચે પ્રભુના લગ્નભોગની અતિપ્રાચીન કથા”નો (સેનાર્ટ પૃ. ૧૧૫) વાદ
(અહીં નહિ જણાવેલી) શુદ્ધકથાને બહુ સુંદર રીતે બધેએસતો આવે, માત્ર જ્યાં
એટલી જ કે એને માટે પુરાવા કશો જ નથી. દરેક વસ્તુને વિશ્વવૃક્ષ માની સકાપ નહિ અને
એમ માનવાની વિરુદ્ધમાં ઉપર વર્ણવેલા લોકાચાર છે જ.

વળી, સંસ્કૃત અને જર્મન જેવી એ ભાષાઓની સીધી રીતે સરખામણી કરતી વખતે
પણ ભાષાતત્ત્વ સંબંધે આ પ્રકારની પ્રણાલી સંબંધોની ભૂલો થાય છે. ભાષાતત્ત્વમાં,
ક્રમમાં ક્રમ અમુક ભાષાકુળોમાં, અનુકૂળ આધાર લેધને વિસ્તર્યું પણ નિશ્ચિત પાયા
ઉપર આપણે ઇમારત ચણવી નોંધએ; લોકકથાઓને, આપણે એ વિષય વિચારતાં, બધી વાર
જાતી કાઢીએ છીએ. એક વાર આપણે એને માટેની પ્રણાલીનો નિર્ણય કરવો નોંધએ અને
ત્યારે મૂલમાંથી જતવાને માટે ત્રણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવું પડે અને સંભાળીને તોલ
કરવું પડે: દરેક વિષયકે અને સંશોધકે પ્રામાણિકપણે ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધએ કે આપણે
(૧) અર્ધા અધારામાં માર્ગો મારીએ છીએ અને જેને વિષે ખુબ નિશ્ચયથી બોલી શકીએ
એવા પ્રશ્નો બહુ જ વિરલ હોય છે. (૨) અત્યારે આપણી સામે જે હકીકતો મોજુદ છે, તે
ઉપરથી વિશેષ પ્રકારનું સંશોધન થઈ શકે, હિંદુસ્તાનમાં જે લોકકથાઓ જન્મ પામી
તેને અને ખાસ કરીને તેમાંથી લંબાતા કથાચત્રને અવલંબીને સંશોધન કરીએ તો
શુદ્ધની જન્મકથાઓમાંથી ધણું જાણવા પામીએ; અને (૩) ત્યારે આખા આગળ દરી તરી
આવશે કે ભારતવાસીના નિર્ણયો પણ સાચેસા નિર્ણયો છે.

કષ્ટની રાત્રિઆતમાં હોય છે; દશમામાં માતાની સાથે એ કષ્ટસાગરમાં હોય છે. " વળી ઉર્દુ કવિ તહસીન-ઉદ્-દીન પોતાની 'કિસ્સા એ કામકલા' નામની કવિતામાં (૧. ૭૫) લખે છે કે

દહમ માહકે દિન કટી વેસ ઓ કમ
સો સતર્મે કુંઅર પાયા જનમ

" દશ માસમાં થોડા વધારે કે ઓછે દિવસે કુંવર જન્મે. "

સાથે સાથે અનેક રચાને નવ માસના, એટલે કે સૌર માસના, પણ ઉદ્ભવ મળી આવે છે, અને વળી ખામ ખુશી તો એ છે કે એવા ઉદ્ભવ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અને પુદ્ગલુકના સંબંધમાં પણ છે. ગોતમ બુદ્ધ વિષેના કાવ્યના એક શ્લોક અનુવાદમાં આ પ્રમાણે છે; " માયાના ગર્ભમાં તું નવ માસ રહ્યો છે. " સિદ્ધ્યાવદાનમાં ઘોળ કોટિકર્ણના ઇતિહાસમાં અને સુધનના સમકક્ષમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે, " આઠ માસ પુરા થતાં અથવા નવમા માસમાં એ અવતરી, " રામાયણમાં (૭. ૮૬. ૨૩) મળ્યું છે કે હાલાએ નવમા માસમાં પુરુષવસ્ત્રને જન્મ આપ્યો (આના ઉપર ટીકાકાર રામચર્મન પોતાના તિલકમાં ૪૪૬ વક્ર ટીકા આપે છે).

હવે DEXAMENOS (દશમાસ) સંબંધેના ગ્રાસીન મત ઉપર નજર નાખીએ, રોશર (Roscher) અને નોર્ડન (Norden) આપણને એ સંબંધે સારી માહિતી આપે છે. એ ઉપરથી આપણે ભેદ શકીએ છીએ કે ભારત અને ગ્રીસ એ બાબતમાં એકમત છે. રોશર જણાવે છે કે હિપોક્રિટસ ૨૮૦ અને પિથાગોરસ ૨૭૪ દિવસો આપે છે; બંને મત નાક્ષત્ર માસને સ્વીકારે છે ને તેથી ઉપરના કથનને અનુસરતા આવે છે. રોશર વળી જણાવે છે કે રોમનો જન્મદેવી વિધાતાને Nona અને Decemana નામથી સંબોધતા (ત્રણ-સંખ્યા ગણી હોવાનું જણાય છે), એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ચાન્ડ અને નાક્ષત્ર માસ વચ્ચેના ભેદ સંબંધે ઉદાસીનતા હોવાને કારણે dexamenoi સંબંધે ધણા અનર્થ થવાનો સંભવ છે અને તે વિષે નોર્ડન વર્ણવના કાવ્યનું ઉદાહરણ આપે છે. એ જણાવે છે કે " જન્મ certa die થયો, બાળકનો વિદ્રાસ પરિપૂર્ણ હતો-એમ કવિ કહે છે. "

આ મત બૌદ્ધ ધર્મના અતિ પ્રાચીન મતને મળતો છે અને પછીના કાળમાં-આજના ગ્રંથો યોડવાયા તે પહેલાંના અને ચેરાવાદીનો સંપ્રદાય ઉત્તર દેશના સંપ્રદાયથી જુદો પડ્યો તે પહેલાંના કાળમાં-એવો વિશેષ મત પ્રચલિત થયો કે બુદ્ધ દશમા માસમાં નહિ પણ દશ માસ પુરા થયે અવતર્યા હતા. અને આ પૂર્ણ દશ માસનો જનિ અમુક સંખ્યા અતાવવાને માટે ભારત ગ્રંથોમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે બીજી રીતની દલીલ સમિત કરવાના સૌ પ્રયત્ન નિર્અર્થક છે.

એ પણ જાણવા જેવું છે કે ભારતના બીજા મહાપુરુષોના જન્મસંબંધે આવા ઉદ્ભવો થયા નથી. રામના જન્મ સંબંધે એવું કશું આવેખ્યાયું નથી. હરિવંશમાં કૃષ્ણકથા વિષે (૫૯) લખાયું છે કે દેવકીએ એમને આઠમા માસમાં જન્મ આપ્યો; પણ સાતમો વસ્તુ સંકર્ષણ દેવકીમાંથી નિકળીને રાહિણીમાં ગયો અને આઠમાની,

લીધાં છે: ૫૩, ૬૪, ૭૨, ૯૫, ૧૦૪, ૨૧૧, ૨૩૭, ૨૪૩, ૨૪૫. x સત્યહરિચંદ્ર ની જે આદૃતિ મારી પાસે છે તે ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં મુંબઈમાં છપાવેલી અને તે જ નાટકનું મારીઓ વાઘોરીઓએ ધટાલીઅન કાપામાં કરેલું (૧૯૧૩) કાપાંતર પણ મારી પાસે છે. તે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં અનેકવાર, નાટકના લેખક તરીકે “મહાવિદ્વાન હેમચંદ્રના શિષ્ય રામચંદ્ર” છે એમ જણાવેલું છે, તથા સત્યહરિચંદ્રને “રામચંદ્ર લખેલાં નાટકોમાંના પ્રથમ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. નાટ્યદર્પણમાં અસ્મદુષ્ટ^૦ લખીને જે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે તે પણ વંને લેખકોએ સાથે મળીને લખેલાં હશે. એમ માનવાને હું લલચાઉં છું. સત્યહરિચંદ્ર અને નિર્ભયમીમન્વાયોગ ની પ્રશસ્તિમાં તે પોતાને પ્રમુદ્ધરાતકર્તા એટલે એકસો ગ્રંથોના લેખક તરીકે ઓળખાવે છે [રામચંદ્ર વિષે સર-ખાવો જુહલેરતું Über das Leben des Jaina Monchos Hemchandra અર્થાત જૈન સાધુ હેમચંદ્રનું જીવન (૫ ૧૯ ને ૪૪) તથા પીટર્સન પ. એ. રિપોર્ટ (૧૮૯૨-૧૮૯૫ પૃ ૧૪૫).] રામચંદ્ર ઇ. સ. ની ૧૨ મી. સદીના અંતમાં યથા ગયો.

નાટ્યદર્પણમાં અનેક નાટક ગ્રંથોમાંથી પુષ્કળ અવતરણો કર્યા છે, અને કવચિત્ એ નાટકોના કર્તાનાં નામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે. એ સર્વ નાટક ગ્રંથોની યાદી કે નીચે આપું છું. તેમાં આવી નિશાનીવાળા ગ્રંથો અત્યારસુધી અજાણ્ય હતા.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ.

* અભિનવરાઘવ, ક્ષોરસ્થામીવિરચિત.

* અનંગસેનાહરિનન્દિન પ્રકરણ, શ્રીશુક્તિયાસકુમારવિરચિત.
અનર્ઘરાઘવ.

અર્જુનચરિત.

* ચાલિકાસંચિતક.

હલિતરામ.

* ચિત્રોત્પલાચલંચિતક, અમાત્યશંકુકવિરચિત.

દરિદ્રચાતુદત્ત.

xનલવિદ્યાસ નાટક રામચંદ્રનું જ લખેલું છે, અને ગાયકવાડ ઓરીઅન્ટલ સીરીઝમાં પં. લાલચન્દ્રે સંપાદિત કર્યું છે. સં.

૧ વિદ્યોર્વશીય ઉપરની પોતાની દીક્રીમાં (આદૃતિ નિર્ણયસાગર ૫ ૭ રંગનાથ, ખવાવલી (નાન્દીનો એક પ્રકાર) ની વ્યાખ્યા આપતાં નાટ્યદર્પણનો ઉલ્લેખ કરે છે (તથા ચોક્કં નાટ્યદર્પણકૃતા); જતાં નાટ્યદર્પણના નાન્દીવિષેના પ્રકરણમાં એ પ્રકારની ચર્ચા મળતી નથી. પણ અનર્ઘરાઘવ ઉપરની રચિતિની દીક્રીમાં જે નાટ્ય-દર્પણમાંથી અવતરણ દાંડવામાં આવ્યું છે તે આપણું આ જ નાટ્યદર્પણ [માલસિદ્ધિ: પ્રતોચનેતિ નાટ્યદર્પણે તા. ૦ ૬૦ ૧. વિ. શ્લો. ૫૮]. રચિતિનો દાગ હજી નક્કી થયો નથી.

(Apollon) જન્મ સાથે આ આશ્ચર્યજનક ઘટનાની મરખામણી કરી છે. આપોલોનની માતા લેટો (Leto) કટપ્રસંગે ઝાડની એક અથવા તો બે ડાળીઓ પકડી રાખે છે અને કુટુંબ જમીન સાથે દબાવે છે ભારત રમણી અનાવાસે મળી આવતી ડાળીને પકડે છે અને વિનાશી દેવપુત્રને જન્મ આપે છે, એ આ બે ઘટનાઓ વચ્ચે ભેદ છે.

મીક, સીડીયા, સ્વચ વગેરે પ્રજાઓની લોકકથાઓ પણ આ સાથે સરખાવવા જેવી છે. વળી ભારતમાંના વૃક્ષસંસ્કૃતિ અંગ્રેજી પણ જાણવા જેવા છે. સત્યવતી અને એની માતા વૃક્ષને આલિંગન દેવાથી ગર્ભવતી ધણેલીનું મહાભારતમાં વર્ણન છે (૩: ૧૧૫; ૧૩: ૪, ૫૬; ૧૨: ૧૪૬). વળી વૃક્ષ રક્ષણકારી છે એવી પણ માન્યતા છે; તે લગ્ન પછીના ભવથી બચાવે છે અને મૃત્યુ પણ આપે છે.

૪

સામાન્ય રીતે માનવજાતક જન્મ, પછી રહે છે-આ નિયમના એકેએક અપવાદથી આશ્ચર્ય થાય. જન્મ્યા પછી બાળક બોલે તો તે અશુભ ચિહ્ન છે એમ બાલિયોનમાં મનાતું તેમ જ ભારતમાં પણ મનાય છે દાસી દિસાથી જન્મેલો રાજા એકાકીનો પુત્ર કંઈ (કાળો) જન્મતાં બોલે એટલે લોક બોલી ઉઠ્યા, કે “જન્મતાં જ એ બોલે છે! કાળો જન્મેલો, અશુભ જન્મેલો!” (દીધનિકાપ ૩: ૧-૧૬).

નવો અવતરેલા બાળક ને હસે તો એ બહુ જ શુભ ચિહ્ન ગણાય છે. પણ જે બાળકમાં ખાસ મહત્વની વિશેષતા આવવાની હોય છે તે જ બાળકો જન્મને પ્રથમ દિવસે હસી શકે છે. એ પ્રધારના બાળકોને Virgilio અને Dionysosનો Eulogio તેમ જ ઇરાની પવગમર છે: *risisse eodem die quo genitus esset primum hominem accepimus Zoroastren*. રસ્મ જે પોને પણ પેકક્ર-Madoffના જ્યોત્સના પ્રમાણે અધૈયિક રીતે જન્મ પામેલો હોય (તેનો પુત્ર સોરામ એ જ રીતે જન્મ્યાનું વર્ણન ફીરોધી આપે છે

પણ એ બધાં આશ્ચર્યોથી પણ વધારે આશ્ચર્ય બોધિમરે પોતાના જન્મમયે ક્યું હતું. “જન્મ્યા કે તરત જ એમણે પગલાં માડ્યા હતાં,” એ સાત પમતાં ચાલ્યા, એમના ઉપર સ્વેત છત્ર ધરાયું ને ચારે દિશામાં નજર કરીને વ્યવસય સુરે બોલ્યા: હું જગતમાં પ્રથમ છું, જગતમાં કોઈ છું!” મહાવસ્તુના એક સ્થાનમાં (૨: ૨૦ ૧૯) માં એમના હાસ્ય વિષે પણ આમ જણાયું છે:

જાતમાત્રો ચ વિક્રમે સત્ત વિક્રમતે મુવિ ।

દિશામં ચ મવિલોકેતિ મહાહાસં ચ હરતિ ॥

“જન્મતાની સાથે જ એમણે પૃથ્વી ઉપર સાત પગાં ભર્યાં ને ચારે દિશામાં નજર કરીને મહાહાસ્ય કર્યું.” આ હાસ્યનું વર્ણન અધૈયિક છે, હતાં એવી વિશેષતા સંબંધે બહુ સખાયું નથી.

તરંગદત્ત પ્રકરણ.

ઉદાત્તરાગ્રવ.

ઉદયનચરિત, અશ્વત્થામ્નઃ.

વત્સરવરિત.

ધનમાલાનાટિકા (અસ્મદુપહાસ).

ધાનરવિલાસ.

* ધાસવદસાનૃત્તધાર.

ધેણીસંહાર.

* ધિધિવિલસિત.

ધિક્રમોર્ચશી.

* ધિલક્ષ્મીવર્ણન (સરખાવો વિશ્વકર્માશ્રમિતે જેનો ઉલ્લેખ અગિયવ ગ્રંથ
કોરચરિત. કરે છે.)

ધાદયામ્બુદય.

ગણપતિ શાસ્ત્રીને દક્ષિણ દિગ્દસ્તાનમાં જે સુંદર નાટકો મળી આવ્યા છે, અને જે
ભાસનાં કાવ્યો છે એમ તે જાણાવે છે, તેને વિષે જે ચર્ચા કરી શકાય છે તેમાં નાટ્ય-
દર્પણ પ્રાપ્ત થવાથી ઘણી જ હિમતી મદદ મળી શકશે. એ નાટકો સાહિત્યની દૃષ્ટિથી મને
તેટલા ઉચ્ચ હોય, પણ એ બાબતથી તેમના કૃતિ વિષે જે સંભવ થયે તેમની નથી;
અને તે એ છે કે અનેક સુભાષિતસંગ્રહ ગ્રંથોમાં ભાસના નામે આપેલા અનેક
શ્લોકોમાંથી એકે શ્લોક ગણપતિશાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલા નાટકોમાં જડેલા નથી. આપણા
નાટ્યદર્પણમાં જ સ્વપ્નવાસવદત્તા, કે જે ભાસની જ કૃતિ છે એવું ૨૫૪ જણાવવામાં આવ્યું
છે, તેમાંથી અવતરણ લીધેલાં છે; પણ એ અવતરણ કે અવતરણનો સંગ્રહ, કશું જ
ગણપતિશાસ્ત્રીની સ્વપ્નવાસવદત્તામાં મળતું નથી. ૨ પ્રથમ વાચનને સમયે એમ લાગે છે કે,

૨, ૫૨ (અનુમાન, પૃ. ૧૧૩,); લિંગાદેવોર્ગાન્તરોપસ્થલેડ્ઝિની નિશ્ચયોડ
નુમાનમ્ । નિશ્ચયરૂપત્વાદેષ ચોદ્ધરૂપાયા પુક્તેભિષતે । યયા ભાસકૃતે સ્વપ્નવા-
સવદત્તે શેકાલિકામણ્ડપશિલાતલમલોક્ય વત્સરાજઃ

પાદાક્રાન્તાનિ પુષ્પાણિ સોમ્ય ચેદં શિલાસનમ્ ।

નૂનં કાચિદિદાસીના માં પુષ્ટ્યા સહસા નતા ॥

(સુધારે ગતા)

સરખાવો ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરેલી સ્વપ્નવાસવદત્તા અ. ૪, ક. ૧.
પ્રવેશક પછી.

પદ્માવતી:—હલ્લા! તાણિ લાગ સેદાલિમ. ગુન્હાજાણિ વેકલામિ કુસુમિદાણિ
યા જ યેતિ ।

વેદી:—મટ્ટિદારિપ! તાણિ કુસુમિદાણિ જામ. પવાલ્લવરિદેદિ ચિદ્ધ મોસિ-
આલમ્યપદિ આદ્વાજ કુસુમેદિ ।

છુદ્ધવનમાં પાછળથી લુટે મુઠે ક્રમે એ ક્યાઓ ઉમેરાઈ હોતો નોંધએ એ વાન જારતના
 વિવિધ લેખો તપાસીને નક્કી કરવાનું કાર્ય-દ્વંશ પદ્ધતિસર થયું નથી. દશમાદ્વય
 ક્યા સર્વે ગ્રંથોમાં મળતી આવે છે અને વળી 'દશ પુરા માસે' જન્મ થયાની પણ
 બાકીની ત્રણ ક્યાઓ પાલિ ગ્રંથોમાં નથી (અને તેથી અગોચના સમયમાં ત્રણ સાધુ-
 સંધો મળ્યા તેને પરિણામે 'દક્ષિણ'મતે જે ગ્રંથો બધામાં ત્યારથી એ ધર્મમાં જે બે
 મોટા સંપ્રદાયો બધામાં ત્યાર પછી ઉમેરાએલી) અને તેથી આપણે અહીં પણ એ ત્રણને
 લુદ્ધી પાડી રાખીએ. વૃષકથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે વિસ્તારથી આપેલી છે અને
 તે બહુ કરીને, ઉભા રહેતાં વાંકા વળવાની સર્વસામાન્ય (આજ નુધી સ્પષ્ટ નહિ થએલી)
 ગ્રાંથીન ક્યાઓમાંથી લીધી છે. દક્ષિણ જાલુની ક્યા, મહાવસ્તુના એક અથવા બીજા
 મળમાં ન હોય તોપણ આપોઆપ ધારેધારે ધડી કડાઈ છે (માયાનો દક્ષિણ હાય પ્રમાણે
 પડે છે). હાસ્યકથા કંઠ અઘોષિક રીતે જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

“**શુદ્ધુ** **અવન કોષલેકે સ્પર્શધાને આધારે ન રચાયું છે**” એવો એનાર્ટનો (Sen art) નર્થ્ય બૂલસરેનો છે **Est-ce a dire que j'entends presenter le Buddha comme une entite astronomique, et le buddhisme comme une religion siderale, comme une mythologie naturaliste ?** Aucun lecteur competent ne me pretera ceridicule.” “**Mythologique par son caractere, naturaliste par son origine lointaine, la legende du Buddha n'est naturaliste et mythologique qu'indirectement, et, si j'ose le dire, au second degre.** Sakyamuni n'a pu etre le sujet immediat de creations mythologiques originales: il ne pouvait que beneficier de traditions anterieures, se parer de legendes nées sous une inspiration differente et attachees auparavant a d'autres noms.*

બહુ મુંઝાયેલી જ ઉપરનાં વાક્ય સાથે એકમત થઈ ચકાય. સેનાઈની બુદ્ધિ એ છે કે એ પુણ્ય સમાન ક્યાંએ આપે છે, તે પછી એ સૈન્ય એક પાટલે બેસાડવાનું કરે છે. ચાળીશ વર્ષ કિપર ને મત હશે, તે આજે કોઈકોઈ જલ્દાપ થશે એ નોંધતા (Norelax)

* શું હું એવું કહેવા છત્તું છું કે હું શુદ્ધ એક નાદનિક (astronomical) સત્ત્વ અને બૌદ્ધ ધર્મને એક નાદનિક ધર્મ અથવા તો પ્રાકૃતિક પુરાણકથા તરીકે રજૂ કરવા છત્તું છું ? મને ખાતરી છે કે કોઈ પણ કુચળ વાયક આવે હાસ્યજનક વિચાર મારો છે એવું નહિ માને. એને સ્વભાવે એ પૌરાણિક અને દરને મૂળે કરીને પ્રાકૃતિક હોવા છતાં શુદ્ધની કથા માત્ર આકર્ષકરી રીતેજ પ્રાકૃતિક અને પૌરાણિક છે. અને જો હું એવું કહી શકું તો કેવળ શીશુ રીતે જ. શાક્યમુનિ મૂળ પૌરાણિક સંસ્કૃતિના અનંતર વિષય હોઈ શકે નહિ. એમની પૂર્વે ઉત્પન્ન યથેથી શ્રુતપરંપરાઓથી એમને લાભ થયા વિના રહી શકે જ નહિ. શિવ ગ્રેરજ્ઞાથી ઉત્પન્ન યથેથી અને શિવ નામને વગરેલી પુરાણકથાઓથી પોતલી જાતને ગણ્યાર્થ સિવાય રહી શકે જ નહિ.

નિયમથી ઉત્કૃષ્ટ છે. મુદ્રારાક્ષસ અને વેણીસંહાર, કે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ જેવાં શિષ્ટ અને મહાન ગ્રંથોના નામની સાથે તેમના કર્તાનું નામ જોડવાનો તેમનો રીવાજ નથી. એટલે માત્રકૃતા એમ લખવામાં તેમનો કોઈ ખાસ હેતુ હોય એમ જણાય છે. અને તે, બ્રાહ્મકૃત વાસવદત્તાને, તે જ નામવાળા બીજા જ કોઈ નાટ્યગ્રંથથી જૂદો પાડવાનો હશે. દર્પણકારો મૃચ્છકટિક ને પણ શ્રી શુદ્રકવિરચિત એમ જણાવે છે. અને તેમાં પણ તેમનો હેતુ ઉપર જણાવ્યો તે જ છે. વળી બીજા સ્થાને નાટ્યકલાના સંબંધમાં દેવ અને પુરુષાર્થની ચર્ચા કરતાં દર્પણ દરિદ્રચારુદત્તમાંથી અવતરણ આપે છે. (તત્તો દેવા-યત્તફલે દરિદ્રચારુદત્તરૂપકે પુરુષવ્યાપારસ્ય ગૌણત્વાત્ કથં પ્રારંભમાદયઃ સ્યુઃ પૃ. ૬૨). એટલે દર્પણકારો અને નાટકોથી જાત છે, અને ચંદ્રકનું નામ મુકીને, એ બંનેમાંથી ક્યાંમાંથી પોતે અવતરણ લીધું છે તે સ્પષ્ટ કરવા માગે છે.

બીજી પણ એક આગત નોંધવા જેવી છે, અને તે એ છે કે અભિનવશુપ્તે સ્વપ્ન-વાસવદત્તમાંથી (કર્તાનું નામ લખ્યા શિવાય જે શ્લોક ઉતાર્યો છે તે પણ ગણપતિ-શાસ્ત્રીની વાચનામાં દેખાતો નથી.૩

“ બંધ યજ્ઞેલાં પાંપણુરૂપી કપાટવાળા નયનહારને પોતાના સૌંદર્યથી ઠાકીને ઉઘાડી, તે નૃપતનયા મારા હૃદયગૃહમાં પેડી. ”

ગણપતિશાસ્ત્રી એમ લખે છે કે એ શ્લોક સ્વપ્નવાસવદત્તમાંથી લીધેલો જ નથી, કેમકે તેના પૂર્વોપર સંબંધ મળી શકતો નથી. માફ માનવું એથી જુદું જ છે. અભિનવશુપ્તે પણ, પોતાના અવતરણનું મૂળ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે: સ્વપ્નવાસવદત્તારવ્યે નાટ્યકે અને એ જ અવતરણની પહેલાં તેણે તાપસ્યત્સરાજમાંથી વસ્તુવિકાસનું નિર્દેશ કરવા માટે એક અવતરણ લીધું છે, અને તેની ટીકામાં આનંદવર્ધને કરેલા મોઢમ ઉલ્લેખની જ પુનરુક્તિકરી સંતોષ માન્યો છે: જેમકે યયા તાપસ્યત્સરાજે.....તાપસ્યત્સરાજે દિ.....

નાટ્યદર્પણમાંથી મુદ્રારાક્ષસના લેખક વિશાખદત્તાના લખેલા બીજાં એક નાટકનું નામ આપણને મળે છે કે જે અત્યારસુધી અઘાત રહેલું છે. પશ્ચિમના વિવેચનની દૃષ્ટિએ જે લેખક ઉત્તમ ભારતીય નાટકકારોમાં ગણાય છે; અને જેનું એક નાટક દિન્દુરથાનની શિષ્ટ કૃતિઓમાં મનાય છે તેવા મહાન સર્વોત્કૃષ્ટકારની કૃતિ આટલા. લાંબા વખત મુધી અંધારામાં રહી એ અજાણ્ય બેઠેલું છે. એ નાટકનું નામ દેવોચન્દ્રગુપ્ત છે; અને જો એના નામ ઉપરથી જ વિચારીએ તો આપણને એમ જ લાગે કે મુદ્રારાક્ષસનો ચંદ્રગુપ્ત તે જ આ બીજા નાટકનો ચંદ્રગુપ્ત છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. નાટ્યદર્પણમાં જૂદે જૂદે ડચ્છે જે

૩ પદ્ય-પાલોક-ભોયન ૩. ૧૪ પૃ. ૧૫૧. ૧૫૨ કાવ્યમાદો. આનંદવર્ધન કહે છે
 હૃદયન્તે ચ કયયોડ્લેકારનિવંધનંકરસા અનપેક્ષિતરસાઃ પ્રવચ્છેપુ ।

આનંદવર્ધન ટીકા કરે છે યયા સ્વપ્નવાસવદત્તારવ્યે નાટ્યકે

સંચિતપદમકષાટં નયનપારં સ્વરૂપતાડનેન ।

ઉદ્ઘાટ્ય સા પ્રવિષ્ઠા હૃદયગૃહં મે નૃપતનયા ॥ इति

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના બે નવીન ગ્રંથો

[પ્રો. સીત્લે લેવી]

ફ્રેન્ચમાંથી અનુવાદક

[અ. બા. ગ. ડોક્ટોર.]

શ્રી વિજયલક્ષ્મી નરસી નાટ્યદર્પણની એક નકલ મને મોક્ષવામાં આવી છે; એ નકલમાં કમળ ઉપર લખેલા કુલ ૩૬૨ પાનાં છે, અને દરેક પાના દાઢ સંરેશ ૧૪ લીટીઓ લખેલી છે. આખા પુસ્તકના ૪ વિભાગ કરેલા છે, અને દરેકનું નામ વિવેક આપેલું છે. ૧ શ્લોકનિર્ણય તેના ૬૩ શ્લોકો છે (પ્રતના પૃ. ૧-૧૧૬), ૨ જો પ્રકરણાચેકાદશરૂપકનિર્ણય તેના ૩૬ શ્લોકો છે (પ્રતના પૃ. ૧૧૨-૨૩૧), ૩ જો કૃતિરસમાધાનિર્ણય તેના ૫૧ શ્લોકો છે (પ્રતના પૃ. ૨૩૨-૩૧૪), ૪ શ્લોક સર્વરૂપકસાધારણલક્ષણનિર્ણય તેના ૨૦ શ્લોકો છે (પ્રતના પૃ. ૩૧૫-૩૬૨). દરેક વિભાગના અંતે શ્રીરામચંદ્રવિરચિતાયાં સ્વોપશ્નાદ્યદર્પણવિષ્ણુતી..... નામ.....વિવેક: એમ લખેલું છે, અને આખા પુસ્તકના અંતે પ્રષકર્તૃરૂપ- સંહારલક્ષણાંતિ એવું મથાળું કરીને ૫ શ્લોકો આપેલા છે. ૫મું કર્તૃ: એમ એક વચન લખવા છતાં પુસ્તકની અંદર જાહેવાર લેખોમાં મેળાને વિષે કિવચન વાપરે છે:

વિ. ૨. કો નો ક્રમચંદ્રવર્તિ.....

વિ. ૪. જાગિલાસલિખાંગો નો.....

ઉપરના ૫ શ્લોકમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યાં પોતાના ગુરુ દેવમંત્રે આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે છે.

શબ્દપ્રમાણસાહિત્યલંદોલનમવિધાચિનામ્ ।

શ્રીદેવચંદ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥

અને લેખો! અનેકવાર પોતાના બીજા ગ્રંથોના (અસ્તદુષ્કાં) ઉલ્લેખ કરે છે: યાદવામ્યુદય, પ્રતના પૃ. ૪૨, ૧૧૩, ૧૨૭, ૧૪૮, ૧૬૦-૧૬૩, ભુઓ આક્રેષ્ટકેટ ૩, ૧૦૨; રાઘવામ્યુદય પ્રતના પૃ. ૧૪, ૫૬, ૧૪૩, ૨૭૨, સરખાવો કેટ કેટ ૩, ૧૦૭; સુયાકલશ પ્રતના પૃ. ૨૨૬, ૨૬૦; મલ્લિકામકરન્દમકરણ, પૃ. ૨૭૨; જ્વલમાલાનાટિકા પૃ. ૨૭૩. આક્રેષ્ટક ૫મું (૩ પૃ. ૬૦ અને ૩. પૃ. ૧૦૪) આ ૪ ગ્રંથમયક્રમાં જલપિલાસ તથા રણવિલાસ લખેલાં છે એમ જણાવે છે. ૫મું નાટ્યદર્પણ માં આ ઉપરાંત બે ગ્રંથોમાંથી તે કોનાં લખેલાં છે તે જણાવ્યા સિવાય પ્રશ્નમાં અવતરણો આપવામાં આવી છે. જલપિલાસ પૃ. ૨૬, ૩૭, ૪૬, ૫૮, ૬૨, ૧૦૫, ૨૨૬, તે ૨૪૦ ઉપર અને રણવિલાસ પૃ. ૬૮ ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૫૦, ૧૫૬ ને ૨૨૦ ઉપર; સત્યહરિહંદ્ર માંથી ૫મું નીચેના પાનાં ઉપર અવતરણો!

રાજા—પ્રસ્થાન કર ! ઉભો થા. ખરેખર હું તને તજવાને શક્તિમાન નથી.

પ્રત્યક્ષ યૌવનના વિશૂષણ આ અંગ, તારા યાવનને યોગ્ય રૂપ સૌન્દર્ય અને મારા વિષે અનુપમ આસક્તિ—આ બધાથી આકર્ષિતો હું દેવીને તજું છું. તારા ઉપર મારે અનુરાગ બક્ષવાન છે.

રાણી—(અન્યસ્થાની શંકાથી) ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે માટે મને મન્દભાગિની તને છે. (સુધારો મન્દમાદુળીય)

રાજા—વળી, તારા માટે દેવીને તુષ્ણી જેમ તણ દઉં.

રાણી—જીવનનો ત્યાગ કરતી હું પ્રથમ આર્ષપુત્રને શુભાશીય.

રાજા—તારા વિના આ રાજ્ય નિષ્ફળ છે.

રાણી—હું પણ નિષ્ફળ એવા જીવલોકને સુખેથી છોડી શકીશ.

રાજા—૧૨૯૦માં એટલે દેવી વિષે હું દયાલુ છું.

રાણી—આ આર્ષપુત્રની દયાલુતા ! જે નિરપરાધીનો ત્યાગ કરે છે !

રાજા—સ્નેહથી બધાએલું મન તારા વિષે રહેલું છે.

રાણી—એટલા માટે જ હું મન્દભાગા તબલું છું.

રાજા—તારા ઉપરના પ્રેમને લઈને તારા માટે યશને અને દેવીને હું તજું છું; પણ આ જન માફ પોતાનું જ છે !

રાણી—(સુવધારીને) હે સર્પિ ! આ આર્ષપુત્રની દરેખા !

સુવધારી—દેવિ ! ચન્દ્રમણ્ડલમાંથી જવાળા (ચહુલો=ઉલ્કા દેવીનામંભાસા, ૩ ૧૫) પડે ત્યારે શું કરીએ !

રાજા.—ત્યદ્વુઃસસ્યાપનેતું સા શતાંશેનાપિ ન ક્ષમા ॥ इति
પતત્ત્વ ધ્રોણેયધારી ચન્દ્રગુપ્તયોધનાયમભિદિતમપિ વિશ્વેષેણસાંધ્યેન ધ્રુવદેવ્યા સીચિપયં પ્રતિપત્તમિતિ મિત્તાર્યયોજકમ્ ।

વળી. ૧, ૪૧ ઉપર (રોષ, પૃ. ૯૪) માર્તિઃ લેદી વ્યસનમિદરાધારોષઃ ।

યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે રાજા ચન્દ્રગુપ્તમાદ

ત્યદ્વુઃસસ્યાપનેતું સા શતાંશેનાપિ ન ક્ષમા ।

ધ્રુવદેવો સૂયધારીમાદ

દજે રૂપં સા રૂદસી ઝક્ષાઉત્તસ્ત ફરુગાપરાદીણદા

સૂયધારી—દેવિ, પડન્તિ પંદમંદલાઉ પિ ચુદુઅલોઉ ફિ ધ નુ ફરિમ્દ ।

રાજા— ત્યયુપરોપિતમેષ્ણા ત્યદ્યે યશસા સદ ।

પરિત્યક્તા મયા દેવો જનોડયં જન પથ મે

ધ્રુવદેવો—અહંપિ જોપિદં પરિચ્ચયન્તી પદમપરં ચ્યેષ નુમે પરિચ્ચદ્મન્ત

અમ્ ધ્રોણેગનિદનુતે ચન્દ્રગુપ્તે મિત્તાર્યયોઃ ધ્રુવદેવ્યા શુરમયુ-
સંતાપરૂપસ્ય વ્યસનસ્ય સંમાતિઃ ।

- * દેવીચન્દ્રગુપ્ત, વિજ્ઞાનસૂત્રકૃત.
- * હયગ્રીવવધ.
- * રત્નલેખાનાટિકા (૫. ૧૬૨), વીથી (૫. ૨૧૭).
- * કૌમુદોમિત્રાનંદ પ્રકરણ.+
કૃત્યારાવણ.

કુન્દમાલા; ધીરનાગનિવહ્તા [સરખાવો આકૃષ્ટ, નાગધ્ય:

કુવડમાતા નાટક.]

માલતીમાધવ.

- * માલવિકા.
- * મલ્લિકામકરન્દપ્રકરણ (અસ્મદુપક્ષ૦).
- * મતોરમાધત્તરાજ, મીમમદધિરચિત.
- * માયાપુષ્પક.
- મૃચ્છકટિકા. ધીશૂદ્રકવિરચિત.
- મુદ્રારાક્ષસ.
- નાગાનન્દ.
- નલવિલાસ.
- પાણ્ડ્યાનન્દ.
- * પાર્શ્વધિજય.
- * પ્રતિમાનુચ્છ; મીમદેવસુતોર્જસુનાગસ્ય કૃતિ.
- * પ્રયોગામ્યુદય.
- પુષ્પદૂપિતક.
- * પુષ્પધર્તિતક.
- * રાક્ષાધિપ્રલમ્ભ, મેઝ્જલધિરચિત.
- * રાઘવામ્યુદય (અસ્મદુપક્ષ૦).
- * રઘુવિલાસ.
- રામામ્યુદય.
- રત્નાવલી
- રોહિણીમૃગાંકપ્રકરણ (અસ્મદુપક્ષ૦).
- સત્યદેવિચન્દ્ર
- * સુધાકલશ (અસ્મદુપક્ષ૦)
- સ્વપ્નવાસપદસ, માસકૃત.
- તાપસવત્સરાજ.

+ જૈનઆત્માનંદસંપ્રદાયના મુનિશ્રીચતુરવિજયપ્રશ્નથી મેળોધિત થઇ પ્રસાદિત થયેલ છે. તે રામચન્દ્રની જ કૃતિ છે. મં.

પાંચમા અંકમાં, ચંદ્રગુપ્ત ગાંડી હોવાનો દાંગ કરીને રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરે છે, અને પોતાના નામ ઉપર નીચે પ્રમાણે સ્થેષ કરે છે.^૧

આ ચંદ્ર, ધવલ કિરણથી અંધાર શરનો નાશ કરી, મહને ઝાળંગી પોતાના પ્રભાવથી આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે.

એ જ અંકના અંતે તે રાજમહેલ તરફ ઉપર પ્રમાણે ગાંડીનો દાંગ કરતો મ્લય છે ને બોલે છે:

મદનને લીધે અહુવિધ કાર્યોને અતિ ગૂઢ રીતે સંતાડે છે; રિપુનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થવાથી રખસન પામે છે.....

પોતાના પતિનો નામદાંઢ ભર્યો નિશ્ચય જાણ્યા પછી રાણીને જે દુઃખ થાય છે તે બોધને ચંદ્રગુપ્તને પણ દુઃખ થાય છે. તે દુઃખ બતાવતો એક શ્લોક પણ નાટ્યદર્શકોમાં ટાંકવામાં આવ્યો છે, પણ તે કયા અંકમાંથી લીધો છે તે કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ સંભવ છે કે એ શ્લોક બીજા અંકમાં હોય.^૨

૬ ધ. ૨ (ધ્રુવા; પૃ. ૩૧૮): યથા યા દેવીચન્દ્રગુપ્તે પદ્મમેડ્દે

પસો સિયકરચિત્થરપણાસિયાસેસધરતિમિરોહો ।

નિયધિદધરેણ ચંદ્રો ગયણં મહલંધિઓ વિસદ્ ॥

ઇયં સ્થાપાયશંકિનઃ કૃતકોન્મત્તસ્ય કુમારચન્દ્રગુપ્તસ્ય ચન્દ્રોદયવર્ણનેન પ્રવેશપ્રતિપાદિકેતિ ।

અક્ષાન્તેડ્દમધ્યે યા સનિમિત્તં રજાત પાથસ્ય યદિર્નિઃસસરણં નિષ્ક્રમઃ । તત્પ્રયોજના અનુશકિકાદેરાકૃતિગણત્વાત્ 'દકણિ' ઉભયપદયુદ્ધો નૈષ્ક્રામિકો । યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે પંચમાક્ષાન્તે ।

બહુધિદકજવિસેસં અગૂદં મિહ્નવેદ મયણાદો ।

નિકલલદ્ધિ સુદ્ધચિત્ત ઉરગ્ગા...ત્ત મળો રિહળો ॥

ઇયમ્નમત્તસ્ય ચન્દ્રગુપ્તસ્ય મદનવિકારગોપન-પરસ્ય મનાકું શત્રુભીતસ્ય રાજકુલગમનાર્થ નિષ્ક્રમસૂચિકેતિ ।

૭ ધ. ૨ (કમ; પૃ. ૧૧૬): માયસ્ય પરાભિમાયસ્યાયથા ભાવ્યમાનસ્યાર્યસ્વોદ-પ્રતિભાદિવશાક્ષિર્ણયો યથાવસ્થિતરૂપનિધયઃ ક્રમઃ । મુદ્ધિસ્તથ ક્રમતે ન પ્રતિદન્યતે ઇત્યર્થઃ । યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે ચન્દ્રગુપ્તો ધ્રુવદેવીં દૃષ્ટ્વા સ્યગતમાદ ઇયમપિ દેવી તિષ્ઠતિ । ચંપા ।

રમ્યાં ચારતિકારિણીં ચ ફરુણાશોકેન નીતા દશાં

તત્કાલોપગતેન રાહુશિરસ્તા ગુપ્તેય ચાન્દ્રીફલ્લા

પત્યુઃ ક્ષીયજનાંચિતેન ચરિત્તેનાનેન પુત્રઃ સતો

લક્ષ્મ્યાકોપયિષાદભોત્યરતિભિઃ ક્ષેત્રોદ્ધતા તામ્પતિ ॥

અથ ધ્રુવદેવ્યભિમાયસ્ય ચન્દ્રગુપ્તેન નિઘયઃ ।

જે અવતરણ લેવામાં આવેલું છે તેનો સંબંધ અત્તાતર્કતાવાળી પ્રતમાંથી મળી રહે છે. ભાસના નાટકમાં રાજ શૈક્ષણિકના મંડપમાં પ્રવેશ કરે છે, ને જે આરમની બેઠક ઉપર પદાવતી થોડીવાર ઉપર બેઠી હતી, તેના ઉપર બેસે છે ને બોલે છે :

“કુલો પગથી ચંપાયેલાં છે અને આ સિલાસન હું રાણું છે. ખરેખર કાષ્ઠ અહીંનાં બેઠેલી અને બેઠને એકદમ ચાલી ગઈ.”

પણ અત્તાતર્કતાવાળી પ્રતના ૪ થા અંકમાં મિથવિષ્કમ્બકને અંતે પ્રથમ પ્રવેશમાં પદાવતી, શૈક્ષણિકના કુસુમો બેઠને મુખ ધાવે છે. દારી તેને આરમની બેઠક ઉપર બેસવાનું કહે છે, અને પોતે માલા તૈયાર કરવા કુલો વીધવા જાય છે. રાજ આવી પહોંચતાં બંને સ્ત્રીઓ માધવીના મંડપમાં જમને સંતાપે છે અને રંગમૂર્તિ ઉપર પ્રવેશ કરતાં વિદૂષક ઉચ્ચારે છે :

“તત્રભવતી પદાવતી અહીં આ આવીને ગયાં હશે.”

“તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?” રાજએ પૂછ્યું.

“કૂલ ચૂંટી લીધેલા આ શૈક્ષણિકના ગુચ્છોને આપ જુઓ ને” વિદૂષક જવાબ આપે છે, પછી રાજ આરમની બેઠક ઉપર બેસવાનું કહે છે ને કુંવરીની વાટ જુએ છે. સર્પ માથે તપેલો છે, એટલે રાજ ને વિદૂષક બંને માધવીમંડપમાં પ્રવેશે છે. અહીંનાં ભાસે જે પ્રવેશ લખ્યો હશે તેના અંશો અસ્તબ્ધતા થઈ ગયાં છે. પણ ફેરફાર પામેલી વાયનામાં રાજનો શ્લોક છૂટી જાય છે.

દર્શકશ્રીએ રવખવામ્રવદતાની સાથે માસકૃતા બેનું ૨૫૪ લખ્યું છે ને તેમના માધાગ્ય

પદ્માવતી:—દઢા, જદિ પવંચ, કિં દાર્ણિ ચિલ્લમ્બેસિ ।

ચેટી:—તેજ મિ રમરિસિ સિલ્લાયદૃષ મુદુત્તઅં ઉપચિસદુ મદ્દિદારિઆ ।

(ઉમે ઉપચિશત: ।)

ચેટી:—(તયા કૃત્વા) પેક્કલદુ પેક્કલદુ મદ્દિદારિઆ અજ્જમણસિલ્લાયદૃષ્ણિ વિઅ સેદાલ્લિઆકુસુમેદિ પૂરિઅં મે અર્જાલિ ।

પદ્માવતી:—દં અચ્ચઉત્તા ।... અચ્ચઉત્તદેસર્ણ પરિદરામિ । તા હમં દાય મા- હયોલ્લદામળ્લદં પચિસામો ।

(તયા કુર્ચન્તિ ।)

વિદૂષક:—તત્તદ્દોદો પદુમાવદો રહ આઅચ્છિઅ જિમ્મદા મયે ।

રાજા:—કથં મન્નાન્ જાનાતિ ।

વિદૂષક:—રમાણિ અચ્ચદ્દકુસુમાણિ સેફાલ્લિઆગુચ્છાણિ પેક્કલદુ દાય મયં ।

રાજા:—ધસંતક, અસ્મિન્નેવાસીનો શિલાતલે પદ્માવતીં પ્રતોક્ષિણ્યાવદે ।

વિદૂષક:—મો તદ્ (ઉપચિરપોત્તયાય) દો દો સરઅંકાલ્લિશ્ચલો દુસ્સદ્દો આદયો । તા હમં દાય માદયોમળ્લદં પચિસામો ।

કે એના પાત્રો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી બહુ અગત્યના નહિ હોવાથી ધાર્મિક મહાપુરુષો અને કથનાશક્તિમાંથી જન્મેલા મહાન પાત્રોની આગળ તેમની અગત્ય નહિ જેવી ગણાઈ. ઇતિહાસના નામે માલવિકાગ્નિમિત્ર હયાત રહ્યું; અને ચાલુક્યના નામે મુદ્રારાક્ષસ બન્યું. પણ, દેવીચંદ્રગુપ્તમાં ઐતિહાસિક સત્યતા એટલી બધી ઓછી છે-ચંદ્રગુપ્તનો રામગુપ્ત ભાઈ, અને રામગુપ્તની સ્ત્રી મુન્દેરી, તથા એ મુન્દેરીના ઉપર શકરાજને પ્રેમ થયો તેથી જ તેનો નાશ થયો;—એ સઘળી યાતો એટલી અઐતિહાસિક છે કે તેથી જ કદાચ એ નાટક ઓછું પ્રખ્યાત હશે, અને પાછળથી એવાઈ પણ ગયું હશે.

એ વાત બાજુએ રાખીને વિશાખદત્તના કાળ સંબંધી, આ નાટક ઉપરથી, આપણને શો નિર્ણય કરવો પડે છે તે જોઈએ. સ્વાયર, હિલ્થાન્ટ અને કોનોનો મત છે કે વિશાખદત્ત ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયમાં રચાયેલો. એ મત હવે ટકી શકે એમ નથી. તે જ પ્રમાણે શાર્પીનીએએ (જ. રા. એ. સાં. ૧૯૨૬-૫૬૦) થોડા જ માસ ઉપર લખ્યું છે કે તે સ્કન્દગુપ્તના સમયમાં રચાયેલો એ પણ માની શકાય એવું નથી, એ વિશે એક નરી જ અટકળ આપણે કરવી પડે છે, અને હું ધારૂં છું તે પ્રમાણે ઇ. સ. ની ૭ મી સદીના આરંભમાં, ગુપ્તવંશના અંતમાં અને હર્ષરાજના શાળમાં તે હયાત હશે. પણ સત્ય કહીં તો એ સંબંધી છેવટેનો નિર્ણય કરવાનો કાળ જ હજી આગ્યો નથી.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં, જૈન યતિ વિજયધર્મસૂત્રીનું નામ મારે લેવું જ જોઈએ. કેમકે તેમની જ કૃપાથી નાટ્યવર્ણનનો અંધ અને પ્રાપ્ત થયો છે. ગ્વાલીઅરથી ૭૦ માઈલ દૂર આવેલા શિવપુરી ગામમાં, તેમનો અંતકાળ જોવાની અને તેમની અંતકાળની ઇચ્છા સાંભળવાનું નિર્દય ફરજ મને પડી હતી. મારા દિંદુસ્તાનમાં આગમન પછી તરત જ તેમને મળવા જવાની તેમણે મને વિનંતી કરેલી અને ઉપરાઉપરી તેમના કામજો આવતા જેમાં તેઓ મને વધુને વધુ આમંત્ર કરતા. પણ મારાથી ઇ. સ. ૧૯૨૨ ના સપ્ટેમ્બર સુધી તેમની યાસે જવાઈ શકાયું નહિ. તેઓ રોગથી પીડાતા હોવાથી તેમનાથી હડી શકાતું નહિ. અને બહુ જ મુશ્કેલીથી જોલી શકતા હતા. શિવપુરી ગામના જૈનો તે સમયે અત્યંત બાવપૂર્વક તેમની આજ્ઞાપાસ જોડા દના, અને તેમને એકલા પડવા દેતા નહિ. તેમનો એ નમ સેવકગણ, યતિમહારાજના ખંડમાં દાદર ચઢીને આવનો ને જતો, અથવા તેમની પથારીથી જરા દૂર શાંત ઉભા રહેતા. યતિશ્રીના મુખમાંથી ફુગ્ગતો એક અક્ષર સરખો પણ નીકળતો નહિ, સરળ અને સુંદર સંસ્કૃતમાં તેમનો પ્રિય વિચાર તેમણે મને જણાવ્યો. જૈન ધર્મ સ્વાદવાદના ઉપનામથી પણ ઓળખાય છે, કેમકે તે ધર્મ સીધારે છે કે પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં સત્યનો કાંઈક અંશ આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ ને પાછાજી ધર્મ બન્નેને વાસ્તે તેમને માન હતું. અને, નાસ્તિકવાદોના વિનાશ કરનાર શંકરાચાર્યની નિષેધ રચના પ્રમુખ સ્થાન પણ લીધું હતું. ક્રિસમાં જૈન ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન વિશે મને જ્ઞાન અને મેં હતું કે, અમારા પુસ્તકક્રમક્રમાં જોઈએ તેવાં ને તેડા મથો નથી. એનાએ મારા ઉપયોગને સાદુ વિવિધ મથોતો સમ્રદ કર્યો દતો, કે જે તેમણે મારા ઉપર મોકલી આપ્યો છે. અને હું આઘા રાખું છું કે એ મથોના અભ્યાસથી આપણે લો ધણ વખતથી વિસારી મુકેલી શોધણેલા કરવાનો વખત હવે આવી શકશે. અને

આછી આછી મુચનાઓ તે વિધે છે, તે ઉપરથી એમ જાણાય છે કે દેવોચંદ્રગુપ્તના બીજા અંકમા પોતાની પ્રજાની વિનંતીને વશ થઈને, રામગુપ્ત રાજા, શક રાજાની સાથે સંધિ કરે છે, કે જે તેને માટે ઘણું શરમાવનારું છે. કારણ કે એ સંધિની સરત મુજબ રામગુપ્તને પોતાની ધર્મપત્ની ધ્રુવદેવી સોંપી દેવી એવી ફરજ પડે છે. પણ રામગુપ્તનો ભાઈ ચંદ્રગુપ્ત, એવી મરતને પાળવાનું ના કરે છે. તે એવી રીતે કે પોતે બીના વેશમાં, ધ્રુવદેવીના વસ્ત્રો ધારણ કરીને જાય અને શક રાજા આગળ દાખરે થાય; પછી ત્યાં જ તે રાજાનું ખૂન કરે. રાણીને આ તરફની ખબર નથી; રાજા લેવાના પ્રવેશમાં આદિથી અંત સુધી દિવ્યર્થી વાર્તાલાપ જ થાય છે. ૪

૪ ૨,૩૨ (ચિગત ૫. ૧૨૪): મિન્નસ્ય પ્રસ્તુતાદન્યસ્ય ચિગતમનેકાર્યગતમ્ ।
ત્રિશબ્દસ્યાનેકાર્યત્વાત્ । તેન દ્વયર્થમપિ । યયા દેવોચન્દ્રગુપ્તે દ્વિતોયેઽન્ને
પ્રજ્ઞાતોનામાશ્વાસનાય શકસ્ય ધ્રુવદેવો સંપ્રદાનેઽમ્યુપગતે રાજા રામગુપ્તેનારિ
વધનાર્થમિષાસુ, પ્રતિવત્રધ્રુવદેવીનેવપ્ય: કુમારચન્દ્રગુપ્તો વિજ્ઞાપયન્નુચ્યતે । યયા
પ્રતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ન જલ્યહં ત્વાં પરિત્યક્તુમુત્સદે ।

પ્રત્યગ્રયોધનધિમૂષ્ણમંગમેતદ્

રૂપઘ્રિયં ચ તવ યોધનયોગ્યરૂપમ્ ।

સક્તિ ચ મય્યનુપમામનુરુધ્ધમાનો

દેર્શી ત્યજામિ ચલ્યાંસ્તયયિ મેઽનુરાગઃ ॥

અન્યસ્ત્રીશંકયા ધ્રુવદેવી:—યદિ ભત્તિ અવેક્ષ્યસિ તદો મં મૈવભાઈણિ પરિચ્ચયસિ.
રાજા:—અપિ ઘ.

ત્યજામિ દેર્શી તુળયત ત્વદન્તરે

ધ્રુવદેવી:—અહં પિ જીવિદં પરિચ્ચયન્તી અજ્ઞાતસં પદમપરં વ્યેષ પરિચ્ચયિસ્તં
રાજા:— ત્વયા વિના રાજ્યમિદં દિ નિષ્ફલમ્ ।

ધ્રુવદેવી:—મમાધિ સંપદં નિષ્ફલો જીવલોઽ હુદપરિચ્ચયણીઽ મધિસ્સદિ

રાજા:— ઝઢૈતિ દેર્શી પ્રતિ મે દયાલુતા

ધ્રુવદેવી:—ઈયં અજ્ઞાતસસ ઈંદીસો દયાલુદાજં. અણચરહ્નો જણો અણુગાદા પયં
પરિચ્ચયિવિ ।

રાજા — ત્વયિ સ્થિતં સ્નેહનિવંધનં મનઃ ॥

ધ્રુવદેવી:—અદો વ્યેવ મન્દભાગા પરિચ્ચયમિ ।

રાજા:— ત્વય્યુપારોપિતપ્રેમ્ણા ત્વદયે ચશસા સહ ।

પરિત્યક્તા મયા દેવી જનોર્ય જનો [!] પય મે ॥

ધ્રુવદેવી:—હન્ને, ઈયં સા અજ્ઞાતસસ ફરુણદા ।

સૂત્રધારી:—દેવિ, પઢન્તિ ચંદ્રમંદલા ચુદલીઽ કિં પત્ય કરીયદિ ।

રાજા:—દેવીવિયોગદુઃખાર્તાસ્ત્વમસ્માન્ રમયિષ્યસિ ।

ધ્રુવદેવી:—વિયોગદુઃખસં પિ દે અફરુણસ્ત અતિય જૈવ્ય

ગ્રંથ રચ્યો છે, તેનો આશયક્ષતા હતો એમ આપણે જાણીએ છીએ. ખીજા બાલુખી, ગયાનો એક શિલાલેખ, જેનો કાળ નિર્વાણ સં. ૧૮૧૨ આપેલો છે (ઇ. સ. ૧૧૭૬, જુઓ Keilhorn's List of Northern Inscriptions, 575 Ind Ant X' ૩૫૨) તેમાં લખ્યું છે કે વાસુદેવ નામે એક પુરુષ હતો જે નન્દિવંશાચતંસ હતો. તેના પૌત્ર મંજુનન્દિતે તે લેખ રચ્યો અને ઇન્દ્રનન્દિતે કાતર્યો.

ઉપરોક્ત ગ્રંથનો ઉલ્લેખ ધણીવાર થયેલો જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૪૩૧ માં રચેલી અમરકોષ ઉપરની પોતાની ટીકામાં રાયમુકુટ નાટ્યલક્ષણરત્નકોશનો ઉલ્લેખ કરે છે, અનર્ધરાધવની નાન્દી વિષે ટીકા કરતાં રચિપતિ પણ તે જ [રત્નકોશ] ગ્રંથનું નામ લે છે. ગ્યારે, વિક્રમોર્ધશીખની ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં રચેલી ટીકામાં રંગનાથે તો, કર્તાનું નામ લખેને અનેકવાર તે ગ્રંથનો નીચે મુજબ મદદ લીધી છે, જેમકે

(૫. ૫. આશ્રિત નિશ્ચયસાગર) સાગરોડપિ । (પૂર્વરંગ વિષે)

(૫. ૭) इति सागरोक्तेः । (નેપથ્ય વિષે)

(૫. ૧૪) સાગરોડપિ । (નાટકમાં વાપરવાના નામો વિષે)

(૫. ૧૬) इति सागरः । (દિષ્ટ્યા વિષે)

(૫. ૧૭) इति सागरोडपि । (સ્વગતમ્ વિષે)

દાસ્તીરી જગદ્ગર પડિતે પોતાના સંગીતસર્વસ્વ નામક ગ્રંથ, કે જેની બે જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રત મેં જાતે નેપાલમાં જોઈએ છે, તે ગ્રંથમાં દશરૂપ, ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યદર્પણ અને નાટ્યલક્ષણરત્નકોશ એ ચાર ગ્રંથોના આધાર લીધા છે.

नाट्यदर्पणसंगीतयह्योसंगीतशेखरम् ।

नाटयलोचनसंगीतकल्पवृक्षौ निरूपयन् ॥

दशरूपं रत्नकोशं भरतोक्तादिकं तथा ।

संगीतसर्वस्वमिदं तनोति श्रीजगद्धरः ॥

સાગરે પોતે જે ગ્રંથોની મદદ લીધી છે તેના કર્તા મોટે ભાગે જાણીતા છે, ભરત માતૃશુક, શ્રીદર્શ : વળા કેટલાએક અજાણીતા ને સંસ્કારમક છે. દા. ત. વિક્રમનું નામ આ ગ્રંથમાં શા માટે ? ગર્ભ અને અમરમુકુટ કોણ છે ? નખમુકુટ નામથી આપણે તદ્દન અજાત નથી. સાહિત્યદર્પણમાં, સાગરનન્દિનના ગ્રંથમાંથી આશુખ વિષે એક શ્લોક ઉતાર્યો છે. (પણ એ શ્લોકને સંપાદકે, જૂઠ્ઠાથી મળ ગ્રંથનો જ હોય એમ ગણીને તેને ૨૧૬ સંખ્યા પુણુ આપી છે.) બ્રહ્મરાયણના ગ્રંથમાંથી પણ નાન્દી વિષે અનેકવાર અવતરણો કરવામાં આવ્યા છે. અને, નાટ્યકોશ ઉપર વિવેચન કરતાં, સાગરે, કાલ્યાણન, ચારાવણ, રાઢલ, શતકર્ણી આદિના ગ્રંથોમાંથી અવતરણો લીધાં છે, ધણીવાર તો અન્યઃ અર્થવા અન્યોડપિ કે અપરઃ કે કેચિત્ કે આચાર્યાઃ એવા જ સાધારણ શબ્દોથી જ તે સંતોષ પામે છે. દશરૂપ કે તેની પછીના કોઈપણ ગ્રંથનું નામ સાગરના નાટ્યલક્ષણરત્નકોશમાં જોવામાં આવતું નથી.

રાજા—દેવીના વિશેગદુઃખથી આત્મ એવા અમને તું આનંદ આપે
રાણી—તને અકરુણને વિશેગદુઃખ પણ છે ?

રાજા—તારાથી યનાર દુઃખને એ શતાંશે પણ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી.

કુવરેલી પોતાના પતિની પાસે સીના વેશમાં ઉભેલા ચંદ્રગુપ્તને નથી ઓળ
શકતી અને કોઈ સપત્ની પોતાના પતિની પાસે પ્રેમવાચના કરવા આવી છે એમ ધારે છે.

ચતુર્થ અંકમાં, ચંદ્રગુપ્ત, દરબારની એક માધવસેના તામની મણિક આગળ પોતાનો
પ્રેમ બહેર કરે છે; કેમકે પોતાની શુકિતને પાર પાડવામાં તેની મદદની જરૂર છે. ૫

ચંદ્રગુપ્ત—પ્રિયે માધવસેને ! તું હવે મારા બન્ધનની આજ્ઞા કર !

હે કિન્નરકણિક ! કરપકમાં તારી બાહુલતાનો પાસ વીંટ ! તારો રતનબાંધવ હાર
મારા બે હાથને ભેરથી બાધે ! તારા બન્ધનરમણની પ્રણયિની મેખલા મારા પગ જકડે !
તારા ગુણથી પ્હેલાં બધાં જ એકું હૃદય ફરીથી બન્ધન યોગ્ય નથી !

ધવલ કમલ જેવા નેત્રમાં આનંદના અશ્રુજલ મુકી, રોમાંચવાળા અંગમાં, હે
વરાનને ! સ્વેદ ફેલાવો, સંપૂર્ણ નિતબ્જનો ઉપચય કરી કોઈકે તીચે સ્પર્શ કર્યા વિના આ
તારા વચની ગાંઠ દીલી કરી છે !

૫ ૧. ૫૨ (પ્રાર્થના: ૫ ૧૧૪) માયાનાં સાધ્યફલોચિતાનાં રતિદર્પેત્સવાદીનાં
યાચનં પ્રાર્થના । યથા દેવીચંદ્રગુપ્તે ચતુર્થેઽક્ષે

ચંદ્રગુપ્ત—પ્રિયે માધવસેને ! ત્વમિદાનીં મે વન્ધમાજ્ઞાપય ।
કળ્પે કિન્નરકણિક ચાહુલતિકાપારઃ સમાસજ્યતાં
હારસ્તે સ્તનયાન્ધવો મમ ચલ્યાદ્ વધ્નાતુ પાણિદ્વયમ્ ।
પાદૌ ત્વજ્જઘનસ્યલપ્રર્ણાયની સંદાનયેન્મેશ્વરા
પૂર્વે ત્વદ્ગુણવન્ધમેય હૃદયં વન્ધ પુનર્નાર્હતિ ॥

અથ રતેઃ પ્રાર્થના ।

૨. ૨ (પ્રકરણ ૫. ૧૧૮): તથા ચ વેશ્યાયાં નાયિકાયાં વિનયરહિતમપિ
ચેષ્ટિતં નિવધ્ધતે । યથા વિશાલદત્તકૃતે દેવીચંદ્રગુપ્તે માધવસેનાં સમુદિશ્ય
કુમારચંદ્રગુપ્તસ્પોષિ.

આનન્દાશ્રુજલ સિતોત્પલરુચોરાવગ્રતા નેત્રયોઃ
પ્રત્યંગેષુ ધરાનેન પુલકિષુ સ્વેદં સમાતપ્યતા ।
કુપ્રાણેન નિતમ્યયોરુપચયં સપૂર્ણયોરપ્યસૌ
વેનાપ્યત્પૃશતાપ્યધો નિવસનપ્રન્યસ્તયોચ્છ્યાસિતા ॥
દિતિ ।

- गृह(वृक्ष)वाटिका.
- जानकीराधव (सा).
- कदलीगृह.
- कैकेयीभारत.
- कलावती.
- कामदत्ता, भाणिका.
- कनकवतीमाधव, शिल्पक (सा).
- कर्पूरमञ्जरी, सट्टक.
- केलिरैवत, हल्लीशक (सा).
- कीचकभीम.
- कोशलाङ्ग.
- क्रीडारसातल, श्रीगणित (सा)
- कृत्याराधन.
- क्षपणकापालिक.
- कुलपत्यंक. (सा).
- कुम्भांक.
- कुम्भांकरावण.
- कुन्दमाला (सा).
- कुन्दमालानिर्वास.
- कुन्दशेखरविजय, ईदामृग.
- मदनमञ्जुला.
- मदनिकाकामुक, रासक.
- मद्यन्तीसंहार.
- मालतीमाधव.
- मालतीपरिणय.
- मारीचवञ्चितक.
- मायाकापालिक, सेलाप (सा).
- मायालक्षणांक.
- मायामदालस.
- मायाशकुन्त (नल विषे).
- मोटकांक.
- मृच्छकटिका.
- मुद्राराक्षस.
- नागानन्द.

શૃંગારતિલક. (સા).

સુગ્રીવાંક.

સુગ્રીવવધ.

* સુન્દરાંક.

સ્વપ્નવાસવદત્ત.

* તમાલધીશ્યંક.

* ઉન્મત્તચંદ્રગુપ્ત (મૌર્ય).

* ઉન્મત્તમાધવ.

* ઉપાહરણ.

* ઉત્કળિતમાધવ, કાવ્યખંડ.

ઉત્તરચરિત.

વધ્યશિલા [શ્રુતવાદન વિષે (સા).

* વાસવદત્તાસંકેત.

વેણીસંહાર.

* વિभीષણનિર્ભત્સનાંક.

વિક્રમોર્ધશી.

* ઘોળાવતી.

વિલાસવતી, નાટ્યરાસક (સા).

વૃક્ષવાટિકા (સરખાવો ગૃહ °)

* વૃત્તોદ્ધરણ, ઢિમ.

હું આ લેખમાં માત્ર બે જ અવતરણો વિષે લખવા માગું છું. પહેલું ચારદત્તમાંથી લીધેલું છે. રત્નકોશમાં ખીજે જ રચેલે મૃચ્છકટિકાનું નામ અને અવતરણ આવે છે, એટલે આ બંને જૂદા જ ગ્રંથો છે એમ સાબીત થાય છે.

ચારદત્તમાંથી નીચેના શ્લોક ઉતારવામાં આવ્યો છે: ૧ (પૃ. ૧૬ ખી; ૫):

શુષ્કદ્રુમગતો રૌત્યાદિત્યામિમુખં સ્થિતઃ ।

કથયત્યનિમિત્તં મે વાયસો જ્ઞાનપણ્ડિતઃ ॥ (સુધારાઃ જીર્ણ ?)

મૃચ્છકટિકાના ૯ મા અંકમાં આ જ શ્લોક લઈ લેવામાં આવ્યો છે, અને તેના શબ્દોમાં ફેરફાર કરી નાખવામાં આવ્યો છે, એ અંકનો ૧૧ મો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

ચારદત્તઃ (પરિક્રમ્યામતોઽધલોકય ચ)—

૧ મારી પાસે જે હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે તેમાં ચારદત્ત ને બદલે ચાર ચારદત્તઃ એમ છે:

સૌને આશ્ચર્ય લાગશે કે એ અથો વિવિધ વિષયો, જેવાં કે બૌદ્ધ ધર્મનો ઇતિહાસ, વાર્તાશાસ્ત્ર, પ્રમાણુશાસ્ત્ર, બાષાશાસ્ત્રની સાથે મંડળાએકા હોવા છતાં, આનંદિન સુધી એમને આપણે જાણ્યે જ મૂકી જાડ્યા હતા. એ વિષયે પણ એ અથોના પોતાનામાં પણ વિવિધ પ્રકારનો રસ છે. જે પંથમાં વિજય ધર્મસૂરી જેવા પુરુષો પાડ્યા છે તે પંથ શુદ્ધ કે મૂળ હતી સદાય જ નહિ. ચિત્રપુરીમાં જે દસ્ય મારી નજરે પડ્યું તે, પરિવર્તણુ વિષે બૌદ્ધ કથાઓનાં અર્વાચીન સ્વરૂપ તરીકે મારી સ્મરણુ-શક્તિમાં હમેશાં રહી જ નજરે; એ દસ્ય તે આખી કેમતું દુઃખ, આખા જામનો શોક, મરવા સ્નેહાની આસપાસ સંવેદનો અવરજવર, અને એક પથારીમાં શારીરિક દુઃખથી પીડાતું એક દેવેવર, પણ જે પીડાતા શરીર ઉપર આત્માનો સંપૂર્ણ કાબુ હતો. આવા સંતોગોમાં ચએલા અમારા સંબંધને પરિપક્વ કરવા માટે જ શ્રી. વિજયધર્મસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિજયપ્રભુરિએ નાટ્યતર્પણની પ્રત મારા ઉપર મોકલી આપી છે. તે પણ પોતાના સંપ્રદાય અને જ્ઞાનનો સંબંધ જાળવનાર છે, તથા જ્ઞાનવડે પોતાના ધર્મને હિજલવજ કરનાર છે.

૨ નાટકલક્ષણ રત્નકોશ.

આ પ્રસંગનો લાભ લઈને હું એકબીજા હસ્તલિખિત ગ્રંથ તરફ વિદ્યોત્તું ધ્યાન ખેંચું છું. એ ગ્રંથ પણ નાટ્યશાસ્ત્ર વિશે છે. તેની એક તકલ મને નેપાથમાંથી રાજયુર હેમરાજ સર્માના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

ગ્રંથનું નામ, નાટકલક્ષણરત્નકોશ આપેલું છે, અને તાડપત્રના ૫૬ પાતા ઉપર લખેલું છે. એ પાનાં ૫૫નાં નાનાં છે, એટલે દરેક પાના દીઠ માત્ર ૭ જ લીટીઓ લખેલી છે. ગ્રંથની લિપિ ઇ. સ. ની ૧૩ થી ૧૪ થી સહીની હોય એમ લાગે છે. ક્તાનું નામ સાગરનન્દિન છે, અને ઉલ્લા મ્હોટમાં તે જણાવે છે કે, તેના પિતાનું નામ મુકુટેશ્વરનન્દિન હતું. પોતાના ગ્રંથનો મુખ્ય આધાર તેણે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર રાખ્યો છે, પણ ભરતસૂત્રિના વ્યતોત્તી પૂર્તિમાં તેણે, શ્રી હર્ષ, રાગ વિક્રમ માતૃશત્ર, ગર્જ, અખંદ, નખંદ, અને બાદર, (બાદરાશ્વત્થું સહિષ નામ) ના ગ્રંથોનો પ્રમાણુ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે.

इह हि भरतमुल्याचार्यशास्त्राम्पुराशेरमृतमिव रसादयं लक्षणं नाटकस्या प्रतिष्ठितमपहाय व्याप्तमुक्त्वा च लक्षणाप्यपि समयितुमन्यज्ञानमलक्षमेण ॥
શ્રીસાગરને મુકુટેશ્વરનન્દિયશજ્યોમાંગનેકશશિનાલપધિયાં હિતાય સુદ્ધા મુનિ-
પ્રવચનરિદ્ધ નાટકસ્ય વીજાદિનેકવિધલક્ષણરત્નકોશઃ ॥

શ્રીહર્ષચિક્રમનરાધિપમાતૃગુનગર્ગાદમકુટ્ટનજકુટ્ટવાદરાણાં । પદ્યાં મતેન
ભરતસ્ય મતં યિગદ્ય સ્પષ્ટં મયા સમનુગચ્છત રત્નકોશં ॥

સમાતઘાયં નાટકલક્ષણરત્નકોશઃ કવેઃ શ્રીસાગરનન્દિનઃ ।

મુકુટેશ્વર નન્દિન્ય સંબંધી હતી સુધી કાંઈ જણવામાં આવ્યું નથી. મુકુટેશ્વર કીરિને એક રાગ લાડના પુત્ર ગોવિંદ કે જેણે ઇ. સ. ૧૧૭૦ માં ચાલકોધ નામનો

મૃત્યૈર્મગધરાજસ્યઃ સ્તિર્ધૈઃ કન્યાનુગામિભિઃ ।

ધૃતમુત્સાર્યતે સર્વસ્તપોદનગતો નરઃ ॥

સાગરે જે અતમાંથી અવતરણ કર્યું છે તેમાં સૂત્રધાર પોતે જ યૌગધરાયણ પ્રવેશ છે એવું જાહેર કરે છે, જેમ શકુન્તલામાં, દુષ્યન્તના પ્રવેશ વિષે છે તેમ. ગણપતિ શાસ્ત્રી આવૃત્તિમાં સૂત્રધારને મુખે માત્ર સામાન્ય શબ્દો છે અને તે પણ સ્ત્રોત્કદારા બોલાવે છે; એટલે જ નહિ પણ નાટકની શરૂઆત જે પાત્રના પ્રવેશથી થાય છે તેનું નામ પણ લીધા વિના સૂત્રધાર વિદાય થાય છે. પણ જે વિષે; સાગર ઉપરનું અવતરણ. શ્રદ્ધે છે તે જ વિષય પુષ્ટિ ન કરે એવી રીતે એ પ્રવેશ આખો એ પોતે બદલી નાંખે એમ માનવું અશક્ય કે એટલે ગણપતિશાસ્ત્રીએ અસિદ્ધ કરેલી સ્વમ્ભવાસવદતાની અત અને સાગરની પાસે જે પ્રક્ટી તે બંને જૂદી જ છે, એમ આપણને માનવું પડે છે.

સાગરે ધણી બહેણા નાટક સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે, જો કે તેમાંના ધણી ખરા અત્યારે અપ્રાપ્ત છે. પણ એ અપ્રાપ્ત નાટકોના નામ અને તેમાંથી અવતરણો સાહિત્યદર્પણમાં આપણને મળે છે અને સાહિત્યદર્પણમાં તે નાટ્યલક્ષણની ધણી મંદ, તેનું નામ લીલા સિવાય, લે છે. નીચે આપેલી યાદીમાંના નાટ્યમ યોગમાં નાટ્યલક્ષણના અવતરણો લીધેલાં છે. તેમાં * આવી નીચાનીવાળા ત્રણે અપ્રાપ્ત છે; અને (સા) નિશાનીવાળાનું નામ સાહિત્યદર્પણમાં પણ જોવામાં આવે છે.

અભિજ્ઞાન (-શકુન્તલા)

અનુતાપાંક (શકુન્તલા)

અશ્વત્થામાંક

* અયોધ્યાભારત

વકુલચીથિકા યોગી (માલતીમાધવ)

વાલચરિત (સા)

વાલિચય, પ્રેક્ષણક (સા)

ભગ [ય] દંડુક, મહસન

માનુમતી (પરિણય શ્રી).

* માનુમત્યંક

* મીમયિજય

વિન્દુમતી, દુર્મલિકા (સા)

* વૃહદ્વકુલચીથિકા

* ચત્રચલ્યાંક

* ચન્દનલતાગૃહ

ચાહદત્ત.

* ચૌરીગૃહ.

* ચૌરંચિલાહ (માલતીમાધવ)

* ચિન્તામતી (ભાણી)

* ચિત્રશાલિકા

ચૂડામણિ (૦ નાટક સા જીમૂતવાહન ૧૧૫)

* દશરથાંક

દેશમહાદેષ, ઉલ્લાખક (સા).

* ધૃતરાષ્ટ્રાંક.

* દુર્દિનાંક (મૃચ્છકટિકા)

દુતાગદ.

* ગૌરીગૃહ (જીમૂતવાહન).

* પ્રામેયી, નાટિકા.

વંશકો બીજ મમ નાશ હોલી;
 મોર ઉપકાર બહ રનેહક્ષે ધાર દિલ
 કરહુ મહ સઘ હમ કહિત તોલી. '

—રત્નમાલા ૭-૩૪

રાખનો અત્યંત આમદ બેઈ સુરપાળ ભગિનીને વનમાં લઈ ગયો. રૂપસુંદરીને બહુ ખોટું લાગ્યું, એને તો પતિસંધાતે સહગમન કરવાના મનોરથ હતા. પણ સુરપાળે એને કહ્યું,

* 'અલવાલ પ્રતિપાલ કરી,
 વંશ વિશાલ કહુ કાલ હોલી;
 નાંહિ તબ તોહિકુ ગર્ભ સંહારતે
 વંશવિધ્વંસકો પાપ હોલી. '

—રત્નમાલા ૭-૩૬

અન્તે વાત રૂપસુંદરીને ગળે બિતરી, એટલે બાધને તરત વંશવિધ્વંસીની સેવામાં પોતી ભવા વીનરીને પોતે વનમાં રહી. ત્યાં એને એક સિલ રી મળી, તેણે એને રાણી બાણીને કહ્યું,

+ 'વનમે' હમાર સન રહઉ વીરી,
 ફલ ફલ પન ભખ મીલદિ ગિરિ. '

—રત્નમાલા ૮-૩૦

રાણીએ તેની વાત માન્ય કરી, અને ત્રણ માસ બર્ષા થયે સુપુત્રને જન્મ આપ્યું. આ બાળક જ અસ્તુત લેખને! નામક છે.

ચિકમદિત્ય શક વર્ષ બાણ,
 શત સપ્ત દશપંચાસ માન;
 અતુ તત્ર વસન્ત મઝ્ઝમુખરશિ,
 વૈશાખમાસ તિથિ પૂર્ણિમાસી.
 અરણ્યોદયેદિ ઉદયો બૃહસ્પતિ,
 દિગ્વેનુપાલ પરાક્રમ દિ પૂર;

* 'The child of your pregnancy preserve; thence some day will spring a great race. If not, destroying your child, you will have the sin of putting to death the whole race.'

(૫. ૬૩)

+ 'In the forest with me remain, O sister!
 Fruits, flowers, leaves for food can be had in the mountains.

(૫. ૬૬)

- * નાગચર્માંક
નલધિજય.
નન્દચન્તીસંહાર.
- * નરફલ્લય.
- * નરકોદ્ધરણ, હિમ.
- * પદ્માવતીપરિણય, પ્રકરણ.
- * પલિત્યક.
- * પવ્વલેખા, ભાણ.
- * પ્રતિજ્ઞાભીમ
- * પ્રસ્થાનાંક.
- * પ્રાવૃટ્ક.
- * પુત્રચનાંક.
- પુષ્પદૂપિનક
- * રાધાચર્યા યોધી.
રાઘવશબ્દુદય (સી).
- * રૈવતીપરિણય.
રામાનન્દ (સી).
- * રામચક્રમ.
- * રામાશ્વદય.
- * રમ્ભાનલકુવર.
રત્નાવલી.
- * શક્રાનન્દ, સમઘટ્ટાર.
- * શવત્યંક
શકુન્તલા
- * શાલમજ્જિકા.
- * શમ્પાત્યંક.
- * સંતારાંક.
- * સંકેતાંક.
શર્મિષ્ઠાણય ?
- * શશિકામદત્ત, પ્રકરણ.
- * શશિચિલાસ, પ્રદક્ષન.
- * સત્યભામા, ગોપ્ત્રી.
- * સોતાનિર્ધાસ.
- * રમશાનાંક.

વીરમતી નામે આર્યાએ બાળકનું પરિપાલન કર્યું, તે ગુરુએ એનું વનરાજ નામ પાડ્યું.
વીરમતીગણિન્યા સ વાલઃ પરિપાલ્યમાનો ગુરુભિર્દત્તવનરાજામિધાનઃ... ।

બાળપણથી જ એના ભાવિ ગૌરવનાં ચિહ્ન રપટ હતાં. કહેવત છે, કે પુત્રનાં લક્ષણ
બાળશુભાંથી વર્તાય.

પીઞ્ઞ પાણિયં સર-ચરંમિ પિદ્ધિં ન દિંતિ સિદ્ધિમ્ભા ।

હોદ્દી જાણ કલાઓ પયદ્ ચ્ચિચ સાદૃષ્ તાણ ॥

(પીત્વા પાનીયં સરોવરે પૃથ્વં ન દદતિ સિદ્ધિમ્ભાઃ ।

ભવિષ્યન્તિ યેપાં કલાઃ પ્રકતિરેવ શિક્ષયતિ તેપામ્ ॥)

‘સરોવરમાં પાણી પીને સાવજનનાં મધ્યાં પીક દઈને વળતાં નહિ. જે કલાધર
યાવાના છે એને પ્રકૃતિ જ કળા શીખવે છે, બીજા કાંઈને શીખવતી નહિ પડતી.’

કિશોર વયનો થયો એટલે વનરાજે એના મામાને સંધાતે ચોરી તથા હુટકાટ કરવા
માંડ્યાં. એક રાત્રિએ કાકરગામમાં કોઇ બ્યવહારિયાના ઘરમાં ખાતર પાડ્યું, ત્યાંથી ધન
ચોરતા વનરાજનો હાથ દહિનાં દોહણામાં પડ્યો, એટલે ‘આંહી’ તો હું જમ્યો ગણાઉં’
એમ સમજીને બહુ ધન ત્યાંજ મૂકીને નીકળી ગયો. સવારે શેઠની પુત્રી શ્રીદેવીએ જોરસમાં
હાથની આંગળીની રેખાઓ નોંધીને ‘આ કોઇ ભાગ્યવાન પુરુષ છે, તે મારે ભાષ્ટમભાન
છે; હવે તો તેને નોંધને પચ્છી જ અજ લઉં’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. વનરાજ આવ્યો, એને
એણે ભારે સત્કાર કર્યો, એટલે વનરાજે એને કહ્યું, કે ‘તું આજથી મારી બહેન છે, અને
‘મારા’ શાન્ત્યાભિષેકશ્રમયે તિલક તારી પાસેજ કરાવીય.’

વનમે ભયો સુલવ તેહિ કામ, સંન્યાસી દિન્દ વનરાજ નામ.

જયશિક્ષારિમુલુકી વાત દિન્દ, સુતરદાણુ ધૈર્ય દુઃખાણુકા દિન્દ.

When he became six months old, the boy,

To the forest came a Yati at that time. .

From a tree's branches seeing a cradle swinging

The swinger like one of Indra's (sic)

Astonished he inquired the story

A king's queen knowing her he brought her to the city.

In the forest took place his birth, therefore

The Sanhyasi gave him the name of Vanaraja.

Of Jayashikhari's death the story he told,

The child's protection, assuring the mourning one,
he promised.

શુષ્કવૃક્ષસ્થિતો ધ્વાંસઃ આદિત્યામિમુખસ્તથા ।

મયિ ચોદયતે યામ ચક્ષુર્ધોરમસંશયમ્ ॥

૨૧ મો શ્લોક અર્ધ સામે આવે છે તે અપશુકન યામ છે તે વિષે છે. ૧૩ માં શ્લોકમાં ચારદત્ત, ઉપરના બે અપશુકનો વિષે બોલે છે.

સ્થલલતિ ચરણં મૂર્ધા ન્યસ્તે ન ચાર્દતમા મહી

સ્ફુરતિ નયનં વામો યાહુર્મુહુશ ચિકમ્પતે ।

શકુનિરપરધાય તાવદ્વિરીતિ દ્વિ નૈકશઃ

કથયતિ મહાધોરં મૃત્યુર્નં ચાત્ર વિચારણા ॥

[વિ] રૌતિ, કથયતિ. એ બે શબ્દો જાણે ચારદત્તના શ્લોકનો પડખો ન પાડતા હોય એમ લાગે છે. વળી મૃચ્છકટિકવાળા ઉપરના જ શ્લોકમાં ખીજી જ ઉતારાની છાપ આપ્યું છે જાણીય છે. શુષ્કવૃક્ષસ્થિતો ધ્વાંસઃ એ વરાહમિહિરના ગ્રંથમાં પણ આપ્યું છે મળી આવે છે: કૃ. સં. ૯૫, ૩૮

હિચામેઽશ્ચલેદઃ કલ્પદઃ શુષ્કદ્રુમસ્થિતે ધ્વાંસે ।

મૃચ્છકટિકાના રૂપાન્તરમાં શુકનશાસ્ત્રના પારિલાપિક શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે એવી છાપ આપણા મનજ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. રત્નકોશમાં જે અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે તે એમ સાબીત કરી આપે છે કે ચારદત્તનો વસ્તુવિકાસ અંત સુધી મૃચ્છકટિક પ્રમાણે જ કરવામાં આવ્યો હશે; પછી શુકના નામે લખાએલા નાટકમાં ખીજી ગમે તેટલી બદલાઓ પેસી ગઈ હોય.

ખીજું અવતરણ સ્વમવાસવદત્તમાંથી છે. વિષ્ણુભટ્ટને નાટકની સાથે જોડી દેવાની જુદી જુદી રીતોના ઉદાહરણ તરીકે, સાગર, ચક્રાન્તલા, રત્નાવલી, પ્રતિજ્ઞાભીમ, અને છેવટે સ્વમવાસવદત્તનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ કરે છે.

યથા સ્વજ્નવાસવદત્તે । નેપથ્યે સ્વધારઃ (ઉત્સારણાં શૃત્વા પઠતિ ।)

અયે કથં તપોયનેઽપ્યુત્સારણા । (વિલોક્ય) કથં મંત્રી યૌગધરાયણો વત્સરાજસ્ય રાજ્યપ્રત્યાનયનં કર્તુકામઃ પદ્માવતીયજનેનોત્સાર્યતે ।

ઈત્યુત્સારણશબ્દોઽપ્ય પૂર્વકપ્રયોગમુત્સાર્યં નાટકાયેસૂચકં ઇતિ પ્રયોગાતિશયઃ ।

ગણપતિ શાસ્ત્રીની પ્રતમાં પણ એ જ વસ્તુ છે, માત્ર શબ્દો ફેર છે. (નેપથ્યે-) ઉત્સરદ ઉત્સરદ અવ્યા ઉત્સરદ ।

સ્વધારઃ-મહત્તુ વિજ્ઞાતમ્

સત્તામ્મપિ રાજ્યં તેમ્યઃ સમર્પયસ્તૈર્નિઃસ્પૃહેર્મૂયો નિપિદ્ધઃ । ગુર્વાદિશાચ્છીપાશ્વ-
નાયપ્રતિમાલક્ષ્ણં પદ્માસરાભિધાનં ચૈત્યં નિજારાધકમૂર્તિસમેતં ચ કારયમાસ ॥

નવા નગરને થોડાં શર ભૂમિ ગોતતા હતા ત્યાં પીપલુડા તળાવની પાળે સાખડ
ભરવાડોનો પુત્ર અણુદિલ્લ વીસામો ખાતો હતો તે મળ્યો. અણુદિલ્લે પૂછ્યું, ' શું ગોતો છે ? '
વનરાજ કહે, ' નગર વસાવવા ભૂમિ '. અણુદિલ્લ કહે, ' નગરને માટે ' નામ આપો તો
દેખાડું. ' પચ્છી તેણે બલિષ્ઠની પાસે ચમલાએ કૃતરાને જેટલે દૂર હડાવ્યો હતો એટલી
ભૂમિ બતાવી. ત્યાં સં. ૮૦૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવારે અણુદિલ્લપુર નગર વસાવીને
બલિષ્ઠના મૂળ પાસે મહેલ ચણાવીને ત્યાં શુભ મુદ્દતે દાકરગામવાળી શ્રીદેવી પાસે
તિલક કરાવીને વનરાજે પંચાસ વાંનિ વધે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. જગ્ગવાણિયાને
પ્રધાનપદ આપ્યું. પંચાસરથી શીલગુણમૂરિને બોલાવીને સિંહાસન ઉપર બેસાડીને
કૃતચતાપૂર્વક રાજ્ય તેમને ચરણે ધર્યું. પણ નિરપદ સાધુએ તે ન લીધું. સાધુના ઉપદેશથી
વનરાજે પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય પોતાની આરાધકમૂર્તિ સહિત કરાવ્યું.

અણુદિલ્લવાડની સ્થાપનાની તિથિ વિષયે બહુ ગોટા છે. (૧) મેરુતુંગે વર્ષમાનપુર
(વટમાણ, વટવાણ)માં પ્રગ્ન-મચિન્તમણિ સં. ૧૩૬૧ ની હુતાશનીને દિવસે રવિવારે
પૂરો કર્યો એમાં સં. ૮૦૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવાર કહ્યો છે. આનું વિવેચન કરતાં
મિ. મ્યુએલ (૧૭૦ રો ૨૦ એ ૦ સો ૦ જુલાઈ ૧૯૨૦, પ. ૩૩૬) લખે છે:

The weekday is wrong for all calculations except that
for an expired Vikrama year beginning with the month
Ashadha or Karttika, and then only when the reckoning is by
mean planetary motions. When true motions are the guide the
quoted tithi was coupled with Tuesday but was current for
the most part of Monday (March 28, A. D. 746).

(૨) વિવેકધીરગણિએ સં. ૧૫૮૭ માં શત્તુજયતીર્થોદ્ધારપ્રગ્ન-મચિન્તમણિ સં. ૧૩૬૧ ની હુતાશનીને દિવસે રવિવારે
પૂરો કર્યો એમાં સં. ૮૦૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવાર કહ્યો છે. આનું વિવેચન કરતાં
મિ. મ્યુએલ (૧૭૦ રો ૨૦ એ ૦ સો ૦ જુલાઈ ૧૯૨૦, પ. ૩૩૬) લખે છે:

સંવત્ ૮૦૨ ચર્વે વૈશાખ સુદિ ૩ રવો રોહિણી-તાત્કાલિકમૃગશિરનક્ષત્રે,
વૃષ્ટ્યે ચન્દ્રે, સાધ્યે યોગે, ગરકરણે, સિંહલગ્ને વહમાન્તે મધ્યાહ્નસમયેડળદિલ્લ-
પુરસ્થ શિલાનિવેશઃ । તસ્યાયુર્ચદ્વમ્ । વર્ષ ૨૫૦૦, માસ ૭, દિન ૯, ઘટો
૪૪ इति ।

(૩) ત્યાંથી ચાલતાં મેનર વાટસને એક ચારણનું કવિત જાપ્યું છે (ધ. એ. ૪-૧૪૭)
તે આ પ્રમાણે છે:

સંવત્ આટ વીલોતરે ॥ નગર એક વસ્યો નિરન્તર ॥

માહ વદિ સાતમ ॥ સવલ્લ જો વાર.શનિચર ॥

ગુજ્જરેશ્વર વનરાજ

[વાસજી ગોવિન્દજી દસાજ]

કલ્યાણકટકના લુપ્ત પંચાસરને ધેરો લાલ્યો હતો. એને અંગે આયમણો ગદ્ ગદ્ થયો તે સમયે પંચાસરના મહારાજ જયશિખરીને મૂજી ગયું કે પોને આ લડાઈમાં જ કામ આવી જશે. એટલે તેણે પોતાના સાળા તથા સેનાપતિ સુરપાળને બોલાવીને કહ્યું,

* 'વંશ મમ અંશ જો રખન ચાહો,
શર્લવતી જ્ઞેન તવ લેછે કહિ પુર વન,
માની મમ વાણી અજ સદ્ ગમ્યો.'

કૃષ્ણકૃત રત્નમાલા ૭-૩૩

રાણી રૂપસુંદરી સગર્ભા હતી એને સુરપાળ ક્યાંક સુરક્ષિત રથાને લઈ જાય અને રાણીને પુત્ર અવતરે તો પોતાના વંશનો ઉચ્છેદ ન થાય, એમ ધારીને રાજાએ સેનાપાતને આમ કહ્યું. પણ રણરંગે રંગાયેલો રજપૂતશત્રુએ કોઈ પણ કારણે રણક્ષેત્ર છોડવાની વાત શેનો સાંભળે ? સુરપાળ માનતો નહોતો એને પલાળવા રાજાએ ફરી કહ્યું,

+ ' મોર ફલ નહિ તિલોદાયદતા;
પિંડકો દાન નહિ તપત્ કથુ પાવહી,
પુત્ર વિષુ મોસ કંઈ નહિ તાતા;
વૈરીકો રાજ નિવડટક હોવહી,

* ચોક્કસ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંગઈ સાખાના જર્નલમાં (પુ. ૬, અંક ૨૫, ૧૮૬૭-૮) માં અલેક્ઝાંડર કિન્ડોફ ફોર્બ્સ કૃત રત્નમાલાનું ઈંગ્રેજ ભાષાન્તર આપ્યું છે, તેમાંથી નીચે ગીતાર્થ છે:

'If you would preserve the seed of my race,

Your pregnant sister taking to some pur or jangal obeying
my injunctions, this moment go.'

(પૃ ૬૨)

+ 'In my race there is none to offer tilodak. Pindadana the Purvaja will not obtain; sonless liberation is not attainable, O brother! The enemy's rule will be thornless, the seed of my race will be destroyed. For my advantage, the fruit of our great love considering it, do this immediately as I have told it you.'

(પૃ. ૬૨-૬૩)

હૃદયીના ધામરૂપ વિસ્મયજનકપ્રમદપ્રતાપવાન, આપોત્કટ વંશરૂપી વનના ચક્રવર્તી સિંહ જેવો, અસીમચરિત વનરાજ રાજા હતો, જેણે સંતાપ પામતા શત્રુઓના કપાળ ઉપર પોતાના ચરણરૂપ કમળ મૂક્યાં હતાં.

યત્સ્વદ્ધ્રુવખિન્નવિરોધિશિરોધિરક્ત-

સ્રોતસ્વિનીભિરુદ્ધિર્વિદ્યે સરાગઃ ।

યેનાધુનાપ્યરુણતાં મજતસ્તદ્ધ્રુ-

સમ્પર્કતોડકશશિનાબુદયક્ષણેષુ ॥ ૨ ॥

વનરાજના અડધી દણાએલા શત્રુઓનાં માથાંમાંથી લોહીની નદીઓ ચાલી તેથી સમુદ્ર રાતો થઈ ગયો છે; એટલે જ સૂર્યચન્દ્રને ઉદયસમયે સમુદ્રનો સ્પર્શ થાતો તે રાતો થઈ ગયું છે.

નિર્ગત્ય કોશકુહરાદસિદ્ધન્દશૂકઃ

શ્યામો યથાગતમગાત્ત્વરિતં યદીયઃ ।

એતેષુ મા સ્મ વિશદેપ પરૈરિતીવ ।

રુદ્ધાનિ વક્ત્રવિચરાણિ કરાન્ગુલીભિઃ ॥ ૩ ॥

વનરાજના મ્યાનરૂપી ભોણુમાંથી તલવારરૂપી કાળો નાગ નીકળીને ધુમવા મંડ્યો, એટલે રક્ષેતે આ આપણા મુખમાં પ્રવેશ કરે એવા લયના માર્યા શત્રુઓએ પોતાના મુખરૂપી શુદ્ધાએને હાથની આંગળાઓ વડે બંધ કરી દીધી (વિસ્મયથી મોંમાં આંગળા ધાલી ગયા તે ઉપરથી ઉત્પ્રેક્ષા).

સ્વટ્વાદ્ધ્રુસદ્ધતકરસ્તરવારિલગ્ન-

કૃત્તારિમુણ્ડમિપતઃ સમરાદ્રણે યઃ ।

માલાધિરોપિતહુતાશનચણ્ડચલુ-

રામાદિમાનુરવિરોધિવિભામુરશ્રીઃ ॥ ૪ ॥

સમરાદ્રગણુમાં વનરાજના હાથમાં અટ્ટવાંગ (એક અટ્ટ) હોય છે, અને એની તલવારને શત્રુનાં કપાઈ ગયેલાં માથાં વળગ્યાં હોય છે, અને અગ્નિ જેવી ઉગ્ર અપ્પ્ય ક્રોધથી કપાળે ચડાવેલી હોય છે, એટલે તે ગળત્રમુદના શત્રુ (શિવ) જેવો મોભે છે. (શિવ અટ્ટવાંગધારી છે, મુંડમાળા પહેરે છે અને ત્રિલોચન છે.)

તેને કૃતાન્તસમતાં રસનાસનાભિ-

ધારોહુરો યદસિરઙ્ગનમચ્છુલશ્રીઃ ।

અદ્વાય યસ્ય યુધિ દર્શનસંઘર્ષવ ।

મિન્દન્વરીનધિત કિદ્ધરતાં કૃતાન્તઃ ॥ ૫ ॥

તિદિ દિવસ નિર્મલહિ ઉદય ભાષુ,
આકાશ સ્વચ્છ નદી વહન આન
દિવ્ય અભિહોત નિર્ધૂમ હોય,
પ્રગટ્યો સુગન્ધ ગુણુરુપ કોઈ.*

—રત્નમાતા ૮ ૩૧-૩૩

હવે એક દિવસે એક બાણુ (૨) નામે દક્ષીની શાખાએ વાધેલી ગોળાંમા રાજપુતને
સુરસીને રૂપસુંદરી બગતણુ સારુ સાડી પીણુવા મઈ હતી

વનગહનમધ્યે શોલિકાસંસ્ય બાલક ઘણનામ્નિ વૃક્ષે નિધાય
તન્માતેન્ધનમવચિનોતિ । મેરુતુ પ્રવન્ધચિન્તામર્ણો ।

ત્યા કોઈ કારણે શ્રીરામચંદ્ર નામે જૈન સાધુ આવી ચડ્યા, એણે જોયું તો રોડો
ચર્ચ થયા છતાં જાણી છાયા થઈ રહી છે ને બાળક ઉપર તાપ પડના દેવી નત્ય આ
બાળક ઉપભાગી છે ને આગળ જૈનધર્મપ્રચારક વાપે એમ ધારીને સાધુ માતા તથા
પુત્રને તેડી ગયા અને તેમને સ્થાનડને પડખે રૂડી રીતે રાખ્યા

પ્રસ્તાવાત્તપ્રાયાર્ત જંનાવાયં. શોલગુણસૂરિનામભિરપરાદ્ગેડપિ તસ્ય
વૃક્ષસ્ય છાયામનમન્તીમાલોક્ય તસ્યૈવ બાલકસ્ય પુણ્યવ્રમાયોડ્યમિતિ વિમૃશ્ય
જિનશાસનપ્રભાયકોડ્ય માયોત્પાદકાયા તત્સ્વરૂપ બ્રાહ્મણામાલેષ પ્રચ્છન્નમાનાવ્ય
તસ્ય રક્ષા કારિતા । પ્ર૦ ચિ૦ તથા જિનમળ્લન-કુમારપાલપ્રવન્ધ* ।

Vikramajit's year I know,
Hundreds seven and two and fifty,
It was the Ritu Vasanta then, the heap of delight,
Vaishakha month, the day the fifteenth
At the time of sunrise rose the sun of the land,
Brahmans and-cows protector, of exploits fall,
That day clear rose the sun,
The sky was clear, clear the river's stream
The Brahman's sacrificial pits emitted no smoke,
'Arisee has' men know, some mighty man.'

(૫ ૬૯)

અમા જૈન જ્ઞાન્ત સાથે રત્નમાતા (૮, ૩૩-૩૫) નો જ્ઞાન્ત સરખાવવા જોવો છે:
જળ ભરેો માસ ખટકો સુગાંધ વન આવે વતિ કોઈ એક કાન
તરલાખ ઝરી ઝવતી દેખા, સુધાનહારી ધન્દાણી નેખી,
મિસ્ત્રિત હોઈ ૫ યો જ્ઞાન્ત, વૃષભાણી બાણી આણી પુરાંત.

“ લૌકિક વ્યવહારની સંસ્કૃત ભાષા ”

પુરાતત્ત્વના ગણ વખતના લોક-અંકમાં (હવે તો ગત વર્ષના ૧ લા, ૨ ના અંકમાં) ‘ પાટણના બે જૂના દસ્તાવેજો ’ વિષેના એ એક તાને સરખો લેખ લખ્યો હતો. તે ઉપર વસંતના બાદપદના અંકમાં સાક્ષરવર શ્રીમાન નરસિંહરાવ મો. દીવેદિઆએ આ નોંધની મથાળે આપેલા શિરોલેખના નામે એક ચર્ચાપત્ર છપાવ્યું છે. મારા લેખમાં, એ દસ્તાવેજોની ભાષા સંબંધે કાંઈક વિચાર દર્શાવતાં, મેં જે એવા આશયનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે-પાટણમાંથી હિંદુસત્તા નષ્ટ થયા પછી પણ હિંદુલોકોમાં, વ્યાવહારિક કામકાજ માટે સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થતો હતો અને તે કાજોની કચેરીમાં પણ કથુલ રખાતો હતો; તેમ જ, આવા વ્યવહારિક કામકાજ માટે જે સંસ્કૃતભાષા ઉપયોગમાં લેવાતી તે કેવળ શુદ્ધ સંસ્કૃત નહિ પણ દેશી ભાષાના મિશ્રણવાળી સંસ્કૃત હતી; અને એ જાતની સંસ્કૃતને મેં બોલચાલની સંસ્કૃત એવું નામ આપવું પસંદ કર્યું છે.

મારા આ જાતના અભિપ્રાયમાં શ્રીમાન નરસિંહરાવબાઈને જે “ શંકા ” થઇ આવી છે અને તેમની જે “ અદ્યપતિ ગલરાષ્ટ ” રૂઢ છે તેનું કારણ, તેમનું ચર્ચાપત્ર ફરી ફરી વાંચતાં અને તેને મારા મૂળ વિચાર સાથે સરખાવતાં પણ, મારી અદ્યપતર મતિને કશું સમજાતું નથી.

શ્રીમાન નરસિંહરાવ મારા ઉક્ત પ્રકારના અભિપ્રાયનો અર્થ એમ કરે છે, કે, જાણે વિક્રમના ૧૬ મા સૈકામાં ગૂજરાતના લોકો સંસ્કૃત ભાષામાં જ પોતાનો અર્થ કાર્ય વ્યવહાર કરતા હતા અને કચેરી-ગારોમાં “ પદ્યકારો, હેમનાં પ્રતિનિધિઓ, કાજ સાહેબ, કાજ સાહેબનો કારકુન વગેરે આ પ્રકારની પણ સંસ્કૃત ભાષામાં વાતચીત, વાદવિવાદ, જગ્યાની આપત્તી વગેરે કરતા હતા. ”

મારા લેખના શબ્દોમાંથી આવે સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થતો હોય એમ મને, એ ચર્ચા-પત્ર દૃષ્ટિગોચર થયાં પછી, મારો અસહ લેખ ત્રારંવાર વાંચી જવા છતાં પણ, લાગતું નથી; અને ગૂજરાતી મારી માતૃભાષા ન હોવાથી એ સંબંધે મેં મારા સહચારિઓનો અભિપ્રાય પૂછ્યો, તો તેમને પણ એ લેખમાં એવું કશું લાગ્યું નથી. છતાં રા. નરસિંહરાવ જેવા પારદર્શી વિદ્વાનને આરી શંકા ઉદ્ભવી છે તો મારે માનવું જોઈએ, કે મારા એ લખા-વૃમાં, કવચિત્ વાક્ય પ્રયોગની ન્યૂનતા રહી ગઇ હશે અને તેથી મારા કહેવાનો અર્થ અસ્પષ્ટ રહી ગયો હશે. એ અસ્પષ્ટતાના દોષનું પરિમાર્જન કરવા માટે હું અદિ. એટલે પ્રુથ્વસો કરવો ઉચિત ધારું છું કે-મારા એ લખાણનો જે અર્થ શ્રીમાન નરસિંહરાવને જણાયો છે તે અર્થ મને એ લખવામાં અભિપ્રેત છે જ નહિં. શ્રીમાન નરસિંહરાવની માફક હું પણ એમ જ માનું છું કે ૧૬ મા સૈકામાં ગૂજરાતના લોકો તે જ ભાષા બોલતા હતા જે ભાષામાં પદનાભ, લીમ, કર્મબુદ્ધિ, કેશવ, ભાલણ અને ભાવણ સમયે પોતાની કૃતિઓ બનાવી છે. અને એ કરતાં વધારે પણ હું કે, મારી પાસે તો એ સૈકામાં

યકદા કાકરગ્રામે શાત્રપાતનપૂર્વે કન્યાપિ વ્યવહારિણો ગૃહે ધનં મુજ્જતસ્તસ્ય દધિમાણ્ડે કરે પતિતે સત્યત્ર મુકોદમિતિ વિચિન્ત્ય તત્સર્વસ્વં તત્રેવ મુક્ત્વા વિનિર્ધયો ।

પ્રાતસ્તત્પુત્ર્યા શ્રીદેવ્યા ગોરસે હસ્તાફુલિવિદ્વાનિ ઘૃતમૃતાનિ દૃષ્ટ્વા કોપ્યયં મહાપુરુષો ભાગ્યવાનિતિ તં વાન્ધવત્વેન પ્રતિપદ્ય તં દૃષ્ટ્વા મોહયામોતિ કૃતપ્રતિજ્ઞયા તત્સ્વરૂપમાકર્ણ્ય નિશ્ચિ સમાગતો યનરાજો મુતવૃત્ત્યા સ્નાનમોહનવસ્ત્રપસ્યાદિના સરકૃતો મમ પટ્ટાભિષેકે ભવત્યૈવ મગિન્યા તિલકં વિધેયમિતિ પ્રતિપેદે ।

ખીજે એક પ્રાંગે વનરાજ તથા તેના સાથીઓએ ક્યાંક વનમાં જમ્યા (? જમ્યા ? જમ્યા ?) આંધો (?) નામના વાણિયાને હાંટવા સારું રાક્યો. વાણિયા પાસે પાંચ બાણ હતા તેમાંથી એણે બે ભાંગીને ફગવી દીધા. વનરાજે ધારણ પૂછ્યું, તો કહે, ‘ તમે ત્રણ બાણ છો તે ત્રણને ત્રણ બાણે પૂરા કરીપ, એટલે બે બાણ વધારાના હતા તે નાખી દીધા. ’ વણિકની ધનુર્વિદ્યાની પરીક્ષા કરીને આ કાઠ વીર્યવાન પુરુષ છે એમ વનરાજ કળી ગયો, એને પોતાની રાણીમાં લીધો, અતઃ મારા રાજ્યમાં તને પ્રધાન કરીપ એવું વચન આપ્યું તે બધા દીધો.

અન્યદા યનરાજેન ક્વાપ્યરણ્યપ્રદેશે રુદ્રો જમ્યાભિધાનો ઘણિર્ધૌરવ્યં દૃષ્ટ્વા શરપશ્ચક્રમધ્યાચ્છરદ્વયં મઙ્ગજંસ્તેઃ પૃષ્ઠઃ કારણં પ્રાહ । ધૂયં પ્રયો જનાઃ શરાસ્તુ પશ્ચ તેન દ્વાભ્યામધિકામ્યાં કિં પ્રયોજનમિતિ । તદુક્તઃ ચક્રવેણ્ય ધાણેનાદત્ય તૈઃ પરિતુષ્ટૈરાત્મના સદ મીતસ્તયોષવિધાયમત્કૃતેન શ્રીયનરાજેન મમ પટ્ટાભિષેકે ત્વં મહાનાત્યો ભાગ્યોત્પાદિશ્ય વિસૃષ્ટઃ ।

પછી વનરાજે ભુવડના અધિકારીઓ ખંડણી બિધરાત્રીને બતાવતા, એવી પાસેથી ચોરીશ લાખ સોનેલા અને ચાર સદસ બાણ ધોડા પડાવી લીધા, એક વર્ષ કાપુલાર વનમાં રહીને ભુવડનું રાજ્ય બોળેડી નાખ્યું, અને રાજ્યાભિષેક નું નગર વસારીને ત્યાં કરવા ધાર્યું.

અથ તિજરાજ્યાભિષેકાય નૂતનનગરનિવેશચિકીઃ શૂરાં મૂમિમયલોકમાનઃ પીપ્પલુલાતઢાગપાલ્યાં સુવનિપણ્ણેન મોરુયાહસાસહસુતેનાણહિત્તનામ્નાપૃષ્ઠઃ કિમુ યિલોક્યતે । નગરનિવેશયોગ્યા શૂરા મૂમિરિતિ તૈરભિહિતે યદિ તસ્ય નામ મમ દવાત તતસ્તાં મુવમાચેદ્યામીત્યભિધાય જાલિવૃક્ષસંમોપે ગત્યા યાચતી મૂઃ શશકેન શ્વા પ્રાસિતસ્તાવર્તો મુવં દર્શયામાસ । તપ્રાણહિલ્લ પુરનામ્ના નગરં નિવેશ્ય સંયત્ ૮૦૨ વર્ષે વૈશાલ સુદિ ૨ સોમે શ્રીવિક્રમાર્કત સ્તસ્ય જાલિતરોમ્ભેલ ધવલગૃહં કારયિત્વા રાજ્યાભિષેકલગ્ને કાકરગ્રામવાન્મત્ત્યાં તાં પ્રતિપદ્યમગિનીં શ્રીદેવોમા ય તયા કૃતતિલકઃ શ્રીયનરાજો રાજ્યાભિષેકં પદ્યાશ્વપેદેશીયઃ કારયામાસ । સ જમ્યાભિધાનો ઘણિર્ધૌ મહામાત્યશ્ચક્રે । પદ્યાસરતઃ શ્રીશીલગુણસૂરોનાર્નાવ તિજસિદ્ધાસને નિવેશ્ય કૃતશચ્ચુદામણિતયા

ખતાવેલા મજકુર પ્રમાણે, અભ્યાસવશ સિદ્ધ થયેલી આ જાતની મિશ્ર-સંસ્કૃતમાં ગોંડવી, લખી આપતા. જેમ આજે અપીલ કે અર્જીઓ કરી આપનારા, પોતાની દરાવેલી અમુક ભાષામાં અને અમુક શૈલીમાં, કાપદાનો કે ભાષાનો કસો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યા વિના, હમેશના અભ્યાસથી, યથાયોગ્ય લખી આપે છે, તેમ એ આગળના જમાનામાં પણ ઉક્ત પ્રકારના સંસ્કૃત દસ્તાવેજોના લેખકો તે લખી આપતા હતા. જો લોકો વિનંતો પત્રો, ખતપત્રો વગેરેમાં આવી સંસ્કૃત ભાષાનો અવહાર, એ વખતે, ન કરતા હોય તો પછી આવા લેખોના સમ્રદ્ધ ગ્રંથોની આવરવકતા જ શી રહે છે ?

શ્રીમાન નરસિંહરાવે, મેં એ લેખમાં, આવા દસ્તાવેજોની ભાષાને એક પ્રકારની જે “બોલચાલની સંસ્કૃત” કહી છે તે માટે પણ પોતાની સંકો દર્શાવી છે. પ્રમાણમાં એ બંને દસ્તાવેજોના ઉપોદ્ધાતનાં વચનો ટાંકી, તેઓ પૂછે છે “આ બોલચાલની સંસ્કૃત ભાષા કહેવાય ખરી ?” જે વાક્યોને ઉદ્દેશીને તેઓ એ સંકો કરે છે તે વાક્યો બોલ-ચાલની સંસ્કૃતના નહિ કહી શકાય. પણ માફ એ વિધાન કાંઈ એ વાક્યોને લક્ષ્યને ન હતું. મેં તો આ જાતનાં લખાણો માટે જે ભાષા શૈલી વાપરવામાં આવે છે તે શૈલીની સમગ્રતાનો ખ્યાલ મનમાં રાખીને તે વિધાન કર્યું છે. “બોલચાલની સંસ્કૃત” નો અર્થ એ વિદ્વાન એવો કરવા મગિ છે કે તેનો રાખ તો એકે એક પ્રાકૃત કે દેશ્ય હોય અને પ્રત્યેકો માત્ર સંસ્કૃતના હોય, તો તે તેની સંસ્કૃત કહેવાય. એમના કથનનો આશય અને તો એવોજ કાંઈક જણાય છે. અને જો એ પ્રમાણે જ વસ્તુતાએ હોય તો પછી જે ભાષા આપણે બોલીએ છીએ અને લખીએ છીએ તે પણ શુદ્ધ ગૂજરાતી ન કહી શકાય. કારણ કે એ ભાષામાં પણ હજારો એવા શબ્દો છે જે શુદ્ધ સંસ્કૃત છે અને તે મળરૂપે જ એ ભાષામાં વ્યવહારાય છે. શ્રી નરસિંહરાવના અને ગમે તેમ હો છું તો “બોલચાલની સંસ્કૃત” નો અર્થ એ લઉં છું કે, જેમાં પાણિનિ કે હેમચંદ્રના નિયમોને સંપૂર્ણ ભાવે અધીન ન રહી, પ્રસંગ પડે પ્રાકૃત કે દેશ્ય શબ્દોને પણ માત્ર વિલક્ષિત કે પ્રત્યયોનાં પ્રાવરણથી સંજ્ઞા કરી, એ અણુપદ શબ્દોને પણ સુપદ સંસ્કૃત શબ્દોની વચ્ચે ગોઠવી દેવામાં આવે, તેવા પ્રકારની ભાષા શૈલી તે “બોલચાલની સંસ્કૃત” એ જાતની સંસ્કૃત-માં પ્રાકૃત શબ્દો પણ હોય, દેશ્ય શબ્દો પણ હોય, માવની શબ્દો પણ હોય, અને દ્રવીડી શબ્દો પણ હોય. એ સંસ્કૃતમાં કયાંક પ્રાકૃતની ઘાટી હોય તો કયાંક વળી અપભ્રંશની છાયા હોય. કાંઈ પક્ષિત સંસ્કૃત તો વળી કાંઈ પક્ષિત અપભ્રંશ હોય એ પ્રકારની ભાષાની મિશ્રતાવાળી જે સંસ્કૃત તે “બોલચાલની સંસ્કૃત” આવી સંસ્કૃતનાં વિગતવાર અત્તરણો આપવાનું આ સ્થળ નથી તેથી હું વધારે વિવરણમાં ઉતરવા માંગતો નથી. શ્રી નરસિંહરાવ એ દસ્તાવેજોને ધ્યાનપૂર્વક ફરી જોશે તો તેમને એમાંથી એવાં કેટલાંક શબ્દો અને વાક્યો મળી આવશે જેમની સિદ્ધિ સંસ્કૃતના વ્યાકરણો અને ગ્રંથોથી નહિ થાય. છતાં એ તે અર્થશૂન્ય કે અસંબદ્ધ તો આપણને નથી જ લાગવાનાં. શ્રી નરસિંહરાવે જે અવતરણ, મારા કથનના વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે, એ દસ્તાવેજોમાંથી ટાંક્યું છે તેમાં જ મારા કથનનું સમર્થન સૂચવનારા એવા અણુપદ શબ્દો છે. ઉદાહરણ તરીકે: રાજ્યલક્ષ્મી એ શબ્દ આમળ વફરેખા વચ્ચે જે (? રાજ્યલક્ષ્મી) આવેો શબ્દ શ્રી નરસિંહરાવે મુક્યો છે, તે શા

મળે કવિ જયચન્દ ॥ જોષ જોવંતે જતિ ॥
પોરે એક પાછલે ॥ વનરાજ આળ વરતી ॥
આયણું એ વાંધ્યું નગર ॥ જન્મોત્તી જગસે જુવે ॥
સંવત્ નવ સત્તાળવે ॥ અળહિલ્લપુર ઝજડ હુવે ॥

(૪) પાટણના ગણેશના લેખમાં ચૈત્ર શુ. ૨ લખી છે, અને (૫) મળલાલશાસ્ત્રી આપાદ શુ. ૩ કહે છે (રણછોડબાઈનું રાણમાળાનું લાપાન્તર ૧૯૨૨, પૃ. ૪૨).
(૬) 'ગૂર્જરાતના રાજની વંશાવલી'માં 'આયણુ શુ. ૨ એમે વૃષભમે' એમ કહ્યું છે (દ્રાવિડસમજાના હસ્તલેખ પૃ. ૫૧), (૭) 'ચાર જુગના રાજની વંશાવલી'માં 'ચૈત્ર શુ. ૯ ગુરુવાર' ત્યાંજ, પૃ. ૧૭૨) છે, અને (૮) કરમાણુંદની વંશાવલીમાં આપાદ શુ. ૨ છે (ત્યાં જ પૃ. ૨૨૮).

વનરાજ સાંકેલ વર્ષ રાજ્ય કરીને મં. ૮૬૨માં મરણ પામ્યા. એનો ઉપસંગ્રહ ઇતિહાસ તો આટલો જ છે.

વનરાજને વિષયે ઉદયપ્રભશરિત્વ સુદૃતપ્રીતિદ્વ્યોજિનીમાં એ મરસ શ્લોક છે:

રાજા શ્રીવનરાજ इत्यभिधया चापोत्कटः कोप्यभूद् ।

गोत्रेण क्रियया च कश्चन वनाद्वीरः समभ्युत्थितः ।

मूर्धेयापि जितेन यस्य महसा घाल्येऽपि दोलातर-

च्छाया नाम न नामिता दिशि दिशि क्रोधारुणं धावता ॥૧॥

આપોત્કટ વનરાજ નામે તેમજ શુભે શરતીર હોય, ગાળપણમાં પણ એણે સૂર્યને જિતી લીધો, એટલે સૂર્ય દશે દિશાએ ક્રોધે રાતો એળ યઈને ધોડે છે, તોય જે ઝાડે એવું જોયું હતું ત્યાંથી જાવાને એણે નમાવી નહિ.

सूर्याचन्द्रमसौ कदाप्युदयतथेत्पश्चिमस्यां ततो ।

राज्यं स्यादिह सन्ययेति मुतया देशं समुद्रग्राहयन् ।

पेनास्यां दिशि वर्धमानमहसा राज्ञा च शूरेण च ।

प्राप्तेनाभ्युदयं महोदयपतिः पूर्णमतिङ्गः कृता ॥ ૧૦ ॥

ભુવડ કહે, 'કદાપિ મર્થને ચન્દ્ર એવ પશ્ચિમમાં જાયે તો ગૂર્જરાનમાં સ્વરાજ્ય-સ્થાપના થાય.' વનરાજરૂપ રાજ (૬ ભૂપ ૨ ચન્દ્ર) તથા મર (૧ મરો ૨ સૂર્ય) પશ્ચિમમાં જાયો અને એણે ભુવડની પ્રલિંગ પૂર્ણ કરી.

અરિન્દિહે સુદૃતમંદીર્ગનના પ્રારંભમાંજ વનરાજનું સંરક્ષ વધુન કર્યું છે:

श्रीवेङ्कटिस्मयमयप्रवलमताप-

आपोत्कटान्वयवनेकहरिर्नरेन्द्रः ।

आसीदसीमचरितः परितस्तशु-

भालार्पिताद्भिनलिनो वनराजदेवः ॥ ૧ ॥

સામાર સ્વીકાર

સમ્રાટસત્ત્વ નિમિષ

પ્રો. જોશલાલ શાહ

પુણીમાર્ગીય વૈષ્ણુવસભા ૦-૮-૦

નિતકલ્પસત્ત્વ

મુનિ જિનવિજય

ડૉ. સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ ૩-૦-૦

બી.બી.ઓ.પ્રાચીનકલ કોન્ક્રીખુશ-સ

જોશલાલ દેવી મેમલ

યુનિવર્સિટી ઓફ નેશનલ

પ્રમાણીમાસા

મોતીલાલ સાધાજી

અર્ધતમતપ્રબાકર કાર્યાલય

સ્વાદ્વાદ મંજરી

મોતીલાલ સાધાજી

" "

જૈન મેધદત્ત

મુનિ ચતુરવિજય

જૈન આત્માનંદ સભા ૨-૦-૦

આચાર્યપદેશ (અનુવાદ)

શાંધી વલ્લભદાસ ત્રિલુવન

જૈન આત્માનંદ સભા ૦-૮-૦

સુમુખ નૃપાદિ ધર્મપ્રભાવોનાની કથા

"

દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ

મુનિ ચતુરવિજય

"

૦-૧૨-૦

મંડલ પ્રકરણ

મુનિ ચતુરવિજય

"

૦-૪-૦

ધર્મરત્નપ્રકરણ

સાતિસરિ

"

૧-૦-૦

ચરિત્તવિનિશ્ચય

મુનિ ચતુરવિજય

"

૩-૦-૦

કાવ્યસુધાકર

અનિતસાગર સુરિ

"

૨-૮-૦

બાબરનામા (અનુવાદ)

મુન્શી દેવીપ્રસાદ

મણિલાલ મગનલાલ શાહ

વનરાજની ધારાળી, આંખથી જેની રશ્મિ, ચમપાશ જેની તલવાર સાક્ષાત્ ચમરાજ હતી. વનરાજ યુદ્ધમાં દેખા છે કે તરત જ ચમરાજ એનો તલવારરૂપે સેવક બનીને 'શત્રુઓને મારવા મંડેલો.

આકર્ષ્ય તૂર્ણપ્રપર્કર્ણયિતું ચ યસ્ય

કીર્તિં મુદ્ધુર્જનગમીરુગણેન ગીતામ્ ।

ચક્ષુઃશ્રવા રસવશેન દશાં નિમેષો-

ન્મેષક્રિયામનિમિષોઽપિ ચકાર શેષઃ ॥ ૭ ॥

નાગાદ્ગનાઓ વનરાજની કીર્તિ ગાય છે તે સાંભળતાં શેષનાગને એટલો રમ પડે છે, કે આમ તો તેનાં નેત્ર અનિમિષ છે તોય આ પ્રસંગે તે આંખ બિલાડીય કરે છે.

શ્રી વિજયચંદ્રકવલીતું ચરિત્ર

”

ચંદ્રમંત્રમહત્તર

”

પરિશિષ્ટપર્વ

”

હેમચંદ્રાચાર્ય

”

આનંદા અવાળ (અનુવાદ)

દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ

ચંદ્રશંકર શુક્લ

કાલેલકર

૦—૮—

કંઠાવટી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

વિલ્હેલ્મ ટૅલ (શિલર)

નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ

૨—૦—

નરસિંહભાઈ પટેલ

લખાએલા ગૂજરાતી ભાષાના ગદ્યનો-અને તે પણ સારા ગદ્યનો-એટલો માટે સંગ્રહ પડેલો છે કે જેને છપાવવામાં આવે તો ગૂજરાતી પ્રેક્ષના કાબોદેહન જેવાં ૨૦-૨૫ પુસ્તકો બરાબ. જે સૈકાના ગૂજરાતી પદ્યલેખકોનું સૂચન એ વિદ્વાન ચર્ચાપત્રી મને ઉદ્દેશીતું કરેછે, તે સૈકા અગાઉના ગૂજરાતી ભાષાના ઉત્તમ પ્રકારના ગદ્યના નમૂના તરીકેના સંગ્રહનો એક ભાગ તો હાલ હું પુરાતત્ત્વ મંદિરની ગ્રંથાવલીક્રમાં છપાવું છું અને તે થોડા સમયમાં બહાર પણ પડશે.

આ ઉપરથી હું એ કહેવા માંડું છું, કે, જે જમાનાના ઉત્તમ દસ્તાવેજોની સંસ્કૃત-ભાષા સંબંધે, મેં તેઓ અભિપ્રાય પતાવ્યો છે તે જમાનાની દેશીભાષાનું મને પત્તિકિંતિ યાન છે જ; અને એ યાનનું, ઉક્ત લખાણ કરતાં મને સ્મરણ પણ હતું જ. મારા એ લખાણનો આશય માત્ર એટલો જ છે, કે-જે કારણથી ધર વગેરે સ્થાવર અને જંગમ મિશ્રકતના વેચાણ ખરીદીના, તથા બહેંચણી-લેણીના દસ્તાવેજો જેવા, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વના અને સદા ઉપયોગના સેષોર્મા, સંસ્કૃતભાષાનો ઉપયોગ થએલો દૃષ્ટિગચ્છ થાય છે; અને જે દસ્તાવેજોને દિ દુઝોથી છતર ભતિ અને છતર સંસ્કૃતિના કંદર પુરસ્કર્તા એવા અધિકારીઓ બહાલ રાખીને તે ઉપર પોતાના સહી-સિક્કાઓ મારી તેમની પ્રામાણિકતા પણ સાબીત કરે છે; તે કારણથી આપણે માનવું જોઈએ કે એ દસ્તાવેજોના જમાનામાં સામાન્ય લોકો પણ સંસ્કૃત ભાષાનો વ્યવહાર કરતા હતા ખરા. આજે જેમ, વ્યાવહારિક કામ-કાજના દસ્તાવેજો માટે સંસ્કૃત ભાષાનો સર્વથા પરિહાર થઈ ગયો છે, તેમ એ જમાના સુધી ન હોતો થયો; એટલો જ તે લખાણનો તાર્કપર્યાય હતો. ખાકી, જેમ એ દસ્તાવેજો સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા છે તેમ એ જ સમયના ગૂજરાતી ભાષામાં લખેલા દસ્તાવેજો પણ મેં જોએલા છે; તેથી દસ્તાવેજો માટે સર્વત્ર સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ થતો હતો એમ પણ કહેવાનો મારો અભિપ્રાય નથી. "કાણ્યોની કચેરીમાં સંસ્કૃત ભાષાનો વ્યવહાર થતો હતો" એ વાક્યનો અર્થ એ કે પોતાની કચેરીમાં લોકો જો દસ્તાવેજ વગેરે પ્રચલિત દેશભાષા કે રાજભાષામાં ન લખી લાવતાં, સંસ્કૃતમાં પણ લખી લાવે તો તેને પણ કાણ્યો સંભળતા, સમજતા, વિચારમાં લેતા અને કબૂલ રાખતા. જો એવા વ્યવહાર પ્રચલિત ન હોય તો લોકો એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે જ શા માટે, જેમ આજે નથી કરતા તેમ. "કરતા હતા" એમ દદસિદ્ધાન્ત સ્થાપનારૂં પચન "એટલા માટે છે કે તેના સાક્ષાત્ પુરાવા તરીકે આ દસ્તાવેજો જ વિવરમાન છે. કોઈ બીજા અર્વાચીન ઉદ્યોગો કે પુરાવાઓ ઉપરથી જો મારે એવા દસ્તાવેજોની હયાતી કલ્પવાની હોત તો "કરતા હશે" એમ તર્ક શબ્દો વાપરવાની જરૂર પડત.

વળી, એક બીજું પ્રમાણ આપું. વડોદરાની ગાયકવાડજી ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં હેલ્થ પબ્લિક નામનું એક પુસ્તક છપાયું છે. એમાં સંસ્કૃતમાં લખેલા શાસનપત્રો, વિનંતીપત્રો, ખતપત્રો વગેરે વિવિધ પ્રકારના દસ્તાવેજોના, અનેકાનેક નમૂના સંગ્રહેલા છે. એ સંગ્રહ કરવાનો હેતુ, જુદી જુદી ભતના દસ્તાવેજો કેમ લખવા એ શિખવવાનો છે. જે લોકો પચાદિ લખવા રૂપ લેખકનો ધધો કરતા તેઓ પ્રથમ આરા સંગ્રહનો અભ્યાસ કરતા અને જે કોઈ એમની પાસે આવા પ્રકારના દસ્તાવેજો લખાવા આવતા તેમને લેમના

લેખાનુક્રમ

૧ સપ્રિયપ્રિયતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન લેખાંક ૨ નો પરિચિત સુખલાલજી	૮૧
૨ હેમચંદ્ર તથા સિદ્ધરાજ વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૯૭
૩ પ્રજ્ઞાદાનપુર (પાલજીપુર)ની બે સંસ્કૃત પ્રશસ્તિઓ વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૧૬૦
૪ અકબરના સમયનો એક સિદ્ધાલેખ પ્રતાપરાય ત્રિવરદલાલ મહેતા	૧૦૮
૫ બાંધવતનો સમય દુર્ભાસીકર કૃષ્ણરામ શાસ્ત્રી	૧૧૧
૬ રવાણાધાપ	૧૨૫
૭ પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી	૧૪૪
૮ સાબાર-નેત્રીશર	૧૫૬

માટે? એટલા માટે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે રાજ્યલક્ષ્મી એ શુદ્ધ નથી. તેના ઉપર રાજલક્ષ્મી હોય તો તે શુદ્ધ મણિ. પણ આને ગૂજરાતી ભાષાના કેટલાએ સિદ્ધ લેખકો મુખ્ય રાજ્યલક્ષ્મી જેવો શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. તો શું એ લખનારાઓની શૈલી શુદ્ધ ગૂજરાતી છે કે બ્રહ્મ? જેમ એ આધુનિક લેખકોની શૈલી વ્યાકરણથી શુદ્ધ ન હોવા છતાં તેમની ભાષા તે બોલચાલની ભાષા છે, તેનો ભાવાર્થ બધા સમજે છે; તેમ એ જૂના દસ્તાવેજો લખનારાઓની શૈલીના તપ્પ પણ મમજવું જોઈએ. બીજા અવતરણમાં પણ આવી જ રીતે બે શક્યિ-હો એમણે કહ્યું છે. (૧) સમસ્તસગીન (૧) જનાનાં, (૨) સંનિષ્ઠે (૨) સાંનિષ્ઠે. આમાંના પહેલા વાક્યમાંના સગીન શબ્દનો તો અર્થ પણ એ સમજતા ન હોય તેમ સૂચે છે. સગીન એટલે સગા-સંબંધી એ એનો અર્થ છે. આ દેશી શબ્દ છે પણ શૈલીના જોરે એ ત્યાં આવી બેઠો છે. આવી જ રીતે સાંનિષ્ઠેનું અપભ્રંશ રૂપ સનિષ્ઠે પણ ત્યાં લોક વ્યવહારના અધિકારમણે લખાયું છે. આ આખા દસ્તાવેજમાંથી ફક્ત લાગભાગો નહિ આટલું જ એમણે અપવાદ રૂપે આપી બાકીના મારા કથનને શંકાશીલ ગણ્યું છે. પણ ખરી રીતે જોવામાં આવે તો એ દસ્તાવેજોમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો તો ગણ્યા ગાંધ્યા જ છે અને બાકીના બધા ખરા તો દેશી શબ્દો જ છે.

આશા છે કે આ ખુલાસો શ્રી નરસિંહરાવ મહાશયને સંતોષકર થશે

પુરાતત્ત્વમંદિર,
શાર્તિક વહી ૮.

• સંવત્ ૧૯૮૩

}

મુનિ જિનવિજય.

જૈન સાહિત્યમાં આગમ એ મુખ્ય છે, વેદો અને ત્રિપિટકોની પેઠે તેની પાઠસંકલના વિભાગવ્યવસ્થા અને સંશોધન એ બધું જોડે રચનાના સમય પછી થયું છે છતાં તેની પ્રાચીનતા હુમ્મ થઇ નથી. વિશિષ્ટ વિચારપ્રવાહ, બાધાનાં જૂનાં રૂપો અને કેટલાંક વર્ણનો એ બધું મૂળ-આગમો ગણવરોએ રચ્યા છે એવી જૈન પરંપરાનું સમર્થન કરે છે. એની રચનાનો સમય એટલે ભગવાન મહાવીરની નજીકનો સમય છે.

આ સમય એટલે દીર્ઘ તપસ્વી મહાવીરે જીવનમાં ઉતારેલ અહિંસાપ્રધાન આચાર અને અનેકાંતપ્રધાન વિચારસરણીની સ્થાપનાનો સમય. એ સમયમાં મહાવીરના જીવંત આચાર અને વિચારને પોત પોતાના જીવનમાં ઉતારી સ્વસિદ્ધાંત સ્થાપવાની જ ભાવના શિષ્યોમાં મુખ્ય હતી. અંતરિક યોગ્યતાને જ માન અપાતું અને તે રીતે ક્રાંતિનું કામ ચાલતું. પોતાને વિરુદ્ધ લાગતા આચાર અને વિચારોનું નિરસન આદર્શ જીવનથી થતું. માત્ર શબ્દથી નહિ. એ વખતે ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતના રચનાત્મક કાર્યની જ મુખ્યતા હતી અને વિરોધી મંતવ્યોના ખંડનાત્મક કાર્યની ગૌણતા હતી. અનુયાયીઓની સંખ્યા કરતાં-યોગ્યતાના પ્રમાણ તરફ વધારે ધ્યાન આપતું, ને તે રીતે સ્વપક્ષના નિર્માણનું કાર્ય ચાલતું. પોતાના સિદ્ધાંત ઉપરની અચળ અને જાગતી શક્તિને લીધે જો કે તે પ્રચલિત અને પોતાને ભાત જણાતા અનેક આચારવિચારવિષયક મંતવ્યોના સંબંધમાં પોતાનો વિરોધ સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવતો છતાં તે વિરોધી મંતવ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ કે સમૂહ વિષે દ્વેષદ્રષ્ટિ ન ફેળવતાં માત્ર ઉદાસીનતા દાખવવામાં આવતી.

એ જ કારણને લીધે આપણે આગમ ગ્રંથો પૈકી કેટલાક અંગ્રગ્રંથોમાં પરમતના નિરસન કે ઉદ્દેશપ્રસંગે કાંઈ વ્યક્તિ કે પક્ષવિશેષનું નામ નથી જોતા, માત્ર તેમાં પરમતવિરોધસૂચક મિથ્યાદષ્ટિ, અનાર્યદર્શન, ખાલ, મંદ, આદિ શબ્દો જોઈએ છીએ. આગમગત એવા સ્થળોને ઉંડણથી વાંચતાં મન ઉપર એવી છાપ પડે છે કે તેમાં સાંપ્રદાયિકતા નથી, પણ તેમાં સ્વસિદ્ધાંતની જાગતી શક્તિ અને તેથી પ્રામાણિકપણે થતો પરમતનો વિરોધ માત્ર છે.

જૈન સાહિત્યમાં મૂળ આગમ પછી ખીજું સ્થાન તેના વ્યાખ્યાનગ્રંથોનું છે. આગમના વ્યાખ્યાનગ્રંથો મુખ્યપણે ચાર જાગમાં વહેંચાય છે, નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણ અને ટીકા. એમાં નિર્ધુક્તિ એ પ્રાચીન છે. નિર્ધુક્તિના કર્તા આચાર્ય ભદ્રબાહુ મનાય છે. તેઓ મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમકાલીન હતા. એ સમય એટલે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ બાદ ૧૦૦ વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા પછીનો સમય. આ વખતે પ્રથમની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે રહી ન હતી. એ સમયમાં સિદ્ધાંત સ્થાપનના કાર્ય સાથે પ્રથમ સ્થપાએજ સ્વપક્ષના રક્ષણનું કાર્ય પણ આવી પડ્યું હતું અને તેટલા જ માટે વિરોધી પક્ષની હરિશાષ્ટમાં ઉતરવાનું અને બનતે પ્રયત્ને તેને પરાસ્ત કરવાનું કાર્ય પણ ઉપરિધત થયું હતું. રાજસભામાં જવાનો અને રાજ્યત્રયમાં પક્ષની સલામતી જોવાનો પરાશ્રયી પ્રસંગ સહુને સમાન રીતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પરપક્ષના વિજયમાં જ સ્વપક્ષનું તેજ છે એમ માનવા અને મનાવવાની પરાવલ્લખી પ્રથા બધા સંપ્રદાયોમાં શરૂ થઇ હતી. વિરોધી મત ધરાવનાર વ્યક્તિ કે સમૂહની અવમાનના થાય એવા ભાવ અને પ્રવૃત્તિનો જન્મ થઈ ગયો હતો. તત્કાલીન

જૈન ઐતિહાસિક ગુર્જર કાવ્યમંચય		૨-૧૨-૦
મુનિ જિનવિજય	મુનિ જિનવિજય	
સ્વાતુલવદર્પણ (અનુવાદ)		
માણેકલાલ ધેલાભાઈ ઝવેરી	માણેકલાલ ધેલાભાઈ ઝવેરી.	
સર્વોપધ્યાન (અનુવાદ)		
વીરચંદ રાધવજી ગાધી	"	૦-૧૨-૦
શ્રી ગુણરથાનક કમારોજી		
મુનિ જયવિજય	મુનિ જયવિજય	
સદ્બોધ સંગ્રહ ભા. ૧-૨-૩		
મુનિ જયવિજય	ભંડારી જસરાજ રાજભાઈ	૧-૪-૦
જ્ઞાનપ્રકાશપ્રકરણસંગ્રહ	શા. હીરાચંદ વિજયમંદ	
દુકમ મુનિજી મહારાજ		
અનુભવ જૈન દુકમ પ્રકાશ		
દુકમ મુનિજી મહારાજ	"	
દેવલધુપ્રક્રિયા		
વિનય વિજય	જૈનધર્મ પ્રસારક સભા	
પદ્મચરિત્રમ્	"	
વિમલચરિ	"	
પંચમૂલમ્		
ચિરંતનાચાર્ય	"	૦-૮-૦
ઉપદેશપ્રાસાદ ભાગ ૩, ૪		
વિજયલક્ષ્મણચરિ	"	
કર્પૂરપ્રકર હરિ વિરચિત	જૈનધર્મ પ્રસારક સભા	
બૃહત્જેનસમાસ	"	
જિનમંડનચરિ	"	
સમતિક્તા ભાષ્યમ્	"	
અભયદેવ	"	
વાસુપુત્રચરિતમ્	"	
વર્ધમાનચરિ	"	
યોગશાસ્ત્ર તથા ઉપદેશમાલા	"	
દેવચંદ તથા ધર્મદાસચરિ	"	

જન્મસિદ્ધ શ્રેષ્ઠત્વ એ પણ મતભેદની મુખ્ય બાબતો યદ્ય પડી છે. વૈદિક દર્શન સાથે જૈનદર્શનની પેઠે બૌદ્ધ દર્શનનો પણ આ ત્રણ બાબત પરત્વે મતભેદ છે જ. વેદના પ્રામાણ્ય વિષે બૌદ્ધો અને જૈનોનો સમાન મતભેદ હોવા છતાં તેમાં થોડો તફાવત પણ છે, અને તે એ કે જ્યારે જૈન ત્રણ હિંસાપ્રધાન વર્તમાન વેદોને કલ્પિત માની તેની ઉત્પત્તિ પાછળથી માને છે અને અસલી વેદો હુમ્મ થયાનું કહે છે ત્યારે બાહ્યો એ વિષયમાં કશું કહેતા હોય એમ અઘાપિ જણાયું નથી. યજ્ઞોમાં સાક્ષી પશુહિંસાના વિરોધનો વખત આવતાં જ બાહ્ય વર્ણના જન્મસિદ્ધ શ્રેષ્ઠત્વ અને વેદના પ્રામાણ્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. બાહ્ય એ માત્ર જન્મથી ઉચ્ચ નથી. ઉચ્ચતાનો આધાર ગુણ-કર્મની ચોખ્ખતા છે. ચંડાળકુલમાં જન્મેલ પણ શ્રેષ્ઠ ગુણ-કર્મ વડે બાહ્ય જેટલો ઉચ્ચ હોઈ શકે એ જાતનું વૈદિક બાહ્યો પ્રત્યે યજ્ઞેહું જૈનોનું આક્રમણ આપણે ઉત્તરાધ્યયન-નામક જૈન આગમના હરિકેશબલ નામક બારમા અધ્યયનમાં જોઈએ છીએ. એ જ આગમનાં યજ્ઞીય નામક પચીસમા અધ્યયનમાં પણ તે જ જાતનું આક્રમણ છે. ધર્મમાર્ગમાં દરેક વર્ણનો સમાન અધિકાર સ્થાપવા જતાં જૈનોને લોકોમાં રૂઢ થયેલ બાહ્યવર્ણની જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચતાનો વિરોધ કરવો પડ્યો. ઉચ્ચતાભિમાની બાહ્યોએ જૈનોને યજ્ઞનિંદક, વેદનિંદક, બાહ્યનિંદક કહી લોકોમાં વગોવવા માંડ્યા. આ સંઘર્ષણ બહુ વધ્યું. ક્ષત્રિયકુલ એ બાહ્યકુલ કરતાં ચડિયાતું છે એવો આશય જૈનોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ કલ્પસૂત્રમાં પ્રસંગે જે વર્ણવાયો છે તેને આ સંઘર્ષણનું પરિણામ પણ વિદ્યો માને છે. ગમે તેમ હો પણ બાહ્ય વર્ણની પ્રાચીનતા વિરુદ્ધ ચર્ચા બહુ વધી.

બાહ્યો વેદને આધારે એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા કે “બાહ્યાના મુખથી સર્વ-પ્રથમ બાહ્યો ઉત્પન્ન થયા તે સાર ખાદ અન્ય અંગોથી બીજા વર્ણો. મોટે ઇતરવર્ણો કરતાં બાહ્યો જેમ પ્રાચીન તેમ પૂજ્ય પણ છે.” ત્યારે એની સામે જૈનો એમ કહેવા લાગ્યા કે ક્ષત્રિયાદિ ત્રણ વર્ણની સૃષ્ટિ પ્રથમ થઈ અને બાહ્યવર્ણ તો પાછળથી એ ત્રણ વર્ણોમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો. જૈનોનો આ પક્ષ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંનેના ત્રણમાં યુક્તિ અને વિવિધ કલ્પનાઓના મિશ્રણપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

આ વર્ણન શ્વેતાંબરીય આગમ અને ચરિત જન્ને સાહિત્યમાં છે. અને દિગંબરીય માત્ર ચરિતસાહિત્યમાં છે. આગમ સાહિત્યમાં આ વર્ણન મોટે નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય

તદ્દન જૂદી જ છે. એમાં બાહ્ય નામની ઉત્પત્તિ તો માહણ શબ્દમાંથી જ જતાવવામાં આવી છે પણ એ માહણ શબ્દ હુદ્દ જ લાવમાં ત્યાં યોજાયો છે. જ્યારે ઋષભદેવની ભવિષ્ય વાણીથી લોકોને માહુમ પડ્યું કે ભરતે સ્થાપેલ બાહ્યવર્ણ તો આગળ જતાં અભિમાની થઈ સાચો માર્ગ લોપશે ત્યારે લોકોએ એઓને હણ્યા (પીટ્યા) માંડ્યા. એ લોકોને મા (ન) હણ (મારો) એમ કહી ઋષભે હણતાં વાર્યા ત્યારથી પ્રાકૃતમાં માહણ અને સંસ્કૃતમાં બાહ્ય નામ પ્રચલિત થયું. આદિપુરાણમાં વળી દિગ્ નામને ધટાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બાહ્યત્વ જન્મસિદ્ધ છે પણ તે શાસ્ત્ર અને તપના સંસ્કાર દ્વારા યોગ્ય બને છે અને ત્યારે જ દિગ્ કહી શકાય.

卐 पुरातत्त्वे 卐

भाग ५ सु]

वै०, १९८३

[भा० २

ભરતને ખિન્ન નોંધ તેને શાંત કરવા અવગ્રહની ચર્ચા ઉપાડી. ભરતે છેવટે વિચાર્યું કે ખીન્નું કાંઈ નહિ તો આ લિહુકોને મારા દેશમાં વિચારવાની અનુમતિ આપી કૃતાર્થ થઈ એ વિચારથી તેણે પોતાના દેશમાં વિચરવાની લિહુકોને અનુમતિ આપી અને ત્યાં હાજર રહેલ ઈંદ્રને પૂછ્યું કે આ અહીં આશ્વેલ અન્નપાણીનું શું કરવું? ઈંદ્રે જવાબ આપ્યો કે એ અન્નપાણી ગુણુએષ પુરુષોને આપી તેઓને સત્કાર કર. વધારે વિચારતાં ભરતને જણાયું કે સાધુ સિવાય તો કૃત્ત આવકો જ એષ છે. કારણ કે તેઓ વિરત [ત્યાગધર્મી] છે અને વિરત હોવાથી ગુણુએષ છે. માટે એ વિચારથી તે અન્નપાન તેઓને જ આપી દીધું. વળી ભરતે આવકોને બોલાવી કહ્યું કે તમારે હમેશાં મારું જ અન્નપાન લેવું, ખેતી આદિ કામ ન કરવાં અને શાસ્ત્રમ્યાસમાં પરાયણ રહેવું. ખાધા પછી મારા ગૃહદ્વાર પાસે બેસી કહેવું કે જિતો મવાન વર્ધતે મયં તસ્માન્મા હન મા હન અર્થાત્ આપ જીતાયા છો, લય વધે છે માટે આત્મગુણને હણ મા હણ મા. એ આવકોએ તેમ જ કર્યું. આવકોના પ્રતિપાદનના એ વાક્યથી ભરતને સંજયું કે હું રાગ આદિ દોષોથી જીતાયો છું તે દોષોથી જ લય વૃદ્ધિ પામે છે. આવી આલોચનાથી તેને ત્રૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો.

જમનાર ધણા થવાથી રસોષ કરવા અશક્ત થએલા રસોષઆઓએ ભરતને વિનયું કે ધણા લોકો જમવા આવે છે તેથી કોણ આવક છે અને કોણ નથી એ જણાવું નથી. ભરતે પૂછી લેવા કહ્યું. એટલે રસોષઆઓ આગનુકને પૂછવા લાગ્યા કે તમે કોણ છો? તેઓ જ્યારે કહે કે આવક ત્યારે વળી પાચકો પૂછે કે આવકોનાં કેટલાં વ્રત? ઉત્તરમાં આગનુક કહેતા કે આવકોને વ્રતો [મહાવ્રતો] ન હોય. અમારે તો પાંચ અભ્યુવ્રત અને સાત શિક્ષાવ્રત હોય છે. જ્યારે પાચકોએ આવા દ્વાદશ વ્રતધારી આવકોની ભરતને નૂચના કરી, ત્યારે ભરતે કાકિણીરત્ન વડે તેઓને ચિન્હ કર્યું. ૭ ૭ મંદીને પરીક્ષા કરી જે આવકો જણાયા તેઓને ચિન્હ કર્યું એ રીતે ચિન્હવાળા તે જ બ્રાહ્મણો થયા. એ લોકો પોતાના છોકરાઓ સાધુઓને આપતા તેમાંથી કેટલાક દીક્ષા લેતા અને જે ન લેતા તે આવક જ રહેતા. ભરતે આવકોને જમાડેલ તેથી ખીન્ન પણ લોકો તેઓને જમાડવા લાગ્યા. તેઓના સ્વાધ્યાય માટે ભરતે અર્ધતસ્તુતિ તથા મુનિ અને આવકોની સામાચારીવાળા [આચાર પ્રધાવાળા] વેદો રચ્યા. તેઓની કાકિણીરત્નની રેખા એ જ યજ્ઞોપવીત યજ્ઞ અને ક્રમે બધા માહનને બદલે બ્રાહ્મણ કહેવાયા. એ જ આવકો તે મૂળ બ્રાહ્મણ. આ ગર્યોદા ભરત-રાજ્યના વખતની.

ત્યાર બાદ તેનો પુત્ર આદિત્યવર્યા થયો તેણે કાકિણીરત્ન ન હોવાથી સોનાની યજ્ઞોપવીત ચલાવી. પછી મહાયજ્ઞ વગેરે રાજ્યઓમાંથી કોષ્ટએ રૂપાની અને કોષ્ટએ વિચિત્રપટ્તસ્રવની જનોઈ ચલાવી. આ બ્રાહ્મણધર્મ આઠ પેઢી સુધી જરાજર આપ્યો. આ

૮ સાધુઓને અને સાધ્વીઓને રહેરા અગર વિચરવા માટે અનુમતિ આપેલ જે જગ્યા તે અવગ્રહ કહેવાય છે. ઈંદ્રની અનુમતિવાળી જગ્યા તે ઈંદ્રાવગ્રહ એ રીતે ચક્રવર્તી-અવગ્રહ અને રાજન-અવગ્રહ પણ સમજવા.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

[સ્તક ૫ મું.]

- ચૈત્ર, ૧૯૮૩

[અંક ૨

સાંપ્રદાયિકતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન

લેખાંક. ૨

[પંડિત મુખ્યકાશી]

પ્રસ્તુત લેખમાળા માટે ગયા અંકમાં વૈદિક સાહિત્યનો ઉપયોગ થયો છે. આ અંકમાં જેન સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવા ધાર્યો છે. પ્રાચીન કાળમાં જેન સાહિત્યનો વિભાગ વસ્તુની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે; જે બહુ વ્યાપક અને સર્વમંબત છે. પશ્ચિમીય વિદ્વાનો વળી નવી જ દૃષ્ટિએ જેન સાહિત્યનો વિભાગ કરે છે. એ વિભાગોને બાબુએ રાખી ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ લખવા ધારેલ પ્રસ્તુત લેખમાં વધારે ઉપયોગી થાય તેવા જેન સાહિત્યના વિભાગ માત્ર લેખની સગવડ ખાતર નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

૧. આગમ,

૨. ચરિત

૩. ખંડનાત્મક

૪. તર્ક

પહેલા વિભાગમાં પ્રાચીન આગમો અને તેના ઉપરની સ્ત્રી વ્યાખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે.

બીજામાં, મધ્યકાળમાં રચાયેલ કથા, વ્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાયિકા આદિ જીવનપર્ણના વાળા મથો આવે છે.

ત્રીજામાં મુખ્યપણે પરમતનું ખંડન કરી સ્વમતનું રચાવન કરવાના હેતુથી લખા-
યેલ મથો આવે છે. અને ચોથામાં પ્રમાણ પ્રમેયારિત તર્કપદ્ધતિએ નિરૂપણ કરનાર મથો આવે છે.

પેતાબર શાખાનું સાહિત્ય આ ચારે ભાગોમાં ઉપવચ્ચ થાય છે, અને દિગંબર શાખાઓનું ત્રણ ભાગમાં, એમાં આગમમથો નથી.

૧. દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરજ્ઞાનુયોગ ગણિતાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ. આ માટે લુઓ પ્રગતસ્વ નં. ૨ જુ. ૫૦ ૧૨૨ ૫ બેચરનાસ. નો લેખ

૨. તત્ત્વવિદ્યા, વિશ્વવિદ્યા, જીવવિદ્યા અને માનમશાસ્ત્ર. વિસ્તાર માટે લુઓ ગ્રે. સોલમાન લિખિત નિબંધોના ત્રજવરી અનુવાદ: 'જુદ અને મદારીર', પૃ. ૩૩.

મગધાધિપ શ્રેણિકે ગૌતમેને કહ્યું કે ક્ષત્રિય આદિ ત્રણ વર્ણોની ઉત્પત્તિ તો મેં સાંભળી. હવે બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ કહે. એટલે ગૌતમે તે ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે જ્યારે ભરત ચક્રીએ આજીવો આહાર ત્યાગી શ્રમજોએ એ અકલ્પ્ય હોવાથી ન સ્વીકાર્યો ત્યારે તેણે વ્રતધારી ગૃહસ્થોને દાન આપવાનો વિચાર કર્યો એને તેઓને આમંત્ર્યા. જે જે વ્રતધારી શ્રાવકો આંગણમાં પડેલ સચિત્ત [સજીવ] વનસ્પતિને કચડી રાજમહેલમાં દાખલ ન થયા તે બધાને ભરતે વ્રતધારી સમજી ઝાળખાણુ માટે તેઓના કંઠમાં મૂત્ર નાંખ્યું જે યજ્ઞોપવીત યર્ષ. એ બધાને દાનમાનથી બહુ સત્કાર્યા. એ લોકો આદરસત્કારથી અતિ-ગર્વ ધારણ કરવા લાગ્યા. સારથાદ ક્યારેક મતિસાગર નામના મંત્રીએ સભામાં ભરત ચક્રીને કહ્યું હે રાજન ! જિનેશ્વર-ઋષભદેવે જે રીતે કહ્યું છે તે રીતે હું કહું છું. એકાગ્ર-ચિત્તે સાંભળ. હે નરાધિપ ! તે જે પ્રથમ વ્રતધારી શ્રાવકોના સત્કાર કર્યો હતો તેઓ શ્રી મહાવીરના અવસાન પછી કુતીર્થ પ્રવર્તક થશે. મિથ્યાવચનથી વેદનામક શાસ્ત્ર રચી તે દ્વારા યજ્ઞમાં પશુવધ કરશે અને અનેક આરંભપરિગ્રહમાં બધાં પોતે જ મૃદ બની લોકોને મોહમાં નાંખશે.

આ વચન સાંભળી ભરત ક્રુપિત થયો ને તે અભિમાની શ્રાવકોને નગર બહાર કરવા લોકોને કહ્યું. લોકો પણ ચીઠાઇ એ બાંધે બ્રાહ્મણોને પથ્થર આદિથી મારવા મંડ્યા. એ બિચારા શ્રીઋષભદેવને સરણે ગયા. શ્રીઋષભદેવે ભરતને વારી કહ્યું: માહજ્ઞ અર્થાત્ એઓને ન હણ. ત્યારથી તેઓ માહજ્ઞ [બ્રાહ્મણ] તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

જેઓ સૌ પહેલાં પ્રવ્રજિત યજ્ઞ પાછા પ્રવ્રજ્યાથી બ્રહ્મ થયા હતા તેઓ જ તાપસ અને પાખંડી થયા. તેઓના જ ભૃગુ અંગીરા વગેરે શિષ્ય પ્રશિષ્ય લોકોને કુશાસ્ત્રોથી મોહ પમાડતાં એસારનું બીજ થયા.

[ચતુર્થ ઉ. ગા. ૧૮ થી ૮૮ પૃ. ૧૭]

[ઘ] પદ્મપુરાણ પૃ. ૩૮ તથા પૃ. ૪૧ માં પદ્મચરિયની હકીકતને જ વિશદ કરી વર્ણવી છે તેમાં એટલું ઉમેર્યું છે કે બ્રહ્મ વલ્કલધારી તાપસોમાંથી જ પરિમાજ્ઞ-દંડિમત, સાંખ્ય-યોગમત પ્રવર્ત્યો.

[હં] આદિપુરાણ

ભગવાન ઋષભદેવે અસિ [શસ્ત્રધારણ] મયિ [લેખન] કૃષિ (ખેતી) વિદ્યા વાણિજ્ય અને શિલ્પ એ છ કર્મોવડે આજીવિકા કરવાનો લોકોને ઉપદેશ કર્યો તે વખતે તેઓએ ત્રણ વર્ણુ રચાયા. શસ્ત્ર ધારણ કરનાર ક્ષત્રિય કહેવાયા. ખેતી, વ્યાપાર અને પશુપાલન કરનાર વૈશ્ય કહેવાયા. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા કરનાર તે ગ્રામ કહેવાયા. શત્રો પણ કારુ અકારુ એમ બે પ્રકારના થયા. ધોબી, હજમ વગેરે કારુ અને તે સિવાયના અકારુ. કારુમાં પણ જે પ્રજાબ્રાહ્મણ તે અસ્પૃશ્ય અને બાકીના સ્પૃશ્ય થયા. દરેક વર્ણુવાળા પોત પોતાનું નિયત જ કર્મ કરતા. નિવાહ, જાતિસંબંધ આદિ બધો વ્યવહાર અને બધી નિર્દોષ આજીવિકા શ્રી ઋષભદેવે નક્કી કર્યા પ્રમાણે જ ચાલતી.

[પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૭૬ થી ૧૮૮]

કાંઈ પણ સંપ્રદાય એ પરિસ્થિતિથી મુક્ત ન હતો; જોકે હજી મધ્યકાળની સાંપ્રદાયિક કટુકતા દાખલ થઈ ન હતી. તથાપિ સ્વપક્ષરાગ અને તન્ન્ય પરપક્ષદોષનું વિરલ પણ ચોક્કસ વાતાવરણ તૈયાર થયું હતું.

આ વાતાવરણનો પ્રતિધોષ આપણે નિર્ધુક્તિમાં જોઈએ છીએ. નિર્ધુક્તિકાર શ્રી ભદ્રાચાર્ય મહા વિદ્વાન અને તપસ્વી હતા, છતાં સાંપ્રદાયિકતાના ઝેરી વાતાવરણથી છટુંદું તેઓને પણ કંઈક થઈ ગયું હોય તેમ તેઓની નિર્ધુક્તિ જોતાં લાગે છે. તેઓની સામે અનેક પ્રતિપક્ષો હતા; જેમાં જૌદ્દ દર્શન અને વૈદિક દર્શનની તત્કાલીન છટી પડી વિરોધી બનેલી શાખાઓ પણ હતી. આ પ્રતિપક્ષીઓમાં મુખ્ય જૌદ્દ, યાદિક, સાંખ્ય, વૈશેષિક અને બાલ્યવક પંથ હતા. નિર્ધુક્તિમાં ભરત ચક્રવર્તીદ્વારા, બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના, બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની શરૂ થએલી પ્રથા અને અસલી આર્યવેદોની રચના થવાનું જે વર્ણન છે તેમ જ સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શન વગેરેની ઉત્પત્તિનો જે સંબંધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેમાં તે વખતની સાંપ્રદાયિકતાનો પડઢો હોય તેમ લાગે છે.

નિર્ધુક્તિમાં જે છટાં છવાયાં સાંપ્રદાયિકતાનાં બીજાં નજરે પડે છે અને જે આગળ જતાં ચરિતસાહિત્યમાં વૃક્ષ અને મહાવૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે તે જ બીજા ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને દીકામથોમાં અનુક્રમે અંકુરિત થતાં અને વધતાં આપણે જોઈએ છીએ. ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને દીકાની સાંપ્રદાયિકતામુલક વાતો એ નિર્ધુક્તિના સંક્ષિપ્ત સૂચનોનો વિવિધ વિસ્તાર અને પૂરવણી માત્ર છે. ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને દીકાની રચના મધ્ય કાળમાં થએલી હોવાથી તેમાં તે વખતના બ્રાહ્મણપુરાણની સાંપ્રદાયિક કટુકતા નજરે પડે છે અને પ્રાચીન આગમની તટસ્થતા ઓછી થાય છે.

ચરિત, ખંડનાત્મક અને તદ્દ એ ત્રણ વિભાગના સાહિત્યની રચના પણ મધ્યકાળમાં થએલી હોવાથી તે સાહિત્ય એ વખતે પ્રસરેલ સાંપ્રદાયિકતાનો વિષયક્ષીના કટુકતમ ફળોથી મુક્ત રહે એ સંભવિત ન હતું.

આ બધી સાંપ્રદાયિકતાના કેટલાક નમુનાઓ માત્ર ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આગળ આપવા ધાર્યા છે. પરંતુ તે આપતાં પહેલાં તેને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવા ખાતર કેટલીક અગત્યની હકીકત પ્રથમ જ ગણાવી દેવી યોગ્ય ધારી છે.

(૧)

બ્રાહ્મણ વર્ણની ઉત્પત્તિ^૩

તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર્યને હગતી ધણી જાણતો વિગે વૈદિક અને જૈનદર્શન વચ્ચે પ્રજાળ મતભેદ છે. પરંતુ એ બધી જાણતોમા યાદિક દિસા એ મુખ્ય મતભેદની જાણત છે અને તેને સીધે જ વેદનું પ્રામાણ્ય તથા બ્રાહ્મણ વર્ણનું

૩. બ્રાહ્મણ ચંદ્રની ઉત્પત્તિ વિષે ઠેઠેની કથના ખાસ ધ્યાન એવે છે. ભરતે પોતાને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા ખાતર તત્કાલીન આગેને દમેશાં પોતાને પ્રવાજે બેસી જે “માદણ માદણ” ચંદ્ર ઉચ્ચારવા કહેલું તે જ ચંદ્રમાંથી બ્રાહ્મણ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ એક જ કથના અન્ય તમાગ જોતાંજર પ્રદામાં છે. જ્યારે નામ વિગેની કથના પડિમચરિયા

એ દિવ્વિના સંસ્કાર દઢ કરવા ભરતે આવકાધ્યાયસંગ્રહમાંથી ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ ઉપદેશી: ગર્ભાન્વય, દીક્ષાન્વય અને કર્ત્વન્વય. એ ત્રણમાં—પહેલીના ૫૩, બીજીના ૪૮ અને ત્રીજીના ૭ પ્રકારો ભરતે બહુ વિસ્તારથી^{૧૩} કહી સંભળાવ્યા. એ ક્રિયામાં ‘દઢ થએલા પોતાના સ્થાપેલા દિવ્વિ (આવકા)ને જોઈ ભરત પ્રસન્ન થયો.

દુઃસ્વપ્નનું ક્ષણ: બ્રાહ્મણપૂજા—એક વાર ભરતને કેટલાક દુઃસ્વપ્ન આવ્યાં તેનું અનિષ્ટ સામાન્ય રીતે તેણે જાણ્યું છતાં વધારે ખુલાસા માટે ભગવાન ઝગપભદ્રે પાસે જઈ એ સ્વપ્નો તેણે કહી સંભળાવ્યાં.

એ વિલક્ષણ સ્વપ્નોમાં એક સ્વપ્ન એવું હતું કે નૈવેદ્ય ખાતા જ્ઞાનની લોકો પૂજા કરે છે. આ સ્વપ્નનું ક્ષણ જણાવતાં ભગવાને કહ્યું કે જે અમલી બ્રાહ્મણ હશે તેઓ ગુણી અને વ્રતીની પેઠે સંસ્કાર પામશે. આ ક્ષણશ્રુતિ કહ્યા પહેલાં ભગવાને ભરતને તેણે સ્થાપેલ બ્રાહ્મણ વર્ણુ વિષે માર્મિક વિચારો સંભળાવ્યા. તેઓએ કહ્યું હે વત્સ! તેં ધર્માત્મા આ દિવ્વિની સાધુઓની પેઠે જે પૂજા કરી તે બહુ જ સાફ કર્યું. પણ તેમાં જે થોડો દોષ છે તે સંભળ. તેં જે ગૃહસ્થોની રચના કરી છે તે સત્યયુગ હશે લાંબુધી તો પોત પોતાના યોગ્ય આચરણો કરતા રહેશે. પરંતુ કળિયુગ નજીક આવતાં જ તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિના અભિમાનથી સહચારબ્રષ્ટ થઈ મોક્ષ માર્ગના વિરોધી બની જશે. કળિયુગમાં પોતાની મહત્તાના અભિમાનમાં ફસી એ લોકો ધનની ઇચ્છાથી મિથ્યા શાસ્ત્ર દ્વારા સર્વ લોકોને મોહિત કરતા રહેશે.

આદરસંસ્કારથી અભિમાન વધવાને કીધે તેઓ ઉદ્ધત થઈ સ્વયંમેવ શાસ્ત્રો રચી લોકોને ઠગ્યા કરશે.

આ અધાર્મિક બ્રાહ્મણો પ્રાણીહિંસાપરાયણ થશે. મધુ, માંસ લક્ષણને પસંદ કરશે અને પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મની ધોષણા કરશે. તેઓ અહિંસાધર્મમાં દોષ બતાવી વેદોક્ત માર્ગને ધોષશે. પાપ ચિહ્નરૂપ જનોષ્ઠ ધારણ કરનાર તેઓ હિંસારત થઈ ભવિષ્યમાં આ શ્રેષ્ઠ માર્ગના વિરોધી થશે.

આ કારણથી જો કે ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણોની રચના દોષરૂપ છે તથાપિ હવે વર્ણુ સ્થાપાયા પછી મર્યાદા સાચવવા ખાતર તેનો લોપ ન કરવો એ જ યોગ્ય છે. તેં જે પૂજતા જ્ઞાનનું સ્વપ્ન જોયું તેનું ક્ષણ ભવિષ્યમાં થનાર ધર્મસ્થિતિનો નાશ એ છે. અર્થાત્ ધર્મબ્રષ્ટ બ્રાહ્મણોની પૂજા એ એ સ્વપ્નોનું ક્ષણ છે.

[વિસ્તાર માટે જુઓ પર્વ- ૩૮, ૩૯-૪૦-૪૧].

૧૩. ગર્ભાધાનથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી ૫૩ સંસ્કારો કરવામાં આવે છે તે બધા ગર્ભાન્વય ક્રિયામાં ગણાય છે. આવી જાતના સોળ સંસ્કારો અને તેથી વધારે પણ સંસ્કારો બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં વર્ણુવાયેલા છે. ત્રીજા સ્વીકારથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી આચરવાની વિભાગવાર ક્રિયાઓ દીક્ષાન્વય ક્રિયા કહેવાય છે. જે અડતાલીસ છે. એ રીતે સાત કર્ત્વન્વય ક્રિયાઓ પણ છે. જેને મોક્ષ માર્ગનો આરાધક સેવે છે. આ બધી ક્રિયાઓનું વિસ્તૃત વર્ણુન ખાસ જોવા જેવું છે. તેમાં સમગ્ર બ્રાહ્મણીય વર્ણુત્રય વ્યવસ્થાની છાપ છે. (જુઓ આદિપુરાણ પર્વ. ૩૮-૩૯-૪૦.)

આદિ ચારે જાતનું આવશ્યકસન ઉપરનું વ્યાખ્યાસાહિત્ય મુખ્ય છે. અને ચરિતવિભાગમા શ્રીવિમલસૂરિકૃત પઠમચરિય^૪ તથા આચાર્ય હેમચંદ્રનું ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત^૫ છે. દિગંબરીય સાહિત્યમાં એ વર્ણન માટે પદ્મપુરાણ^૬ અને આદિપુરાણ^૭ મુખ્ય છે.

એ ત્રયોમાંના પાત્રણુવર્ણની ઉત્પત્તિના વર્ણનનો દુઃકસાર આ પ્રમાણે છે.

(ક) આવશ્યક વૃત્તિ

પોતાના ભાધઓએ પ્રવળ્યા લીધી છે એ જાણી ભરત ચક્રવર્તી ખિન્ન થયો, તેણે પાર્શ્વ કે હું વૈભવ આપું તો કદાચ તેઓ સ્વીકારશે, એમ ધારી તેણે વૈભવ ભોગવવા તેઓને પ્રાર્થના કરી પણ જ્યારે તેઓએ ત્યક્ત ભોગ્યોને સ્વીકાર ન કર્યો ત્યારે ભરતે વિચાર્યું કે આ નિઃસંગ જાતમુનિઓને આહાર આપી ધર્મોત્થાન કરે. એ વિચારથી તેણે વિવિધ આહાર ભરેલાં પાંચસો ગાડાં મંગાવ્યાં પણ ચતિઓને તેવો સ્વનિમિત્તે બનેલો અર્થાત્ સહાય આહાર ન ખરે એમ જ્યારે તેણે જાણ્યું ત્યારે વળી બીજા તદ્દન નિર્દોષ આહાર માટે તે ચતિઓને આમંત્ર્યા. રાજપિંડ [રાજઅન્ન] પણ ચતિઓ ન લે એમ જ્યારે તેણે ભગવાન પાસેથી જાણ્યું ત્યારે તે બહુ હિંમિત થયો અને વિચારવા લાગ્યો કે ભગવાને તો મને દરેક રીતે ત્યજી જ દીધો છે. તે વખતે ભગવાન ઝપમહેલ પામે ઉપસ્થિત થયેલ ઈંદ્રે

૪. આ ગ્રંથના લેખક વિમલસૂરિનો સમય ૯૭૦ નિશ્ચિત થયો નથી. પ્રો. યાદાબીનું કહેવું છે કે તે ચોથા સૈકાથી જૂના નથી. [જો કે ગ્રંથકારના લખ્યા પ્રમાણે તેઓ વિક્રમના પહેલા સૈકામાં ચએલા હોવા નોંધએ.] પદ્મપુરાણ એ પઠમચરિયનું અનુકરણ છે એમ કેટલાક માને છે એ મતવ્ય સાચુ હોય તો પદ્મપુરાણના લેખક રવિપેશુ, જેઓ વિક્રમના સાતમા આઠમા સૈકામાં થયા છે તે પહેલા પઠમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ કર્યારેક થયા હોવા નોંધએ.

૫. આ ચરિત્રમંથમા આચાર્ય ત્રેસડ મહાન જૈન પુરુષોનાં જીવન આલેખેલા છે તેથી તે ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત કહેવાય છે.

૬. આ ગ્રંથના લેખક દિગંબરાચાર્ય રવિપેશુ છે જેઓ વિક્રમના સાતમા આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા છે. તે વિષે જુઓ ચિદ્વદ્વત્સનમાલા (નાયુરામજી પ્રેમી લિખિત) પૃ. ૪૪

૭. આ ગ્રંથ દિગંબરાચાર્ય જિતસેનનો બનાવેલો છે જેઓ વિક્રમના નવમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ જૈન રાજા અમોઘવર્માના સમકાલીન હતા. આદિપુરાણ એ મહાપુરાણનો પૂર્વભાગ છે તેનો ઉત્તરભાગ ઉત્તરપુરાણ છે. આદિપુરાણમાં થી ઝગાભેદવજનું વર્ણન છે ઉત્તરપુરાણમાં ખાડીના તીર્થ કરોનું.

ઉત્તરપુરાણ ગુણમદ્ર સ્વામિએ રચ્યું છે જેઓ ભટ્ટારક જિતમેનના શિષ્ય હતા અને જેઓનો સમય વિક્રમનો નવમો દસમો મેકા ગણવામાં આવે છે. જિતસેન અને ગુણસેન સ્વામિના સમય, ગ્રંથો આદિ વિશે વધારે માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે ચિદ્વદ્વત્સનમાલા પહેલો જામ નેવો.

(ક) ત્રિપદિશાકાકાપુરુષચરિત્ર

લાકડીઓના મારથી જર્જર થયેલ નારદે ‘અન્યાય! અન્યાય!’ એવો પોકાર કરી રાવણને કહ્યું હે રાજન! આ રાજપુત્ર નગરમાં મરત નામનો રાજા છે તે નિર્દય બ્રાહ્મણોના સહવાસથી યજ્ઞ કરવા પ્રેરાયો છે. તે માટે તેણે અનેક પશુઓને એકત્ર કર્યાં છે. તેઓનો-પશુઓનો, પોકાર સાંભળી મને દયા આવી તેથી આકાશમાંથી ઉતરી મેં મરતને પૂછ્યું કે ‘આ શું આરંભ્યું છે?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો: ‘આ બ્રાહ્મણોએ કલા પ્રમાણે દેવ-ત્વમિ અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે ધર્મ્મ યજ્ઞ કરું છું. તેમાં પશુઓ હોમવાનાં છે.’ પછી મેં તેને કહ્યું: ‘આ શરીર વેદી છે, આત્મા યજ્ઞમાન છે, તપ આમિ છે, જ્ઞાન વ્રત છે, કર્મ સમિધ છે, ક્રોધાદિક પશુઓ છે, સત્ક ચૂપ છે, દયા દક્ષિણા છે, અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર-એ ત્રણે રત્નો તે ત્રણ દેવ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર) છે. આ વેદોક્ત યજ્ઞ મુક્તિનું સાધન છે. જેઓ કૂર યજ્ઞ બકરા વગેરેને મારી યજ્ઞ કરે છે તેઓ નરકપાતના ભોગવે છે. માટે હે રાજન! આ પાપ છોડ. જે હિંસાથી સ્વર્ગ મળે તો આશુ’ જગત્ સ્વર્ગ પામે.’ મારા આ કથનથી બ્રાહ્મણો ચીઠાયા અને મને માર્યો. હે રાવણ! હું ભાગી તમારે શરણે આવ્યો છું. તમે હવે એ પશુઓને બચાવો. નારદના આ કથનથી એ ઘટના જોવા રાવણ વિમાનમાંથી ઉતરી યજ્ઞસ્થળમાં આવ્યો. તેણે મરતને હિંસાપત્ર કરતાં રોક્યો અને નારદને ‘આવા હિંસાત્મક યજ્ઞ ક્યારથી પ્રવર્ત્યા હશે?’ એમ પૂછ્યું. નારદે રાવણને કહ્યું, ‘એદિ દેશના એક નગરમાં હોર કદંબક નામના યુરુને ત્યાં તેઓના યુત્ર પર્વત, હું અને રાજપુત્ર વસુ એમ ત્રણે બાણતા. અમારા ત્રણમાંથી કોઈ એ નરકગામી છે એવું જ્ઞાતીનું વચન સાંભળવાથી ક્યાં એ નરકગામી છે એની ખાતરી કરવા યુરુએ મુક્તિ રચી. લોહના કુકડા બનાવી અમને ત્રણને આપ્યા ને કોઈ ન દેખે ત્યાં મારવા કહ્યું. પર્વત અને વસુએ એકાંતમાં જઈ કુકડા મારી નાખ્યા પણ મને વિચાર આવ્યો કે જ્યાં બીજું કોઈ નથી દેખતું ત્યાં પણ હું તો જોઉં જ છું અને જ્ઞાતી તો સર્વત્ર જુએ છે માટે યુરુની આવી આજ્ઞામાં કાંઈક રહસ્ય હોતું જોઈએ એમ વિચારથી તે કુકડા મેં યુરુને પાછો સોંપ્યો. તેઓ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા, પણ પર્વત અને વસુ ઉપર નારાજ થયા. કુકડાને મારનાર-એ બનેના બાવી નરક ગામીપણાની ચિંતાથી દુઃખિત થઈ યુરુએ દીક્ષા લીધી અને યુરુપુત્ર પર્વત શાસ્ત્ર બણાવવા લાગ્યો. હું મારે સ્થાને ગયો ને વસુ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સ્વદેશ-શિક્ષા ઉપર આસન મુકી વસુ બેસતો ને સત્યને પ્રભાવે આસન ઉચું રહ્યાની વાત ફેલાવતો. એક વાર યુરુપુત્ર પર્વતને ત્યાં હું જઈ ચઢ્યો. તેણે શિષ્યોને બણાવતાં અર્જયજ્ઞવ્યમ્ એ વાક્યનો અર્થ ક્યો કે બકરાઓવડે યજ્ઞ કરવો. આ અર્થ સાંભળી મેં તેને યુરુકથિત અર્થથી વિરુદ્ધ અર્થ કરવા બદલ કપકો આપ્યો. મેં કહ્યું: યુરુ તો એ જ શબ્દનો [ત્રણ વર્ષના જુના ન ઉગે એવા જવ] એવો અર્થ કરતા અને તું બકરા એવો અર્થ કેમ કરે છે?”

પર્વતે મારું કથન ન સ્વીકાર્યું ને સહાધ્યાથી વસુ પાસે નિર્ણય કરાવવા તત્પર થયો. અમે બંને વસુ પાસે નિર્ણય અર્થે ગયા. પણ યુરુપત્ની પર્વતની માતાના દબાણથી વસુએ

ક્રમ અર્થાત્ ભરતે નિર્માણ દ્વેલી બ્રાહ્મણસૃષ્ટિ અને તેઓ માટે ગ્વેક્ષ આર્થવેદો સુવિધિ નામ નવમા તીર્થે સુધી ચાલ્યા અનાર્થ વેદો તો પાછળથી સુવમ, યાગવલ્ક્ય વગેરેએ બનાવેલા છે.

[૫. ૧૫૬ થી ૧૫૮]

આ જ વસ્તુ મવિશેષ વિસ્તૃત અને આવકારિકરૂપે ત્રિપણ્ડિતશામપુરુષચરિત્રમા વર્ણવાયેલી છે ન્હોતો શુન્દરાતી અનુરાદ ૫ ૨૨૩ થી ૨૨૭

(૪) ત્રિપણ્ડિતચરિત્ર

બ્રાહ્મણત્વનું પતન થી સુર્વાવસ્થામિના^૯ નિર્વાણ પછી કેટલોક કાળ જતાં કાળના દેવથી સાધુઓના ઉચ્છેદ થઇ ગયો પછી જેમ માર્ગભટ્ટ ધ્યેશા વટેમાર્ગીઓ ખીન્ન બન્યા હતા સુમાદ્યોને માર્ગ પછે તેમ ધર્મના અત્ત લોક રશ્વિર શ્રાવણેને ધર્મ પછવા લાગ્યા તેઓ પોતાને અનુસારે ધર્મ કહેવા લાગ્યા. એવી રીતે પુનઃ થવાથી દ્રવ્યાદિકમા હુબ્ધ થઇને એ ન્યવિર શ્રાવણેએ તત્કાળ નવા કૃત્રિમ શાસ્ત્રો રચી તેમા વિવિધ જાતના મોટા કૃણવાળા દાનો વર્ણુઓ તેમા પ્રતિદિન દ્રવ્યાદિકમા હુબ્ધ થઇને તેઓએ આલોક તથા પગલોકમાં નિશ્ચિન મોટા કૃણવાળા કન્યાદાન, પૃથ્વીદાન, લોકદાન, તિલદાન, કપાસ દાન, ગોદાન, સુવર્ણદાન, રૂપદાન, ગૃહદાન, અશ્વદાન, ગજદાન અને સપ્થાદાન વગેરે વિવિધ દાનોને હુબ્ધપણે ગણાવ્યા. અને મોટી ઇચ્છાવાળા તેમ જ દુષ્ટ આશયવાળા તેઓએ તે સર્વદાન દેવા માટે યોગ્યપાત્ર પોતે છે અને ખીન્ન અપાત્ર છે એમ જણાવ્યું. એવી રીતે લોકોની મત્સના કરતાં છતાં પણ તેઓ લોકોના ગુરુ થઇ પડ્યા. ક્ષય વગરના દેશમા એક ડાના વૃક્ષને પણ લેખિ વેદિકા ગ્યાવે છે

એવી રીતે શ્રી શીતળસ્વામિનુ^{૧૦} તીર્થ પ્રવર્તતા સુધી આ ભરતક્ષેત્રમા સર્વ પ્રકારે તીર્થોચ્છેદ રહ્યો તેથી તે વખતમા ગનિએ ધ્રુવડ પક્ષીની જેમ દનિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ આ ભરતક્ષેત્ર ઉપર પોતાનુ એકજ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે પછી ખીન્ન છ જિનેશ્વરોના અંતરમાં પણ એટલે શતિનાયના અંતર સુધી એવી રીતનુ આતરે આતરે મિથ્યાત્વ પ્રવર્ત્યું અને તીર્થોને ઉચ્છેદ થવાથી તે મમયમા મિથ્યાદષ્ટિએનો અસ્ખપિત પ્રચાર થયો.

[ત્રિપણ્ડિતશામપુરુષચરિત્ર શુન્દરાતી ભાષાતઃ ૫ ૭૮]

(૫) પદ્મચરિત્ર.

શ્રી ઋષભદેવે ગામ નગરાદિ વસતી તેમની રક્ષા માટે જે વર્ગ ચેાજ્યો તે ક્ષત્રિય નામે પ્રસિદ્ધ થયો વ્યાપાર, ખેતી, પશુપાલન આદિ કરનારો વર્ગ તે વૈષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. અને જેઓ ખીન્નની આજ્ઞા ઉપવનતઃ તથા નીચકર્મગત દત્તા તે મદવર્ગમાં ગણાયા એના અનેક બેરો દત્તા

[૧૧૧ થી ૧૧૬ ૫ ૧૨]

વગેરેમાં ધણી યજ્ઞો કરાવ્યા, થોડે થોડે તેનો મત પ્રસરતાં તેણે રાજસૂયાદિક યજ્ઞો પણ કરાવ્યા, અને તે અસુરે યજ્ઞના કરનારાઓને યજ્ઞમાં હોમેલા પ્રાણી કે રાજ્ય વગેરેને વિમાન પર રહેલા બતાવ્યા તેથી પ્રતીતિ આવતાં તે પર્વતના મતમાં રહીને લોકો પ્રાણિ-હિંસાત્મક યજ્ઞો નિઃશંકપણે કરવા લાગ્યા.

આ બધું જોઈને મેં દિવાકર નામના એક વિદ્યાધરને કહ્યું કે “આ યજ્ઞોમાંથી બધા પશુઓને તારે હરી લેવા’ એટલે માફ વચન માનીને તે યજ્ઞમાંથી પશુઓનું હરણ કરવા લાગ્યો. તે પેલા પરમાધાર્મિક અસુરના બહુવામાં આવ્યું, જેથી તેની વિદ્યાનો ધ્રાત કરવાને તે મહાકાલે યજ્ઞમાં ઝડપલ દેવની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવા માંડી. એટલે તે દિવાકર-ખેચર વિરામ પામી ગયો. પછી હું ઉપાયક્ષીણુ યવાથી સાંત યજ્ઞને બીજાં આલ્યો ગયો. પછી તે અસુરે માયાથી યજ્ઞમાં તત્કાલ સુલસા સહિત સગરરાજને અગ્નિમાં હોમી દીધો. પછી તે મહાકાળ અસુર કૃતાર્થ યજ્ઞને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

આ પ્રમાણે પાપના પર્વતરૂપ તે પર્વત યજ્ઞ યાગિક બ્રાહ્મણોએ હિંસાત્મક યજ્ઞો પ્રવર્તાવ્યા છે, તે તમારે અટકાવવા યોગ્ય છે” આવાં નારદનાં ‘વચન અંગીકાર’ કરી સત્કારપૂર્વક તેને વિદાય કરીને રાવણે મરુતરાજને ક્ષમા આપી.

[ગૂજરાતી બાબાંતર પર્વ ૭, સર્ગ, ૨૭ પૃ. ૨૭ થી ૩૪]

[૪] ઉત્તરપુરાણ

મહાકાળ નામના અસુરે હિંસાપ્રધાન વેદો રચ્યા. તે વડે તેણે પર્વતનામક એક બ્રાહ્મણદ્વારા હિંસક યજ્ઞો પ્રવર્તાવ્યા. અને તેમ કરી તે અસુરે પોતાના પૂર્વ શત્રુ, સગર નરપતિ અને તેની રાણી સુલસાને હિંસામાર્ગે દોરી નરકમાં પહોંચાડ્યા. પર્વત એ નારદનો એક વખતનો સહાધ્યાયી અને પાછળથી અજ શબ્દના અર્થ વિષે મતભેદ ઉડતાં બની ગયેલ શત્રુ. અજ શબ્દનો અર્થ બકરો યજ્ઞના પ્રસંગમાં લેવો એ પક્ષ પર્વતનો અને તેનો અર્થ ત્રણ વર્ષનું જૂનું ન હોય તેનું ધાન્ય એટલો લેવો એ પક્ષ નારદનો. બન્નેને ફેસલો આપનાર સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલ વસુ, અને પર્વતના પક્ષમાં ખોટો સુકષ્મ આપવાથી આસન સાથે વસતું નીચે ગળડી પડ્યું, અને નરકમાં જવું આટલી વસ્તુ ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર અને ઉત્તરપુરાણમાં સમાન છે. આ કથાવસ્તુના અંદરના પ્રસંગોમાં અને વર્ણનોમાં તે બન્ને ગ્રંથોમાં અલગત ફેર છે પણ વક્તવ્યમાં કશો જ ફેર નથી.

[પર્વ ૬૭ શ્લોક ૧૫૭ થી ૪૬૧ સુધી]

[૫] પદ્મપુરાણ

અજ શબ્દના અર્થ વિષે નારદ તથા પર્વતનો વિવાદ તથા વસુએ આપેલો પર્વતના પક્ષમાં ફેસલો અને ત્યારથી હિંસાત્મક યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ યજ્ઞ છે એ મુદ્દો રવિષેષ કૃત પદ્મપુરાણમાં પણ છે. એમાં વક્તા ગૌતમ અને શ્રોતા શ્રેણિક રાજ્ય છે. મુદ્દો એક જ હોવા છતાં બીજા પ્રાસંગિક વાતો અને અર્થઘટના થોડી ઘણી ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર અને ઉત્તરપુરાણથી જુદી પડે છે.

પદ્મપુરાણ દેવલત્તરામજીકૃત દિવ્દી અનુવાદ પૃ. ૧૫૭ થી આગળ.

ભગવાનના વર્ણનમાં-તે ઋષભદેવ ગંગાને દિમાપલ ધારણ કરે તેમ કહેમાં હાર કહેમાં કટિસુત્ર અને ખભે યજ્ઞોપવીત (જનોઘ) ધારણ કરતા શોભતા. (સ્થોત્ર. ૨૩૫) ભગવાને પોતે હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી ક્ષત્રિયોનું કર્મ, જમ્બાથી યાત્રા કરી જતાવી વૈશ્યનું કર્મ, અને પગથી ચાલી શ્વકર્મ જતાવ્યું. આ ત્રણ વર્ણો ઋષભદેવે બનાવ્યા. પાછળથી ભરતે શાસ્ત્રનું પડન કરાવી બ્રાહ્મણો બનાવ્યા અને દરેકનાં કર્મો વ્યવહાર વગેરે નક્કી થયાં તેથી પ્રથમની ભોગમૂર્તિ તે હવે કર્મમૂર્તિ થઈ.

[પર્વ ૧૬ સ્થો. ૨૪૨ થી ૨૪૯]

ગૌતમે કહ્યું હે ઔષ્ણિક ! હું અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ કહું છું. વૃં સાંભળ. ભરત દિગ્વિજય કરી પાછો ક્યો ત્યારે તેને વિચાર થયો કે આ બધું મન જોઈ મહામહા યજ્ઞમાં વાપરી વિશ્વને સંતુષ્ટ કરું. મુનિઓ તો નિઃસ્વહ છે. શ્વહરથોમાં જે દાન, માન યોગ્ય હોય તેનો જ સત્કાર કરવો જોઈએ. એવા યોગ્ય તો અણ્વન્તધારી શ્રાવકો જ છે. આ વિચારથી એવા શ્રાવકોની પરીક્ષા કરવા ભરતે ઉપસ્થિત રામજીને પોત પોતાના પરિવાર સાથે જુદા જુદા આવવા આમંત્ર્યા. ખીજ બાણ ભરતે પોતાના મહેલના આંગણમાં લીલી વનસ્પતિ ફળ ફુલ આદિ ફેલાવ્યા અને દરેક આમંત્રકને તે રસ્તે ઘસ મહેલમાં આવવા કહ્યું. જેઓ બનતી હતા તેઓ એ વનસ્પતિ ખુંદી બેધકક મહેલમાં ચાલ્યા ગયા પથ્થ કટલાક તો બહાર જ ઉઠા રહ્યા. ભરતે તેઓને પથ્થ અંદર આવવા કહ્યું પરંતુ તેઓએ સમિત વનસ્પતિ કચરી અંદર આવવા ના પાડી. ભરત તેઓને મતધારી બાણી ખીજે માર્ગેથી મહેલમાં લાવ્યો. અને અનેક રીતે તેઓનો સત્કાર કર્યો તેમ જ મતની નિશાની તરીકે ધનનિધિમાંથી જનોઘ સંગ્રાવી તે વડે તેઓને ચિહ્નિત કર્યા. કાઠને એક સૂત્ર, કાઠને એ એમ અગીયાર સુધી સુતરના તાંતણા પહેરાવ્યા. જેને એક પ્રતિમા^{૧૧} હતી તેને એક, જેને એ હતી તેને એ, એ રીતે જેને ૧૧ પ્રતિમા હતી તેને ૧૧ સૂત્રથી ચિહ્નિત કર્યા. દરેક મતધારીઓનો આદર કર્યો અને અવતીઓને બહાર કર્યા. મતધારીઓ સત્કાર મળવાથી પોત પોતાના મતમાં વધારે સ્થિર થયા અને લોકો પથ્થ તેઓનો આદર સત્કાર કરવા લાગ્યા. ભરતે ઉપાસકાધ્યયન નામના સાતમા અંગ શાસ્ત્રમાંથી તે મતીઓને ધનવા (પૂજ) વાર્તા, દત્તિ,^{૧૨} સ્વાધ્યાય, સંયમ અને તપનો સવિસ્તાર ઉપદેશ આપ્યો. એમાં તેણે અનેક ભર્તના જોઈ મનો, દાનના પ્રકારો વગેરે સમજાવ્યા અને છેવટે જણાવ્યું કે જે ભતિ (જન્મ) થી દિગ્ગ હોય પથ્થ તપ અને શ્રુતના સંસ્કાર ન મેળવે તે નામનો જ દિગ્ગ કહેવાય. તપ અને શ્રુતના સંસ્કાર મેળવનાર ભતિદિગ્ગ એ જ ખરો દિગ્ગ અને છે.

+ સરખાવો પુસ્તકયુક્ત મં. ૧૦. સુ. ૯૦, ઋ. ૧૨ 'બાહુને રાજન્ય કર્યા, ઊઠને વૈશ્ય કર્યા, અને પગમાંથી શ્વ જન્મ્યો.' સં

૧૧. પ્રતિમા એટલે એક પ્રકારના અભિમહો-નિયમો. એવા નિયમો અગીયાર છે. જે ખાસ શ્રાવકો માટે છે. પહેલી પ્રતિમા એક માસની, બીજી બે માસની એમ વધતાં અગી-આગળી અગીયાર માસની હોય છે. દરેક પ્રતિમામાં કિન્નરિન્ન શુભા કેળવવાના હોય છે.

[જુઓ ઉપાસકપદરાજા-પૃ ૧૬.]

૧૨. દાન આપતાં એકવારે એક સાથે જેટલું આપવામાં આવે તે એક દત્તિ, એમ બીજવાર જેટલું એક જ માથે અપાય તે બીજી દત્તિ.

હિંસા હોવી ન જોઈએ. પ્રથમના ઋષિઓએ એ બાબત કહ્યું છે કે “કરોડો ઋષિઓ તપથી સ્વર્ગ પામ્યાં છે. અનેક તપોધનો ઉંછટ્તિ, ક્ષણ, મૂળ, શાક અને જલપાત્ર સ્વીકારીને સ્વર્ગે ગયા છે. અદ્રોહ, અલોભ, દમ, ભૂતદયા શમ, અહમ્ય, તપ, શૌચ, કઠણ, ક્ષમા, ધૃતિ એ સનાતનધર્મનું ઉંડું મૂળ છે. યજ્ઞ એ દ્રવ્ય અને મંત્રાત્મક છે. તપ એ સમતારૂપ છે. મનુષ્ય યજ્ઞથી દેવાને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તપથી વિરાટપણું મેળવે છે. કર્મસંન્યાસથી અલ્પપ્રાપ્તિ થાય છે. વૈરાગ્યથી પ્રકૃતિલય અને જ્ઞાનથી કૈવલ્ય મળે છે. આ પાંચ વ્રતિઓ [પ્રાપ્તિ માર્ગો છે].” આ રીતે યજ્ઞની પ્રવૃત્તિની બાબત દેવો અને ઋષિઓનો વિવાદ પહેલાં સ્વાયંભુવ સર્ગમાં થયેલો ત્યારે તે ઋષિઓ વસુના વાક્યોનો આદર કર્યા સિવાય જ પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા. અલ્પ, ક્ષત્ર આદિ અનેક તપઃસિદ્ધો સાંભળવામાં આવે છે. પ્રિયવ્રત, ઉત્તાનપાદ, ધ્રુવ, મેધાતિથિ, વસુ, સુધામા, વિરભ, શંખપાદ, રાજસુ, પ્રાચીનપર્હિ, પર્જન્ય, હવિષ્મનિ અને બીજા અનેક રાજાઓ તપ દ્વારા સ્વર્ગે ગયા છે. રાજાઓ જ તપ વડે ઋષિ યજ્ઞ રાજર્ષિ કહેવાયા છે. માટે દરેક રીતે જોતાં યજ્ઞથી તપ જ ચઢી જાય છે. આ રીતે સ્વાયંભુવ સૃષ્ટિમાં યજ્ઞપ્રવૃત્તિ યજ્ઞ ત્યારથી દરેક યુગો સાથે આ યજ્ઞ ચાલુ થયો છે.

[મન્વન્તરાનુક્રમ-દેવર્ષિ સંવાદ નામક અધ્યાય ૧૪૩, પૃ. ૨૭૦]

અન્યમતિઓનો સગ ત્યાગના માટે ભગતનો ઉપદેશ

એ વાત ગાજસલામા ઉપરિચિત થએન જ્યાં મુખ્ય ક્ષત્રિયોને તેઓનો ધર્મ મુમ-
ન્દવતા ભરતે ક્યુ કે તમે પોતે જ ઉચ્ચ વસ્ત્રમાં ઉત્પત્ત થયા હો તેથી તમારે અન્યમત-
વાળાઓ ઉપર શ્રદ્ધા ગંધી તેઓ પામેથી મેઝ [પૂત્ર આદિમા વધેલા ચોખા] અને
સ્નાનોદ્ધ [અભિષેકનું પાણી] ન લેવા, કારણ કે તેથી તમારી મહત્તા ધટે અને બીજા
પણુ દોષો દાખત થાય અન્યમતવાળાઓને નમ્રતા પ્રવામા મોગ્ધ સચવાતી નથી.
કદાચ કોઈ દેખી હોય તો એ સ્નાનોદ્ધ આદિ દ્વારા વિષપ્રયોગ, વધીકરણ આદિ કરીને
તમને નષ્ટ કરે તેથી નામતવાળાઓ પામેથી મેઝ, આર્શવાદ, શાંતિવચન,
શાંતિમત્ર અને પુણ્યાહવાચન એ ક્યુ લેવું કે ગરવ નહિ.

આ વાત નહિ માને તેઓ નીચકુળમા જન્મે પગલું જિનેશ્વર પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી
તેઓના સ્નાનોદ્ધ, ચણુ પુષ્પ આદિના સ્વીકાર પ્રવામા મોગ્ધ વાધો નથી હલકુ તેથી
અનેક લાભો છે તેથી રીતે પ્રથમ આહણુ હોય કે વૈશ્ય પણુ જો તે મુનિ થાય તો તેઓની
શ્રેષ્ઠ આદિ લેવામા કદી અડચણ નથી કારણ મુનિ થયો એટલે ગુણથી ક્ષત્રિય અને
ક્ષત્રિય એટલે સમ્માનીય, સન્માનીયની વસ્તુ સ્વીકારવામા હોય નથી ભગત કહે છે કે
રામજો આ પ્રમાણે નહિ વર્તે તો અન્યમતવાળાઓ [આહણુ] મિથ્યાપુગણનો
ઉપદેશ કરી તેઓને હાડી લેશે

[પર્વ ૪૨ પૃ ૧૪૮૫ થી આગળ]

જૈન અગ્નિહોત્રનો ઉપદેશ-ભગવાનના નિર્વાણોત્સવ પછી ઈશ અને દેવોએ શ્રાવક
બ્રહ્મચારીઓને ઉપદેશ આપતા ક્યુ કે તમારામાથી જેઓ ઉપાસમાખ્યવનનામક સાતમા
અગ્નના અભ્યાસી હોય અને સાતમી, આઠમી, નવમી, દસમી તેમ જ અગ્નીવાગમી પ્રતિમા
ના ધારક હોય તેઓએ ગાર્હપત્ય, પરમાહવનીયક અને દક્ષિણાગ્નિ નામના ત્રણ કુંડો કરી
તેમા ત્રિક્ષત્ર્ય અગ્નિ સ્થાપી જિનેશ્વરી સ્થાપના કરી પૂજા કરવી તેથી તમે આદરસહકાર
પામી અતિથિપદ પામશે

[પર્વ ૪૭ શ્લોક ૩૫૦ થી ૩૫૩ પૃ. ૧૭૫૮]

૨

યજ્ઞમા દિસાની પ્રવૃત્તિ અને તેના પ્રતિષાદક વેદોની ઉત્પત્તિ

વૈદિકા કહે છે કે વેદ અર્ષોત્તમેય હોઈ અનાદિ હોવાથી નિર્ગોળ અને પ્રામાણિક છે
તેજ પ્રમાણમુત પ્રાનીન વેદોમા યાજ્ઞ- દિસાનું વિધાન છે આની સામે જૈનો કહે છે કે
યજ્ઞમા દિસાની પ્રવૃત્તિ પાછળથી થઈ છે, અને તેના પ્રતિષાદક વર્તમાન વેદો પણ પાછળથી
જ રચાયા છે પહેલા તો દયામય યજ્ઞ થયો અને દિસાનિધાન વિનાના આર્ષવેદો હતા
દિસાપ્રધાન અનાર્ષવેદો પાછળથી રચાએલા છે જૈનોનો આ પદ્ય સ્વેતાશ્વર દિગ્ગજ
જન્મેના ગ્રથમા છે સ્વેતાશ્વર ગ્રથોમા પદમયગ્નિ તથા ત્રિશિશ્વનામપુરુષગ્નિ મુખ્ય
છે અને દિગ્ગજ ગ્રથોમા પદ્મપુગણુ તથા ઉત્તરપુગણુ મુખ્ય છે આ ગ્રથોમાનો
પ્રસ્તુત પદ્યને લગતો દુક સાર આ છે

૧૪ આગ્રય ભારત-ચક્રવર્તી કૃતિ છે તે વિષે જુઓ પાછળ પૃ ૮૫ તોટ નંબર ૭.

દેમચન્દ્રે દા દહી, રાજનાં આજ્ઞાસને કાશ્મીર મોહલી ત્યાંથી આઠ વ્યાકરણ મંગાવ્યાં, મેરુતુંગ* લખે છે કે બહુ દેશથી અદાર વ્યાકરણ તબ્દ પડિતો સાથે મંગાવ્યાં.

વ્યાકરણાન્યપૈર્ વર્તન્તે પુસ્તકાનિ ચ ॥ ૮૬ ॥

આનાયયતુ કાશ્મીરદેશાચ્ચાનિ સ્વમાનુપૈઃ ।

મહારાજ યથા સન્યક્ શબ્દશાસ્ત્રે પ્રતન્યતે ॥ ૮૭ ॥

અને એ સર્વતું દોહન કરીને એક વર્ષમાં સવાસાખ્યોદ્ગ્રમાણુ સિદ્ધહેમ તામરું પંચાંગસંપૂર્ણ નવીન વ્યાકરણ રચ્યું+

શ્રીહેમસૂરયોઽપ્યવાલોક્ય વ્યાકરણવ્રજમ ।

શાસ્ત્રં ચકુર્નવં શ્રીમત્સિદ્ધહેમાચ્યમદ્યુતમ્ ॥ ૯૬ ॥

તે વ્યાકરણને રાજના પદ્મદત્તી ઉપર મૂક્યું, એના ઉપર છત્રચામર ધરાવ્યાં, અને રાજસભામાં આણ્યું. ત્યાં રાજાએ એની પૂજા કરી અને એને પેતાના સરસ્વતીકાશમાં પધરાવ્યું.

રાજવાદ્યકુસ્મિકુસ્મ્ને તત્પુસ્તકમારોપ્ય સિતાતપયારણે ધ્રિયમાણે ધામર પ્રાદિનીચામરયુગ્મયોઽયમાનં નૃપસભામાનીય પ્રાજ્યધર્મપૂજાપૂર્વે સ્વસરસ્યતી* કોશે સ્થાપિતમ્ । મે૦ ।

પદ્મી રાજની આસાથી ધીજા* વ્યાકરણને રથાને એજ વ્યાકરણ સર્વત્ર ચાલવાં મંડ્યું.

તતો રાજાશયાન્યાનિ વ્યાકરણાન્યપદાય તદ્દિમન્નેય વ્યાકરણે સર્વપ્રાધીયમાનિ...। મે૦ ।

બિનમંડનગણિએ કુમારપાલપ્રગન્ધમાં એક વિશેષ વાત આપી છે કે, આજેસોએ રાજાને કહ્યું, 'મહારાજ, આ વ્યાકરણ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ તેની પરીક્ષા કર્યો વિના એને રાજના સરસ્વતીકાશમાં રાખવું ચેત્તપ નહિ અને પરીક્ષા તો જ થાય, કે ને એને કાશ્મીર સર્ધ જઈને ત્યાં સરસ્વતીની મૂર્તિ આગળ પાણીનો કુંડ છે એમાં એને નાંખીએ. કુંડમાંથી ભાંજણા વિના જલાર આવે તો શુદ્ધ જણવું.' આથી કુંડાકુશ થઈને રાજાએ વ્યાકરણ કાશ્મીર મોકલ્યું, ત્યાં ને યદી એને કુંડમાં રાખ્યું, પણ કાક જ નીકળ્યું ! એટલે રાજાએ સાતઠાસળ પાણીને ૩૦૦ લદિયા પાસે ૩ વર્ષ મૂકી દેમચન્દ્રના વ્યાકરણની પ્રતિએ લખાવી અને ૧૮ દેશોમાં મોકલી. વિદ્યાધાગ કાશ્મીરમાં વીસ પ્રતિ મોકલી.

* યદુદેશોચ્ચોઽષ્ટાદશ વ્યાકરણાનિ તદ્દેદિમિ પચ્ઠિતઃ સદ્ સમાનીયા પિતાનિ ગુરુભ્યઃ । લીઃસાશાખ, ૧૪-૮૨, લુબે.

+ સર્વવ્યાકરણાન્યપમાદય મારં ચ મમાશય કીર્તિદ્રહેમાગિધાનં વ્યાકરણં સપાદિતસમન્વયમાનં મંચત્તરેણ રચયોપચક્ર । મેરુતુંગઃ ।

પર્વતના પદ્મમાં ચૂકદો આપતાં અજ શબ્દનો બકરો અર્થ ગુરુએ કહેલ છે એમ જણાવ્યું. વસના સત્યભંગથી કુપિત યજ્ઞેલા દેવોએ તેનું આસન તોડી પાડ્યું. વસ ગળડી પડ્યો ને મરી નરકમાં ગયો. પર્વત લોકતિરસ્કારથી ખિન્ન થઇ નગર ખંદાર ચાલ્યો ગયો જ્યાં તેને મહાકાલ નામના અસુરે પોતાના પદ્મમાં લીધો.

રાવણે પુછ્યું કે 'એ મહાકાલ અસુર કણુ ?' તેના ઉત્તરમાં નારદે ક્યું કે એક મધુષિંગ નામનો રાજકુમાર હતો જે પોતાને વરવા ઇચ્છનાર સુલસા નામક રાજકુમારીને વચ્ચેથી જ પરણી જનાર સગર નામક કોઇ ખીજા રાજાના છળ બળથી ઉદાસ થઇ જંગલમાં ચાલ્યો ગયેલો અને ત્યાં અજ્ઞાનમય તપ કરી છેવટે મરી અસુર દેવાના સ્વામી તરીકે ઉત્પન્ન થયો. એ જ મહાકાલ.

આ મહાકાલ પૂર્વ જન્મના શત્રુ સગર આદિ રાજાઓને તેઓના કૃત્યો બદલે આપવાના વિચારથી ફરતો હતો તેવામાં તેને પર્વત મળ્યો. આ તકનો લાભ લેવા તેણે બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી પર્વતને કહ્યું: "હું તારા પિતા ક્ષીર કંદબકનો મિત્ર છું. માફ નામ શાંડિલ છે. અમે બન્ને એક જ ઉપાધ્યાય પાસે બેસેલા, નારદ વગેરેએ તારું અપમાન કરેલું જણી હું આદિ આવ્યો છું. હું મત્રાથી વિશ્વને મોહિત કરીને તારા પસંતી પૂર્તિ કર્યા કરીશ." આ પ્રમાણે કહી તે અસુરે પર્વતની સાથે રહી દુર્ગતિમાં પાડવાને માટે ધણી લોકોને કુધર્મમાં મોહિત કરી દીધા. લોકોમાં સર્વ ઠેકાણે વ્યાધિ અને જૂત વગેરેના દોષો ઉત્પન્ન કરી પર્વતના મતને નિર્દોષ ઠરાવવા માંડ્યો. શાંડિલની આજ્ઞાથી પર્વતે રોગની શાંતિ કરવા માંડી અને લોકોને ઉપકાર કરી કરીને પોતાના મતમાં સ્થાપન કરવા માંડ્યા. સગર રાજાના નગરમાં, અંતપુરમાં અને પરિવારમાં પણ તે અસુરે દારણ રોગો વિઘ્ન્યાં. સગર રાજા પણ લોકની પ્રતીતિથી પર્વતને બજવા લાગ્યો એટલે તેણે શાંડિલની સાથે રહીને સર્વ ઠેકાણે રોગની શાંતિ કરી.

પછી શાંડિલના કહેવા પ્રમાણે પર્વતે લોકોને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે "સૌત્રામણી યજ્ઞમાં વિધિવડે સુરાપાન કરવાથી દોષ લાગતો નથી માટે તેમાં સુરાપાન કરવું, ગોસવ નામના યજ્ઞમાં અગમ્ય સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું, માતૃમેધ યજ્ઞમાં માતાનો વધ અને પિતૃમેધ યજ્ઞમાં પિતાનો વધ અંતર્વેદિમાં કરવો, તેથી દોષ લાગતો નથી. કાચબાના પૃષ્ઠ ઉપર અગ્નિ મૂકી 'જઙ્ઘકારવ્યાય સ્વાહા' એમ બોલી પ્રયત્નથી, દુત દ્રવ્ય વડે તેમાં હોમ કરવો, જે કાચબો ન મળે તો માથે ટાંકવાળા, પીળા વર્ણના, કિચારહિત અને કુર્યાનમાં અવતરેલા એવા કોઇ શુદ્ધ દિગ્ગતિ (બ્રાહ્મણાદિ) ના, જલ વડે પવિત્ર કુર્મોદાર મસ્તક ઉપર અગ્નિને પ્રદક્ષિ કરી તેમાં આદુતિ નાખવી. જે થઇ ગયેલું છે અને જે થવાનું છે તે સર્વ પુરુષ (ધર્મ) જ છે. જે અમૃતના સ્વામિ યજ્ઞેલા છે (મોક્ષે ગયેલા છે) અને જે અન્નથી નિર્વાહ કરે છે તે સર્વ ધર્મરૂપ જ છે. એવી રીતે સર્વ એક પુરુષ [ધર્મ] રૂપ જ છે; તેથી કોણ કોને મારે છે? માટે યજ્ઞમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ગ્રાણીઓની દિસા કરવી અને યજ્ઞમાં યજ્ઞમાને મર્સિતું બલણ કરવું, કારણ કે તે દેવતાના ઉદ્દેશથી કરેલું છે, અને મંત્રાદિવડે પવિત્રિત છે". આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી સગરરાજાને પોતાના મતમાં ભેગાં તેણે કુચ્છેવ

મહાલાદનપુર (પાલાણપુર)ની બે સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ

[પાલણ. ગોવિન્દજી દેસાઈ]

[૧]

[નીચલા સ્લોક દેવવિમલગણિત હીરસૌભાગ્યમ્ નામના સંસ્કૃત મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાંથી લેવાયા છે.]

તદ્દક્ષિણાર્ધે સુરગેહગર્વસર્વેકપો ગૂર્જરનીવૃદાસ્તે ।

થ્રિયેવ રન્તું પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ ચિલાસવેશ્મ ॥ ૨૩ ॥

ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમાં, જ્યાં વિષ્ણુ સંધાતે વિહાર કરવા સારું લક્ષ્મીએ વિધાત. તે વિધાસધામ ન કરાવ્યું હોય એવો દેવલોકના ગર્વને ખર્વ કરનારો ગૂર્જરદેશ છે.

અરોપદેશેષુ વિશેષિતશ્રીર્યો મહિમાનં વહતે સ્મ દેશઃ ।

આક્રાન્તદિવચક ઇવાલિલેષુ વસુન્ધરામર્તૃષુ સાર્વભૌમઃ ॥ ૨૪ ॥

સર્વ રાજ્યમાં જેમ દિગ્વિજયી અકબરી હોય તેમ સર્વ દિશાએ વ્યાપેલ અને વેશેપશોભાવાન જે દેશ દેશભાગમાં સૌન્દર્ય ધરાવે છે.

શત્રુઙ્ગયાત્રેઃ તલહટ્ટિકાયાં યદાર્પભિર્વાસયતિ સ્મ પૂર્વમ્ ।

દ્વિપન્નિવ શોણિભૃતાં વિનીતાં યસ્મિન્સદાનન્દપુરં સમસ્તિ ॥ ૨૬ ॥

કન્દે અયોધ્યા વસાવી તેમ, શત્રુન્ગય પર્વતની તળેટીમાં જે ભરતે પૂર્વે વસાવ્યું હતું. । આનન્દપુર (બૃહનગર, વડનગર) જે દેશમાં આવેલું છે.

યત્તુક્તારક્ષગિરૌ ગિરીશૈલોપમે કોટિશિલા સમસ્તિ ।

સ્વયંવરોર્ચીવ શિવામ્બુજાસીપાણિગ્રહે કોટિમુનીશ્વરાણામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે દેશમાં કિલાસ જેવા તારંગા નામે ઉંચા પર્વત ઉપર, કરોડો મુનિ ત્યાં સિદ્ધિ પામ્યા એવી કોટિશિલા છે.

યત્પર્વતે કલ્પિતસપ્તમૃમી રાજર્ષિનાકાર્યત જૈનગેહઃ ।

ઈવાધિરોહું શિવચન્દ્રશાલાં નિઃશ્રેણિકારોદ્ધનસપ્તકાક્ષા ॥ ૨૮ ॥

મુક્તિદેપ અગાધી ઉપર મહાવાની જ્યાં નીચરણી ન હોય એવું સાત બોંવાણું જૈન મંદિર જે પર્વત ઉપર રાજર્ષિ કુમારપાતે અધ્યાત્મ.

અને તેમાં દાથીના લાંછનવાળા અજિતનાથ ભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપી. (૨૯)

ચૈત્યેન ચૃદામણિનેવ ગ્રીર્ષ વિમૂપ્ય રાજર્ષિરમુપ્ય શૃદ્ધમ્ ।

સિદ્ધાચલસ્યેવ મુમદ્ગલામૃસ્તીર્યત્વમુર્ચ્યા પ્રથયાંચકાર ॥ ૩૦ ॥

[ઘ] પદ્મપુરાણમાંનું બધું પ્રસ્તુત વર્ણન જરાબર પઠિતચરિયને મળતું છે. એ બન્નેની કલ્પના, શબ્દસામ્ય વગેરે બહુ મળતું છે. એ બન્નેને ત્રયોમાં પર્વત પોતે જ હિંસાત્મક યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પદ્મપુરાણમાં પર્વત તે જ જન્મમાં હિંસકપદ્મમાર્ગ પ્રવર્તાવે છે. અને પઠિતચરિયમાં તે મરણ પામી રાક્ષસ થઈ પૂર્વજન્મના શત્રુ નારદનો બદલો લેવા હિંસકયજ્ઞ પ્રવર્તાવે છે. આ બન્ને ત્રયોમાં મહાકાલ અસુરે પર્વત દ્વારા યજ્ઞ-વિધિ પ્રવર્તાવ્યાની વાત નથી જોવી કે ઉત્તરપુરાણ અને ત્રિપરિશિષ્ણાકાપુરુષ ચરિત્રમાં છે.

[પઠિતચરિય એકાદશક. ગા. ૧ થી સર ૫. ૬૨ થી.]

[ઙ] મત્સ્યપુરાણ

ઉપર્યુક્ત જૈન વર્ણનનું મુખ્ય વસ્તુ નારદ અને પર્વતનો યજ્ઞમાં અહિંસા યા હિંસા વિષે વિવાદ તથા તેમાં વસુનું વચ્ચે પડવું, અને તેનું પર્વતના પદ્મપાત્રી થવું એ છે. આજ વસ્તુ મત્સ્યપુરાણમાં છે એમાં કશું નારદ અને પર્વતને રથાને ત્રણિ અને ઈંદ્ર છે. બાકી બધો પ્રભંગ એક સરખો છે. મત્સ્યપુરાણમાંની એ વસુની કથા પ્રસ્તુત જૈનકથા સાથે સરખાવવા કુદમાં નીચે આપવામાં આવે છે. આ સરખામણીમાં છેવટે વાયક જોઈ શકશે કે જૈન ત્રયોમાં અને મત્સ્યપુરાણમાં છેવટે યાદિકહિંસાને એક સરખી રીતે અવગણવામાં આવી છે અને તપને પ્રધાનતા આપવામાં આવી છે. આટલી સમાનતા છતાં એક મહત્વનું અંતર છે અને તે એકે પ્રસ્તુત કથામાં જૈનત્રયો વેદની ઉત્પત્તિ પાછળથી થયાનું કહે છે, ત્યારે મત્સ્યપુરાણ તે બાળત ચૂપ છે. આ અંતર કાંઈ બૃહ ઐતિહાસિક તથ્ય તરફ સ્પષ્ટ બેઝ્યા વિના રહેતું નથી.

ત્રણિઓએ પૂછ્યું કે સ્વાયંભુવ સ્વર્ગમાં ત્રેતાયુગના આરંભમાં યજ્ઞ કરી રીતે પ્રવર્ત્યો એ જરાબર કહો. ઉત્તરમાં સુતે કહ્યું.

વિશ્વભુગ ઈંદ્ર યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે અનેક મહર્ષિઓ આવ્યા. તે યજ્ઞમાં અન્ય વિધિ સાથે પશુવધ થએલો જોઈ મહર્ષિઓએ ઈંદ્રને કહ્યું કે તે યજ્ઞમાં પશુવધ નવો જ સ્વીકાર્યો છે. તે પશુહિંસારૂપ અધર્મથી ધર્મનો નાશ આરંભ્યો છે; હિંસા એ ધર્મ કહેવાય નહીં. આ રીતે મુમુક્ષુઓ છતાં ઈંદ્ર કાંઈ પણ રીતે ન સમજ્યો. અને કદામદમાં આવી ગયો. મહર્ષિ અને ઈંદ્ર વચ્ચે યજ્ઞવિધિ બાળત વિવાદ થયો કે, જંગમ [ચાલતાં પ્રાણી] વડે યજ્ઞન કરવું અથવા રચાવર વડે. એ વિવાદનો અંત લાવવા ઈંદ્ર અને મહર્ષિઓ આકાશચારી વસુ પાસે પહોંચ્યા.

વસુએ બળાબળનો વિચાર કર્યો વિનાજ કહી દીધું કે યજ્ઞમાં પશુઓનું પણ યજ્ઞન થાય છે અને કૂળમૃણાદિનું પણ જે પ્રાણ યાવ-પછી તે જન્મ હોય કે રચાવર-તે વડે યજ્ઞ કરવો. યજ્ઞનો સ્વભાવ હિંસા છે એમ કું જાણ્યું. આ પ્રમાણે ઉત્તર સાંભળી મહર્ષિઓએ તે વસુને શાપ આપ્યો જેથી તે આકાશમાંથી નીચે પડી અધોગામી થયો. સુતે કહ્યું કે યજ્ઞમાં હિંસાવિધિનું સમર્થન કરવાથી વસુનો અધઃપાત થયો માટે યજ્ઞમાં

તન્નાપિ ચ સ્ફૂર્તિમિયત્યર્પૂર્વા શ્રીસ્તમ્ભને સ્તમ્ભનપાર્શ્વદેવઃ ।

વ્યર્ધ્વેસિ ધન્વન્તરિણેવ યેન કુપ્તોપતાપોઽભયદેવસૂરેઃ ॥ ૪૪ ॥

ગૂર્જરદેશમાં 'સ્તંભતીર્થ' (ખંભાત) માં સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ગિરનાર છે, જેણે નવ અંગના પ્રતિકાર અંબાદેવસુરિને કોઠ મટાડ્યો હતો.

સ્વક્ષારતાં સૂનુકલક્ષિતાં ચ માર્દુ ક્રમામ્બોજરજોમૃતેન ।

વેલાછલાયં જલધિર્દિવેલમુત્કણ્ઠિતો નન્તુમિવામ્યુપૈતિ ॥ ૪૫ ॥

જેના ચરણરંગે કરીને પોતાની ખારાસ તથા પોતાના પુત્ર ચન્દ્રનું લાંછન દૂર કરવા સારું ઉત્ક્રિષ્ટ સમુદ્ર ભરતીને મિથે જે પાર વંદના કરવા આવે છે.

સ્વયં સ્વયંભૂતનયા કિમેપા સરસ્વતી યત્ર વિભાતિ સિન્ધુઃ ॥ ૪૭ ॥

જે દેશમાં સાક્ષાત્ પ્લહાની પુત્રી સરસ્વતી નદી શોભે છે.

કપોલપાલીમૃગનાભિપત્રલતાક્ષિતૈશ્ચ દ્વિજચન્દ્રિકાક્ષૈઃ ।

ક્રોઢન્મૃગાક્ષીવદનૈર્વર્મા યા સહસ્રચન્દ્રેવ વિરશ્ચિપુત્રી ॥ ૪૮ ॥

સરસ્વતીનદીમાં શ્રીઓ નાથ છે તેમના ગાલ ઉપર કર્ણપૂરીના દાખ હતા અને તેમના દાંતમાંથી ચન્દ્ર જેવી ક્રાન્તિ ઝરતી હતી, એટલે જાણે નદીમાં સહસ્રાવધિ ચન્દ્ર કેમ ન હોય એમ લાગતું હતું.

મુક્તાલતાઙ્કેવ નિજોપકળત્રેણીભવલક્ષ્મણપક્ષિલક્ષૈઃ ।

શિઙ્ગજાનમઝીરવતીવ કૂલાનુકૂલકૂજત્કલદંસિકામિઃ ॥ ૫૧ ॥

× × × યત્ર દેશે ।

સ્વકેલિલોલાન્વરવર્ણિનીવ યુવત્રજાન્સાશ્રમતી તનોતિ ॥ ૫૩ ॥

સાગરમતીને કહિ શ્રેણીબદ્ધ સારંગ બિલા છે એટલે એણે મોતીના હારં ધારણ કર્યો લાગે છે, અને કનકદંસિકા મધુરું ગાન કરે છે એટલે જાણે પગમાં ચંપૂર પહેર્યો છે તે રણુચણુ રણુચણુ ધમકે છે.

યત્રોન્નમદ્વારિદવર્મિતાદ્વાસ્તદિલ્લવોપાત્તનિશાતશલાઃ ।

આશ્વળદેન દ્વિપતેત્ રોપાયોદ્ધુ વ્યવસ્પન્તિ વિલાસશૈલાઃ ॥ ૫૪ ॥

જે દેશના પર્વત ધન્દ્ર સાથે સુદ્ધ કરવા વાદળાંશુ કવચ પહેરીને અને વીજળીશુ શસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા રમ્યા છે.

इयत्तयानन्तमपि प्रमातुं प्रगल्भमाना इय कौतुकेन ।

शैलाः कृतव्योमप्रदावगाहा जगाद्विरे निर्जरजमार्गम् ॥ ५५ ॥

હેમચન્દ્ર તથા સિદ્ધરાજ

[વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ]

સિદ્ધરાજે માલવરાજ યશોવર્માને બાર વર્ષે દરાવીને અવંતીના પુસ્તકલંકારા અણુદિધ વાડ આપ્યો, તેમાંનું એક પુસ્તક બોઈને એણે પૂછ્યું, 'આ શું છે તે?' રાજપુરુષ કહે, 'એ બોળનું રચેલું સરસ્વતીકંઠામરણુ વ્યાકરણ છે. આવવાધીશ બોળ પંડિતશિરોમણિ હતા, એણે વ્યાકરણ, અલંકાર, તર્ક, જ્યોતિષ, વૈદ્યક, ય, અંકગણિત, ન શ્યાપતકુરો સામુદ્રિક ઇ. શાસ્ત્રોના અન્ય રચ્યા છે.'

મોજવ્યાકરણં હ્યેતચ્છદ્રશાસ્ત્રં પ્રવર્તતે ॥ ૭૫ ॥

અસૌ હિ માલવાધીશો વિદ્વદ્ધકશિરોમણિઃ ।

શબ્દાલંકારદૈવજ્ઞતર્કશાસ્ત્રાણિ નિર્મમે ॥ ૭૬ ॥

ચિકિત્સારાજસિદ્ધાન્તતત્ત્વાસ્તૂદયાનિ ચ ।

અદ્કશાકુનકાધ્યાત્મસ્વમસામુદ્રિકાન્યપિ ॥ ૭૭ ॥

ચન્દ્રમખઃ પ્રભાવકચરિતે ।

રાજ કહે, 'આપણા લંકારમા આવા શાસ્ત્ર નથી ? આખા ગૂર્જરદેશમાં કાંઈ વિદ્વાન્ ન મળે ?'

મૂપાલોઽથાવદત્તિકં નાસ્મત્કોશે શાસ્ત્રપદ્ધતિઃ ।

વિદ્વાન્ કોઽપિ કથં નાસ્તિ દેશે વિશ્વેઽપિ ગૂર્જરે ॥ ૭૯ ॥

આ વચન સાંભળતાં ત્યાં પંડિતો હતા તે સર્વેની દૃષ્ટિ હેમચન્દ્ર પ્રત્યે વળી,

સર્વે સંમૂય વિદ્વાંસો હેમચન્દ્રં વ્યલોકયન્ ।

એટલે રાજાએ હેમચન્દ્રને વિગમિ કરી, કે 'વ્યાકરણ રચીને મારો મનોરથ પૂરો. તમારા વિના બીજાથી આ નહિ બને. પરોપકારાર્થે નહું વ્યાકરણ રચો, જેથી મને યશ મળે, અને તમને ખ્યાલિ તથા પુણ્ય મળે.'

મહામયત્યા ચ રાજાઽસાવખ્યર્ચ્ય પ્રાર્થિતઃ મમુઃ ॥ ૮૦ ॥

શબ્દવ્યુત્પત્તિકૃચ્છાસ્ત્રં નિર્માયાસ્મન્મનોરથમ્ ।

પૂરયસ્વ મહર્ષે ત્વં વિના ત્વામન્ન કઃ મમુઃ ॥ ૮૧ ॥

યશો મમ તવ રચાતિઃ પુણ્યં ચ મુનિનાયક ।

વિશ્વલોકોપકારાય કુરુ વ્યાકરણં નવમ્ ॥ ૮૪ ॥

આંહી હારની સરમાં દંભ (ગુંચણી) હતો, લોકોમાં નહિ. બન્ધન માત્ર કથને જ હતું, મુનિઓને નહિ. ત્રાસ (વિધે) મંથિમાં જ હતો, બ્યવહારિયાના હૃદયમાં નહિ. કુષ (ઔષધ) ગાંધીને હાટે હતું, માણસના ચરીરમાં નહિ.

દૃશ્યેત યત્ર ધનુષો ગુણમજ્જભાવો લોકસ્ય નો ગુણવતઃ સ કદાચનાપિ ।

મારિસ્તુ શારિપુ ન ચૈવ જનેષુ સ્વદ્ગે પૂર્નાયકે ભવતિ નો દદમુષ્ટિતા તુ ॥૨૩॥

ત્યાં ગુણભંગ (ઘેરીતું કુટુંબ) ધનુષમાં જ યાતો, ગુણિજનમાં નહિ. માર સોહાંતે જ પાગતો, લોકોને નહિ. દદમુષ્ટિ [૧ ક્રણ મંથ ૨ લોભ] તલવારમાં હતી, રાજામાં નહિ.

યત્રાજ્ઞનાનયનતીક્ષ્ણકટાક્ષલક્ષાચ્છૂરા હિ વિભ્યતિ રણે ન રિપુમહારાત્ ।

લોકાઃ સૃજન્તિ કલ્લહં કલ્લહંસશુદ્ધાઃ સાર્થે વિરોધિકલિનાં સ્વજનેન નૈવ ॥૨૪॥

ત્યાં ચરપુરુષો ઓળોના નયનબાણથી ભગ પાગતા, શત્રુના ધાધી નહિ; અને હંસ જેવા શુદ્ધ લોકો કલિકાલ સાથે વદતા, સ્વજન સાથે નહિ.

યસ્મિન્નરણે વિતરણેઽપ્યુભયે પટિષ્ઠો દ્યુગોચરીભવતિ શૂરજનઃ સમગ્રઃ ।

પ્રત્યર્થિષુ પ્રસભમર્થિષુ ચાપિ શૈર્વૈસ્તૈશ્વ વર્ષતિ સહર્ષમનાઃ સંદા યઃ ॥૨૫॥

ત્યાં ૨૫માં તથા દાનમાં શર લોકો દૃષ્ટિએ મોડે છે, જે સદા શત્રુ ઉપર મન અને ગાગણ ઉપર વશ આનન્દપૂર્વક વર્ષે છે.

યસ્મિન્વસાન્ત્યવરુપા પુરુષા ઉદારા ધારાધરા અભિનવાઃ સકલોર્વરાયામ્ ।

નત્તાંદિનં વિતરણામ્ચુવિશુદ્ધવક્ત્રા વર્ષન્તિ વર્જિતમદોજિતગર્જિતા યે ॥૨૬॥

ત્યાં ક્રોધમળ હંયાના ઉદાર પુરુષો નવી ભતના મેધ જેવા વસે છે, જે દિવસ અને રાત્રી ગાળ્યા વિના વર્ષા કરે છે.

શ્રીસાર્વમન્દિરમહોન્નતશાતકુમ્ભકુમ્ભમખાભિરમિતસ્તિમિરે નિરસ્તે ।

નિત્યમકાશમવનેક્ષણતોઽન્યલોકો યસ્મિન્ સવિસ્મયમનાઃ કિલ ધોમવીતિ ॥૨૭॥

ત્યાં મંદિરોના ઉંચા મુવર્ણકુમ્ભથી અંધકાર નાશ પામતાં સદાય પ્રકાશ રહેતો બેઠતે બીજા લોકો વિસ્મય પામે છે.

યસ્મિન્નધોદ્ભવમયં ભવંતિ સ્વચક્રદ્વિટ્ચક્રજા તુ નદિ જાતુ સમાસ્તિ મીતિઃ ।

લોકે ન લોકવિમુત્તોઽપિ તુ તીર્યનેતુઃ પ્રાસાદપદ્મિક્તપુ સદા વરિવાચિં દણ્ઢઃ ॥૨૮॥

ત્યાં ભય કેવળ પાપનું જ લાગતું, સ્વચક્ર પરચક્રનું નહિ. દંડ રાજનીતિ નહોતો, પણ તીર્થકરના મન્દિરોની પકિતઓ ઉપર જ રહેતો.

યસ્મિન્પુરે મુરગુર્લુર્ધ્વારદુષ્પવૈદુષ્પલક્ષગજુપો વિદુપો નિરીક્ષ્ય ।

કિં શિક્ષિતું તદધિકાઃ કિલ હ્યવિદ્યા અગ્રાપિ ન ત્યજતિ મૃજુલલેખશાલામ્ ॥૨૯॥

આંહીના નિર્દોષવિદ્યાવાન પકિતને ભેદને મદાશુદ્ધિયાળી બૃદ્ધરૂપિત પણ તેમનાથી અધિક વિદ્યા શીખવા છુટતા બળે ન દોષ તેમ દુષ્ટ મુદર લેખશાળા [૧ દેવલોક ૨ લેદશાળ, લેશાળ, લીશાળ, નીશાળ] છેડતા નતિય.

काश्मीरदेशे वाङ्मोमूर्ते पुरःस्थितजलकुण्डाद्यपविलग्नं निर्गच्छति तदा
ज्ञायते शुद्धमिदम् । ...तत्रत्यनृपविद्वत्समक्षं कुण्डमध्ये मुक्तो घटिका-
क्षयमविलग्न एव निर्गतश्च ।...ततो राज्ञा विस्मितदृष्टद्वयेन लेखकशतत्रयं
मेलयित्वा वर्षत्रयं यावत् श्रीहेमचन्द्रव्याकरणप्रतयो लेखिता *अष्टादशदेशेषु च
प्रदिताश्च । ततो राजाज्ञया सर्वं कोपि पठति पाठयति च ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु लाटकणाटकुङ्गणे ।

महाराष्ट्रसुराष्ट्रसु वस्ते कच्छे च मालवे ॥ १०६ ॥

सिन्धुसौवीरनेपाले पारसीकसुरण्डके ।

गङ्गापारे हरिद्वारे काशिवेदिगयासु च ॥ १०७ ॥

कुश्क्षेत्रे कान्यकुब्जे गौडश्रीकामरूपयोः ।

सपादलक्षवज्जालंधरे च खसमध्यतः ॥ १०८ ॥

सिंहलेश्च महाबोधे वीडे मालवकौशिके ।

इत्यादिविभूतदेशेषु शास्त्रं व्यस्तार्यत स्फुटम् ॥ १०९ ॥

अस्य सोपनिबन्धानां पुस्तकानां च विंशतिः ।

माहीमन्त नृपेन्द्रण काश्मीरेषु महादरात् ॥ ११० ॥

, अेक अेक प्रत विद्यार्थिगोत्रे भेट आपी, अने आ व्याकरण लक्ष्मी शिखरे अने
कच्छ, कुङ्ग, सुभासन, छत्र छ. आप्यां .

मल्लिकार्जुनदीयन्ताध्यैतृणामुद्यमस्तुशाम् ॥ १०५ ॥

राजा च तत्र निर्व्यूढान्कङ्गणैः समभूषयत् ॥ ११४ ॥

निष्पन्ना अत्र शास्त्रे च दुर्लभस्वर्णभूषणैः ।

सुखासनातपत्रैश्च ते भूपालेन योजिताः ॥ ११५ ॥

*कणाटि गूर्जरे लाटि सौराष्ट्रे कच्छसैन्ये ।

उच्चायां धेय भन्नेर्या मारवे मालवे तथा ॥ १ ॥

कौशिके च तथा राष्ट्रे वीरे जाटन्धरे पुनः ।

पाञ्चाले लक्ष्मिवादे क्षीपे काशीतटे पुन ॥ २ ॥

અંકબરના સમયનો એક શિલાલેખ

[શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા]

અમરેલીની દક્ષિણ દિશાએ કતોહપુર ગામ તરફ, રેલ્વેના પુલની પેલી બાજુ, નદીના કીનારા નજીકની, એક વિશાળ શિલાના ગર્ભમાં કોતરેલો એક લેખ મળી આવ્યો છે. તેની બાયા ગૂંજરાતી અને લીપી બાળબોધ છે; અને લંબાઈ ૩૫૫ કુટ, પહોળાઈ ૨ કુટ, અને ઊંચાઈ ૧૫ કુટ છે. અક્ષરો વીરોક મણી કાળમીઠ મદાન શિલામાં કોરી કાઢેલા હોવાથી, આજ વરસો પસાર થયા છતાં અક્ષત છે. એકાદ લીટી સિવાય બધું સુવાંચ્ય છે. લેખની મિતિ સંવત ૧૬૫૦ ના બાદરવા સુદ ૧૩ ની છે.

લેખનો મઝકુર જોતાં અને તે વખતના કાળ અને રાજ્યનો વિચાર કરતાં, તથા અંદર લખાયેલા અધિકારીનાં નામ જોતાં અંકબર બાદશાહની રાજ્યસત્તાના સમયનો એ શિલાલેખ છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય. વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એ કહી શકાય કે સત્ય હોવાનું જણાઈ આવે છે. તેમાં નીચે મુજબ કોતરાયું છે:—

- (૧) સંવત ૧૬૬૦ વરષે માદરવા સુદ ૨૩
- (૨) દને શ્રી દીવાનપનશ્રી નવરંગપન દવા—
- (૩) લે પ્રગણે અમરેલી મીરશી મહમદ
- (૪) દસત આદિસન નવાપુરાના માદજન
- (૫) સમત જોગ જત તમોનિ ચિટ માપ છે
- (૬)હર મદે તિને
- (૭) ગણેદેગાઠ

અમરેલીના નવાપુરાના મહાજનની વેઠ માફ કરવા સંબંધનો આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ

૧. અપ્રસિદ્ધ “અમરેલી” નામના પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ.

૨. જાહિરાત.

૩. ‘સમસ્ત’ શબ્દને બદલે.

૪. ‘માફ’ શબ્દને બદલે.

૫. ૭ઠી લીટીમાં આ શબ્દો પુરા બેસતા નથી.

૬ “બાવનગર પ્રાચીન શોધસંચય” (પૃ. ૪૩ નં. ૧૭૪) માં આ શિલાલેખનો સાર આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે:—“દિવાનખાનશી નવરંગખાનને તાજે અમરેલીના નવાપુરાના મહાજનનો વેરા માફ કર્યા બાજત” આ લેખની સાલ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ૧૭૫૦ ની લખાયેલી છે, પણ તે મુદ્દાદાય લાગે છે. જો ૧૭૫૦ હોય તો તે વખતમાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના અરસામાં મુસલમાની સત્તા કાઢવાવાળાં પ્રસરી ન હતી. રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં સંવત ૧૬૫૦ ની સાત નોંધાયેલી છે, અને મૂળ શિલાલેખમાં પણ ૧૬૫૦ ૨૫૯ છે.

જેમ ભરતે શત્રુજયની ખ્યાતિ ફેલાવી તેમ કુમારપાલે તારણગિરિના મસ્તક ઉપર ચૂડામણિ સમાન મન્દિરે કરીને એને શોભાવીને એનો મહિમા વધાર્યો.

દેશે પુનસ્તત્ર સમસ્તિ શક્તેશ્વરોઽન્તિકસ્યાયુકનાગનાયઃ ।

ધાત્રા ધરિત્ર્યાં જગદિદ્વસિદ્ધચૈ મેરોરિવાદાય સુરદ્વરુપઃ ॥ ૩૧ ॥

જગતના લોકોની ઇષ્ટસિદ્ધિને અર્થે જલ્દે વિધાતાએ મેરુ ઉપરથી આણીને કલ્પતરુ ન રોપ્યો હોય એવા, તાગતાય ધરણેન્દ્ર જેવી સેવામાં છે એવા શખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ગૂર્જરદેશમાં બિરાજે છે.

આ પ્રતિમા પ્રથમ નમિવિનમિએ અને પચ્છી ઇન્દ્રે પૂજા હતી. (૩૨)

ઇન્દ્રે દૈવત (ગિરનાર) પર્વતના કંચનબલાનક શિખર ઉપર એ પ્રતિમાને સ્થાપી, તેને પોતાના વિમાનમાં લઈ જઈને યુમુક્ત સૂર્યચન્દ્રે પૂજા. (૩૩)

સૂર્યચન્દ્રે પશુ ગિરનાર (ઉત્તરચન્દ્ર) ઉપર એ પ્રતિમા સ્થાપી, ત્યાંથી નાગેન્દ્ર પોતાને ધેર પૂજા અર્થે લઈ ગયો. (૩૪)

નેમિનાથના વચનથી નારાયણે અક્રમ (નણ્ય ઉપવાસ) કરીને નાગેન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યો અને એ પ્રતિમા આણી. (૩૫)

જેમ સૂર્યે બાણુ કવિનો કુષ્ઠ રોગ મટાડ્યો હતો તેમ એ પ્રતિમાએ પ્રતિવાસદેવ જરાસન્ધની મેલી વિદ્યાથી બાદવોને આવેલી વૃદ્ધાવસ્થા નબળુના પાણી વડે ટાળી. (૩૬)

ત્યાં પોતાની સેનાના રક્ષણ અર્થે નેમિનાથે શખ પૂર્યો હતો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે શંખપુર નગર વસાવ્યું. (૩૭)

જલ્દે પૃથ્વી ઉપર ઇન્દ્રપ્રાસાદ ન હોય એવું મેરુ જટલું હિંચું મંદિર બધાવીને નારાયણે તેમાં એ પ્રતિમા સ્થાપી. (૩૮)

સન્નજન-મન્ત્રીએ ફેલાસ જેવું સુન્દર મંદિર નિર્માણ કરી એમાં એ પ્રતિમા સ્થાપી તથા એને પ્રતાપે સર્વ સિદ્ધિ પામ્યો. (૩૯)

[દીકામાં પૂર્વાચાર્યરચિત નીચલો શ્લોક આપ્યો છે :]

૫ ૮ ૧૧

શ્રીવિક્રમાન્મન્મયવાણમેભ્યહેતાતુલ્યે સમયે વ્યતીતે ।

ત્વં શ્રેષ્ઠિના સજ્જનનામકેન નિયેશિતઃ સર્વસમૃદ્ધિદોઽમ્ભુઃ ॥]

અંબ્રપૂર (ઝિંબ્રવાડા) ના સૂર્યનારાયણ પાસેથી ન 'મંથુ' એવું કામદેવ જેવું રૂપ એની પાસેથી કુર્જનશલ્ય રાગ પામ્યો એટલે એનું મંદિર ચણાવ્યું. (૪૦)

[દીકામાં પૂર્વાચાર્યપ્રણીત આ સ્તુતિઅર્ચ દીધું છે :]

ક્ષત્ર્વપુરે સૂર્યપુરોઽનવાપ્તં ત્વચોયિગમ્યાદ્મનનદ્વરુપમ્ ।

અવીકરહર્જનશલ્યમૂષો વિમાનતુલ્યં તવ દેવચૈત્યમ્ ॥] .

એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે અત્રે અકબરનું રાજ્ય હતું. અહીં અકબરના સિકાઓ પણ ઉપલબ્ધ થયા છે. ઉપરાંત અકબરના સમયના નાણીતા ઇતિહાસગ્રંથ આપને અકબરીમાં સોરઠ સરકારના વર્ણનમાં સોરઠની ઉત્પન્ન ૧,૭૮૪,૧૬૦ દામની ગણાવી છે. એટલે મોગલાઈ અમલમાં અમરેલી મહાલનું ઉત્પન્ન ૪૪,૬૦૪ રૂપિયા હતું એમ જણાય છે. આમ અમરેલી ઉપર અકબરની સત્તા રષ્ટ્ર સાબીત થઈ, અને નવરંગપાનના અમલ વિષે પણ ચોક્કસ થયું. શિલાલેખ અને તેની તારીખ એ બાબતને પ્રુટિ આપે છે. વળી અકબર જેવા ડાહ્યા સામ્રાટના રાજ્યકાળમાં, તેના અમલદારો પ્રજાના વેરા યા વેઠ માફ કરવા જેવું શાયું પગલું ભરે એ સર્વથા પ્રેરણિત છે, અને તે હકમને નિરંતર જાળવવા અને માન્ય રખાવવા તેને બધા શિલાના અંતરમાં કોતરી રાખવાની નીતિનો અમલ થાય તે પણ તેવા રાજ્યકાળમાં બનવા જેવું જ છે. આ સહુ સંયોગો ઉપરથી મને ચોક્કસ લાગે છે કે ઉક્ત શિલાલેખ સહેનશાહ અકબરના રાજ્યકાળનો છે.

આ લેખની છઠ્ઠી લીટી પુરતી ઉકલી શકી નથી. એ સંબંધનો પ્રયાસ ચાલુ છે. છેવટે ‘ગધેડે ગાળ’ એ શબ્દ છે, અને નીચે ગધેડા જેવું ચિત્ર છે. કાંઈ કહે છે કે તે અશ્વ હશે. એ કાળના શિલાલેખોમાં “ગધેડેગાળ” એ જાતનો શાપ કે ગાળ, એ લેખ પ્રમાણે ન વર્તનારને આપવામાં આવતી. આંખનેરમાં મહમદ બેગડાનો એક શિલાલેખ છે તેમાં તે શબ્દ વપરાયેલો છે, અને નીચે બે ગધેડાનાં ચિત્રો દારેલાં છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આપણાં શિલાલેખમાં પણ જે ચિત્ર છે તે મર્દભત્તું હશે. જે લીટી ઉકલી નથી તેનો અર્થ પણ, છેવટના શબ્દ ઉપરથી લાગે છે કે, ‘જે આ પ્રમાણે ન વર્તે તેને એ ગાળ હશે,’ એમ હશે.

અનન્ત આકાશને પણ માપવાને કોતુહી કેમ ન હોય એવા પર્વત આકાશમાં અવગાહન કરે છે.

નિત્યાતિવાહાદ્વિગતાવલમ્બેઽમ્બરેઽમ્બરદ્વીપવતી વિચિન્નાં ।
મૌલુંગયદ્ભૂધરનિર્જરાણાં નિમેન મૂભાગમિવામ્બુપૈતિ ॥ ૬૬ ॥

આકાશગંગા આધાર વિનાના આકાશમાં નિત્ય વહી વહીને જાણે યાત્રી જાય છે એટલે ગૂર્જરદેશના ગગનસુખી પર્વતના ઝરણામ્બે પૃથ્વી ઉપર આવે છે.

ઉત્તાલતાલં કરતાલિકાભિઃ સ્જન્તિ ગીતીરિહ શાલિગોપ્યઃ ।
શ્રિયા સમગ્રાન્વિષયાન્વિજિત્ય કીર્તીઃ સ્થિતાનામિહ ગૂર્જરાણામ્ ॥ ૬૭ ॥

ખેતરનું રક્ષણ કરતી ઓંઓ રાસડા થયે છે અને જાધા દેશને ઢરાવનાર ગૂર્જરદેશનાં પશોગાન કરે છે.

કુવાપિ દમ્પૈરનુગમ્યમાનાઃ સરિદ્ધરાયાઃ સસિતાં દયાનાઃ ।
યદ્ગોચરે દ્રોણદુષાશ્રરન્તિ મૂર્તાઃ સમાદ્યાં ઇવ મળ્ડલસ્ય ॥ ૬૮ ॥

જે દેશના ગોચરમાં, પાછળ મોટાં વાહક કરે છે એવી, રંગે ધોળા હોવાથી ગંગાજીની સખા જેવા હાગતી, ગૂર્જરદેશની કીર્તિના અવતારસમાન એક દ્રોણ (૩૨ પાટા શેર) હથેલેનારી ગાયો થયે છે.

ગાવઃ ષ્વચિદ્ ભાન્તિ સુધામુધાક્તપયઃ સવન્તયઃ પ્રવિભાવ્ય વત્સાન્ ।
યદીર્પ્યયા નિષ્ઠિતનાકભાગ્યૈરિવાવતીર્ણાં સુવિ દેવગાવઃ ॥ ૬૯ ॥

વાહકને ભેળવે જેની આગળ અમૃતેષ તુચ્છ છે એવું હથેલેનારી, ગૂર્જરદેશની ઈર્ષ્યાને લીધે જાણે હામધેનુઓ પૃથ્વી ઉપર ન અવતરી હોય એવી ગાયો કયાંક કયાંક ભેવામાં આવે છે.

બ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોપરિધિત્તિભાગમૌત્તાનયાનોદ્ભવદર્તિભાજઃ ।
સાતં ચરન્ત્યઃ કિમુપેત્ય ઘાઙ્યાં સ્વર્ધનવો યત્ર વિભાન્તિ ગાવઃ ॥ ૭૦ ॥

આકાશના ઉપવા ભાગમાં ઉપર પદ ને નીચે માથું એમ ચાલી ચાલીને કાઈ ગમેલી હામધેનુઓ પૃથ્વી ઉપર ઊતરીને જાણે સુખે ચરતી ન હોય એવી ગાયો જે દેશમાં છે.

અણુહિત્યવાડમાં કુમારપાલે અણુવેલ જનીલ ચન્દિર હતો. (૬૫)

શ્રીસ્તમ્ભતીર્થ પુટમેદનં ચ યત્રોમયત્ર સ્ફુરતઃ પુરે દ્વે ।
અહમ્મદાવાદપુરાનનાયાઃ કિં કુણ્ડલે ગૂર્જરાજલદમ્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

અમદાવાદ જાણે ગૂર્જરદેશનું મુખ છે અને અંભોત તથા પાટણ બે કુંડળ છે.

બોપદેવકૃતત્વનો વિચાર કરીએ. શ્રી બોપદેવ પડિત વરાહ પ્રાન્તમાં વરદા(વર્ધા) નદી કંઠિ વેદપદ નામના ગામડામાં શક ૧૧૮૨માં જન્મ્યા હતા. એના પિતાનું નામ દેશવ અને સુરુનું નામ ધનેશ મહામહોપાધ્યાય. શ્રી બોપદેવ વ્યાકરણ, વૈદક, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રોમાં પડિત હતા. તેઓ દેવગિરિ (તીર્થામ રાજ્યમાં આવેલું દૌલતાબાદ)ના યાદવવંશી રાજા શ્રીમદ્દાદેવના ધર્માધિકરણ મંત્રી શ્રીહેમાદ્રિના સલાપડિત હતા. આ શ્રી બોપદેવે ભાગવત નહીં પણ ભાગવત સંખ્યા ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. મુક્તાદિલ, પરમ-હંસત્રિયા અને હરિલીલા. હરિલીલાના પહેલા જ શ્લોકમાં બોપદેવે કહ્યું છે કે:—

શ્રીમદ્ભગવતસ્કન્ધાધ્યાયાર્થોદિ નિરૂપ્યતે ।

વિદુષા બોપદેવેન મઞ્જિહેમાદ્રિતુલ્યે ॥

શ્રીમદ્ભાગવતના રક્ષો અને અધ્યાયોનો અર્થ (સાર) મંત્રી હેમાદ્રિના સંતોષ માટે બોપદેવ પડિતે રચ્યો છે.

આ વચનથી દેખાય છે તેમ બોપદેવ અને એના આશ્રપદાતા તથા મિત્ર હેમાદ્રિ પણ શ્રીમદ્ભાગવત તરફ બહુમાનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. બોપદેવ પોતે જ કહે છે તેમ ભાગવતની અનુક્રમણિકાપર આ હરિલીલા નામના ગ્રંથ ઉપર હેમાદ્રિએ ટીકા લખી છે અને હરિલીલાના શ્લોકોની ટીકા કરતાં આચાર્ય નામથી (કૃત્યત્ર સ્પટીકૃતમાચાર્યેણ) શ્રીધરસ્વામીનો હેમાદ્રિ ઉલ્લેખ કરે છે, તથા શ્રીધરી ટીકામાંથી ઉતારા કરે છે (જુઓ હરિલીલા શ્લો. ૧૦-૧૧ની ટીકા પુરાણનિરીક્ષણ-ના. ૭૮); વળી હેમાદ્રિ વંતમંડ અને દાનખંડમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે. આ ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવત જ નહિ પણ તેની શ્રીધરી ટીકા પણ બોપદેવ પહેલાં હોવાનો સંભવ છે. વળી બોપદેવનો જન્મ ઉપર કહ્યું તેમ શક-૧૧૮૨ એટલે ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં હોવાનું નક્કી છે પણ તે પહેલાં થઈ ગયેલા શ્રી મધ્વાચાર્યે ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય નામનો ભાગવત ઉપર ખાસ ગ્રંથ લખ્યો છે. એ આચાર્ય ભાગવતને મહાભારત જેટલું માન આપે છે અને ભક્તસૂત્રભાષ્યમાં ભાગવત-માંથી ઉતારા કરે છે. મધ્વનો જન્મ એની સંપરપરામાં ઇ. સ. ૧૧૧૮ મનાય છે પણ ડા. ભાંડારકરે ઇ. સ. ૧૧૮૯ નક્કી કર્યો છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૧૩) એ યથાર્થ માનીએ તો પણ બોપદેવના જન્મ પહેલાં ભાગવત પ્રસિદ્ધ હતું એમ નિઃસંદેહ જણાય છે.

મધ્વાચાર્યે પોતાના ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણયમાં એ વખતે ભાગવતની અનેક ટીકાઓ હોવાનું કહ્યું છે, અને તેમાં શ્રીમત્વિત્સુખયોગીની તથા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જોતાં ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી મધ્વાચાર્યની પછી એટલે ઇ. સ. ૧૨૭૮ (મધ્વનો દેહત્યાગનો સમય) થી અર્વાચીન ન હોવા જોઈએ. શ્રી ચૈતન્યપ્રભુ શ્રીધરસ્વામી તરફ જે માનથી જુએ છે તે એમની પ્રાચીનતા જોતાં સમજ

૨ इति भागवतस्यानुक्रमणी रमणी कृता ।

विदुषा बोपदेवेन विद्वत्केशवसूनुना ॥

हरिलीलेति नामेयं हरिभक्तैर्विलोक्यताम् ।

अस्या विलोकनादेव हरौ भक्तिर्विबर्धते ॥

हरिलीला.

યસ્મિન્ સર્કર્ણમનુજાઃ સ્વકર્કર્ણપર્ણેસ્તૂર્ણ મુંદીન્દ્રવચનામૃતમાપિવન્તઃ ।

મિથ્યાત્વજીવિતહરોત્કટકાલકૂદં પીતં વમન્તિ ચ ભવન્ત્યજરામરાસ્તે ॥૩૨॥

ત્યાં માણસો કાનરૂપ પત્રે કરીને મુનિવચનામૃતપાન કરીને અસત્યરૂપી પ્રાણુધાતક
ઉમ કાલકૂદ વિપત્તિ વખત કરે છે ને અજરાઅગ્ર બને છે.

યન્નાર્હતાં મગવતાં સદનેષુ શશ્વદંદહામાનયનધૂપસમુત્વધૂમઃ ।

અન્નભ્રમં વિરચયન્ શિશિનાં કુલ્યાણિ હર્ષાકુલ્યાણિ કુરુતે ચ સતાન્ડવાણિ ॥૩૩॥

ત્યાં દેવાલયમા બળતા ધૂપથી થયેશે ધુવારો મેરને વાદળાં બમ કરાશે છે અને
હર્ષપૂર્વક નચાવે છે.

યસ્મિન્વિરાજતિ મહોન્નતિષ્ઠદ્વિશાલઃ શાલઃ સુરાચલકલઃ મતિપન્થિકાલઃ ।

સદ્વૃત્તૈસ્વકલિતઃ કિમુ ભૂમિરામાહસ્વામ્નુજન્મકટકઃ સ્ફુટકમ્પ્રતાભૃત્ ॥૩૪॥

ત્યાં ઉચો, વિશાળ, મેઠુ એવો, યતુને કાળ સમાન, તથા ગોલાકૃતિ ગઢ શોભે છે,
જે જાણે પૃથ્વીરૂપ બીના હસ્તકમળતુ સુંદર કુ ન હોય એવો લાગે છે.

પૂર્ણેન્દુવિમ્બવદના મદનાતિરેકાયાતુર્યવર્યકમલાઃ કમલાયતાફ્યઃ ।

તાલગ્યપુણ્યતનુચક્લિમમાભિરામાઃ શ્યામાતિકૃષ્ણકવરીજિતભૂદ્ગરામાઃ ॥૩૫॥

સૌભાગ્યભાક્તિસમદાઃ પ્રમદા વિમાન્તિ યસ્મિન્ સ્મિતઘૃતિવિરાજિતરાજદન્તાઃ ।

કિં સ્વર્ણવર્ણવપુષઃ સુરયોષિતોઽજાજમ્ભુઃ પુરસ્થ સુપમાત્રવૃદ્ધાણોત્કાઃ ॥૩૬॥

ત્યાં અન્દમુખી, ચતુરાકર્ષી લક્ષ્મી જેવી, કમળનયની, શ્યામ કેશપાશી કરીને બમરીને
જિતનારી, હાસ્યથી શોભતા રાજદંત(આગળના ઉપલા બે દાંત)નાળી તરબૂતીઓ, જાણે
સુવર્ણવર્ણ દેવાંગનાઓ પ્રહલાદનપુરની ચોલા જેવા ન આપી હોય એવી લાગતી હતી.

છતાં ઇ. સ. દશમા શતકથી જૂતકાળમાં આગળ ભાગવતનો સમય ખેંચી જવા માટે ચોક્કસ પુરાવાઓ દુર્લભ છે. ૨૮ કાળે, ચૌપાળાચાર્યના ભાગવતશૂલ્કાના આધારે, શંકરાચાર્યે વાસુદેવસદસ નામની ટીકામાં અને ચતુર્દશમતવિવેકમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યા છે, એમ કહે છે. પણ આ અન્યે આદ્ય શંકરાચાર્યના હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે ગૌડપાદે ઉત્તર ગીતાની આખ્યામાં ભાગવતમાંથી ઉતારો કર્યો છે એમ સદતઃ કાળે બતાવે છે. તથા શૌનકના ઋગ્વિધાનમાં અને જ્યૈમિનીયાજ્ઞમેધમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે એ બતાવે છે. પણ આ બધા પુરાવા સંદિગ્ધ છે. અને સંદગ્ધ કાળેએ પણ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા અને ચોથા શતકમાં ભાગવત હોવાનું કટલાક, સંભવતો માને છે એમ કહ્યા છતાં શ્રીધર (ઇ. સ. ૧૧૦૦) ના વખતમાં ભાગવત આ જ પ્રમાણે હવું એટલો જ નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૧). સર્વસિદ્ધાન્તસારમુંબદ્ધ નામનો એક ગ્રંથ શંકરાચાર્યનો ગણાય છે, તેમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ જે આદ્ય શંકરાચાર્યનો હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

શ્રી ભાગવતનું દશમા શતક પહેલાં અસ્તિત્વ સાધીત કરે એવો નીચલો પુરાવો મને લાગે છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના સ્થાપક શ્રી રામાનુજાચાર્યના યુરુ યામુનમુનિએ આગમ-પ્રામાણ્ય નામના ગ્રંથમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એમ શ્રી રાધાકૃષ્ણન કહે છે (Indian Philosophy મેં એ ઉલ્લેખ નોંધેો નથી). યામુનમુનિ ઇ. સ. દશમા શતકમાં થઈ ગયા છે. એટલે ભાગવત તે પહેલાં હોવું જોઈએ. વળી યામુનમુનિની પણ પહેલાં થઈ ગયેલા કુલશેખર આલવારે મુકુન્દમાલા નામના સ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો કાવ્યેન ઘાષા મનસેન્દ્રિયૈ વા (૧૧-૨-૩૬) શ્લોક ઉતાર્યો છે. એટલે કુલશેખર આલવારના વખતમાં ભાગવત હવું એટલી વાત નક્કી. પણ કુલશેખરના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. ઘણા પુરાતત્ત્વજ્ઞો કુલશેખરને ઇ. સ. બારમા શતકના મધ્યમાં માને છે (જુઓ વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પા. ૯૭). પણ દ્રાવિડ વિદ્વાનો કુલશેખર નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ કેરસમાં થઈ ગયા છે અને આ આલવાર કુલશેખર રામાનુજ પહેલાં થઈ ગયા છે એમ માને છે (જુઓ Early History of Vaishnavism in South India 1920 by Krishnaswami Aiyangar). મારા મત પ્રમાણે કુલશેખર આલવારના સમય વિશે સદગત ટી. એ. ગોપીનાથરાવે. History of Sri Vaishnavas ઉપર ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં મદ્રાસ યુનીવર્સિટીમાં આપેલા લાપ્સમાં ઉવટનો સપ્રમાણ નિર્ણય કર્યો છે (આ લાપ્સ ૧૯૨૭ માં મદ્રાસમાં છપાયાં છે). એ નિર્ણયની મતભજ નીચે દુશમાં ઉતારી છે:—

કુલશેખર આલવાર પોતાને કાલીકાવચન (કાલીના રાજ) કુલનાયકન (મહારાજા પતિ), કાલીમન (કુરુકુરના રાજ) કહે છે એ ઉપરથી તેઓ દેવ, પાંડવ અને

સ. બીજા ત્રીજા શતકના ઘટ્ટરાજાઓ લાગે છે (જુઓ, Dynasties of the Kali age p. 48 and 72). ૨. વૈવ History of Orissa નો જે પુરાવો આપે છે તે પુરાવા તરીકે ધાંધ કામતો નથી (જુઓ, Journal of Indian History 1925 April. P. 133.).

ઉક્ત શિક્ષાના ભૂગર્ભમાં અંકાષ રહી છે. અમરેલી ઘણા જુના વખતથી, જુદા જુદા રાજ્યકાળમાં એક પ્રગણા તરીકે ગણાયેલ છે. અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં પણ તેનું સ્થાન ધણું સારું હોવાની પ્રમાણબદ્ધ માહિતિ મળી આવે છે. અમરેલીને 'નવાપુરા' નામનું પડું હોય, તે ખનવા બેગ છે. જે સ્થાનેથી આ પથ્થર મળ્યો છે, તે તરફ કેટલાક દીંબા જણાય છે; તેથી સંભવતઃ 'છે કે' અમરેલીથી થોડેકે દૂર આ સ્થળમાં નવુંપડું હોય અને વખતના વહેવા સાથે તે વિલીન થયું હોય. આ શિક્ષા એવી નથી કે જે ઝાઝા પ્રયત્ને ફરી ફરી શકે; એટલે લાગે છે કે જ્યારથી તેનું સ્થાન તે સ્થળે ગોઠવાયું ત્યારથી જ તે ત્યાં હશે. કાળની ગતિ સાથે મકાનો અને બધું. નષ્ટપામ બની, માટીમાં મળી ગયું, વીંખાઈ ગયું, અને તેનું નામનિશાન પણ લાગ્યે જ રહ્યું; પરંતુ આ દીર્ઘકાય શિક્ષા તો તે સમયનાં એકાદી રમરણ તરીકે, ત્યાં રહી ગઈ.

આ વખતે ખ્રિસ્તીસામ્રાજ્ય અકબર દિલ્હીના સિંહાસને આરૂઠ હતો. શરૂઆતમાં તેની સત્તા અમુક જ પ્રદેશ ઉપર હતી, પણ પોતાની શુદ્ધિ અને શક્તિના બળે તેનો વિકાસ ત્વરિત ગતિએ થતો સાલ્યો, દેશ પછી દેશ જીતાવા લાગ્યા, અને છેવટે તે ભારતનો સમ્રાટ બન્યો.

આ સમયમાં કાઠિઆવાડ ઉપર અકબરનાં સુબાઓનાં આક્રમણો થવા લાગ્યાં, અને ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં જુનાગઢમાં મોગલસત્તા શરૂ થઈ. આ વખતથી સોરઠ ખાલસા સરકાર બન્યું, અને નવરંગખાન જે પહેલો યાહી ફોજદાર થયો. આમ ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં (એટલે વિક્રમ સંવત ૧૬૪૮ ના અરસામાં) નવરંગખાન સોરઠનો વરિષ્ઠ અધિકારી થયો, એ હકીકત અને કાળ ઉપરથી આપણી કલ્પનાને બળ મળે છે કે શિક્ષાલેખમાં જે નવરંગખાનના અક્ષરમાં અમરેલી પ્રગણું જણાવેલું છે તે સાચું છે અને તેની જ સત્તા દરમિયાન આ લેખ થયેલો છે. 'તવારિખે સોરઠ' નામના પોતાના ફારસી ગ્રંથમાં દીવાન રજુહાડજી જણાવે છે કે આ અરસામાં નવરંગખાન હકિમ હતો. પ્રસિદ્ધ શિક્ષાલેખની મિતિ વિક્રમ સંવત ૧૬૫૦ ના જાદરવા સુદ ૧૩ ની છે. એટલે ઇ. સ. ૧૫૬૪ ની સાલ થાય. ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં નવરંગખાનને કાઠિઆવાડની સત્તા મળી પછી બે વર્ષે ઇ. સ. ૧૫૬૪ (વિ. સ. ૧૬૫૦) માં અમરેલીના નવાપુરાના મહાજનના વેરા કે વેડ માફ કરવાનું ફરમાવ્યું હોય, યા તો મીરશી મહમદ-હુસેને આમ કરવાની તેને બલામથક કરી હોય, એમ જણાય છે. મહમદહુસેન, એ અમરેલી પ્રાંતનો સુબો હોય એમ જણાય છે.

૭. Naurangkhan was the first of the Imperial Fozadars of Junagadh. (B. G. Vol. VIII)

૮. રા. ભગવાનલાલ સંપતરામ પણ પોતાના સારા પ્રદેશના ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે:—ઇ. ૧૫૬૧ માં ફરીને તે (અકબરનો બહાદુર સુબેદાર અજીઝ કાકા) નવા લશ્કરથી જુનાગઢ ઉપર આવ્યો. x x x x ઘીઘા, માંગરોળ, અને સોમનાથનું બંદર વગેરે ઠંક તાલુકા તાબે કરી આખર જુનાગઢ આવ્યો. જુનાગઢનો કિલ્લો અમીનખાનના દીકરા દોલતખાન પાસેથી લઈ ત્યાં પોતાના તરફથી નવરંગખાનને ફોજદાર સુકરર કર્યો.

એ જોવાથી ભાગવત પછી અને વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં રચાયું છે એ દાવા જેવું દેખાય છે: દા. ત. કૃષ્ણચરિત્ર જ લુપ્ત. વિષ્ણુપુરાણના (સં. ૫ અ. ૧)જ શબ્દો ઉતારી દક્ષમસ્કધેતી ચક્રઆત કરીને એ જ ક્રમમાં કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવતાં વૃણાવર્તવધ, યશોદાને ભગવાન પોતાના મુખમાં સમસ્ત વિશ્વ દેખાડે છે તે, કૃષ્ણ દોરડાંથી ન બંધાયા તે, ચંપચક્ર મળતીએને પકડી જાય છે તે, વગેરે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવી કથાઓ ભાગવતકાર ઉમેરે છે. અહીં કહેવું જોઈએ કે ભાગવતકાર વિષ્ણુપુરાણના અથવા ખીજા કોઈ પુરાણના રચનાર કરતાં વધારે વિદ્વાન છે. ભાગવતકાર પ્રતિભાશાળી કવિ તો છે જ અને એ શક્તિથી જાતે નવી અને રમણીય રચના ધણી કરી છે, પણ એ પૂરા વિદ્વાન છે અને એ વખતમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત વિદ્યાઓનો એમને ઘણો પરિચય છે.

વૈદિક મંત્રોમાંથી અને ઉપનિષદોમાંથી અનેક શબ્દો, વાંક્યો અને કટલોક વાર અર્થ પોણા શ્લોકો લઇને પોતાની રચનામાં સુંદર રીતે એ ગૂંધી દે છે. ભાગવતમાંથી માત્રિક અને ઔપનિષદ ઉલ્લેખો લુપ્ત તારવ્યા હોય તો મોટો સંમદ થાય; દાર્શનિક સાહિત્યનો તથા રમૂતિઓનો પણ ભાગવતકારને ઘણો પરિચય છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોના તો હોય જ. ભાગવતકારે એ વખતે જેટલાં પુરાણો પ્રચલિત હશે તેટલાં જોયાં હાંગે છે. વિષ્ણુપુરાણ તો ભાગવતનો આધાર જ છે અને હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણનો આધાર છે. પણ ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવું ધણું હરિવંશમાંથી લીધું છે અને આ બે ઉપરાંત વાયુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, ષ્ઠકપુરાણ, માહિયપુરાણ, કૂર્મ કે સિંગ જેવું કોઈક શંકુપુરાણ વગેરે ધણું પૌરાણિક સાહિત્ય ભાગવતકારે જોયું છે. હાલનાં પુરાણોના જૂનાં જૂનાં પુરાણો હતાં એ અન્યત્ર સવિરતર દર્શાવ્યું છે. અને ભાગવતકાર પાસે આ લુનાં બધાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ભક્તજનોમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ગૂંબંધી ને કથાઓ પ્રચલિત હશે તેનો અને દ્રાવિડ પ્રજાઓ જેવા સાહિત્યનો પણ ભાગવતકારે ઉપયોગ કર્યો છે. “કૃષ્ણે માટી ખાધી અને તેની બળદેવે યશોદાજી પાસે ફરીઆદ કરતાં કૃષ્ણે મોંઢું ઉપાડી એમાં માટીને બદલે વિશ્વ બતાવ્યું” આ પ્રમાણે પ્રસંગ ભાગવતમાં છે; વિષ્ણુપુરાણમાં કે ખીજે ક્યાંય નથી. સાર્દગધરપદ્ધતિ વગેરે છુટક પછોના જૂના સંમદોમાં આ મતલબનો શ્લોક મળે છે. આ શ્લોકના શબ્દો અને ભાગવતના આ પ્રસંગના વર્ણનના શબ્દો બહુ મળતા આવે છે; વળી ભાગવતમાં એ પ્રસંગ પૂર્વાપર સંબંધ વગર આવે છે, એ બધું જોતાં કોઈ સંત બહુતે યુક્તક રમ્યું (આવાં આસીર્વાદાત્મક યુક્તો રસવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે, હજી સુધી ચાલે છે) અને ભાગવતકારે એ ગૂંધી દીધું. મતલબ કે વિષ્ણુપુરાણ પછી અન્ય વખતે ભાગવત રચાયું છે. વિષ્ણુપુરાણનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસ છે એ અન્યત્ર બતાવ્યું છે, એટલે શ્રીભાગવત ઇ. સ. ૭૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ નથી.

૪. મત્સ્ય અને ષ્ઠકપુરાણના જૂના અંશો જ ભાગવતકારે જોયા હશે.

૫. કૃષ્ણનામ્યગતેન રત્નમધુના મૃદ્ધશિતા સ્પેષ્ટયા ।

सत्यं कृष्ण, क आद द्येय मुसली मिय्याम्य पदयानन ॥

व्यादेदीति विदरिते [च] यदने कृष्टया ममस्तं सगत् ।

माता यस्य सगाम विस्मयपदं पायात् स यः केशवः ॥

ભાગવતનો સમય

[શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામશાસ્ત્રી]

નેવું વર્ષ પહેલાં વીલ્સન સાહેબે વિષ્ણુપુરાણના અંગ્રેજી ભાષાંતરના ઉપોદ્ધાતમાં ભાગવતપુરાણ તરફના શતકમાં બોપદેવે રચેલું છે એવો મત પ્રગટ કર્યો અને પુરાણોને પ્રમાણરૂપ ન માનનાર આર્યસમાજે એ મત લોકમાં ફેલાવ્યો; પણ ગયા નેવું વર્ષમાં થયેલી પુરાતત્ત્વ સંબંધી શોધખોળને લીધે પુરાણોના સમય માટે વીલ્સને, તે કાળન ઐતિહાસિક સાધનોના બળથી દોરેલાં અનુમાનો ખોટાં થયાં છે. ભાગવતપુરાણ બોપદેવે રચેલું નથી એ વાત ઘણાં વર્ષોથી પુરાતત્ત્વજ્ઞોના મતે નક્કી થઈ ગઈ છે.

બોપદેવે ભાગવત રમ્યાની વાત વૈષ્ણવવિરોધી શાકતોએ ચલાવેલી લાગે છે. એ મૂળ ભવિષ્યપુરાણના પ્રતિસર્ગ પર્વમાં મળે છે. આ પર્વની બંગાળી પ્રતોમાં અંગ્રેજી રાજ સમયની આધુનિક વાતો, કોષ્ટ આધુનિક શાકત પંડિતોને હાથે લખેલ યથાં મત છે તેમ ભાગવત બોપદેવે રચ્યું છે એમ લખ્યું છે (જુઓ પ્રતિસર્ગપર્વ અ. ૩૨ વેદંતચરન છાપેલી પ્રત). બંગાળમાં આ બાબતમાં વૈષ્ણવો અને શાકતો વચ્ચે ખુબ ટપાટપી થઈ દુર્જનમુખ્યપેટિકા, દુર્જનમુખપદ્મપાદુકા, 'ભાગવતસ્વરૂપવિષયશંકાનિરાસ ત્રયોદશ, પગેરે નાના નાના ગ્રંથો લખાયા છે.^૧ શાકતો દેવીભાગવતને અઢાર મહાપુરાણમાંનું એક ગણે છે, જ્યારે વૈષ્ણવો શ્રીમદ્ભાગવતને મહાપુરાણ માને છે અને દેવી ભાગવત ઉપપુરાણ ગણે છે. શ્રી ભાગવતપુરાણની અત્યારે ઉપલબ્ધ સૌથી જુની શ્રીધરી ટીકામાં આરંભમાં મત્સ્યપુરાણોક્ત લક્ષણ ઉતારી શ્રી ભાગવત મત્સ્યોક્ત મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવા માટે કહ્યું છે કે અતી ભાગવતે નામાન્યદિતિ ન કોક્ષનીયમ્ । પણ અ પચનનો અર્થ, શ્રીધરસ્વામીના વખતમાં મે નિષેધ કર્યો છે માટે કોઈક શંકાનું કારણ હો એમ કરવામાં આવે છે. પણ આ શંકા બોપદેવ સંબંધી તો નથી જ. પણ શ્રીધરસ્વામીના વખતમાં ભાગવત નામનાં એક કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોય અને તેમાં મહાપુરાણ ગણાતું ભાગવત આ જ એમ શ્રીધર સ્વામીનો કહેવાનો આશય જણાય છે.

દુંકામાં શ્રી ભાગવત વિષે બે શંકાઓ છે (૧) એક એ બોપદેવે રચેલું છે અને (૨) એ મહાપુરાણ નથી પણ ઉપપુરાણ છે. મહાપુરાણ કે ઉપપુરાણ એ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી બાકી દેવીભાગવત કરતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પ્રાચીન છે એમ દેવીભાગવત ઉપરથી ન સિદ્ધ થાય છે (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૪).

૧ રામાશ્રમે 'દુર્જનમુખ્યપેટિકા'માં વૈષ્ણવ ભાગવત મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે અને કોષ્ટએ (નામ જણવામાં નથી) 'દુર્જનમુખપદ્મપાદુકા'માં દુર્જનમુખ્યપેટિકાનો જવાબ આપ્યો છે. કાશીનાથભટ્ટે 'દુર્જનમુખમહાપેટિકા'માં દેવીભાગવત ન મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'ભાગવતસ્વરૂપવિષયશંકાનિરાસ'માં પુરુષોત્તમે વૈષ્ણવ ભાગવતનો પક્ષ કર્યો છે. આ જ પ્રમાણે ગોપાલાસાયે 'ભાગવતમૂલ્ય નામનો સરસ નિબંધ વૈષ્ણવ ભાગવતના પક્ષમાં લખ્યો છે. મિનાક્ષરાના ટીકાકાર બાલલ વૈષ્ણવ ભાગવત મહાપુરાણ નથી એમ કહ્યું છે. પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૭.

દેખાય છે. તે એ સાચું હોય તો શ્રીભાગવત ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫ વચ્ચે જ રચાયું હોતું જોઈએ. અને જોઈું હોય અથવા એવા કટકાઓ પ્રસિદ્ધ હોય તો આકાશ શતકના મધ્ય ભાગમાં રચાયું હોય. પુરાવિદ્ પાર્નિટર નવમા શતકમાં ભાગવત રચાયું છે એમ માને છે.

શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીમદ્ભાગવત.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભરેલાં અદ્વૈત જ્ઞાને વાંચીને ધણા ધણા પૌરાણિકો ભાગવતમાં શંકરવેદાંત લઈ છે એમ જ માને છે. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. ભાગવતનું પોતાનું સ્વતંત્ર અદ્વૈત દર્શન છે જે શંકરના કેવલાદ્વૈતથી, રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતથી, અને શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતથી જુદું છે, પણ ત્રણેયને કેટલાક અંશમાં મળતું છે. ભાગવતમાં શંકરમતને મળતાં વચનો છે તેમ એ મતનું ખંડન કરે એવાં પણ છે. ભાગવતકારે શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય કે વલ્લભાચાર્ય પૈકે તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક વાદ સળંગ ધરાવ્યર યોજ્યો છે એમ દું કહેતો નથી. ભાગવત એ રીતે દાર્શનિક મંથ નથી, પુરાણ પૈકે વિચારોની ઘૂટ રાખે છે. છતાં એમાં જે જ્ઞાનવાદ છે તે અદ્વૈતવાદ છે. દ્વૈતવાદ તો નથી જ. હવે શુદ્ધાદ્વૈતની દૃષ્ટિએ તો એ મતના આચાર્યે ભાગવત ઉપર ટીકા લખેલી છે. પણ ભાગવતમાં સળંગ શુદ્ધાદ્વૈતવાદ જ હોય એમ એ પુરાણને નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં નથી લાગતું. સમગ્ર ભાગવત. મંથનો ક્રોધપણ સંપ્રદાયને અનુચ્છર્ધા વગર અર્થ કરવાની અહીં જગ્યા નથી. સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકા મૂળેના સાથી વધારે સીધો અર્થ કરે છે. વળી ભાગવતના અદ્વૈત દર્શનના મુખ્ય સ્રુદ્ધા મેં અન્યત્ર જુદા તારખ્યા છે. અહીં તો ભાગવતના સમયના વિચારને અંગે શંકર દર્શનના કેટલાક ખાસ સિદ્ધાન્તો ભાગવતનાં વચનોમાં મને દેખાય છે તે દાખલા રૂપે બતાવ્યા છે. એવા વધારે દાખલા વિવેકી વાંચનાર મૂળમાંથી શોધી શકશે.

(૧) છવ ઇશ્વરનો ભેદ—શ્રી શંકરાચાર્ય છવ ઇશ્વરનો વાસ્તવ ભેદ માનતા નથી. જે ભેદ દેખાય છે તે દેહાદિલિપિધિનિમિત્ત છે એમ કહે છે. શ્રીભાગવતમાં એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ વચન છે કે “પુરુષ અને ઇશ્વરમાં જરા પણ વિભક્તિ નથી:—”

પુરુષેશ્વરયોરત્ર ન વૈલક્ષણ્યમણ્વપિ ।

મા. ૧૧. ૨૨. ૧૧.

આ જ વાત જુદી જુદી રીતે બીજા અનેક ઠેકાણે કહી છે. પુરુષનાખ્યાનમાં ૬૨-૩૫ પરમાત્મા માનસહસ્રેષુ પુરુષને કહે છે કે “હું જ તું છો, તું કોઈ બીજો નથી, તું એ જ હું એમ સમજજો; આપણી વચ્ચે કાંતીઓ જરા પણ અંતર નેતા નથી:—”

અહં મેવાન્ ન ચાન્પસ્ત્વં ત્વમેવાહં વિચક્ષ્વ મોઃ ।

ન નૌ પદ્યન્તિ ફલ્યશ્ચિદ્દ્રં જાતુ મનામપિ ॥ ૪-૨-૮-૬૨.

(૨) એક જ પરમેશ્વર માંખાતી પૈકે માખાથી અવિભાજી અનેકપ દેખાય છે, એમ શંકરાચાર્યનો મત છે;

શકાય છે. 'ભાગવતભૂષણ' લખનાર ગોપાલાચાર્ય કહ્લાકરને અનુસરી સદગત કાળે પણ ભાગવત ઉપર હનુમાનની ચિત્સુખાચાર્યની અને શંકરાચાર્યની ટીકાઓ હોય એમ માને છે. અત્યારે તો એક પણ મળતી નથી. વળી ચિત્સુખસ્વામીની વિષ્ણુપુરાણ ઉપરની વ્યાખ્યા બોધને શ્રીધરસ્વામીએ વિષ્ણુપુરાણની ટીકા લખી છે એમ એ પોતે કહે છે એટલે ચિત્સુખસ્વામીની ટીકાની વાત સાચી હોય એ સંભવિત છે. હનુમાનની ટીકાની વાત માનવા જેવી નથી. શંકરાચાર્યે પણ ભાગવત ઉપર ટીકા લખી હોય એ બેસતું નથી. ચિત્સુખાચાર્યનો સમય કાળે ઇ. સ. ૧૦૮૫૦ આપે છે, પણ એ ભ્રમ લાગે છે. ચિત્સુખાચાર્યનો સમય રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ઇ. સ. ૧૨૦૦ આપે છે. (જુઓ કિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ડી. પા. ૨૨૨.) તે બરાબર છે. એટલે ચિત્સુખાચાર્ય અને શ્રીમદ્વાચાર્યની વચ્ચે શ્રીધરસ્વામી યમ ગંધા હોય તથા ચિત્સુખાચાર્યની અને મધ્વાચાર્યની વચ્ચે સાડ પોણોસો વર્ષનો ગાળો હોય એમ માનીએ તો શ્રીધરસ્વામીએ ૧૬મી શતકની પહેલી વીસીમાં ટીકાઓ લખી હોવી જોઈએ.

શ્રીધરસ્વામી પહેલાં યદુ ગમેલા ગૌડપતિ લદગણુસેને શક ૧૦૬૦ (ઇ. સ. ૧૧૬૮) માં રચેલા અદ્ભુતસાગરમાં ભાગવતંત્રી ઉતારા કર્યા છે; અને એ લક્ષમણસેનના સભારતન જયદેવ દ્વિએ લગભગ એ જ અરસામાં ગીતગોવિંદ લખ્યું છે. ગીતગોવિંદના લેખકે શીગદ્વાગવતનો રસ ખૂબ પીધો છે. એટલે ઇ. સ. ૧૨માંથી ૧૪માં યતક સુધીમાં શ્રીમદ્ભાગવત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ૧૪મા શતકના પ્રખ્યાત વેદાંતી પંચદશીકાર શ્રી વિદ્યારણ્યસ્વામી જીવન્મુક્તિવિવેકમાં શ્રીભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે. અને ભાગવતોક્ત પરમ લગ્નવદ્ભક્તને વેદાંતદષ્ટિએ જીવન્મુક્ત મળે છે. શ્રીભાગવતના પહેલા ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી પણ યાંકર અદ્વૈત માને છે (જુઓ ગીતા ઉપરની શ્રીધરીટીકા). મતલબ કે ઇ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૪૦૦ સુધી ભાગવતોક્ત ભક્તિવાદ શાંકરદર્શનનો વિરોધી છે એમ નહોતું મનાતું.

ઇ. સ. બારમા શતકમાં પ્રમાણુગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાને એ વખતે જોડામાં જોડાં બરસો વર્ષે તો થવાં જોઈએ. અને એ મર્યાદાને અનુસરી કેટલાક ઇતિહાસલેખકો ભાગવતને દશમા શતકમાં મુકે છે. વળી રા. ચિતામણિ વૈલે ભાગવતને દશમા શતકમાં મુકવા માટે કેટલોક નવા દલીલો આપી છે (જુઓ, Journal of the B. B. R. A. S., 1925 p. 144 to 158), અને એ લેખકની પ્રતિજ્ઞાને અંગે એ માન્ય થવાનો સંભવ છે. પણ રા. વૈદે આપેલી દલીલો મને તો પોક્કળ લાગે છે. અને રા. વૈદ્યની દલીલોતું ચોખ્ખું ખંડન Journal of Indian History April 1925 માં પ્રમાણુપુરઃસર થયેલું છે. આ પાછલા લેખમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુપુરાણ અને જયદેવની વચ્ચે શ્રીભાગવતનું સ્માન છે એટલી વાત સાચી; પણ કપિલ મંથંધી કે કૈકિલ યવનો મંથંધી રા. વૈદ્યની દલીલથી કશું સાબીત થતું નથી^૩ (એ જ નં. પા ૧૩૨, ૧૩૩). -

૩. કૈકિલ યવનોનો ભાગવતમાં ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ભાગવતનો સમય નક્કી કરવા રા. વૈદે માગે છે, પણ કૈકિલ યવનોનો ઉલ્લેખ શું એકલા ભાગવતમાં છે? વિષ્ણુમાં, મત્સ્યમાં, વાયુમાં બધામાં છે. આ યવનો પુરાવિદ ખાન્નિટર કહે છે તેમ. ઇ.

બદ્ધ પણ નથી, કોઈ સાર્થક પણ નથી કોઈ મુમુક્ષુ એ નથી અને કોઈ મુક્ત નથી ૧૨ એ કારિકાનો રણકા સંભળાય છે.

૪ જેનાથી બ્રહ્માત્મૈક્યનો બોધ થાય એમ જ શંકરાચાર્ય મોક્ષપદ વિદ્યા ગણે છે. ભાગવતમાં પણ આ મતલબનાં વચનો મળે છે. 'બ્રહ્મદર્શન એજ જ્ઞાન' ૧૩, 'એકાત્મ્ય-દર્શન એજ જ્ઞાન' ૧૪.

૫ ભગવાને આ સૃષ્ટિને પોતાની માયાશક્તિથી ઉત્પન્ન કરી છે એ ભાગવતનો સૃષ્ટિ વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. છતાં કોઈ ઠેકણે 'દ્રષ્ટામાં દ્રશ્યપણાનો અઘાનીઓએ આરોપ કર્યો છે' એ જાતનું શાંકરવેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું વચન મળે છે.

૬ ઘટાકાશ અને મહાકાશ જેવો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ છે (જુઓ. દ્ર. સૂ. અ. ૨-૧-૧૬) એમ શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે. ભાગવતકાર એક સ્થળે એ જ દાખલો આપે છે. ૨૫

૭ શંકરાચાર્ય કર્મથી કર્મનો નાશ નજ થાય એ વાત બહુ જોરથી કહે છે. ભાગવતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે 'કર્મથી કર્મનો આત્મતિક નાશ નથી થતો.' ૧૬

૮ જ્ઞાનીનાં સંચિત કર્મ અને ક્રિયમાણુનો જ્ઞાનથી નાશ થાય પણ પ્રારબ્ધનો ન થાય એટલે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીનો દેહ એ કર્મના બળથી ટકી રહે એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય માને છે (જુઓ. દ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૫); અને ભાગવતપ્રમાણે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં-મુક્ત પણ જાતે અભિમાનશૂન્ય હોવા છતાં પ્રારબ્ધ ભોગવતાં ભોગવતાં પોતાનો દેહ ધારણ કરે છે. ૧૭ જીવન્મુક્તિની પામતમાં શંકરાચાર્ય કે એના સમકક્ષીન સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો કરતાં ભાગવત આગળ વધેલું છે. અને પાછળના વિદ્યારણ્ય જેવા વેદાન્તીઓ જીવન્મુક્તિના વિચારમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે એ અન્યથ દર્શાવ્યું છે.

૧૨. ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન લક્ષ્મો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન યૈ મુક્ત દત્તેષા પરમાર્થતા ॥ ગૌડપાદીયકારિકા

૧૩. જ્ઞાનં યદ્વલ્લદર્શનમ્ । મા. ૩. ૩૨. ૨૩.

૧૪. જ્ઞાનં ચૈકાત્મ્યદર્શનમ્ । મા. ૧૧. ૧૯. ૨૭.

પર્વ દટરિ દ્વયત્વમારાપિતમબુદ્ધિભિઃ ।

મા. ૧. ૩. ૩૧.

૧૫. બ્રહ્મણ્યાત્માનમાધારે ઘટાકાશમિવામ્બરે ।

મા. ૧. ૧૩. ૫૬.

૧૬. કર્મણા કર્મનિર્હારો ન દ્યાત્યન્તિક દૃષ્યતે ।

મા. ૬. ૧. ૧૧.

૧૭. મુક્તોઽપિ તાવદ્વિદ્યાત્વ્યદેહ—

મારબ્ધમશ્રત્તભિમાનદ્રાન્યઃ ।

યયાનુમૂતં પ્રતિયાતનિદ્રઃ

કિં ત્યન્યદેહાય ગુણાન્ન ધૃત્કે ॥

મા. ૫. ૧. ૧૬.

ચોક્કસ રાજ્યોના સ્વામી હતા એમ જણાય છે. પરંપરાપ્રમાણે તેઓ કાલીનગર (મલ્લાર કાંઠા)માં ક્રિસ્ટ સં ૨૮ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૫)માં જન્મ્યા હતા. તેઓ મહાન વિષ્ણુભક્ત હતા અને પાછળથી રાજ્યગાદી છોડીને શ્રીરંગમમાં જઈ રહ્યા અને ત્યાંના રંગનાથના ગિરના કેટલાક ભાગો ચલાવ્યા એમ કહેવાય છે. એમણે પેશ્માલિકિયોલી તામીલમાં અને મુકુન્દમાળા નામનું સ્તોત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. હવે આ આલવાનો વિશે ઐતિહાસિક વિચાર કરતાં ગોપીનાથરાવ પહેલી વાર એ કહે છે કે પ્રાચીનતમ આલવાનો પેચાલવાર, જૂતનાલવાર અને તેના સમકાલીનો તૌડમડળમાં પશ્ચિમીના રાજ્યકાળમાં આવતા હતા. પદ્યનો કાળીમાં ઇ. સ. ચોથા શતક પહેલાં નથી આવ્યા. એટલે આ આલવાનો તે પછીના છે. વળી જૂતનાલવાર પોતાની જન્મભૂમિને મામદ્દી કહે છે. મામદ્દી તે મહાબલિપુર. કાંચીના નેરસિંહવર્મા (ઉદ્દે મામલ) રાજ્યએ આતમા શતકમાં તે સ્થાપ્યું મોટે આ જૂતનાલવાર સાતમા શતકથી પ્રાચીન નથી. તે પછી થયેલાં નામઆલવાર અથવા શકીપ ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૮૫૦ના અરસામાં પરાંતક પાંડ્યના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયા એમણે સિંગપુરાણના અનુયાયીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કુલશેખર આલવાર પાંડ્ય, કેલિ અને ચોલદેશના રાજા હોવાનું લખ્યું છે. અને આ આલવારનાં અસુક વચનો ઉપરથી ગોપીનાથરાવ ઇ. સ. ૮૫૦ સુધીમાં એ મથા હોવાનું તથા ઇ. સ. ૮૨૫ માં પદ્યવરાજ દન્તીવર્માન સાથેની પાંડ્ય રાજાઓની લડાઈમાં એમણે ભાગ લીધો હોવાનું અનુમાન કરે છે તે વચાર્થ લાગે છે. તિરુમંગલ આલવાર પણ આ વખતમાં ઇ. સ. ૭૭૬ થી ૮૩૦ માં થઈ ગયા.

નાથમુનિ નવમા શતકના અન્તમાં અને દશમા શતકના આરંભમાં, તે પછી આ ભવાન્દાર અને પછી રામાનુજ, શ્રી ગોપીનાથરાવની આ ગોલવણ તદ્દન બંધબેસતી છે. વળી એને દ્રાવિડ સાહિત્ય તથા દ્રાવિડ ઇતિહાસનો સાક્ષાત પરિચય જોતે છે એવા દ્રાવિડ વિદ્વાનોનો દાવા છે. Journal of the R. A. S. April 1925 માં એ. એસ. રમાનાથ આમ્પર પણ કુલશેખર આલવારને ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૩ માં મુકે છે. ઇ. સ. તેરમા શતકના તપતીસંવરણ અને મુસલમાનજય નોટકા લખનાર કુલશેખર આ કુલશેખર આલવારથી અવાચીન અને જુના.

કુંડામાં બધા આલવાનો રામાનુજ પહેલાં થઈ ગયા છે એ પરંપરાને ખોટી માનવાનું કારણ નથી; અને શ્રી ગોપીનાથરાવે તો ઉતારાઓથી એ માન્યતાને હકીકત તરીકે સિદ્ધ કરી છે.

કુલશેખર આલવાર પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૮૨૫ પહેલાં શ્રીમદ્ભાગવત હતું એટલું સિદ્ધ માનવામાં મને શંકા નથી લાગતો; પણ અહીં એટલું પાડો.

હવે શ્રી ભાગવતની પૂર્વ મર્યાદા જોઈએ. શ્રીમદ્ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશના ખૂબ રક્ષે કરીને વિષ્ણુપુરાણનાં જ વસ્તુનો શ્રીમદ્ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. આ બાબતમાં બન્ને પુરાણોને સરખાવવાથી લેણ પણ સદેહ નહિ રહે. વળી ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું મળે છે તેટલું કદા પછી કેટલુંક નવું ઉમેર્યું છે.

સર્વમત્યયસાક્ષિણ આકાશશરીરસ્ય સાક્ષાત્પરબ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।

મા. ૬. ૯. ૪૨.

આ વચનને શંકરાચાર્યનાં તીર્થેનાં વચન સાથે સરખાવો.

एवमहंमत्ययिनमशेषस्वमचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि ।

(બ્ર. સૂ. મા. નો ઉપોદ્ધાત)

શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાન કૃષ્ણને કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયં (૧. ૩. ૨૮) એમ કહીને પૂર્ણાવતાર ગણે છે, (ભાગવતમાં કથયિત્ અંશાવતારનાં વચનો પણ મળે છે); અને પરમાત્મા પોતે જ બહુતો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અવતાર લે છે એ ભાગવતનો સામાન્ય સિદ્ધાંત છે. છતાં કૃષ્ણ માટે એક રથને કહે છે કે—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां

जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया

મા. ૧૦. ૧૪, ૫૫.

“શુદ્ધેવજી કહે છે: કૃષ્ણને તમે બધા પ્રાણીઓના આત્મારૂપે જાણો. અને તે સર્વાત્મા પણ અહીં જગતના કલ્યાણ માટે માયાથી શરીરવાળા હોય તેવા બાસે છે.”

શ્રીશંકરાચાર્ય પણ ગીતાભાષ્યના આરંભમાં લગભગ આ રીતે જ કહે છે:—

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसदासंपन्नस्त्रिगुणात्मिकां
वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लोकानुग्रहं
कुर्वन् लक्ष्यते ।^{૧૮}

ભગવાન કૃષ્ણ (ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર) લોકાનુગ્રહ કરતા પોતાની માયાથી જન્મ્યા હોય, દેહવાળા હોય, એવા દેખાય છે, એ શંકરાચાર્યના શબ્દો અને ભાગવતના ઉપસા શબ્દો લગભગ એક જ છે. વળી ‘માયાથી દેહવાળા જેવા લાગે છે—વસ્તુતઃ નથી—એ શંકરાચાર્યનો તો ખાસ સિદ્ધાંત છે, પણ ભાગવતકારનો નથી એ જોતાં પેલાની ખીજ ઉપર અસર હોવાનો એાખ્યો સંભવ લાગે છે. (શ્રી-લક્ષ્મણાચાર્ય આ અધ્યાયને પ્રસ્થિત ગણે છે એટલું અત્ર કહેવું જોઈએ.)

ઉપરના શ્રીશંકરાચાર્યના વચનમાં નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વેભાવ એ શબ્દો આવે છે. બ્રહ્મા વર્ણન માટે શંકરાચાર્યના એ ખાસ શબ્દો છે. એમનાં બાળ્યોમાં વારંવાર આવે છે. અને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બ્રહ્મનું એ શબ્દોમાં વર્ણન એટલું યુક્તિયુક્ત છે કે શંકરાચાર્ય પોતે જ એ શબ્દો વડ્યા લાગે છે. પણ ભાગવતમાં એક રથને આ શબ્દો યોગ દેશ્વર સાથે વપરાયા છે:—

૧૮ શંકરાચાર્યના પોતાના નિત્ય. થી રૂપ સંધીના શબ્દો છે બાહ્યના ગીતાના તથા પૌરાણિક માન્યતાના અનુવાદ રૂપ છે.

વળી ભાગવતના એકદશ સ્કંધમાં “દ્રવિડદેશ ય્યા કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે ત્યાં પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવ ભક્તો દ્વિયગમાં થશે” (મા.-૧૧. ૫ ૩૮ થી ૪૦) એમ લખ્યું છે. વળી ભાગવતકારને ઉત્તર દિગ્વિસ્તારની ભૂગોળની યોડી ખબર છે (જુઓ મા.-૨. ૧૦. શ્લો. ૩૨ થી ૩૬.), અને દક્ષિણના કોક, વેંકટ, કુટક જેવા પ્રદેશોનાં નામ લખે છે (મા. પ્ર.-૬.). એ બધા ઉપરથી ભાગવતકાર, દક્ષિણમાં-કદાચ ક્ષીરગંતી આસપાસમાં, દક્ષિણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું જોર જમ્યા પછી થયા હોય. ભાગવતકારે ઉપર દ્રાવિડ ભક્તોની પ્રશંસા કરી છે. એવી પ્રશંસા વૈષ્ણવ આલવાનોની પ્રસિદ્ધિ પછી જ થઈ શકે.

દક્ષિણ ભારતમાં પહેલાં જૌદ અને જૈન ધર્મોનું જોર હતું, ભાગવત ઉપરથી એ વાત દેખાય છે; પછી ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં રીવોતું જોર થયું, પછી સાતમા શતકના મધ્ય ભાગથી વૈષ્ણવો વચ્ચે વિરોધો પણ જમ્યા. વૈષ્ણવ આલવાનોનો મોટો ભાગ, એ વિષયના પૂરા અભ્યાસી ગોપીનાથ રાવ કહે છે તેમ, ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૯૦૦ વચ્ચે થયો છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પા. ૯૩).

વળી વિષ્ણુપુરાણ વગેરેથી જુદી રીતે ભાગવત દ્વર્પદ્યો નારાયણ સંસ્કૃતિ ગયા એ રીતે (મા. ૬ અ. ૫.) કચ્છના નારાયણ સંસ્કૃતિને ઉલ્લેખ કરે છે (પુરાણોમાં એક સ્વસ્તીવર્ત જ ભાગવતને અનુસરે છે), વળી તીર્થો ગણાવતાં ક્ષીરગંતે ગણાવ્યું છે. ક્ષીરગં માટે દશમા શતકથી ઐતિહાસિક પુરાવા મળે છે અને તે પહેલાં દોઢસો એક વર્ષથી હોય; કુલશેખર આલવાર પછી એનું જોર વધુ હતું. ટુંકામાં બધા પુરાવા જોતાં શ્રીમદ્ભાગવત ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૮૨૫ સુધીમાં રચાયું હોય એમ મને લાગે છે.

આ પૂર્વ મર્યાદા બાધવા માટે ઘણાં કારણો છે. જો કે એ બધાં આ લેખમાં નથી આપ્યાં. વિષ્ણુપુરાણનો સમય એ મોટામાં મોટું કારણ છે. માર્કંડેય પુરાણ ઇ. સ. ૧૦૦ થી બહુ જૂનું નથી અને ભાગવતકારને માર્કંડેય પુરાણની ખબર છે. પુરાણોના પોર્વોપર્ષમાં વાયુ, મત્સ્ય અને ઐત્રાડ્યનું કલિવંશ વર્ણન ઇ. સ. ચોથા શતકના આરંભનું છે. વિષ્ણુનું તે પછીનું, અને ભાગવતમાં તે વિષ્ણુપુરાણના મૂળનો પદ્મામ્બક અનુવાદ છે. વિષ્ણુપુરાણ અને માર્કંડેયપુરાણ બન્ને વરાહમિહિર પછી રચાયાં છે. એટલે ભાગવતની પૂર્વ મર્યાદા ઉપર જે નક્કી કરી છે તે, પુરાણોમાં એનું સ્થાન જોતાં જરાખર લાગે છે.

‘વળી’ માધ્વના શિષ્યપાત્ર વધમાં આરબમાં જ કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે; આ પ્રસંગ મહાભારતમાં નથી. કદાચ માધ્વનો પોતાનો કલ્પેલો હોય પણ ભાગવતમાં કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે અને મુખિષિરના યજ્ઞમાં જવાનું ભગવાનને કહે છે. અને નારદના ગયા પછી કૃષ્ણ ઉદ્ધવની સલાહ લે છે (જુઓ મા. ૧૦. અ. ૭૦.).

આ બન્ને વાત માધ્વને મળતી ભાગવતમાં છે. માધ્વનો સમય ખૂબ ચર્ચાયા છે પણ હમણાં વર્મલાતના લેખ ઉપરથી તે ઇ. સ. ૭૦૦ ની આસપાસમાં થયો છે (જુઓ નાગરી-પ્રચારિણીપત્રિકા મા. ૭. અ. ૨. પા. ૧૭).

વળી નાયમુનિ પહેલાના આલવાનોએ જેમ શંકરાચાર્યનું ખંડન નથી કર્યું તેમ ભાગવતકારે પણ નથી કર્યું, ઉલટું શ્રીમદ્ભાગવતમાં ટેટલેક ટેકાણે શંકરાચાર્યની અમર

વર્ષ પછી એ મંદિરના કોઇ વિદ્વાન આચાર્ય અચાનક પોથીઓ તપાસતાં એ પુરાણને જુએ, પોતાના શિષ્યોને બતાવે અને પ્રસિદ્ધ કરે, એવી રીતે પુરાણોની પ્રસિદ્ધિ એની રચના પછી અમુક ઢાળે જ થવાનો સંભવ છે.

હવે જો ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૫૦ સુધીમાં થયેલા કુશશેખર આલવારને આ પુરાણ જાણવામાં હતું એમ માનીએ. તો તે ઉપરના કારણથી ઇ. સ. ૭૫૦ પછી ન રચાયું હોવું જોઇએ. પણ આગળ બતાવ્યું છે તેમ ચંક્રાચાર્યની ભાગવત ઉપર અસર હોય તો ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાં તે ન રચાઇ શકે. એટલે કતિા ભાગવત તંત્ર કે બીજા કોઇ નામથી આ પુરાણ ઇ. સ. ૮ માં રાતકના પહેલા ભાગમાં પહેલાં રચાયું અને પછી નવમા રાતકમાં એમાં કોઇએ ઉમેરા કર્યા ૧૭ એમ હોય, અથવા તો ભાગવતમાં કુશશેખરે ઉતાર્યા છે એવા શ્લોકોએ વખતનાં વૈષ્ણવ સ્તોત્રોમાંથી ભાગવતકારે લીધા હોય અને કુશશેખરે પણ એ મૂળમાંથી જ ઉતારો કર્યો હોય, અથવા કુશશેખર જેવા કોઇના જાણવામાં એ પુરાણ તરત આવ્યું હોય, ગમે તેમ હો. પણ શ્રીમદ્ભાગવત અત્યારે છે તેવું ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાં નથી રચાયું અને નવમા કે દશમા રાતકમાં કદાચ કોઇ કોઇ ભક્તોના જાણવામાં હશે. પણ એની સાર્વાત્રિક પ્રસિદ્ધિ ૧૨ માં રાતકમાં થઇ, પછી દર રીકે આ મહાપુરાણની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઇ અને છેવટે ૧૬ માં રાતકમાં વેદ અને ગીતા જેટલી એની પ્રતિષ્ઠા થઇ ગઇ. +

૧૯ ભાગવતમાં પ્રક્ષિપ્ત કટકોએ છે એતો નક્કી જ. શ્રીવલ્લભાચાર્ય, દશમસ્કંધના ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત માને છે. (બીજા ટીકાકારો એ અધ્યાયોને પ્રક્ષિપ્ત નથી માનતા). વળી શ્રીવૈષ્ણવમત્ સ્વરૂપે એ રીતે એક સ્થળે સંખ્યે છે (મા. ૩. ૨. ૭૮). આ અંશે કે કે આખો શ્લોક તો ચોખ્ખો ધુસી ગયેલો છે.

+ આ લેખના વિદ્વાન લેખકે ભાગવતના સમય સંબંધી જે અનેક પુરાવાઓ આપ્યા છે તેમાં નીચેના પુરાવો અમે ઉમેરીએ છીએ. જોનોના અનુયોગદ્વાર અને નન્દીસૂત્રમાં જોનેતર શાસ્ત્રોંઓની એક પરંપરા સચવાઇ છે. અનુયોગદ્વારમાં કળગસત્તરી...માઠર પુરાણ...પ્રચલે, ઉલ્લેખ છે. આમાં પુરાણો, ઉલ્લેખ છે. નન્દીસૂત્રમાં કળગસત્તરી...માઠરં પુરાણં ભાગવચં પાર્યંજલા...પ્રત્યાદિ ઉલ્લેખ છે. અનુયોગદ્વાર સામાન્ય રૂપે પુરાણોને ઉલ્લેખ કરે છે તેના નન્દીમાં વિશિષ્ટરૂપે-ભાગવત પુરાણના રૂપે-ઉલ્લેખ છે. આ સૂચવે છે કે નન્દીસૂત્રના રચનાર દેવર્ષિગણિને ભાગવત પુરાણની ખબર છે. દેવર્ષિનો સમય મહાવીર પછી ૬૮૦ વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૪૫૪ ના અરસામાં છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩. પૃ. ૧૫૫. આથી ભાગવત ઇ. સ. પાંચમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ હતું એમ જણાય છે. આ ભાગવત તે હાનવું ભાગવત કે બીજું કોઇ ભાગવત કે હાલના ભાગવતની મૂળ આદૃતિ એ કહેવું શક્ય નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત ધણી રમણે લગભગ એમ જ કહે છે. કુવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે:-“ હે ભગવાન તમે એક જ પુરુષ તમારી ધણી શુષુવાળી માયારૂપ શક્તિથી, આ મહત્ત્વ વગેરે મર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં અનુપ્રવેશ કરવાથી સાક્ષીઓમાં અમિ પેટે તે માયાતા ખોટા પદાર્થોમાં લુહા લુહા રૂપે દેખાવ છે. ” ૧

શંકરાચાર્ય માયાને સત્ કે અમત્ કાંઈ ન કહી શકાય એવી મને છે. ૨ ભાગવત પણ ભગવાનની દ્વી પ્રકૃતિને સદમદાત્મિક કહે છે. ૮

ઉ અધ્યેન્દ્રોઽવ્યયરથા-શ્રીમદ્ભાગવત ખરી રીતે ભક્તિનું સાત્ર છે. ભક્તિના ઉંડા રહસ્યનું વિવેચન કરવું અને ભગવાનની ભક્તિમાં લોકોનાં મન આકર્ષવાં એ આ પુરાણનું મુખ્ય સદ્ધ્ય છે; છતાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ત્રણેનો મહત્ત્વય માધનાર આ પુરાણ “ અવિદ્યાથી પુરુષને અનાદિ બન્ધ થયો છે; અને વિદ્યારૂઢે મોક્ષ થાય છે ” એમ કહે છે ૯ ત્યારે બહારની અસરની શંકા પડે છે. શંકરાચાર્ય પણ અનાદિ અવિદ્યાથી બન્ધ અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે એમ માને છે ૧૦ (જુઓ બ્રહ્મસુત્રના શંકરભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત.). પણ સમાનતા અહીં અટકી નથી. પણ શ્રીમદ્ભાગવત “ બન્ધ અને મોક્ષ વસ્તુતઃ નથી, ” ૧૧ એમ કહે છે ત્યારે નો એમાં ગોંડપાદની “ કાંઈ

૬. પક્ષસ્થમેય મળયન્નિદમાત્મશક્ત્યા
માયાકયયોદગુણયા મદદાપદોપમ ।
સૃષ્ટ્યાનુવિશ્ય પુરુષસ્તદસદ્રુણેષુ
નાનેષ દારુણુ વિમાપસુવદિભાસિ ॥

મા. ૪-૫ ૭.

૭. નામરૂપે તથાન્યત્યાશ્વામનિર્વચનોયે સંસારમપધયોજમૂતે સર્વે-
શ્વસ્યેશ્વરસ્ય માયા શક્તિઃ પ્રકૃતિઃ... । ય-સૂ અ. ૨. ૧ ૧૪

૮. સા યા પતસ્ય સદ્રુણુ શક્તિઃ સદસદારિમકા માયા...૩ ૫. ૨૫
તસ્માદિમાં સ્થાં પ્રકૃતિઃ દૈર્ઘ્યં સદસદાત્મિકામ ।

મા. ૩ ૨૮. ૪૪.

૯. યન્ધોઽસ્થાવિષયાનાદિર્વિષયા ચ તદેતરઃ ॥

૧૧. ૧૧. ૪

૧૦. તથાદ્યવિષાદૃતત્યાદ્રન્ધસ્ય વિષયા મોક્ષ ઉપપત્તે ॥

મ. સૂ. મા. ૩. ૨. ૨૯.

૧૧. યન્નો મુક્તઃ ક્વચિત્ ક્યાન્યા ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ ।

ગુણસ્ય માયામૂલ્યાત મે મોક્ષો ન વન્ધનમ્ ।

મા. ૧૧. ૧૧. ૧.

અતો ન વન્ધ તથ નેષ મોક્ષઃ ।

મા. ૧૦. ૪૮. ૨૨.

પશ્યન્ વન્ધં ચ મોક્ષં ચ માયામાર્થે ન વન્મુતઃ ।

મા. ૭. ૧૩. ૫.

માર્ગ અને દેશી બન્ને પદ્ધતિઓનું યથાયોગ્ય વર્ણન સંગીતરત્નાકરમાં છે જ્યારે સંગીતસમય સારમાં કેવળ દેશી સંગીત વિષે જ લખ્યું છે. અને દેશી સંગીતને લગતું જેટલું વર્ણન મંગીત-રત્નાકરમાં છે તેટલું જ વર્ણન સંગીતસમયસારમાં છે. એટલુંજ નહિ પણ જેટલા દેશી-રાગોનાં નામો તેમ જ લક્ષણો સંગીતરત્નાકરમાં આપેલા છે તેટલા જ રાગનાં નામો અને લક્ષણો સંગીતસમયસારમાં છે. ફક્ત વિષય મૂકવાની પદ્ધતિ અને ભાષા જુદી છે. સંગીતરત્નાકરનો ગ્રંથ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં છે એમ કહી શકાય; પરંતુ સંગીતસમયસાર ત્રુટિ અને કોષક ઠેકાણે અસંબદ્ધ લાગે છે. ઉદાહરણ્યાર્થ તૃતીય અધિકરણમાં દેશી રાગોના વિભાગો જેમકે રાગાંગ, ભાષાંગ, છાયાંગ, ઉષાંગ ઇત્યાદિ જણાવીને પછી એકદમ સખ્ત સ્વરોનાં નામો તેમ જ તેમની શ્રુતિવ્યવસ્થા આપી છે. પછી એકદમ સર્વે વિભાગોમાં આવેલા રાગનાં નામો આપેલાં છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કુલ નવ અધિકરણો (પ્રકરણો) આપ્યા છે તે જોઈશું.

૧. પ્રથમ અધિકરણમાં નાદોત્પત્તિ, નાદભેદ, ધ્વનિસ્વરૂપ, તેના ભેદો, મિશ્રધ્વનિ, શારીરલક્ષણ, ગીતલક્ષણ અને તેના ભેદો આલપ્તિ, વર્ણ, અલંકાર ઇત્યાદિ વિષયો આપેલા છે. નાદોત્પત્તિ પછી સ્વર, શ્રુતિ, મૂર્છના વગેરેની વ્યાખ્યાઓ આપવી જોઈતી હતી પરંતુ તે આ ગ્રંથમાં જોવામાં નથી આવતી. આલપ્તિ વગેરેનું વર્ણન શ્રુતિ સ્વર વ્યાખ્યાની પછી આવવું જોઈએ. સ્થાયી અને ધ્વીજ મળીને તેર અલંકાર અને ગમકો સાત જ આપ્યા છે. સંગીતરત્નાકરમાં તો કેટલાય અલંકારો અને ગમકો આપ્યા છે. ગ્રંથકારે કદાચ બ્યવહારમાં જેટલા અલંકારો અને ગમકો તે સમયે વપરાતા હશે તેટલા જ આપ્યા હશે એમ પણ કહી શકાય.

૨. દ્વિતીય અધિકરણમાં આલાપના ભેદો, સ્થાયીનાં નામો, કરણો અને તેમનાં સ્વરૂપો આપ્યાં છે. પ્રસ્તુત વર્ણન સંગીતરત્નાકરથી જરાયે જુદું પડતું નથી. સ્થાયીનાં નામો જેતાં ગ્રંથકારે મહારાષ્ટ્ર તેમ જ કર્ણાટક પ્રાન્તમાં ચાલતા સંગીત તરફ ધ્યાન આપેલું જણાય છે. કર્ણાટકી નામો ઘણીવાર જોવામાં આવે છે તેથી ગ્રંથકાર પોતે કર્ણાટક તરફનો હોવાનો સંભવ લાગે છે: જેમકે જોડણે (કરુણા) ગીતાચે ઠાય, જોડી ચે ઠાય, સાદાચે ઠાય, શારીરચે ઠાય, મુયેય, હંદુપાયી, ધરીમેલ્લી, નિયકરહ, મજવળે, નીજવળે, ઉટ્ટુંદુલ, પરિઘડી, ઘુઘાચે ઇત્યાદિ સ્થાયીનાં નામો ઉપરથી ગ્રંથકર્તાનું કર્ણાટકીપણું સમજી શકાય તેમ છે.

• વાદીસ્વર એટલે જીવસ્વર. જે રાગમાં જે સ્વર મુખ્ય હોય તે જોના વગર રાગદર્શન થાય જ નહિ તે વાદીસ્વર. તેની વ્યાખ્યા આ ગ્રંથમાં સુદર આપી છે. જેમ કે

સપ્તસ્વરાણાં મધ્યેऽપિ સ્વરે યસ્મિન્ સુરાગતા ।

સ જીવસ્વર इत्युक्ते અંશો વાદી ચ કથ્યતે ॥

સંવાદી, વિવાદી અને અનુવાદી સ્વરોની વ્યાખ્યા પણ એટલી જ સ્પષ્ટ આપી છે.

આલપ્તિ કરવાની પદ્ધતિ સંગીતરત્નાકર સાથે તદ્દન મળતી છે. ફક્ત ભાષા જ જુદી છે. ગાયકને ગાયન શરૂ કરતાં પહેલાં જે રાગ ગાવો હોય તે રાગના આલાપો પ્રથમ

ઉપર દિગ્દર્શક તરીકે શંકરવેદાંતની અસરના ચોક્કસ દાખલા આપ્યા છે, અને એ જ દિશામાં શોધ કરનારને ખીજાં ઘણાં મળે એમ છે. પણ શ્રીશંકરાચાર્ય પહેલાં એક કરતાં વધારે ઔપનિષદ વિચારકો યજ્ઞ ગયા છે એમ શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ જોતાં જણાય છે (જુઓ હિંદતત્ત્વચિંતનનો ઇતિહાસ. ઉ. ૧૫૦). એટલે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રકારની બધી અસર શંકરાચાર્યની જ છે કે એમના પહેલાના કોઈ અદ્વૈતવાદીની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે; પણ એ બધા સિદ્ધાન્તો સાથે શંકરાચાર્ય પહેલાંના કોઈ એક આચાર્યના હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. વળી નીચે આપેલા દાખલા ૨૫૪ હિતારાના સ્પષ્ટ છે.

ગૌડપાદચાર્યે માધ્યમિક બૌદ્ધો પાસેથી ઘણું લીધું છે એમ આધુનિક ઐતિહાસિક વિચરકોનો મત છે (જુઓ હિંદતત્ત્વચિંતનનો ઇતિહાસ. ઉ. ૧૬૬). ઋષિકામાં ગૌડપાદે વાપરેલો અક્ષાતશાન્તિ શબ્દ પણ બૌદ્ધ છે. હવે ભાગવતકારે “ આ જગતને જોરથી દૂરતા અક્ષાતચક્ર જેવું અને મનના વિલાસરૂપ કહ્યું છે. ” આ બેય વાતો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની છે. પણ ભાગવતકારે બૌદ્ધો પાસેથી લીધી હોય એ કરતાં ગૌડપાદ પાસેથી લીધી હોવાનો સંભવ વધારે છે. .

નીચેના વચનોમાં મને શંકરાચાર્યના શબ્દોની સાક્ષાત્ અસર હોય એમ લાગે છે.

દ્રષ્ટુથ માન્તિ અતદ્ધર્મા યથાગ્નેર્દારુચિક્રયા ।

મા. દ. ૧. ૯.

અનેકપણું, જન્મ, નાશ, ક્ષય, વૃદ્ધિ વગેરે દ્રષ્ટાના ધર્મો ન હોવા છતાં દ્રષ્ટાના બાસે છે. આમાં અતદ્ધર્મા શબ્દ છે (જુઓ શારીરિક ભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત).

સૌવીરપતિરપિ મુજનસમવગતપરમાત્મસત્ત્વ આત્મન્યવિદ્યાધ્યારોપિતાં
દેહાત્મમતિં વિસર્જન ।

મા. દ. ૧૩. ૨૬.

આ વચનમાં કહેલો સિદ્ધાંત તો શંકરવેદાંતનો છે જ, પણ એ વાક્ય વાંચતા જાણે શંકરાચાર્યના ભાષ્યનો કટકો ગાયતાં હોઈએ એવું લાગે છે. ‘ અવિષ્યાધ્યારોપિતાં ’ તો શંકરભાષ્યનો ખાસ શબ્દ છે (જુઓ. ટ્ર. સ્ક. અ. ૪-૨-૧૪ ભાષ્ય).

પંચમ રક્ષમાં અને ૫૪ રક્ષના ગ્લોમાં ખીજા પણ એવા કટકાઓ છે કે જે વાંચતાં શંકરભાષ્યની રૌંધી યાદ આવે છે.

૨૯જુમાં સર્પ છુદિ (મા. દ. ૯. ૩. ૭.) વગેરે શંકર વેદાંતના પ્રસિદ્ધ દાખલાઓ ભાગવતમાં મળે છે પણ એ દાખલાઓ જૂના વખતથી વપરાતાં હોવાનો સંભવ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તથા મહાભારતના શાંતિપર્વમાં પણ મળે છે.

દેહોપિ દૈવવશઃ લલુ કર્મ યાવત્

સ્વાસ્મ્યકં પ્રતિ સક્ષીક્ષત પય સાસુઃ ।

ઈક્ષેત વિભ્રમમિદં મનસો વિલાસં

વૃષ્ટં ધિનષ્ટમતિલોહમલાતચક્રમ્

મા. ૧૧. ૧૩. ૩૪.

પહ્જ પાહ્જી સમુદ્ભૂતં શ્રીરાગં સ્વલ્પપંચમં ।
 સન્યાસાંશગ્રહં મંદ્રગાંધારં તારમધ્યમમ્ ।
 સમશેપસ્વરં વીરે શાસ્તિ શ્રીકરણાગ્રણીઃ ॥

પહ્જ આમમાં પાડજ નતિથી આ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં અલ્પ પંચમ છે. પહ્જ સ્વર અંશ, ગ્રહ ન્યાસ છે. મંદ્ર ગાંધારથી તાર મધ્યમ સુધી વ્યાપ્તિ છે. બાજીના સ્વરો સમ છે. વીરરસમાં ચોળાય છે. બન્ને ગ્રંથોનાં લક્ષણો એક બાબત સિવાયની બાજીની બાજીતોમાં સર્વાંશે મળે છે. સંગીતસમયસાર અપભ, અને પંચમ બન્ને સ્વરો વર્જી છે. રત્નાકરમાં કેવળ પંચમ જ અલ્પ કર્યો છે. બાજીનાં લક્ષણો તો તે જ છે. ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, વ્યાપ્તિ, રસ બધું એક. એ ઉપરથી જરૂર એમ લાગે છે કે સંગીતરત્નાકરના સમયમાં એક તો 'શ્રીરાગનું' સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જ વધારે પ્રચારમાં હતું. અને એમ જ બે આપણે માની લઈએ તો સંગીતસમયસાર ગ્રંથની કેટલાક રાગોની વર્ગીકરણપદ્ધતિ રત્નાકર કરતાં કંઈક જુદી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. પણ પ્રસક્ત જોતાં રત્નાકરમાં જ આવેલા રાગો રાગાંગ, ભાષાંગ, ક્રિયાંગ વગેરે વિભાગના રાગો આપણને મળે છે. આ અનુમાનને જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. એટલે દરેક મુખ્ય રાગમાં વાદી, સંવાદી અનુવાદી અને વિવાદી એવા સ્વરો ને હોય છે તેમાંથી વિવાદીસ્વરોને આપણે જુદી જુદી રીતે રાગોમાં સ્થાન આપીએ અને તે એવી રીતે કે જેથી કરીને રાગના મૂળ સ્વરૂપમાં જરાએ બગાડ ન થાય, ઉલટી એની શોભા જ વધે. વિવાદીસ્વરો એ પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકાર એવો કે જેને રાગમાં સ્થાન આપવાથી રાગ જ બગડી જાય. એને તો આપણે છોડી દઈએ. બીજો પ્રકાર એવો કે કિંચિત્ પ્રમાણમાં વિવાદીસ્વરોને લેવા જેથી રાગનો વિસ્તાર વધવામાં ખૂબ મદદ થાય. હવે એવી રીતે આપણે જોઈ શકીશું તો સંગીતસમયસારનું શ્રીરાગનું ઓઢવ સ્વરૂપ અને સંગીતરત્નાકરનું સ્વલ્પપંચમવાળું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ, આ બન્નેનો ઉકેલ થશે. સંગીતરત્નાકરમાં જે ગ્રામરાગો અને નતિઓ આપેલી છે તેના વર્ણનમાં પણ કંઈક ઉકાળે આપણને તે તે રાગોના સંપૂર્ણ સ્વરૂપો ઉપરાંત ઓઢવ અને ઓઢવ સ્વરૂપના ઉલ્લેખો મળશે. અને એ વાત ઉપલા વર્ણનને ટેકા જ આપે છે. અત્યારે પણ આપણે કોઈ પણ ગ્રેહ રાગમાં તેના વિવાદીસ્વરોને રાખીને કે કાઢી મૂકીને સંપૂર્ણ રીતે ગ્રાહ શકીએ છીએ અને એ જ વાત પ્રાચીન રાગોના પાડવ, ઓઢવ અને સંપૂર્ણસ્વરૂપોનું સમર્થન કરે છે. લગભગ એક જ સમયના ગ્રંથોમાં એક રાગનું ઓઢવ સ્વરૂપ એક ગ્રંથમાં અને તે જ રાગનું સંપૂર્ણ અગર પાડવ સ્વરૂપ બીજા ગ્રંથમાં, એમ ત્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે બીજો તર્ક સંભવતો જ નથી. અને એ જ દિસાએ હૈરવ, દિહોલ, માલકંસ ઇત્યાદિ પ્રાચીન રાગોના વર્ણન ઉપરથી તે તે રાગોનો ઉકેલ કરવો પડશે. હવે આપણે તૃતીય અધિકરણ ઉપર આવીએ.

૩. આ અધિકરણમાં કેવળ તે વખતના પ્રચલિત દેશી રાગોનાં જ વર્ણનો છે. રાગોના-રાગાંગ, ભાષાંગ, ઉપાંગ, ક્રિયાંગ ઇત્યાદિ વિભાગો પાડેલા છે. અને તે પ્રાચીન

ત્વં નિત્યમુક્તપરિશુદ્ધવિશુદ્ધ આત્મા । કૃતસ્ય આદિપુરુષો ભગવંસ્ત્યધીશઃ ।

મા. ૪. ૯. ૧૬.

મારી પાસેની ભાગવતની ઓપેલી પ્રતમા આ રીતે પાઠ છે અને મારી પાસે બીજી હસ્તલિખિત કે ઓપેલી પ્રત નથી પણ 'પરિશુદ્ધ' અને 'વિશુદ્ધનો' અર્થ એક જ છે એ જોતાં વિશુદ્ધને બદલે ત્રિયુદ્ધ પાઠ હોવાનો સંભવ લાગે છે. અને નિત્ય, મુક્ત શુદ્ધ, શુદ્ધ અને કૃતસ્ય એ રીતે આદિ પુરુષનું વર્ણન શંકરાચાર્ય પહેલાં કોઇએ કર્યું હોય એ માની શકાય એવું નથી. ઉપલેાચ્યોક વાંચતાં જ શંકરાચાર્યના 'નિત્ય શુદ્ધ—શુદ્ધ—મુક્ત—સ્વભાવ' શબ્દો યાદ આવે છે. વળી હ્રદયાસોડશિધ્યા કૃતઃ એ ભાગવત (૧૧ ૨૬ ૩૮) ના શબ્દોમાં શંકરાચાર્યના અધિધાખ્યાસતઃ સર્વ જ્ઞાત આત્માન્યસદ્ ભવેત્ (ઉપદેશસહસ્રી) એ શબ્દોનો પડથો સંભળાય છે. ભાગવતકારને ત્રિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. ઉપનિષદો, ગીતા, મહાભારતના બીજા ભાગો, વૈશેષિકદર્શન, ન્યાય-દર્શન, સાંખ્ય-ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાનું સાંખ્ય, યોગશાસ્ત્ર-પૂરક, રેચક, કુંભક વગેરે યોગની પ્રક્રિયાઓ પણ, —માખ્યામિક બૌદ્ધ દર્શન, પૂર્વમીમાંસા અને શંકરાચાર્ય પહેલાંના બેદાભેદ વાદી ભર્તૃપ્રપંચમત તથા બીજા વેદાંતી આચાર્યોના મતો વગેરેનો ભાગવતકારને પરિચય છે, અને જુદે જુદેથી પોતાને ક્યતી વસ્તુ ભાગવતકાર ઉપાડી લે છે એટલું કશું કપાં છતાં ઉપર જે દાખલાઓ આપ્યા છે તે બધાનો ખુલાસો શંકરાચાર્યની અસર માન્યા વગર કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી.

શ્રીશંકરાચાર્યે પુરાણમાંથી બ્રહ્મત્મૈક્ય પ્રતિપાદક વચન બ્રહ્મસૂત્રબાખ્યમાં રીતાર્થ છે (જુઓ. ૨. ૧. ૧.). એ શ્લોક થોડા ફેરફાર સારે વાસુપુરાણમાં મળે છે. પણ જો ભાગવતનાં સ્પષ્ટ બ્રહ્મત્મૈક્ય પ્રતિપાદક વચનો 'શંકરાચાર્ય' પાસે હોત તો પ્રસ્તુત પ્રસંગે એમાંથી એકાદ જરૂર ઉતારત; પણ નથી ઉતાર્યું એ ઉપરથી શ્રીશંકરાચાર્યને ભાગવતની ખજાર નથી અને ઉપર આપેલા દાખલાઓથી ભાગવતકારને શ્રીશંકરાચાર્યના અર્થોનો પરિચય છે એમ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સાબીત થાય છે.

શ્રીશંકરાચાર્યનાં અર્થો રચાયા કે તરત પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં અને તે ઉપર ટીકાઓ વગેરે રૂપે પુષ્કળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું હતું. વળી દક્ષિણમાં વૈષ્ણવોએ દસમા શતકથી શાંકર વેદાંતનો વિરોધ કરવા માંડ્યો છે. ભાગવત આ વિરોધ પહેલાંનો ગ્રંથ છે એટલે શંકરાચાર્ય પછી તરતમાં ૯ માં સતકના આરંભમાં ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫ માં રચાયેલો હોય એ સંભવિત લાગે છે.

અહીં એક બીજી પણ વાત નોંધવા જેવી છે. આ પુરાણો વ્યાસનાં રચેલાં ગણાય છે અને એના અજ્ઞાત કવિઓ પોતાને તદ્દન અધારામા રાખે છે. એ સ્થિતિમાં નવું રચાયેલું કોઇ પણ પુરાણ રચાયા પછી તરત પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એ અને એવું નથી. એવું પુરાણ લખાયાં પછી કોઇ મદિરના પુસ્તકાલયમાં એ પોથી અસુદ્ધ કાળ પડી રહે અને ૫૦-૧૦૦

૧૩. પહ્જસ્વરો ભવેન્મંદ્રે તોઢિતો (તાઢિતો ?) રિધવર્જિતઃ
સપયોઃ કમ્પિતશ્ચૈવ શંગારે વિનિયુજ્યતે ॥ ૧૬ ॥

• અયમેવ વસંતાશ્રયઃ પ્રોક્તો રાગવિચક્ષણૈઃ ॥ ૧

(હિંદોલમાંથી)... વસન્તસ્તત્સમુદ્ભવઃ ॥

પૂર્ણસ્તછક્ષણો દેશો હિન્દોલોઽપ્યેષ કથ્યતે ॥ ૧૬ ॥ સં. રત્નાકર

વસન્ત રાગને જ દેશી હિન્દોલ કહેવામાં આવે છે.

૪ ભૈરવઃ

ભિન્નપહ્જસમુદ્ભૂતો મન્યાસો ધાંશભૂષિતઃ ।

સમસ્વરો રિપત્યક્તઃ પ્રાર્થને ભૈરવઃ સ્મૃતઃ ॥ સં.

(ભિન્નપહ્જ).....ભૈરવસ્તત્સમુદ્ભવઃ ।

ધાંશો માન્તો રિપત્યક્તઃ પ્રાર્થનાયાં સમસ્વરઃ ॥ સં. રત્નાકર. અ. ૨-૧૮

આમાં બન્નેનાં લક્ષણો એક જ છે.

૫ શ્રીરાગઃ

શ્રીરાગપ્રકરાગાગં મતારો મંદ્રગસ્તથા

રિપંચમવિહીનોઽયં સમશેષસ્વરાશ્રયઃ ।

પહ્જન્યાસગ્રહાંશશ્ચ રસે વીરે પ્રયુજ્યતે ॥ સં. સમયસાર

પહ્જ પાહ્જી સમુદ્ભૂતં શ્રીરાગં સ્વલ્પપંચમમ્

સન્યાસાંશગ્રહં મંદ્રગાંધારં તારમધ્યમમ્

સમશેષસ્વરં વીરે શાસ્તિ શ્રીકરણાગ્રણોઃ ॥ ૨-૧૬૧ સં. રત્નાકર

(“શ્રીરાગ”ની વ્યાખ્યાઓમાં ફરક છે તે ઉપરથી નોંધ સહકારે. સંગીતસમયસારમાં “શ્રીરાગ”ને ટક્ક” રાગનું અંગ માનેલું છે એ આપણે ઉપરના શ્લોક ઉપરથી નોંધ સહકારે લીએ. શ્રી રાગમાં “ઋષભ” અને પંચમ વર્ણ છે. એવું સ્વરૂપ બીજા કોઈ પંચ અંગમાં નોવામાં નથી આવતું.

૬ શુદ્ધ વંગાલ

શુદ્ધપાહ્વરાગાગં શુદ્ધવંગાલસંજ્ઞકઃ ।

ન્યાસાંશો મધ્યમેનાસ્ય પ્રહર્ષે વિનિયોજનમ્ ॥ (સં. સમયસાર)

સ્વાધ્યાય

પાર્શ્વદેવકૃત સંગીતસમયસાર

પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રાવણ્ણકાર દરબાર તરફથી બહાર પડતી ત્રીવેન્દ્ર સંસ્કૃત સીરીઝમાંનું છે અને તે ગયે વર્ષે બહાર પડેલ છે. ત્રાવણ્ણકારના જાણીતા વિદ્વાન શાસ્ત્રી મહામહો-પાધ્યાય ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ આ પુસ્તકનું મશોધન કર્યું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના કર્તા “સંગીતકરનામધેયશ્રીપાર્શ્વદેવ” છે. એ પાર્શ્વદેવ વિષે કશી માહિતી હજી બહાર પડી નથી. પરંતુ ટી. ગણપતિશાસ્ત્રી પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે અંચકર્તા શ્રી પાર્શ્વ-દેવ જૈનપંથના હોવા જોઈએ કારણ કે તેઓનું નામ એક જૈન તીર્થંકરના નામને મળતું છે. અરણ્ય.

પ્રસ્તુત અંચનું મહત્ત્વ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બહુ જ છે કારણ કે તેમાં અંચકારના સમયના કેવળ દેશી સંગીતનું વર્ણન છે. તેમ જ તે અંચની ભાષા, તેમાં આવેલા વિષય અને તેની માહિતી જોતાં એ અંચકાર અર્થાત્ શ્રી પાર્શ્વદેવ-સંગીતરત્નાકરના સમયની આસપાસના હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. અંચકર્તા પોતે જ દ્વિતીય અધિકરણમાં પહેલા જ શ્લોકમાં જોગવાજ અને સોમેશ્વરનો ઉલ્લેખ કરે છે. જોગવાજનો કાળ ઇ. સ. ૧૦૫૩ અને સોમેશ્વરનો ઇ. સ. ૧૧૮૩ છે. આ પ્રમાણે ઉપરથી અંચકર્તા અગર અંચનો કાલ ઇ. સ. ૧૧૮૩ ની પછીનો છે. પ્રસ્તુત અંચનું નામ સંગીતસમયસાર છે. એ અંચનો ઉલ્લેખ બીજા અંચકારો પણ કરે છે. તેમાં રાગવિભોધકાર શ્રી સોમનાથ પોતાના રાગવિભોધતૃતીયવિવેકમાં પ્રવંચ વિષે લખેતાં તથા ઘ યાગ્વેદ્યઃ એમ કહીને લખે છે કે ચતુર્મિધાનુભિઃ પદ્મભિષ્ઠાંગિર્યસ્માત્પ્રવચ્યતે તસ્માત્પ્રવંચઃ કવિતો ગીત-લક્ષણકોચિદં ॥ આ પ્રમાણે સંગીતસમયસારના પ્રગર્ભની વ્યાખ્યા રાગવિભોધકારે કરી છે. અને તે શક ૧૧૩૧ એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં આવે છે. તેથી પ્રસ્તુત અંચ ઇ. સ. ૧૨૦૦ અને ૧૬૦૦ ની વચ્ચેનો હોવો જોઈએ. હવે એ અંચના અંતરંગ તરફ વળીએ.

ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો સંગીત ઉપરનો મોટામાં મોટો અંચ સંગીતરત્નાકર છે; અને ત્યાર પછી સંગીતદર્પણ, સંગીતપારિજાત, રાગવિભોધ વગેરે અંચો આવે છે. સંગીત-રત્નાકરનો સમય ઇ. સ. ૧૨૧૦ થી ૧૨૪૭ નો નક્કી છે. સંગીતરત્નાકર અને સંગીત-સમયસાર એ બન્ને અંચોના કર્તાઓએ એક બીજાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કદાચ બન્નેના અંચો એક બીજાના જોવામાં નહિ આવ્યા હોય. બન્ને અંચોના વિષય એક જ છે પરંતુ ભાષા જુદી જુદી છે. સંગીતરત્નાકરમાં દરેક વિષયનું વર્ણન છે. સંગીતસમયસારમાં નથી.

અન્નેનાં લક્ષણો સરખાં જ મળતાં આવે છે. કેવળ મંદ્ર વ્યાપ્તિમાં ફરક ।

૯. ગૌડ—

ગૌડઃ સ્યાદ્દક્ષરાગાગં નિન્યાસાંશગ્રહાન્વિતઃ ।

વર્જિતઃ પંચમે નૈવ રસે વીરે નિયુજ્યતે ।

રાગે રંગનિપાદિન્યા વદન્તિ. ન તુ મે મતમ્ ।

સં. સમયસાર.

રત્નાકરમાં દક્ષરાગ ની નીચે ગૌડ રાગનું લક્ષણ આપેલું છે:-

ગૌડસ્તદંગવિન્યાસગ્રહોશપંચમોઽજ્ઞિતઃ । સં. રત્નાકર ૨-૯૨

“ ગૌડ ” રાગના લક્ષણમાં અન્ને અચકાગે પોતાની વ્યાખ્યામાં પંચમ વર્ગ કહે છે. રંગ રત્નાકરની વ્યાખ્યામાં વિન્યાસ શબ્દ છે. ત્યાં ની-ન્યાસ એવો શબ્દ હોવો ધ્યે એમ લાગે છે. ને સંગીતસમયસારનું લક્ષણ તપાસીએ તો કેવળ ગ્રહ અંશ ન્યાસ રી બદલવાથી રાગનું સ્વરૂપ જુદું થાય છે એવો પ્રસિદ્ધ જ છે.

૧૦. ધન્નાસી

અગં ધન્નાસિકા પ્રોક્તા શુદ્ધકૈશિકમધ્યમે ।

પદ્જાંશગ્રહમંન્યાસા પાઢવા ક્ષપમોઽજ્ઞિતા ।

માન્ધારપંચમસ્વલ્પા રસે વીરે નિયુજ્યતે ॥ સં. સમયસાર.

સં. રત્નાકરમાં “ શુદ્ધકૈશિક મધ્યમ મ આમરાગની નીચે ધન્નાસીની વ્યાખ્યા ॥૫૧ છે.-

તજ્જા ધન્નાસિકા પદ્જાંશન્યાસમધ્યમા ।

રિવર્જિતા ગપાલ્પા. ચ વીરે ધીરૈઃ પ્રયુજ્યતે ॥ સં. રત્નાકર ૩. ૧૦૦

અન્નેનાં લક્ષણો એક જ છે.

૧૧. ગુણ્ડકૃતિઃ

દોચ હિન્દોલ્લરાગાગં પદ્જાંશન્યાસસંયુતાં ।

રિધત્યક્તા ગતારા ચ શૈષેરાન્દોલિતા સ્વરૈઃ ॥

સં. સમયસાર

પમંદ્રા હાસ્યશૃંગારે ગેયા ગુણ્ડકૃતિર્ધ્રુવેત્ ॥

સંગીતરત્નાકરમાં=ગૌડકૃતિ એવું નામ છે.

પદ્જાંશગ્રહન્યાસાં મતારાં મપમૂયસીમ્ ।

રિધત્યક્તાં પમંદ્રા ચ તજ્જા ગૌડકૃતિં જગુઃ ॥

સં. રત્નાકર ૨-૧૩૦ .

ગાઠ પછી જ સ્થાપી ગાય છે, એ પદ્ધતિ પૂર્વે પણ હતી. તેનું જ વર્ણન આ પુસ્તકમાં છે:

“તતો ગાયનઃ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ રાગસ્યાકારં સ્થાપનાં ચ દધ્યાત્ ।

રાગાલક્ષિઃ ક્ષેત્રશુદ્ધિર્યુતા તાલવિવર્જિતા, ।

રાગસ્ય શુદ્ધતા ક્ષેત્રશુદ્ધિરિત્યભિધીયતે ॥૨૮॥

ગીતસ્યોત્પત્તિદેતૃત્વાદ્રાગઃ ક્ષેત્રમિહોચ્યતે ।

તતો રુપ(ક) ? રાગેણ તત્તારલં નાતિવિસ્તરામ્ ॥૨૯॥

આના પછી સ્થાપીનાં લક્ષણોં આપેલાં છે, અને તે બધાં લોકપ્રસિદ્ધ છે એમ પ્રયક્ષાર પોતે જ કહે છે.

આગળ આલતાં રાગોના અંશો આપ્યા છે, તેમાં આગળનો શ્લોક મહત્વનો છે:

“અંશો જનકરાગસ્ય કારણાંશ ઇતીરિતઃ ।

શ્રીરાગજનિતે ગૌડે શ્રીરાગસ્યાંશકો યથા ।

અંશોન્યરાગસ્ય પુનઃ કાર્યાંશ ઇતિ કથ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥”

અહીં કારણાંશની બ્યાખ્યા આપતાં શ્રીરાગમાંથી ઉત્પન્ન થતા રાગ ગૌડનો દાખલો લીધો છે તે મહત્વનો છે. અહીં શ્રીરાગમાંથી જ ગૌડરાગની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે. સંગીતરત્નાકરમાં ગૌડરાગ ટક્કરામરાગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ લખ્યું છે, અને તે ટક્કરાગની નીચે જ વર્ણવ્યો છે. જેમ કે

“ ગાઢસ્તદંગ વિ(ની ?)ન્યાસગ્રહાંશઃ પંચમોઽજ્ઞિતઃ । ”

એટલે પંચમસ્વરં વગરનો ગૌડરાગ ટક્કરાગમાંથી આવેલ છે. સંગીતરત્નાકરમાં શ્રીરાગની બ્યાખ્યા જુદી આપેલી છે. તે રાગ કયા આમરાગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે તે કહ્યું નથી. સંગીતસમયસાર તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે

‘ શ્રીરાગટક્કરાગાંગં, મ-તારો મંદ્ર-ગસ્તથા

રિ-પંચમ-વિહીનોઽયં સમશેષસ્વરાશ્રયઃ ।

ષઢ્જન્યાસ ગ્રહાંશશ્ચ રસે વીરે પ્રયુજ્યતે ॥ ’

શ્રીરાગ એ ટક્કરાગનું એક અંગ છે. એમાં તાર મ થી તે મંદ્રગ સુધી એની બ્યાપ્તિ છે. ઋષભ, પંચમ વગર્યાં છે. બાકીના સ્વરો સ્તા, ગ, મ, ધ, નિ, સમસ્વરો છે. પંચમસ્વર અંશ, ન્યાસ અને ગ્રહ છે. આ રાગની યોગ્યતા વીરરસમાં થાય છે.

હવે સંગીતરત્નાકરની બ્યાખ્યા જુઓ. સંગીતરત્નાકરમાં ‘ અધુનાપ્રસિદ્ધેશીરાગ-લક્ષણ’ નીચે શ્રીરાગ પ્રથમ આપ્યો છે. લક્ષણ નીચે અમાણે છે.

તજ્ઞા વેલાવલી તારધા મંદ્રા સમસ્વરા ।

ધાદ્યન્તાંશા કંપપટ્તજા વિમલંચે હરિમિયા ॥ ૨-૧૧૫

આમાં લક્ષણો તો એક જ છે. કેવળ મંદ્રવ્યાપ્તિ સંબંધમાં મતભેદ છે.

૧ સાયરી (આસાવરી)

કકુમોત્યા રગં હ્રીં ગં ધાન્તા મધ્યગ્રહાંશકા (૧) (માંશા ચ મંગલ)

ગતારા સ્વલ્પપટ્તજા ચ પંચમેન વિવર્જિતા

મંદ્રા સાયરી જ્ઞેયા કર્તવ્યા કરુણે રસે ॥ ૩૯ ॥

સં. સમયસાર

રત્નાકરે-રગંતિ ભાષામાંથી:—

તદ્ધવાઽસાવરી ધાન્તા ગતારા મંદ્રમધ્યમા

મગ્રહાંશા સ્વલ્પપટ્તજા કરુણે પંચમોઽજ્ઞિતા ॥

અનેતા લક્ષણો એક જ છે: “મધ્યગ્રહાંશકા” મોંથી મધ્ય તો અર્થ “મધ્યમસ્વારીને “મધ્ય” શબ્દ યોગ્યો છે.

૧૩ દેશાલ્ય

ગાન્ધારપંચમા જાતા ક્રપભેણ વિવર્જિતા ।

ગ્રહાંશન્યાસસમ્બન્ધગાંધારા ચ સમસ્વરા ।

નિપાદમંદ્રા ગાંધારસ્ફુરિતેન વિરાજિતા ।

પાઢવા ચદિ રાગાંગં વંશે પૂર્ણે ચ દૃશ્યતે ।

દેશાલ્ય.

સં. સમયસાર

સંગીતરત્નાકરમાં “ગાંધાર પંચમ” આમરાગ નીચે દેશાલ્યનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

તજ્ઞા સ્ફુરતિ ગાંધારા દેશાલ્યા વર્જિતર્પમા ।

ગ્રહાંશન્યાસગાંધારા નિમંદ્રા ચ સમસ્વરા ”

સંગીતરત્નાકર

સંગીતસમયસારનો ઉપલે: શ્લોક સ્ફુરિત લાગે છે. તો પણ તેમાં આવેલું લક્ષણ સંગીતરત્નાકરના લક્ષણ સાથે મળે છે. “પાઢવા ચદિ રાગાંગં વંશે પૂર્ણે ચ દૃશ્યતે” એ શીટીનો સંબંધ બરાબર લાગતો નથી.

પ્રણાલીને અનુસરીને છે. મધ્યમાદિ, તોડી, વમત, લૈરવી, થી, શુદ્ધગાય, માસવશી, વરાહી, ગૌડ, ધનાશી, શ્રુઙ્ગી, ગુર્જરી, દેશી એવાં તેર રાગાંગ રાગો નેમના સક્ષુષ્ટ સંહિત આપ્યા છે. વેળાવલી, અન્ધાલી, સાપરી (અસાવરી ?), કલ (?) મળરી, સક્ષિતા, દૈશિકા, નાટી, શુદ્ધવરાટી, થીકહી, એ નવ ભાષાગ રાગો આપ્યા છે. પછી વરાહી આદિ ૨૧ ઉપાગ રાગો આપ્યા છે. આ બધા મળીને ૩૩ રાગોનાં પ્રત્યક્ષ સક્ષુષ્ટો આપેલા છે. તેમાંથી કેટલાક સક્ષુષ્ટો સંગીતરત્નાકર સાથે મળતા નથી. બાકી બધાના મળે છે તેમાંથી કદક કમ્બાર અહીં આપવા ધારૂ છું.

રાગાંગાનિ

૧ મધ્યમાદિઃ .

મધ્યમગ્રામસંભૂતા મધ્યમાંશગ્રહાન્વિતા ॥૭૧॥

મધ્યમાદિરિતિરૂપાતા શ્રંગારે વિનિયુજ્યતે ।

एतामेव मयुज्यादौ वैणिका वांशिकास्तथा ॥૭૨॥

આ મધ્યમાદિનાં જ આવેલું સક્ષુષ્ટ સંગીતરત્નાકરમાં એ જ પ્રમાણે મળે છે. અને તે "મધ્યમગ્રામ"ના સક્ષુષ્ટની નીચે જ આપેલું છે. જેમ કે -

(મધ્યમગ્રામ).....તદુદ્ભવા,

મધ્યમાદિર્મેગ્રહાંશા

इति मध्यमादिः ॥ सं. रत्नाकर रागाध्याय ॥૬૯॥

૨ તોડી

अंगं पादवरागस्य सम्पूर्णश्च समस्वरम् ॥

पञ्जतारा गमन्द्र च न्वासंशग्रहमध्यमा ।

तोड़ी नाम प्रसिद्धोऽयं रागो हर्षं नियुज्यते ॥૧૪॥

(શુદ્ધપાદવ) - - - તોડિકા સ્વાત્તદુદ્ભવા ॥૭૫॥ રત્નાકરશ્લોકે

મધ્યમાંશગ્રહન્યાસા સ્તારા કમ્પપંચમા ।

समेवरस्वरा मंद्रगान्धारा हर्षकारिणी ॥૭૬॥

૩ વસંતઃ

मार्गेहिन्दोलरागाङ्गं हिन्दोलो वेदि (देशि ?) संहितः ।

(માર્ગેહિન્દોલ) અશન્યાસે ગ્રહે પદ્મજસ્તસ્ય તારે સુ મધ્યમઃ ॥૧૫॥

કરધૃતચંનવાદ્યા પીતવર્ણાયતાક્ષી
સુકવિભિરિયમુક્તા ભૈરવી ભૈરવહ્તી ॥

મલ્હારઃ અને મલ્હારી—

લક્ષણં વિનિયોગથ્ય ભવેન્મલ્હારિકાસમમ્ ।

મલ્હારસ્ય ગનિત્યાગઃ પંચમં સ્ફુરણં ભવેત્ ।

સં. સમયસાર.

આમાં મલ્હાર રાગનું લક્ષણ તપાસતાં મલ્હારી જેવા જ એના સ્વરો છે પરંતુ મલ્હારમાં જ અને નો સ્વરોનો ત્યાગ છે એમ કહ્યું છે. હવે મલ્હારીનું લક્ષણ તપાસીએ.

મલ્હારી—

અંધાલિકાંગમલ્હારી મધ્યમાંશગ્રહાન્વિતા ।

રિમંદ્રા ચ ગશૂન્યા ચ શૃંગારે તાદિતસ્વરા ।

આમાં મલ્હારી આંધાલિકાનું અંગ છે એમ કહ્યું છે.

હવે સંગીતરત્નાકરના બન્ને રાગનાં લક્ષણો તપાસીએ:—

મલ્હારી—

મલ્હારી ત્રદુપાંગં સ્યાત્ ગહીના મંદ્રમધ્યમા

પંચમાંશગ્રહન્યાસા શૃંગારે તાદિતા મતા ॥

સં. રત્નાકર અ. ૨-૧૫૬

આંધાલી ભાષારાગના નીચેજ મલ્હારી આપી છે:—જેમ મલ્હારીનાં લક્ષણમાં બન્ને ત્રયકારો મતભેદ ધરાવે છે—એકમાં મધ્યમાંશ છે બીજામાં પંચમાંશ છે—તેમ જ એકમાં રિમંદ્રા એટલે ક્રૂપમ સ્વર સુધી મંદ્રવ્યાપ્તિ છે બીજામાં મંદ્રમધ્યમ સ્વર સુધી છે.

હવે મલ્હાર—

આંધાલ્યુપાંગં મલ્હારઃ પટ્તજપંચમવર્જિતઃ ।

ધન્યાસાંશગ્રહો મંદ્રગાંધારતારસત્તમઃ ॥

સં. રત્નાકર અ. ૨-૧૫૭

“મલ્હાર રાગ આધાક્ષી રાગનો ઉપગરાગ છે. આમાં પટ્તજ અને પંચમ સ્વરો વળે છે, ધૈવત અંશ, ગ્રહ, અન્યાસ છે. મંદ્રસત્તમમાં “ગાંધાર” સ્વર સુધી અને તાર સંપ્રકમાં “સત્તમ” એટલે “નિષાદ” સ્વર સુધી તેની વ્યાપ્તિ છે.

મલ્હાર રાગ વિષે બન્ને ત્રયમાં સંપૂર્ણ મતભેદ જોવામાં આવે છે. એકમાં “ગમો” સ્વરો વળે—તો બીજામાં “સા-પ” વળે છે. બન્ને માત્ર આંધાલીનું ઉપાંગ માત્ર છે, એટલે થાટ એક હશે.

પાઢવાદેવ વંગાલો ગ્રહાંશન્યાસમધ્યમઃ ॥

મહર્ષે વિનિયોક્તવ્યઃ પ્રોક્તઃ સોઢલસૂત્રુના ॥ (સં રત્નાકર.)

૨-૭૭.

આમાં બન્નેના લક્ષણો એક જ છે.

૭ માલવશ્રી—

માલવાદે (:) ભવેદંગં કૈશિકસ્ય સમસ્વરા ।

સમ્પૂર્ણા તારમંદ્રસ્પષ્ટજસ્વરવિરાજિતા ॥

પઢ્જાંશન્યાસસંપન્ના માલવશ્રીરિયં મતા ।

મૂર્છતા શુદ્ધમધ્યા ચેત્ સૈવ હર્ષપુરી મતા ।

શૃંગારે વિનિયોગઃ સ્યાદનયોસ્તુ ઢ્યોરપિ ।

સં. સમયસાર,

સંગીતરત્નાકરમાં પણ “ માલવશ્રી ” આમરાગમાંથી જ માલવશ્રી ઉત્પત્તિ મધ્યમ સખ્યુ છે. તેનું લક્ષણ ખીચે પ્રમાણે છે:

.....માલવશ્રીસ્તદુદ્ધવા

સમસ્વરા તારમંદ્રપઢ્જાંશન્યાસપઢ્જમા ॥

સં. રત્નાકર ૨-૭૨

૮ વરાટી—

વિખાપા રાગરાજસ્ય પંચમસ્ય વરાટિકા

ધાંશા પઢ્જગ્રહન્યાસા ધતારા મદ્રમધ્યમા

સમશ્લેષસ્વરા પૂર્ણા શૃંગારે યાટિકોદિતા ॥

સં. સમયસાર.

સંગીતસમયસારના કર્તા “ યાટિકા ”ની વરાટી રાગની વ્યાખ્યા આપે છે. દરે સંગીત રત્નાકરની, વ્યાખ્યા પ્રમાણે વરાટી રાગ “ લિલપચમ ” આમ રાગમાંથી ઉત્પત્તિ થયો છે.

..... વરાટી સ્વાષ્ટુદ્ધવા

ધાંશા પઢ્જગ્રહન્યાસા સમંદ્રા તારયૈવતા ।

સમેતસ્વરા ગેયા શ્રંગારે ઢ્યાંગિસંમતા ॥

સં. રત્નાકર, ૨-૮૬

જોઈએ. ક્રમકે અંચમાં વર્ણન કરેલું સંગીત એ દક્ષિણ પદ્ધતિનું છે, અને તેથી દક્ષિણ પદ્ધતિના હિમાયતી સોમનાથે આ અંચનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વાસ્તવિક જુ છે. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત અંચ ત્રુટિત છે. પંડિત વિષ્ણુશર્માકૃત “હિન્દુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ ભાગ ૨” એ અંચમાં સંગીતસમયસારનો ઉલ્લેખ શ્રુતિ ઉપર વિવેચન કરતાં કર્યો છે. તેમાં સારંગદેવના ‘સંગીતરત્નાકર’ અંચમાંથી પ્રસ્તુત અંચકારે ધણા વિધાનો પોતાના અંચમાં લીધાં છે, એમ કહ્યું છે. પરંતુ પંડિત વિષ્ણુશર્માએ જે ફકરાઓ પાર્શ્વદેવના સંગીતસમયસાર અંચમાંથી ટાંક્યા છે તે ફકરાઓ આ ત્રિવેન્દ્રની છાપેલ પ્રતમાં જોવામાં નથી આવતા. એટલે કદાચ એમની પાસે જુદી પ્રત હશે એમ લાગે છે. જે ફકરાઓનો ઉપયોગ પંડિત વિષ્ણુશર્માએ કર્યો છે તે ઉપરથી જોતાં રત્નાકરમાંથી સંગીતસમયસારના કર્તાએ એ ફકરાઓ લીધા છે તે જોતાવેત જ લાગશે. પણ સંગીતરત્નાકર પહેલાંનો ‘સંગીતમકરંદ’ નામનો જે અંચ હમણાં જ ગાયકવાડ ઝોરીએન્ડલ સીરીઝમાં પ્રગટ થયો છે તેમાં પણ પ્રસ્તુત ફકરાઓ મળે છે. એટલે આ ફકરાઓ કયા અંચમાંથી છે એ લીધાં છે તે વિષે નક્કી કરાવવું મુશ્કેલ છે. અમુક માન્યતાઓ જે ધણા વખત સુધી ચાલી આવેલી હોય તો તે માન્યતા વિષેનું વિવેચન અનેક અંચમાં એક સરખું જ હોય એમ સંભવે છે.

જે ફકરાઓ વિષ્ણુશર્માએ પોતાના અંચમાં આપ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

અત્રોચ્યતે સ્વરાદીનામુત્પત્તિર્હેતુવાત્ । સ્થાનં । ત્રીણિ સ્થાનાનિ
દ્વત્કંઠશિરાંસિ ઇતિ સમાસતઃ ।

દ્વે વીણે તુલિતૈ કાર્યેઽસ્થિલાવયવતસ્તથા ।
एकवीणैव भासेते यथा द्वे ह्यपि श्रुण्वताम् ॥
શ્રુતિરાદ્યા મંદ્રતમધ્વાનાં કાર્યા (વિચક્ષણીઃ) ।
द्वितीया तु ततस्तीव्रध्वनिस्तंत्री विधीयते ।
यथा तथा तयोर्मध्ये न तृतीयो ध्वनिर्भवेत् ॥

આ અંચનો બીજો ઉપયોગ પંડિત વિષ્ણુશર્માએ જે જ હિન્દુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ ભા. ૨ માં ભરવરાગ ઉપર વિવેચન કરતાં કર્યો છે. ત્યાં પંડિત વિષ્ણુશર્માએ પાર્શ્વદેવનું રાગોનું વર્ગીકરણ આપ્યું છે. તે વર્ગીકરણમાં એકસો એ રાગ આપ્યા છે. પરંતુ પ્રસ્તુત છાપેલી પ્રતમાં એકસો ત્રણ છે. રત્નાકરમાંથી મારીતી લઇને તે પોતાના અંચમાં આપી છે, તેમ જ રત્નાકરનો કહ્યું. ભાગ તે પ્રસ્તુત અંચકાર પોતે બરોબર સમજ્યો નથી એમ પણ વિષ્ણુશર્મા લખે છે.

પંડિત વિષ્ણુશર્માની પ્રત અને પ્રસ્તુત છાપેલ પ્રત એ બન્ને સરખાવીને જો શુદ્ધ પ્રત આપણને મળશે તો તે વખતના દેશી સંગીત ઉપર કંઈક વધારે પ્રકાશ પડશે એમ કહીને અત્રે આ વિવેચન પૂર્ણ કરું છું.

બન્નેનાં લક્ષણો મળતા જ છે. પરંતુ સંખ્યસારમાં “મતારા” એવું લખેલું છે. એટલે તાર સપ્તકના ગંધાર સ્વર સુધી એની વ્યાપ્તિ છે. પરંતુ રત્નાકરમાં “મતારા” છે. એટલે “તાર-મ” સુધી વ્યાપ્તિ છે એટલો જ ફરક છે.

૧૨ ગુર્જરી

રિગ્રહાંશા ચ મન્યાસા જાતા પંચમપાદવાત્
મમંદ્રા ચ નિતારા ચ રિધામ્યામપિ મૂયસી ।

ગુર્જરી તાદિતા પૂર્ણા ઝંગારે ચિત્તિયુજ્યતે ॥ સં. સમયસાર
સંગીતરત્નાકરમાં પંચમ પાટલ રાગની નીચ ગુર્જરીની વ્યાખ્યા આપી છે:—

‘તજ્જા.ગુર્જરિકા માન્તા રિગ્રહાંશા મમધ્યમાક્
રિતારા-રિધમૂયિષ્ટા’ ઝંગારે તાદિતા મતા ।

સં. રત્નાકર .૨-૮૯

આમાં બન્નેનાં લક્ષણોમાં થોડો ફરક પડે છે. કદાચ અપભ્રંશ બૂલ હશે એમ લાગે છે અથવા તો મૂળ મતમાં કંઈક ગોટાળો હોવો જોઈએ. કેમકે નિશાની કરેલા ચબ્દો સિવાયના બાકીનાં લક્ષણો એક જ જોવામાં આવે છે. જેમકે ‘રિગ્રહાંશા,’ “મન્યાસા” “રિધામ્યામપિ મૂયસી તેમ જ “તાદિતા” “ઝંગારે” વગેરે લક્ષણો એક જ છે. રિતારારિધમૂયિષ્ટા” એમ રત્નાકરનો પાક છે તેના મતમાં “નિતારારિધ મૂયિષ્ટા” હોવો જોઈએ એમ લાગે છે કેમકે તાર સ્વર ની વ્યાપ્તિ હોય તો એકંદર રાગની વ્યાપ્તિ બે સપ્તક કરતાં ઓછી થાય. ત્યાં તો “ની” સ્વર જ હોવો જોઈએ. તેમ જ “મમધ્યમાક્” ને બદલે “મ મંદ્રમાક્” હોવો જોઈએ. કેમકે મંદ્ર સપ્તકમાં કયા સ્વર સુધી તેમ જ તાર સપ્તકમાં કયા સ્વર સુધી આ રાગની વ્યાપ્તિ થાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ઉપલા બે શ્લોકોમાં છે

માપાંગ રાગ.

૧ વેલાવલી-(વેલાવલી)

કુકુમપ્રભવા માપા યા પ્રોક્તા ભોગવર્ધિની ।

વેલાવલી તદંગસ્યાત્ પરિપૂર્ણસપ્તસ્વરા ॥ ૩૪ ॥

ધૈવતાંશગ્રહન્યાસા થતારા મંદ્રમધ્યમા ।

પદ્મજેન કંપિતા સૈયં વિપ્રલંભે નિયુજ્યતે ॥ ૩૫ ॥

સં. સમયસાર

સંગીતરત્નાકરમાં પણ કુકુમ રાગમાંથી નીકળેલી ભોગવર્ધિની ભાષામાંથી વેલાવલી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ જણાવ્યું છે:—

આપણે જે આ વિચિત્ર ગતિ જોઈએ છીએ તેનું મૂળ કેટલું ઊંડું છે અને સંસ્કૃતમાં પણ એ નિયમનો પ્રભાવ છે કે નહિ અને છે તો તે કેવી રીતેના તે આપણે આજે જરા જોઈશું.

ગ્રીક ભાષાના *g* (*gamma*) અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં આ નિયમ જોવામાં આવે છે. *aggelos, agkon, agkho sphinx*. અહીં પહેલા શબ્દમાં પહેલા 'g' નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી *thing* શબ્દના 'n' જેવો (=ં), અને. ખ્રીસ્ત શબ્દોમાં 'g' નો ઉચ્ચાર *think* શબ્દના 'n' ના જેવો (=ં) થાય છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સંઃ યક્ પ્રાઃ યક્ યક્(યક્) થાય છે. હિન્દી ખંજાણામાંનો યાંક આ યક્ ઉપરથી જ આવેલો છે. ૪ 'યક્' વૈદિક સાહિત્ય (અમરવેદ ૪-૬-૪, ૭-૫૮-૪) માં પણ છે. એટલે 'યક્' માંથી યક્નો ઉત્પત્તિ સામે પાંધો લેવા જેવું કશું જ નથી. તો પણ અને જરા વિચારવાનું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં જ યક્ગામી ના અર્થમાં યક્ શબ્દ છે (ઋ. ૧-૧૧૪-૪; ૫-૪૫-૬). આ રથને આપણા હાસના 'બંકુ બિહારી' ને યાદ કરી શકીએ. બંને પાસાના હાડકાના અર્થમાં વેદ (ઋ. ૧-૧૬૨-૧૮; વાજ્ઞ ૨૫-૪૧) માં યદ્વિક શબ્દ છે. એ હાડકાં 'વદ' છે માટે જ યદ્વિક શબ્દ વાપર્યો છે, એ વાતમાં શંકા જ નથી. આ યદ્વિક અને યદ્વિક આખા યચ્ અથવા યનુચ્ બાબમાંથી. એથી જ કુટિલ ગતિના અર્થમાં વૈદિક સાહિત્યમાં યચ્ચત્તિ વગેરે શબ્દોનો બહોલો ઉપયોગ થયો છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ એનો પ્રયોગ થયેલો છે. તોપણ મોટે ભાગે 'જિજ્ઞન્ત' રૂપે જ. જેમાં શુચ+ર=શુચ(શુચલ) તેમ જ ચ +ર=યક્; અને એ જ બાબનું રૂપાન્તર યનુચ્+અનુચ્કુ+રિન્ચદ્વિક; એ બંને શબ્દોની માફક યનુચ્+અનુચ્ક. થઈ શકે એમાં કશો પાંધો દેખાતો નથી. આથી કરીને નિઃસંશયપણે એ કહેવું કંઈ છે કે પ્રાઃ યક્ શબ્દ તત્સમ છે કે તદ્ભાવ.

વૈદિક સાહિત્ય (ઋ. વે. ૧૪-૨-૬) માં કણ્ટક શબ્દ જોવામાં આવે છે (જુઓ વાજ્ઞ ૪૦-૮). યારકે ને કશું હોત તો પણ સમજાઈ જતત કે એનું મૂળ. રૂપ 'કત્તક' છે. આપણા નિયમ અનુસાર જ સંઃ કત્તક પ્રાકૃતના પ્રભાવે કટ્ટક થઈને છેવટે કણ્ટક થયો છે.

ચર્ અભ્યસત થઈને ચર્ચર 'ચરણશીલ' (ઋ. ૧૦-૧૦૬-૭) થયો. ચર્ચર પ્રાચ્યચર્ચર ચર્ચર યાચર. ખંજાણીમાં 'ચાચર કેચ' સુપ્રસિદ્ધ છે. એ શબ્દ ચત્પથક ચર્ચરથી આવ્યો છે એટલે તેનો યૌગિક અર્થ 'ચર્ચલ' વિના બીજો ન દોષ શકે. તેનો અર્થ

૪. રૂઝડાતીમાં પણ 'વકિ' જ છે. અર્થ જલસાથો છે. એ સંજોગો મારી એ કાપના મજાની ધુન્ડતા કહી શું. રૂઝડાતીમાં 'વકિ' શબ્દ અપરાધના અર્થમાં વપરાય છે તે યક્ વ્યવહાર ઉપરથી તો ન દોષ ! યક્ વ્યવહાર તે યાંક શરખાવો ચર્ચતિ અનુવાદ.

૧૪ દેશી

સ્વાદરંગરેવગુપ્તસ્ય ગર્ભદ્રા પંચમોઞ્જિતા ।

ઋષભાંકગ્રહન્યાસા તથા સમનિભૂયસી ।

દેશી નામ પ્રયોક્તવ્યા રાગોઽયં કરુણે રસે ॥

સંગીતસમયસાર

સંગીતરત્નાકરમાં આવું જ લક્ષણ છે, અને તેને રેવગુપ્ત રાગની નીચે જ આપેલું છે.

તજ્ઞા દેશી રિગ્રાઘાંશન્યાસા પંચમવર્જિતા ।

ગાંધાર્મદ્રા કરુણે મેયા મનિસભૂયસી ॥

દેશી નામ પ્રયોક્તવ્યા રાગોઽયં કરુણે રસે ।

સંગીતરત્નાકર, ૨-૧૦૩

દેશી રાગનાં બન્નેના લક્ષણો જોતાં સરખા જ લાગે છે.

આ પ્રમાણે પાર્શ્વદેવે આપેલા રાગાંગરાગ આપણે જોઈ ગયા. હવે થોડાક “ભાષાંગ રાગ” અને ઉપાંગરાગ જોઈશું.

ઉપાંગ રાગ.

૧ ભૈરવી—

મિન્નપદ્મજસમુદ્ભૂતા ધાંશન્યાસગ્રહાન્વિતા ।

સમશેષસ્વરા પૂર્ણા ગાન્વિતા તારમંદ્રયોઃ

દેવાદિશ્રાર્થનાયાં તુ ભૈરવી વિનિયુજ્યતે ।

સં. સમયસાર.

ધાંશન્યાસગ્રહા તારમંદ્રગાંધારશોભિતા ।

ભૈરવી ભૈરવોપાંગં સમશેષસ્વસ્ત્ર મયેત્ ॥

સં. રત્નાકર. અ. ૨-૧૪૪

જા બન્ને લક્ષણો સરખા જ છે. પહેલાંમાં “મિન્નપદ્મજસમુદ્ભૂતા” કહ્યું છે અને સં. રત્નાકરમાં “ભૈરવી ભૈરવોપાંગં” કહ્યું છે તેનો અર્થ એક જ થાય છે. કેમકે ભૈરવ રાગ” પણ મિન્નપદ્મજમાથીજ ઉત્પન્ન થયો છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા હોએ. છ રાગ અને છાનિસ રાગિણીઓના પ્રપચ કરનારા અથો પણ ભૈરવી રાગિણી ભૈરવરાગની સ્ત્રી માને છે. અને મહાદેવની પૂજા કરીને પ્રાર્થના કરે છે એમ કહ્યું છે જેમ:—

સ્ફટિકરચિતપીઠે રમ્યકૈલાસં

વિકચકમલપત્રૈર્ચયન્તી મહેશ્વર ।

પરવર્તી સંસ્કૃતમાં ગજ્જન શબ્દનો ઉપયોગ બહુ જ જોવામાં આવે છે (જેને સજ્જન-ગજ્જને). એ ગજ્જન, ગજ્જના વગેરે શબ્દો ક્યાંથી આવ્યા ? બીજો કાંઈ ઉપાય ન હતો-એટલે સંસ્કૃત ધાતુઓમાં વળી એક ધાતુનો ઉમેરો થયો—ગજ્જ. પરંતુ મૂળ તો એ ગર્જ માંથી આવેલો છે. સં. ગર્જન પ્રા. ગજ્જન-ગજ્જન. આપણા આ જ નિયમના આધારે જ આ ફેરફાર થયેલો છે.^૭

એવી જ રીતે માર્જન પ્રા. મજ્જન-મજ્જન માન્ય. મજ્જન જરાય સંસ્કૃત નથી. મજ્જુ વગેરે શબ્દોનું મૂળ પણ મને લાગે છે કે ખરી રીતે જોતા મૂળ ધાતુમાં જ રહેલું છે, પરંતુ વૈયાકરણીઓને મજ્જ ધાતુ ક્યાં લેવો પડ્યો છે.

દુતના અર્થમાં વૈદિક સંસ્કૃતમાં મશ્તુ (અવેસ્તા. મોષુ, લેટિન mox) છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં મશ્તુ છે; મજ્જમાંથી મિમહ્મશ્તુ મહ્મશ્તિ; નશ્માંથી નહ્મશ્તિ વગેરે (પાણિનિ ૭-૧-૬). આવે રચણે હકાર અથવા અનુસ્વાર કેવી રીતે થયો ? પ્રસ્તુત નિયમનો પ્રભાવ અહીં પણ શું નજરે નથી પડતો ?

આકર્ષણ અર્થમાં બંગાળીમાં ઝાકઢા, ઝાકઢન વગેરે શબ્દો છે. એનો મૂળ શબ્દ અથવા ધાતુ કયો ? એ ક્યાંથી આવ્યો ? સં. આકૃષ્ટ (આ+કૃષ્+ત) પ્રા. આકૃદ્ઠ, એનો છેલ્લો ભાગ ધોપ અથવા મૃદુ હોવાથી આકૃદ્ઠ નું આકૃદ્ઠ થઈ ગયું છે. પછીથી ધીમેધીમે આ આકૃદ્ઠ શબ્દના આધાર ઉપર ભાર દેવાથી આકૃદ્ઠ થઈને (સરખાવો^૮ સફલે-સફલે કક્ષનો-કક્ષનો વગેરે) પ્રસ્તુત નિયમાનુસાર ઝાકઢ થયો છે.^{૧૦}

અત્રે બીજા એક શબ્દનો ઉલ્લેખ કરું. સંસ્કૃતમાં વપરાતો અદ્ધકુશ શબ્દ શું પરેખરો સંસ્કૃત છે ? એની વ્યુત્પત્તિ શી ? મને લાગે છે કે આકૃષ અદ્ધકુશ. પછી આ જ નિયમ પ્રમાણે અદ્ધકુશ અદ્ધકુશ

૭. ગર્જતિ-ગજ્જ-ગાજ્જ માને (મેઘ માને છે), પ્રસ્તુત નિયમાનુસાર એક રૂપ ' ગાજ્જ ' પણ થાય. ગાજ્જ-ભય બતાવે (એ કાંઈ ગાજ્જનો ભય એવો નથી.)

૮. ' માંગલું. '

૯. સરખાવો ગૂજરાતી પ્રયોગો અમર-અમર, આચા-સાચા, બધા-બધા.

૧૦. ગૂજરાતી શબ્દો ઝાકડી, ઝાકડો આના જ ભાંડુ. અનુવાદ.

રાગ ઉપર આટલું વિવેચન બસ છે. રાગનાં લક્ષણો બે પ્રકારનાં આપ્યાં છે સામાન્ય અને વિશેષ. તેમાં દરેકમાં ચાર પ્રકારનાં લક્ષણો છે. અથ રવરની વ્યાખ્યા દર્શ લક્ષણથી સુક્ષ્મ આપી છે જે નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી જ લીધી છે.

૪ અધિકરણ. આરંભમાં પ્રબંધની વ્યાખ્યા આપી છે. જે વ્યાખ્યા સોમનાથે મોતાના રાગવિષ્ણોધમાં ઉદ્ધૃત કરી છે, તે મેં ઉપર બતાવી છે. ચાર ધાતુઓ અને ૭ અંગોથી જેનું નિયમન થયું છે તે પ્રબંધ. આરંભ, અંતરા, આભોગ અને સંચારી એ જેવી રીતે હાલના ધ્રુપદ વગેરે પ્રબંધના ધાતુઓ કહેવામાં આવે છે તેમ જ પહેલાનાં પ્રબંધગીતમાં એ વ્યવસ્થા હતી. અને તે જ અંશકરે આ અધિકરણમાં બતાવી છે. પછી પાદ, બંધ, સ્વરપદ, ચિત્ર, તેન, મિશ્ર ધ્રુવાદિ કરણોની વ્યાખ્યા, એકાદશધ્રુવો પછી તેમનો ગાયનમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનો ક્રમ બતાવીને એ અધિકરણ સમાપ્ત કર્યું છે. પ્રત્યક્ષ ગાયન કેવી રીતે કરવું તે લાખતમાં સૂચનાઓ પણ આપેલી જેવામાં આવે છે. તે મહત્ત્વની હાગે છે.

૫ પંચમ અધિકરણમાં અનવદાદિ ચાર વાદ્યોના ભેદો બતાવી તેને ક્રમતા પારિભાષિક શબ્દો પણ સમજાવ્યા છે. આ હાગ નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી જ લેવામાં કરીને લીધેલા જણાય છે. પાદવાદ્યના ચાર પ્રકારો બતાવી તેમના અક્ષરો કેવી રીતે વગાડવા તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૬ છઠ્ઠા અધિકરણમાં તૃત્ય અને અભિનયવિષે કહ્યું છે. અંગ વિશેષના જુદા જુદા પ્રકારો ધણા આપ્યા છે. એ બધા પ્રકારો નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે વર્ણન છે તેથી કાંઈ જુદા કાગળો નથી.

૭ સાતમા અધિકરણમાં તાલનો ઉદ્દેશ, તેનું લક્ષણ, તેનાં નામો આપ્યાં છે. એ બધું વર્ણન રતનાકરને મળતું છે. ઉપરે એક સુંદર શ્લોક આપ્યો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:

તાલમૂલાનિ ગેયાનિ તાલે સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

તાલહીનાનિ ગેયાનિ મંત્રહીના યથાહુતિઃ ॥

આવી રીતે આ શ્લોકમાં ગંગીતમાં તાલનાં કેટલું મહત્ત્વ છે એ બતાવ્યું છે.

૮ આઠમા અધિકરણનું નામ ગીતાધિકરણ રાખ્યું છે. ગીત કેવી રીતે ગાવું, ગીતનાં હોષો તથા શુભો કેવા હોય છે, ક્રિયાવાન પડિત કોને કહે છે, સભામાં કેવી રીતે ગાવું કેવી રીતે બેસવું, વાગ્યપેકાર, ઉત્તમનતક તથા વાદક કોને કહેવા એ વિષે ખૂબ ચૂક્રમ માહિતી આપેલી છે. ઉત્તમ, મધ્ય, કનિષ્ઠ ગાયક કોને કહેવા, નાયક કોને કહેવા, એ પણ માહિતી આપી છે. એવી રીતે આ મહત્ત્વપૂર્ણ અધિકરણ છે.

૯ નવમા અધિકરણમાં પ્રસ્તાર, નષ્ટ, ઉદ્દિષ્ટ, વગેરે આપી અધિકરણ સમાપ્ત કર્યું છે.

આવી રીતે આ ગ્રંથનું અવસોકન બનતા સુધી ટુકમાં કર્યું છે. આ ગ્રંથના સમયમાં દેશીસંગીત કેવા પ્રકારનું હતું તેનો ખ્યાલ આવવા માટે આટલું વિવેચન બસ છે. અંશકાર પોતે માર્ગસંગીતના ઝઘડામાં પડ્યો નથી. કેવળ દેશીસંગીતને લગતું જ એમણે આપ્યું છે. આ ગ્રંથનો પ્રચાર કર્યાદિક અને તેના આસપાસના પ્રાન્તમાં વિશેષ કરીને થયો હોવો

હવે આ દરેકના અર્થો મળે છે. શ્રીકૃષ્ણનું ઘઠાસૂત્રો ઉપર શૈવ ભાષ્ય છે. મણ્ડ-
નના ત્રણ વિવેક-વિધિવિવેક, ભાવનાવિવેક, વિશ્રમવિવેક-અને બે સિદ્ધિ-રેફાટસિદ્ધિ અને
ઘઠાસિદ્ધિ-સુપ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રભાષ્યની તેની દીકા મેં જોઈ નથી. સુરેશ્વરના ત્રણ મહાન
અર્થો શંકરનો કઠિન ભાગ વિશદ કરવા માટે જણીતા છે. યાત્રવલ્ક્યની સ્મૃતિ ઉપર
વિશ્વરૂપની દીકા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ભાવના-વિવેક ઉપર ઉમ્મેકની દીકા ડૉ. ગંગાનાથ
ઝાંખે હમણાં જ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ભવભૂતિના ત્રણ નાટકો સુપ્રસિદ્ધ છે.

કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકનું પૂર ૩૩૦૦૦ શ્લોકો છે. મને હમણાં શ્લોકવાર્તિક ઉપર
ઉમ્મેકની દીકાની એક પ્રત મળી છે. આ દીકા ૨૦૦૦ શ્લોકો સુધી છે; અને આગળનો
ભાગ ભટ્ટપુત્ર જ્યમિષ્ટે રચેલો છે. જ્યમિષ્ટની દીકાની રીત ઉપરથી તે કુમારિલભટ્ટનો
પુત્ર હોય એમ માનવાનું આકર્ષણ થાય છે. બે આમ હોય તો દીકાનો પ્રથમ ભાગ
રચનાર ઉમ્મેક કુમારિલનો સમકાલીન હોય.*

આપણે ઉપર જોયું કે માલતીમાધવ નાટકની અંતિમ પ્રશસ્તિઓમાં ઉમ્મેકને
કુમારિલનો શિષ્ય કહ્યો છે. હવે ઉમ્મેકની આ દીકા માલતીમાધવના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક
એ નામ કેચિદિદ ન: પ્રથયન્ત્યવજ્ઞાં ઇત્યાદિથી શરૂ થાય છે. આનો ભાવાર્થ એવો
હશે કે તેની દીકાને પ્રભાકર, તથા મુરારિ, અને અદ્વૈતીઓ જેમકે શંકર-જેવા
વિરોધીઓ સામે થવું પડશે.

યાત્રવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપર વિશ્વરૂપની દીકા ઉપર બીજી દીકા છે. આ બીજી દીકાકાર
વિશ્વરૂપની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે.

યત્પ્રસાદાદયં લોકો ધર્મમાર્ગસ્થિતઃ સુખી
ભવભૂતિસુરેશાસ્ત્ર્યં વિશ્વરૂપં પ્રણમ્ય તમ્ ॥*

આ શ્લોક ઉપરથી એમ લાગે છે કે ભવભૂતિ, સુરેશ અને વિશ્વરૂપ ત્રણે એક હતા.
નૈકર્મ્યશિદ્ધિની એક પ્રતની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ગોવિન્દ ભગવત્પાદના શિષ્ય વિશ્વરૂપે
આ અર્થ રચ્યો છે. ગોવિન્દ ભગવત્પાદ શંકરના ગુરુ હતા. આ અર્થ છે કે વિશ્વરૂપ
નામ સંન્યાસી તરીકે ધારણ કરાયું હતો. એક પરંપરા પ્રમાણે સુરેશ્વર ઇન્દ્રાજ્ય હોય એમ
લાગે છે. જા આ સાચું હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે ઉમ્મેકે સંન્યાસ લીધો
અને શંકરના અર્થ ઉપર દીકા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કરવા માટે તેને સાહિત્ય અને
ધર્મભીમાસાના ક્ષેત્ર હોડવા પડ્યા.

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ઉમ્મેક ભવભૂતિ, વિશ્વરૂપ અને સુરેશ્વર એક હોય એમ લાગે
છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે મણ્ડન અને સુરેશ્વર એક હતા? આ પ્રશ્નનો ખરાબ નીકાલ
થેલો નથી. જાનને પણ માટે દલીલો છે. પ્રથમ તો ઉમ્મેકે મણ્ડનના ભાવનાવિવેક ઉપર

શાન્તરસિદ્ધતા તત્ત્વસંપ્રદાની કમલચીવની પંચિકામાં ઉલ્લેખનો મીમાંસક તરીકે
ઉલ્લેખ છે. કુમારિલના શ્લોકવાર્તિક ઉપરની તેની દીકામાંથી પણ પંચિકામાં ઉતારો છે.
તત્ત્વસંપ્રદા પ્રસ્તાવના. -૫. ૬૩. અં.

x મળ્યાં 'પ્રસાદાયં' તથા અંતે પ્રણમ્ય છે છાપવાની ભૂલ લાગે છે.

‘પ્રવાસી’ બં.-૧૩૩૩ના જ્યેષ્ઠના અંકમાં શ્રી. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો ‘અનુનાસિક અને સંયુક્ત વર્ણ’ ઉપર મનનીય લેખ છે; તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાકૃત અને આપણી પ્રાન્તિક આર્ય ભાષાઓમાં આધારણુ રીતે એવો એક નિયમ જોવામાં આવે છે કે જો કોઈ સંયુક્ત વર્ણના પૂર્વભાગનો લોપ થાય તો તેને સ્થાને અનુસ્વાર આવે છે (વરચ્ચિ, ૪-૧૫, હેમચંદ્ર ૨-૧૬; લક્ષ્મીધર પટ્ટભાષા મંદ્રિકા ૧-૧-૪૨; Pischel 74,) અને એ અનુસ્વાર કોઈ કોઈ વાર ચંદ્રબિન્દુ (અર્ધ-અનુસ્વાર) રૂપે અથવા પછીથી કોઈ રપર્ષ બાંજન આવે, તો તે અનુસાર વર્ગના પાંચમા વર્ણ રૂપે રહે છે. એક બે મંદિદાદરણો લખ્યે:—

સં (સંસ્કૃત) કક્ષ પ્રાં(પ્રાકૃત) કક્ષ હિં(હિન્દી) બં(બંગાળી) કૌક્ષ;^૧
સં અક્ષિ પ્રાંઅક્ષિ બં ઔક્ષિ, હિં ગૂં(ગૂજરાતી) આંખ; સં અવિસ્ પ્રાં
અચિ હિં બં ગૂં મ. (મરાઠી) ઔચ; સં અસ્થિ પ્રાંઅટ્ઠિ બં ઔઠિ,^૨ હિં
ઔઠિ, ધસાદિ, ધત્યાદિ.

મં ઉચ્ચ માંથી ઉંચ; ઇટ્કા માંથી ઈંટા, ઈંટ; ઉઙ્ઙ માંથી ઊંટ; પક્ષી માંથી
પહ્ણી વગેરે શબ્દો એવી રીતે જ થયા છે.

પ્રસંગ છે તો એક વાત કહું. બંગાળમાં જ કોઈ જગ્યાએ ‘સાપ’ તો કોઈ જગ્યાએ
‘સૌપ’ સાંભળવામાં આવે છે. કોઈ ‘હૈસિ’ બોલે છે તો કોઈ ‘હાસિ’ બોલે છે. ઉપ-
રનો નિયમ જો ધ્યાનમાં રાખીશું તો આવા શબ્દોના અનુનાસિક ઉચ્ચારણને ખોટા
માનતા અટકીશું. સં સર્પ પ્રાં સપ્પ, એ ઉપરથી હિન્દીમાં ‘સૌપ’ છે, ‘સાપ’
નથી. હાલ્ય માંથી હસ્સિ, એમાંથી હૈસિ (હિન્દીમાં હૈસી અથવા હૈસી) અને
હાસિ બંને જ સંભવે; અક્ષર માંથી ઔક્ષર, આક્ષર બંને થઈ શકે.^૩

બંગાળીમાં સ્થાનભેદે અનુસ્વારનો યોગ કે વિયોગ બંને જ જોવામાં આવે છે,
(જુવો, હેમચંદ્ર ૧-૨૬). આ જાતનાં શબ્દ-જોડકામાં કોણુ પહેલું અને કોણુ પછી, અથવા
બંને એક સાથે જ ઉત્પન્ન થયા છે કે એમાં કોઈ બીજી ‘લાભાના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન
થયું છે એ બિચારવા જોવો પ્રથમ છે.

પ્રાકૃતમાં આ નિયમાનુસાર અનેક શબ્દો ઉત્પન્ન થયા છે, પણ હંબાણુ યદ્દ જવાના
બધથી અત્રે તે બધાનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. જોજ-ખંતીલા વાંચકો ઉપર કહેલાં પ્રાકૃત
બ્યાકરણોમાં જોઈ લેશે. પ્રાકૃત અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં

૧. ગૂજરાતીમાં પણ આ શબ્દ બોલાય છે.

૨. ઔઠી=ઠળીઓ.

૩. ગૂજરાતીમાં પણ ‘સાપ’ના આવા જ બે ઉચ્ચારણો જોવામાં આવે છે. ગૂજરાતી
‘હૈસી’ શબ્દ (જરા અર્થ ફેર હોવા છંતી) પણ આવો જ. ‘આક’ ‘ઔક’ એવા બે ઉચ્ચાર-
ણો પણ આપણે ત્યાં જોવામાં આવે છે.

અનુવાદકં.

(૩) વિશ્વરૂપની સ્તુતિવાળો શ્લોક સ્પષ્ટ રીતે ભવભૂતિ, સુરેશ અને વિશ્વરૂપને એક ગણે છે. હવે ભવભૂતિ અને ઉમ્મેક એક છે તેથી સુરેશ અને વિશ્વરૂપ પણ તે જ વ્યક્તિના નામ હોવા જોઈએ.

(૪) શ્રી. વિદ્યારણના શંકરવિજયમાં મણ્ડનમિત્ર અને ઉમ્મેક તથા વિશ્વરૂપને એક ગણ્યા છે, તથા સંન્યાસ વ્યાથમમાં તેનું નામ સુરેશ્વર થયું; તેથી પાંચે નામો—ભવભૂતિ, ઉમ્મેક, વિશ્વરૂપ સુરેશ્વર અને મણ્ડનમિત્ર એક જ વ્યક્તિના છે.

(૫) સુરેશ્વર અને મણ્ડનમિત્રના ગ્રંથોમાં વિચારબેદ છે તે એક બાધક પ્રમાણ છે, તથા બીજું બાધક પ્રમાણ એ છે કે ઉમ્મેકે મણ્ડનના ભાવનાવિવેક ઉપર ટીકા લખી છે.

આ બધા ઉલ્લેખોથી જો કે નિશ્ચિત રીતે કશું સાબીત થતું નથી તો પણ આ બધા એક હોય એવો તર્ક પેદા થાય છે. તેથી ભવભૂતિના નાટકોમાં આ પાંચિત્ય-સૂચક જે કાંઈ ઉલ્લેખો હોય તેનો ખાસ અભ્યાસ થવો જોઈએ, તથા ઉમ્મેકાદિના ગ્રંથો સાથે તેનો કાંઈ મેળ છે કે નહિ તેનું સંશોધન થવું જોઈએ.

અહીં આ હું એક ગાળત ઉપર ધ્યાન ખેંચું છું. ભવભૂતિના નાટકોમાં દામ્પત્ય-પ્રેમનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિરલ એવું વર્ણન છે. હવે જો ભવભૂતિ અને મણ્ડનમિત્ર એક જ હોય તો આપણે કહી શકીએ કે ભવભૂતિ પોતાનો અનુભવ જ નાટકોમાં મુકે છે. અદ્વૈત સુલલિપ્તિઃ કે પ્રેયો મિત્રં યન્મૃતા ઘા સમગ્રા એ ભવભૂતિની જીવન-કથાનો ભાગ હોય! કારણ કે મણ્ડનમિત્ર તથા તેમના પત્ની સરસ્વતીના ઉચ્ચ દામ્પત્યની સાખ શ્રુતપરંપરા પૂરે છે.

૨.

આ જ ત્રૈમાસિકમાં એમ. રામકૃષ્ણ કવિ. એમ. એ. એ તાપસવત્સરાજ નામના નાટક વિષે લેખ લખ્યો છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

‘આલીશ વર્ષ પહેલાં ડૉ. ઇ. હુલ્લે પંજાબમાંથી આ નાટકની એક દસ્તલિખિત પ્રત મેળવી હતી, અને તે બેંગલોરન લાયબ્રેરી માટે આપવામાં આવી હતી. પણ તેના આદિઅન્ત નહિ હોવાથી તે ત્યાંથી પાછી આવી હતી. આ પ્રતની છબિઓ બોન યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં તથા યુરિયાની ઇમ્પીરીઅલ લાયબ્રેરીમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે. મૂળ પ્રતનું શું થયું તેનો કાંઈ પત્તો નથી. બર્લિનના ડૉ. જહોન નોબેલની મદદથી આ છબિઓ ઉપરથી તૈયાર થયેલી બીજી છબિઓ અમને મળી છે. આ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિરલ અને ઉત્તમ કાવિત્વ છે.

પ્રત કાસ્ત્રીની લિપિમાં લખાયેલી છે. ગ્રંથના પ્રારંભની દૃશ્ય લીટી તથા ભરતવા-ક્રમમાંથી અડધો શ્લોક નષ્ટ થયો છે. પાંચમા એકના વચમાં બે પાના ચોટી ગયાં છે; તેથી આ ભાગ ખાલી રહે છે. આ પ્રતના પાડો, આ ગ્રંથના અભિનવશુભે, કુન્તલકે, દેમચદ્રે અને રામચદ્રે આપેલા ઉતારા સાથે મળતા છે; પણ બોને સંચારપ્રદાશમાં આપેલા ઉતારાથી જરા જુદા છે.

‘વાંકીચી’ ના યથ શકે. જો કે સંપ્રદાયમાં તો એ જ અર્થ લખવામાં આવ્યો છે. સદ્મ મજાણ, સુપરિષ્કૃત કેશ જે પવનથી ફરફર કરતાં હાલ્યા કરે તે જ ‘ચાંચર’. અને કાવે છે કે મૂળમાં આવેલો જ અર્થ હશે.

સં. ‘ચર્ચરી’ રાગ આવી જ રીતે હિન્દીમાં ‘ચાંચરી, ચાંચર’ રૂપ ધારણ કરે છે. ઝગ્ગેદમાં ચરમાંથી ચર્ચ્યમાણ (૧૦-૧૨૪-૮) જોવામાં આવે છે; પરંતુ ચૈતરેય આરણ્યકમાં (૨-૫) એનું પરિવર્તન યદને ચતુષ્પમાણ રૂપ થયું છે. તે પણ આ જ નિયમ પ્રમાણે. હમરનાં અર્થમાં પરવર્તી + સંસ્કૃતમાં વપરાતો ચચરીક શબ્દ અને રમરણમાં લઘ શકાય. સંસ્કૃતમાં ચરન્ચલ; ચચરન્ચચલ.^૫

પાણિનિએ આવા અનેક શબ્દો નોંધ્યા છે (૭, ૪, ૮૫-૮૬). જો કે તેમણે આ નિયમ વિષે કશું જ કહ્યું નથી અને કહેવાનું પ્રયોજન પણ તેમને ને હતું. બુઓ, દહ માંથી દન્દ્વદ્યતે; ફલ માંથી ફલ્લયતે, જપ્ માંથી જજ્જવ્યતે વગેરે, સર્વજન ધાતુ અભ્યસ્ત હોવાને કારણે આવા રૂપો થયાં છે.

માણુની નીચે પંખીનું જે પીંછું બાંધવામાં આવે છે તેનું સંસ્કૃત નામ પુલ્લ છે. એ શબ્દ કેવી રીતે થયો? સં. પક્ષ ગ્રાં પક્ષ પુલ્લ (અથવા તો પક્ષ માંથી સીધી રીતે જ પક્ષ અને પુલ્લ થઈ શકે.) પ ઓઘવર્ણ હોવાથી તેના પ્રભાવે પક્ષ શબ્દના પકારમાં રહેલો અકાર ઉકાર થઈ ગયો છે. સરખાવો પુલ્લ. એ પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ નથી; પદ્માદ્રાગ વાચક સં. પક્ષ ગ્રાં પક્ષ; પછી પકારસ્થ અકાર પૂર્વોક્ત કારણે ઉકાર થવાથી પુલ્લ શબ્દ થાય છે. (પદ્માત્ તો પક્ષ શબ્દનું પાંચમી વિભક્તિનું રૂપ છે.) યાદ કરો-પદ્માર્ધન્(પદ્મ+અર્ધ.) પક્ષ માંથી પ્રાકૃતમાં પક્ષ સિવાય બીજું પણ એક રૂપ પલ્લ થાય છે અને એ પલ્લમાંથી પિલ્લ. અહીં પાછળ તાલબ વર્ણ ‘લ્લ’ હોવાથી પહેલના પકારસ્થ અકાર ફકાર થઈ ગયો છે. પંખીનાં પીંછાના અર્થમાં પિલ્લિકા શબ્દ પણ છે. વળી પિલ્લમાંથી આ નિયમે પિલ્લ શબ્દ પણ સંસ્કૃતકાવમાં રચાત પામ્યો છે.

સંસ્કૃતમાં, ચિહ્ન ના અર્થમાં લાઙ્છન શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ શબ્દ કયી રીતે ઉત્પન્ન થયો તેના નિર્ણય ન કરી સકવાથી વૈષાકરણિએ લાચારીથી લાઙ્છ ધાતુ કૃત્વી લેવો પડ્યો. વાગન કહી ગયા છે કે ધાતુઓ તો વધતા જ નાન છે (વર્ધત પથ ધાતુગજ:). આ ધાતુને આપણે તેનું એક ઉદાહરણ ગણી શકીએ. લાઙ્છન શબ્દ સંસ્કૃત નથી. એટલે લક્ષણ માંથી કમેકમે આપણા નિયમ મુજબ થયો છે:-સં. ‘લક્ષણ ગ્રાંલલ્લણ લાઙ્છન. લાઙ્છન તો જ પહેલાં અર્ધઅનુસ્વાર (ં) ની માફક ઉચ્ચારાતો હતો (લાઙ્છન).

+ વેદકાળ પછીનું.

૫. અને રીતે આ થઈ શકે; (૧) ચચર શબ્દનો રકાર લકાર થઈને ચચલ અથવા, (૨) ચલ્ ધાતુના અભ્યાસથી ચલ્ચલ્, તેમાંથી ચચલ.

૬. એ પિલ્લ માંથી જ મૂળરાતી પીંછું થયું.

નય છે. તેના બે પ્રધાનો યૌગન્ધરાયણ અને રુમ્બુવાન આ સ્થિતિ સુધારવાનો વિચાર કરે છે. રાજા તો વિલામમાં ગયેયુ છે. પોતાનું સૈન્ય તથા વાસવદત્તાના પિતા પ્રદ્યોતનું સૈન્ય રાત્ર્ય પાછું લેવા માટે પૂરતું નથી. તેથી નવો સહાયક જોઈએ. મગધના રાજા દર્શકની મદદ મળે તે માટે તેની કુમારિકા બ્હેન પદ્માવતી સાથે વત્સરાજના લગ્નનો તેઓ વિચાર કરે છે; પણ ત્યાં સુધી વાસવદત્તા જીતી હોય ત્યાં સુધી ઉદયન હા પાડે, જ નહિ. પ્રદ્યોત પોતાની પુત્રીને બંધી રીતિ સમજાવે છે; અને સપત્ની લાવવા માટે તેની અનુમતિ મેળવે છે. રાજાને ઠેકાણે લાવવા તેઓ યુક્તિ કરે છે. રાજા શીકાર કરવા ગયો છે. તે સમયે તેનો શરદ-આવાસ બાળી નાંખવામાં આવે છે; અને ત્યારે પાછો ફરે છે ત્યારે તેને ખબર આપવામાં આવે છે કે વાસવદત્તા તથા યૌગન્ધરાયણ બાળી ગયાં. રાજા શોકથી ગાંડો થઈ જાય છે. રુમ્બુવાનની સલાહથી તે બૌદ્ધ ભિક્ષુ થાય છે.

દર્શકને વાસવદત્તાના મરણની ખબર પહોંચે છે. યૌગન્ધરાયણ પદ્માવતીને ઉદયનની છબિ મોકલે છે. પદ્માવતી રાજા ઉપર પ્રેમાસક્ત થાય છે; અને ભિક્ષુણી થઈને રોજ તેની પૂજા કરે છે. યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને એના જ આશ્રમમાં લાવી પદ્માવતી પાસે મુકે છે, અને તેને તથા ગએશ પતિને પોતે પાછે લઈ આવે ત્યાં સુધી રાખવા કહે છે. પદ્માવતી અને વાસવદત્તા વચ્ચે મૈત્રી થાય છે. પદ્માવતી પોતાના પ્રેમની વાત વાસવદત્તાને કહે છે.

ભિક્ષુ થએલા રાજા પણ યસુનાના તીરે આ ભિક્ષુણીઓના આશ્રમમાં વિદ્વંસ સાથે આવી પહોંચે છે. તે પદ્માવતીના પ્રેમની વાત સાંભળે છે, અને અકસ્માતથી પદ્માવતીને તે જુએ છે. તેની યાત્રામાં ઠોકાં સિદ્ધે તેને કહેલું કે ત્યારે તે એક રાજકુમારીને પરણી ત્યારે વાસવદત્તા મળશે. રાજા આ વાત માનતો નથી. પણ વાસવદત્તા પાછી મળે એ આશાથી પદ્માવતીનો હાથ સ્વીકારે છે. પદ્માવતી તરફ પોતે દાક્ષિણ્યથી વર્તે છે, પણ પ્રેમ તો વાસવદત્તા ઉપર છે. લગ્ન કર્યા છતાં વાસવદત્તા મળી નહિ એટલે રાજા અગ્નિમાં બળી પોતાનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. વાસવદત્તા પણ યૌગન્ધરાયણની અટપટથી કંટાળી બળી મરવા ઇચ્છે છે. નહીના કઠિ અગ્નિ રાજગાવવા કહી રાજા પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવા જાય છે; બહાર આવે છે ત્યારે ઠોકાં સ્ત્રી બળી મરે છે એવી રાજાને ખબર પડે છે. રાજા બચાવવા જાય છે. ત્યાં યૌગન્ધરાયણ ને આ બધું જોઈ દુઃખી થયો છે તે આવે છે અને બધું પ્રકટ થાય છે. પદ્માવતી પણ રાજાની પજવાડે આવેલી હતી. રુમ્બુવાન આવી રાત્ર્ય પાછું મળ્યાની ખબર આપે છે. નાટક પૂરું થાય છે. આ નાટક કરણ રસ પ્રધાન છે.

ધી ક્વાર્ટલી જર્નલ ઓફ ધી આન્ડ્રી હીસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાયટી

આ એક નવું પુરાતત્ત્વવિષયક ત્રૈમાસિક છે. આન્ડ્રી હીસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાયટી તરફથી આ પત્ર પ્રકટ થાય છે. તેના પ્રથમ પુસ્તકનો ત્રિજો અંક 'પુરાતત્ત્વ' ના બદલામાં આવ્યો છે. લેખો અને લેખકોની યાદી ઉપરથી એનું મહત્ત્વ દેખાય છે.

ગૌમાંસકાચાર્ય એસ. કે. રામનાથ શાસ્ત્રિયારે 'ભવભૂતિ અને તેનું અભિજ્ઞાન' સાથે) એકતા' એ વિષે લેખ લખ્યો છે. તેમાંથી કેટલાક જાણવા જેવા વિચારો નીચે પ્રમાણે છે:

‘ઘણી વ્યક્તિઓ તેમની અટકથી કે ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. જેમકે અકબરનો અર્થ મહાન થાય છે અને તેનું નામ મહમદ જલાલુદ્દિન છે. એક કવિ, ધણું કરીને શાવિંદરાજ, વિદ્યનિતરંગના નામે પ્રસિદ્ધ થયો કારણ કે એણે એક પ્રહસનમાં સૌને શોભાવનારી તે નામની નાવિકાનું અસરકારક નિરૂપણ કર્યું છે. ભવભૂતિ, ભારવિ અને ઘણું કરીને કાલિદાસ પણ, તથા બીજા અનેક વિદ્વાનો તેમના ઉપનામથી જ જાણીતા છે, ભવભૂતિનું સાચું નામ શું હતું તેનો વિચાર કરીએ

માલતીમાધવની પ્રસ્તાવનામાં ભવભૂતિના પાણ્ડિત્યની રચુતિ છે. પણ તેના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ક્યા હતા એ હજી સંશોધનનો વિષય છે. ગૌડવધના સંપાદકે જણાવ્યું હતું કે માલતી-માધવના અને આવતી કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં એક ઉમેરો કરી તરીકે જણાવ્યો છે. આ ઉમેરો એ કુમારિલનો શિષ્ય હતો. મી. એચ. આર. તેલ ગે મહાવિદ્યાવિદ્યમનની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે ચિત્રમ્પ માલતીમાધવના કર્તોના ‘આપ્ત’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, અને દીક્ષાર તેને ઉમેરો તરીકે ઓળખાવે છે, કે જે ભવભૂતિ છે

શાસ્ત્રદીપિકાની યુક્તિસ્નેહપૂર્ણ નામની દીક્ષા પાર્શ્વસારથિના મોદના અને ઔત્પત્તિક સૂત્રો વિષેના વિચારોનું ખણ્ડવ કરતાં ઉમેરો અનેકવાર ઉલ્લેખ કરે છે. માધવસરસ્વતી સર્વદર્શનકૌમુદીમાં રજૂ રીતે કહે છે કે ઉમેરો શ્લોકવાર્તિક ઉપર દીક્ષા રચી છે. નીચેના શ્લોક મલખારના પણ્ડિતોમાં પ્રચલિત છે.

• ઉમેરોઃ કારિકાં વેત્તિ તન્નં વેત્તિ પ્રમાકરઃ ।

મળનસ્તૂમ્યં વેત્તિ નોમ્યં વેત્તિ રેવળઃ ॥

હવે શ્રી૦ વિદ્યારણના શંકરવિજયમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે શંકર મંડનમિત્ર પાસે ગયા કે જેમનાં બીજા નામ ઉમેરો અને વિદ્યાર્થ છે. શંકરે તેમને હરાવ્યા અને મંડને સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. આ આશ્રમમાં મંડનનું નામ સુરેશ્વર થયું.

હવે જો ભવભૂતિ એ ઉમેરો હોય તો બીજા બે નામો પણ તેના જ હોવા જોઈએ. આ ઉપગંત ભવભૂતિ એના નાટકોમાં શીકણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

નમ્બ લેખમાં ‘કાલિકાં’ હાથેલું છે. પણ એ છાપવાની ભૂત છે. આ લેખમાં આવી ભૂલો અંગ્રેજ અને મસ્કૃતમાં પુષ્કળ છે. લેખમાંની સામગ્રી ઘણી મહત્ત્વની છે પણ તેમાં વ્યવસ્થા નથી.

[૩] મદન્ત

પ્રો. એસ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી

[૪] ઇદ્ર-ઝગ્ગેદી આત્મા

કુમારી એલ. કે. અનંતલક્ષ્મી

[૫] ધ્વનિ અને રસના સિદ્ધાંતો તરફનું કુન્તાકુન્તા વલણ

ડો. કે. એ. સંકરન

[૬] ઉચ્ચાદિ સત્રોતું કર્તૃત્વ

કે. જી. સુબ્બલક્ષ્મ

[૭] શ્રી કંઠે અને એની પાલણી મીમાંસાની સાલ

ટી. આર. ચિન્તામણિ

[૮] વ્યાસિના વિકાસક્રમમાં પ્રસસ્તપાદ અને દિઆગતું સ્થાન

એ. એસ. કૃષ્ણરાવ

[૯] વ્યાધો અને એમનું અભિગાન (indentification)

એ. વી. વેંકટરામ આયર

ધી ક્વાર્ટરલી જર્નલ ઓફ ધી અંધ હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ સોસાયટી.
વો. ૧, ભા. ૩

[૧] અનન્તવર્મા ચોડ ગંગના કારનીવાળા તાંબાના દાનપત્રો

જી. વી. સીતાપતિ

[૨] ભવભૂતિ અને એની સામ્યતા [identity]

એસ. કે. રામનાથ શાસ્ત્રીઆર

[૩] સ્લિકો કાણુ હતા ?

રેવરંડ એચ. હેરાંસ

[૪] પ્રાચીન દક્ષિણ ભારતનું સોનાનું નાણું

આર. શ્રીનિવાસ રાધવ આયેંગર

[૫] ક્વલિયા દવસ્તીના ભંડારના સિક્કાઓ

આર. શ્રીનિવાસ રાધવ આયેંગર

[૬] ટેંકણાદિત્તની સાલ

વેમ્પરલ સુબ્બલક્ષ્મ

[૭] ગોદાવરી એજન્સીના વિભાગમાં માનવબળતિ સામ્રવિપયક સંશોધનનો અવકાશ

આર. સુબ્બરાવ

[૮] તાપસ વત્સરાજ

એમ. રામકૃષ્ણ દવિ

દીકા લખી છે એથી ઉમ્મેક અને મણ્ડન એ એક હોય નહિ. સુરેશ્વર અને ઉમ્મેક એક છે. હવે સુરેશ્વર અને મણ્ડનનાં ત્રણે ચરખાવતાં એમાં બહુતાંત્રિક મતભેદો નજરે પડે છે. વિહારણ ચંકરવિજયમાં મણ્ડન અને સુરેશ્વરને એક ગણે છે, જો કે વ્યાસાગરિ જેને મણ્ડન અનુસરે છે તે ઉલ્લેખ કરતા નથી; વળી આચાર્યવિજયનો લેખક ગોવિન્દ કે જે જન્મથી ફેરલ હતો તે એમ કહે છે કે ચંકરે વિશ્વરૂપને દરાવ્યો અને તે સુરેશ્વર થયો.

બીજી બાજુ એક પ્રમુખ દલીલ છે. મણ્ડનના ઇલ્લસિદ્ધિ નામના ગ્રંથનો મોટો ભાગ પ્રભાકરના મતના અણુતર્કમાં વેંકાયો છે. હવે સુરેશ્વરના સંબંધવાર્તિકમાં આ આખો ભાગ થોડાક ઉમેશ સાથે ઉતારવામાં આવ્યો છે; આ ઉપરાંત ઇલ્લસિદ્ધિ અને વાર્તિકમાં કેટલાક શ્લોકો સમાન છે. આ ઉપરથી કાંતો એમ માનવું પડે કે સુરેશ્વરે મણ્ડનનો આખો ભાગ ઉપાડી લીધો અથવા તો જાને ગ્રંથના કર્તાઓ એક જ હોય એટલે કે સુરેશ્વર અને મણ્ડન એક હોય. કુમારિલ્લના શિષ્ય અને મહાન કવિ આમ બીજાનું ઉપાડી લે એ માનવું યોગ્ય લાગતું નથી. સુરેશ્વર અને મણ્ડન વચ્ચે જે મતભેદો છે તેનો નીકાલ એવી રીતે કરી શકાય કે શકરની અસાધારણ અસર પછી સુરેશ્વરના વિચારો જદલાયા હોય.

આ રીતે ઉલ્લેખો ભવભૂતિ, ઉમ્મેક, સુરેશ્વર અને વિશ્વરૂપને એક માનવા માટે અનુકૂળ છે; અને મણ્ડનને એક ગણતાં હજી અગાધ પડે છે.

આ બધા લેખકોનો સમય ઇ. સ. ૬૮૦-૮. સ. ૭૫૦ ના ગાળામાં છે.

થોડીક છૂટ લઈ સાર મૂળના ક્રમમાં આપ્યો છે. આખી હકીકત બરાબર સ્પષ્ટ થાય તે માટે ઉલ્લેખો બીજી રીતે ગોઠવીને મુકું છું.

મુખ્ય દલીલો આ પ્રમાણે છે.

(૧) માલતીમાધવની કેટલીક પ્રતોમાં છેવટે આવતી પ્રશસ્તિઓમાં તેના કર્તા તરીકે 'કુમારિલ્લના શિષ્ય ઉમ્મેક' નું નામ છે. ચિત્રણ માલતીમાધવના કર્તાને આપ્ત ગણે છે, અને દીકાકાર તેને ઉમ્મેક તરીકે ઓળખાવે છે.

(૨) કુમારિલ્લના શ્લોકવાર્તિક ઉપર ઉમ્મેકની અધૂરી દીકા છે તેની શરૂઆત નીચેના શ્લોકથી થાય છે.

ये नाम केचिदिह नः प्रययन्त्यवज्ञां

जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मः

कालो ह्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

જુજ પાઠાન્તરોથી આનો આ શ્લોક માલતીમાધવમાં આવે છે.

આ બે ઉલ્લેખોથી એવી સમજાવના થાય છે કે માલતીમાધવ અને આ દીકાના કર્તા એક જ હોવા જોઈએ. (ભવભૂતિનાં ત્રણે નાટકોમાં કેટલાક શ્લોકો એના એ આવે છે; તે ઉપરથી આ લેખકની એ ટેવ હોય એમ લાગે છે.)

[૩] વૈદિક અધ્યયનો.

એ. વેંકટ સુબ્બીઆ.

[૪] મુખ્ય શહેરની વસ્તી.

એસ. એમ. એડવકર્ઝી.

પૂર્તિ,

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભૌગોલિક ઠાશ. પૃ. ૨૫૫-૨૬૨.

નંદલાલ' ડે.

જાનેવારી, ૧૯૨૭

[૧] હંપનીના દિવસોમાં શરીરી ભાષાવિષયક અધ્યયનોની અભિવૃદ્ધિ.

સી. એસ. શ્રીનિવાસાચાર્ય.

[૨] યશોધવલ પરમાર અને એમનું લેખપત્ર.

આર. આર. હલ્કર.

[૩] દુલ્લભોતું લોકગીત.

પી. એ. સ્પેલ્ટોર.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭

[૧] દ્વિભાષિક લેખપત્ર.

ગુલ્શનદ હરમાહલ.

[૨] શ્વેતાંબર જૈન પ્રતિમાલેખનવિદ્યા.

મીસ. દેવન એમ. જોનસન.

[૩] અશોકના શિલાલેખોની તારીખ.

એમ. એચ. ગોપાલ.

[૪] વૈદિક અધ્યયનો.

એ. વેંકટ સુબ્બીઆ.

પૂર્તિ,

પૌરસ્ત્ય સમુદોર્માના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો.

પૃ. ૧૩૩-૧૪૦

સ્વ. એસ. ચાલ્સીલીલ.

એનાલસ એન્ડ ધી લાંડારકર ઈન્ડીટ્યુટ વો. ૮, ભા. ૩

[૧] મરજીની ધડી.

પ્રો. ફ્રેન્કલીન એડગરટન.

[૨] કારસી પીંચળ.

પ્રો. એમ. ટી. પટવર્ધન.

[૩] હાસ્યરૂઢના ઇતિહાસની મુખ્ય રૂપરેખાઓ.

એચ. જી. બેન્નેરી.

આ એક અન્યથીની વાત છે કે ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછીના કોઈ લેખકે આ ગ્રંથ-
માંથી ઉતારા કર્યા નથી. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને કાશ્મીરમાં ઇ. સ. ૮૦૦ થી ચાર સૈકા
સુધી આ ગ્રંથનો સારો અભ્યાસ થયો દેખાય છે. આ ગ્રંથનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ
કશ્મિરના દરબારના બે પંડિતોના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે; દમોદરગુપ્તા કુટિનીમતમાં
અને આનન્દવર્ધનના ધ્વન્યાલોકમાં.

આ ગ્રંથના કર્તાતું નામ ‘માત્રરાજ’ છે; તે બીજી રીતે નરેન્દ્રવર્ધનના પુત્ર અનં-
ગદર્ધ તરીકે જાણીતો છે. આ માત્રરાજ તે માહિરાજ કે માયુરાજનું રૂપાન્તર લાગે છે.
નામલિંગાનુસારનતી ટીકામાં ‘કર્ણતિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં સર્વાનન્દ આ નાટકમાંથી
એક લીટી આપે છે અને તે માયુરાજના નામે આપે છે. ભોજ અને રામચંદ્ર તેના
નાટ્યદર્શકમાં ઉદાત્તરાધવમાંથી જે ઉદાહરણો આપે છે તે તાપસવત્સરાજના શ્લોકો
સાથે શૈલીમાં મળતા છે. ભોજ ધણુ કરીને ઉદાત્તરાધવમાંથી નીચેના શ્લોક દોઢે છે, તેના
ઉત્તરાર્ધ આપણા નાટકના એક શ્લોકની બરાબર છે

સન્ધ્યાકાન્તિકપાયિતેન નમસા પ્રત્યક્ષસન્નં શન-
ર્લીલાવેશ્મનં દીપરશ્મિજટિલં નીલં તમો જૃમ્ભતે ।
વેણુદ્વાહુલતાવિલોલવલયસ્વાનૈરિતઃ સ્મૃચિત-
વ્યાપારાઃ પ્રતિયોજયન્તિ વિવિધા વારાઙ્ગના વર્ણકાન્ ॥
(ઉદાત્તરાધવ)

પ્રારબ્ધૌ મણિદીપયદિષ્ટુ સમં પાતઃ પતદ્ગૈરિતો
ગન્ધાન્ધૈરભિતો મધુવ્રતકુલૈસ્તપસ્મયિઃ સ્થીયતૈ ।
વેણુદ્વાહુલતાવિલોલવલયસ્વાનૈરિતઃ સ્મૃચિત-
વ્યાપારાઃ પ્રતિયોજયન્તિ વિવિધા વારાઙ્ગના વર્ણકાન્ ॥
(તાપસવત્સરાજ)

આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે તાપસવત્સરાજ એ ઉદાત્તરાધવના કર્તા
માયુરાજની કૃતિ હોય.

રાજશેખરે અને ઉદયસુન્દરીના કર્તા સોદૃલે કરેલા ઉલ્લેખોથી એમ લાગે છે કે
તે કલચુરિ વંશનો રાજા હોવો જોઈએ. બીજાઓએ કરેલા તેના ઉલ્લેખો અને અન્ય
પ્રમાણોથી તે ઇ. સ. ૭૪૫ સૈકામાં થયો હોય એમ લાગે છે.

તાપસવત્સરાજનું વસ્તુ આ પ્રમાણે છે. ઉદયનરાજે વાસવદત્તાના પ્રેમમાં લીન થયો
છે. આ સમયે પાંચાલનો રાજા ચઢી આવે છે; અને વત્સરાજ ન્યારે દરના ભાગમાં શરદ-
આવાસમાં વાસવદત્તા સાથે આનંદ કરતો હતો ત્યારે તેની રાજધાની પાંચાલના હાથમાં

- [૧૩] હિંદુ રાજકારણમાંની કેટલીક રીતો અને અનુમાનો વિષે
 પ્રો. બિનોયકુમાર સરકાર
 [૧૪] વાસુદેવપૂજા વિષે પાણિનિનો પૂરાવો
 કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ

કલકત્તા રિવ્યુ, નવેમ્બર, ૧૯૨૬

- [૧] હિપનિપદોમાં આત્મા
 કાર્લો ફોર્મીકી
 [૨] સર વિલિયમ મોરીસ (૫)
 એચ. દાસ
 [૩] 'ઓરાપન'માં વિકસાવેલી કાલમાનવિદ્યા અપ્રતિપાદનીય છે
 સીતાનાથ પ્રધાન

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬

- [૧] બ'ગાગાના પુતળાંશ એ નવાબનાઝિમો
 હુમતિયાઝ મહમ્મદખાન
 [૨] સર વિલિયમની હિંદની જળજળા
 એચ. દાસ
 [૩] બાઈટ સ્થાપત્યોમાં પ્રકૃતિ
 લી. એમ. જર્યા

જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭

- [૧] હિંદ અને સીઆમનો અર્થવહેવાર
 એચ. દાસ
 [૨] ઇશ્વરનો વેદાંતી ખ્યાલ
 મહેન્દ્રનાથ સરકાર

માર્ચ, ૧૯૨૭

- [૧] ઇરાની કોમવેલની વાત
 જર્મસ. કારસ્ટીયકસ

ક્યારેલી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક સોસાયટી.

જાન્યુઆરી, ૧૯૩૭

- [૧] અગસ્ત્યનો મતવાદ (ભાઈ) અને ભારતીય સંસ્થાનોની ક્ષાની ઉત્પાત
 એ. સી. ગંધી
 [૨] ગંધારાદિત્ય-એક મંત રાજા
 એસ. સોમમુદર દેસીકર

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપનીઓમાંના પુરાતરવવિષયક લેખોની યાદી

એશિઆ મેજર. વો. ૨. ફે. ૩-૪.

કામ્બોડીઆની બે મૂર્તિઓ.

એમ. સ્ટોનર.

ટર્ફનમાથી પ્રાપ્તિમેક્ષનો ચીની અવશેષ

શુન્ન. સે. કિમ

બુલેટિન ઓફ ધી રુક્લ ઓફ ઓરીએન્ટલ સ્ટડીઝ, લંડન ઇન્સ્ટીટુશન.
વો. ૪, ભા. ૨

[૧] હીપોસ્ટેન્સ તોડીસીઆ

અનુવાદક: લોરન્સ લોકહાટ

[૨] હીઓન્ગો ફુમોની સ્વાહીલી ગાથા

એ. વેર્નર

[૩] મલાયા હીપક્રાની જગદી યોગીઓ

પી. શીબેસ્ટા

[૪] અવંકાર વિષેની સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો વિષે નોંધ

સુશિવ કુમાર ૩

[૫] જનકી હરથુ, ૧૬

સં. એત. હી. બાર્નેટ

[૬] નારાયણુ ભટ્ટનો અન્નમિલ-ભોક્ષ-પ્રબંધ

વેંકટરામ શર્મા શાસ્ત્રી

[૭] શકરાચાર્યની એક પ્રાર્થના

એસ. જી. કન્હરે

[૮] વામન પડિત-પડિત અને મરાઠી કવિ

એસ. જી. કન્હરે

[૯] ઇન્ડોઆર્યનમાં જાર દર્શક સ્વર ચિહ્ન

બનારસીદાસ જૈન

જર્નલ ઓફ ઓરીએન્ટલ રિસર્ચ, મદ્રાસ. વો. ૧, ભા. ૧

[૧] પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિના) પ્રતિદાસમાં અજિઞ્ઞાન (identity) ના પ્રશ્નો
પ્રો. એસ. કુપ્પરવામી શાસ્ત્રી

[૨] સ્વાહા, સ્વધા અને સ્વસ્તિ

ડૉ. સી. કુન્દન રાજ

- [૨] શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમા શ્રમણનો સમય
શ્રી. મોહનલાલ ભગવાનદાસ અવેરી
- [૩] પવનદત્તનો કર્તા ઘોષી
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
- [૪] મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાવના બેગમ
શ્રી. જિન વિજય
- [૫] એક ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા
અ. રસિકલાલ ઇટાલાલ પરીખ

ચુ પુ બારેટ
જ્ઞાનભંડારમંડલક

સાબાર સ્વીકાર

—:૦:—

શાહે આલમ

રતનમણિરાવ બીમરાવ ગુજરાત સાહિત્ય સભા

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રથિતિ

પુસ્તકાલય સદાયક સદાચારી મડળી ૩—૦—૦

જૈન આગમ ચન્દ્રમંદ્ર

મુનિશ્રી રતનચંદ્ર ગંધવી ગુલામચંદ જસરાજ ૩—૮—૦

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ

સૌરાષ્ટ્ર લીમીટેડ ૦—૮—૦

અવેરચંદ મેધાણી

રઢીઆળી રાત બા. ૨ જો.

અવેરચંદ મેધાણી ૦—૮—૦

જગપતિ શિવાજી મદારાજ

કલકત્તા કોમરી ૦—૧૦—૦

એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ

ધી આર્થિકોલોજીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ

આલ્બીઅર રેટ

આલ્બીઅર રેટ મં. ૧૯૮૦

પ્રેમચંદ્ર મીઠુજી

મો. વી. ગાંધી બા. ૨—૦—૦

તરલુમયે તારીખે ફિરસ્તા બા. ૧-૨

નવલકિશોર પ્રેમ મંચસ્ટા પુસ્તકાલય.

મેન. જાનેવારી, ૧૯૨૭

[૧] જાલવજોની ગારો ખનાવટ.

જી. એસ. વેહર.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭

મેગિલવાદ અને મેગિલ્લી લક્ષણો.

જી. ફ્રેન. બોનીન.

ઈન્ડિયન એન્ટીક્વરી. ઓક્ટોબર, ૧૯૨૬.

[૧] પાણિનિ અને પ્રાતિયાખ્યોનું સાપેક્ષ કાલાનર્ણયવિવરણ (relative chronology.)

એ. હેન્લીસ સ્ટ્રાલ્ડ.

[૨] મરગઢી ઉત્સવ માટે બે તામિલ સ્તોત્રો.

એ. બટરવર્થ અને પ્રો. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર.

[૩] રચુનમાના શ્વે ઉગાન દેવાલયના મહાધટની શોધ.

સર. આર. સી. ટેમ્પલ.

[૪] મહુરાની રાણી મિનાક્ષી વિષે એક નોંધ.

એ. એસ. રામનાથ આય્યર.

[૫] ઉત્તરહિંદનાં લમગીતો.

સ્વ. ડૉ. ડબલ્યુ કૂક.

પૂર્તિ,

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભૌગોલિક કોશ.

પૃ. ૨૪૭-૨૫૪.

નંદલાલ ડૉ.

નવેમ્બર, ૧૯૨૬

[૧] વૈદિક અધ્યયનો.

એ. વેકટ સુબ્બીઆ.

[૨] મુંબઈ શહેરની વસ્તી

એસ. એમ. એડવર્ડ્સ.

પૂર્તિ,

પૌરસ્ત્ય સમુદ્ધોમાના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો.

સ્વ. એસ ચાર્લ્સ હીલ.

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬

[૧] દક્ષિણ હિંદમાં સેન્ટ ચોમસ.

ડી. જી. એસક.

[૨] વાકટક પૃથિવિસેનનો પટાવત (feudatory) વ્યાધ.

પ્રો. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર

લેખાનુક્રમ

૧	અગત્યના બે ઐતિહાસિક પત્રો મો મેયદ અમુ ૪૬૨ નદરી	૧૫૦
૨	બાણુમિ અને પુરાણો શ્રી દુર્ગાસકર કે શાસ્ત્રી	૧૭
૩	ચર્યાપત્ર શ્રી ભગતરામ બાનુસુખગમ મહેતા	૧૮
૪	સામ્રાજ્યિકતા અને તેના પુગવાઓનું દિગ્ગર્જન લેખાંક ૩ પ. સુખલાલજી	૧૮
૫	ચિત્રમૂત્ર અનુવાદક } ગમનાગમલ્ય વિ પાઠક } ગસિખલાલ છો પરીખ	૨૦
૬	શ્રી પુરુષોત્તમવિકૃત વિગચિત શ્રી અ નાગમલ્ય મોરેશ્વર ખરે	૨૧
૭	પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી શ્રી સુનીલાય પુ બારેલ	૨૨
	સાંક રુમ્બુલીનનો પત્ર	૪ ૧૬૬ સામે
	શાહેઆલમનો જવાબ	૪ ૧૬૭ સામે

[૪] ભગવદ્ગીતાનો ઉપોદ્ધાત

એમ. ઇ. સેનાટ

[૫] મધુસૂદનનું રાજાં પ્રતિબોધ:

એમ. એન. તાડપત્રીકર

[૬] નામદેવ પહેલાનું ઐતિહાસિક સ્થાન

પં. પાંડુરંગ શર્મા

[૭] રાકાર વિષે અભિનવગુપ્ત

એચ. આર. દીપેકર

ધી ઇન્ડીઅન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટરલી. વો. ૨, અં. ૪

[૧] હિંદી-ગ્રીનમાં બાદધર્મના ઇતિહાસની રૂપરેખા

પ્રો. એલ શીનોટ

[૨] બાલણી રાજ્યનો વહીવટ

જેમીન્દ્રનાથ ચૌધરી

[૩] બૌદ્ધસાહિત્યમાં જૈન ઉલ્લેખો

કામતાપ્રસાદ જૈન

[૪] પુરાણા શબ્દો અને નવી ઇચ્છાશક્તિ

શ્રીમતિ સી. એ. એફ. દ્રોઝ ડેવીડ્સ

[૫] રસાતલ

નંદાલાલ ડે

[૬] પતંજલિ

ડા. પ્રોભાતચંદ્ર ચક્રવર્તી

[૭] ગીતાસાહિત્ય અને બ્રહ્મવિદ્યા સાથેનો એનો સંબંધ

લે. ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય

[૮] હિંદુમહારત્ન ભારતીય વાક્ય

પ્રભાતકુમાર મુકરજી

[૯] બેદનોગનો ઘેરા, ૧૭૮૩

સુરચંદ્ર એમ. ગુપ્તા

[૧૦] ધર્મતત્ત્વ

જે. એન. સી. ગુપ્તા

[૧૧] અશોકની પદ્ધતિના સ્થાપત્યમાં કલાવિષયક રસ

એન. કે તરકદાર.

[૧૨] શુક્ર ગોવિંદસિંહના પૂર્વકાલીન સાહસો

ઈન્દુભૂપણ જૈનજી

અર્થે જથ્થાથો નહિ ' આ ઉપરથી હજરત મખદૂમે એમની બુદ્ધિ અને ડહાપણનો ક્ષાસ કરીને એમના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું અને કેટલાક સમય પછી એમણે એમને પોતાના પ્રતિનિધિત્વ (ખલીફાત)નો તાજ પહેગાવ્યો અને હુકમ કર્યો કે સોરઠના પ્રસાદામા જાઓ અને લોકોને ઉપદેશ કરો.

મુહમ્મદશાહ તથાકના જમાનામા 'તારી' નામના યુદ્ધામે શુન્દરાતમા બળવો કર્યો પરંતુ શાહી ફોજે એને હાર ખવનવી એ નાહો અને (સિધમા) ઠૂંઠામા અખી ત્યાના ગામને આશરે ભરાયો. મુલતાન મુહમ્મદે એક મોગી ફોજ સાથે જાહનિ ત્યા ઘેરો ધાલ્યો. પરંતુ અણીના અવસરે બાદશાહ આ ફાની હુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો અને ફિરોઝશાહ તથાક એની ગાદીએ આવ્યો. એણે આ વખતે તો વખન વિચારી ઘેરો ઉગવી લીધો અને દિલ્હી પાછો આવ્યો. પરંતુ કેટલીક મુદત પછી (?) હિ ૭૬૩ ની સાલમા ઠૂંઠાને ફરી ઘેરો ધાલ્યો. પરંતુ ખેરાણીની તાણ પડવાથી તેમ જ મહાભારી ફાગી નીકળવાથી ફોજનો મોટો ભાગ નકામો થઈ પડ્યો. આમ ફોજ તૈયારી કંવાની ગરજ પડવાથી એ શુન્દરાત પાછો ચાલ્યો આવ્યો અને ખીજે વોં એક મોગી ફોજ લઈને એણે ફરી ઠૂંઠાને ઘેરો ધાલ્યો. જન્ને પડતા ધણા માણસો માર્યા ગયા અને ઘેરો ધણો લખાયો. ખુદ ફિરોઝશાહની ફોજ પણ તમ આવી મઈ હતી અને ખાધાખોરાફી ખૂબી પડવાથી ઠૂંઠાના લોકો પણ એકલ ભયથીત થઈ ગયા હતા. આ કારણથી ઠૂંઠાવાળાઓએ હજરત મખદૂમને સદેશો મોકલ્યા કે 'અમારા જનમાલની સલામતીની શરતે અમે રાજપુત્રીથી શરણે જઈશું. આપ વચ્ચે પડીને મુશ્કેલ કંગવી દો ' હજરત મખદૂમે એ પ્રમાણે સુલેહ કંગવી આપી. હજરત સુલતાન સાથે હજરત મખદૂમની આ પહેલી મુલાકાત છે આ પ્રસંગ હિ ૭૬૪નો છે.

૩ અફસોસની વાત છે કે કેઈ ઇતિહાસમા ઠૂંઠાના યેગની સન મળતી નથી સરાજ અશીફ આ જમાનાના સમકાલીન ઇતિહાસકાર છે એમણે પોતાના 'તારીએ ફિરોઝશાહી' નામના ગ્રંથમા ફિરોઝશાહની સલ્તનતના બનાવો ધણી ચિત્રવર્ણ મોક્યા છે આ ગ્રંથમા આ ભલા માણસે પણ કેવળ ચોડી જ સાલો છેવટે આપી છે ગમે તેમ ધણા ઇતિહાસકારો આ વાત નિષે એકમત છે કે ફિરોઝશાહ હિ ૭૨૨ મા જગાળાથી દિલ્હી પાછો આવ્યો અને નગરકોટને ઘેરો ધાલ્યો. તખ્તકાંઠે ચક્રપૂરીએ આ સનની સાથે રજ્જી મહીનાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે ધણો સભવ છે કે આ જ સાલમા એણે નગરકોટને ઘેરો ધાલ્યો તેને ફતેહ કરી લીધો હોય. આ પ્રમાણે નગરકોટની ફતેહ હિ ૭૬૨ ની સાલમા ગણાય આની પછી એ સિધને ઘેરો ધાલવા ગયો એટલે યા તો એ આ જ સાલમા સિધ પહોંચી ગયો યા તો હિ ૭૬૩ ની સાલમા ત્યા પહોંચ્યો. હુ હિ ૭૬૩ ની સાલને વજન આપવા નેની ગાઈ હુ કાગળ કે એ જમાનાની અવજવજની તકલીફો ધ્યાનમા લેતા આવડી મોગી ફોજને લઈને એ જ મહીનામા દિલ્હીથી નગરકોટનો ઘેરો ધાલે અને ખુલ્લિજના મહીનામા ફતેહ કરીને દિલ્હી પાછો આવીને ફરી સિધ પણ પહોંચી જાય એ માની શકાતુ નથી આપી કરીને મને વિશ્વાસ છે કે એ સન હિ ૭૬૩ ની હશે પછી બાદશાહ મુજબત આગ્યો આવ્યો અને એક વર્ષની તૈયારી પછી ફરી ઠૂંઠા પહોંચ્યો અને ફતેહમદ થયો આ રીતે ઠૂંઠાની ફતેહ હિ ૭૬૪ મા થઈ.

[૩] 'સીદી ઉધર' અથવા દુર્યોધનની બેઠકનજી
ડૃ. દેવનાથાચાર

[૪] મુંઝકોપનિષદ્

ડી. વેંકટરામીઆ

[૫] પ્રાચીન ભારતમાં કલા

એમ. વ્યાસ રામ

[૬] પક્ષીઓ વિષેની દંતકથાઓનાં અધ્યયનો (૧૩, ૧૪)

શરચંદ્ર મિત્ર

ઇન્ડીઅન રિવ્યુ. મે, ૧૯૨૬

[૧] દેવાધાસ લેક્ષ્મીનાં કેટલાક ગ્રેમીનીતો

ધીરેન્દ્રનાથ મજુમદાર

નવેમ્બર, ૧૯૨૬,

[૧] પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનાં સાહિત્યવિષયક મૂળસ્થાનો

ડૃ. કલ્યાણુ રામન

[૨] બૌદ્ધસાહિત્યમાં સ્ત્રીજીવણી

વિમલચૂર્ણ લો

મોઠન રિવ્યુ. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭

[૧] અશ્વાનિસ્તાનમાંના બૌદ્ધ અવશેષો

રથુનત પંડિત

માર્ચ, ૧૯૨૭

[૧] સામ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું ઇશ્વરવાદી નિરૂપણ

પ્રો. અભયકુમાર મલ્લમજ્જર

ભાગર પ્રચારિણી પત્રિકા. ભા. ૭, અં ૩.

[૧] મહાકવિ મયૂર

પં. કેદારનાથ

[૨] હરંતલિખિત પ્રાચીન હિંદી પુરાતોની શોધનો ત્રિવાર્ષિક અહેવાલ

રા બા. હીરાલાલજી

[૩] માતૃમુક્ત

પં. શિવદત્તશર્મા

[૪] ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન સંસ્થાનો

રઘુવીર

[૫] મંત્રબિજ

મોલવી મુહમ્મદ યુસુફખાં

જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ખંડ ૩ અં. ૧

[૧] શ્રી નિનપ્રભસુરિ કૃત શરદ્રી ભાષામાં અમેઘદેવ સ્તવના

શ્રી. નિનવિજય

એક પ્રેક્ષક તરીકે એમાં શામિલ થઇ ગયા. એમની સાથે એમના શિષ્યો અને શ્રદ્ધાવાળાઓ પણ એક સમૂહ હતા. એ પણ આમાં શામિલ થઇ ગયા. આ ફોજનો અમલદાર મલેક ખજાલુદીન બિન ધરામસાહ હતા. આ નાની ફોજ દિલ્હીથી ઉપડી માંગરોળ તરફ કુચ કરી. રાત્રીએ સુલેહ કરવા કરતાં યુદ્ધ કરવું વધારે પસંદ કર્યું. બન્ને લશ્કરોનો મુકાબલો થયો. રાત્રી માર્યો ગયો. અને મુસલમાનો પુરી ફતેહ થઇ, ફતેહની યાદગીરીમાં ત્યાં જામે મસજિદનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો, જે ત્યાંના શિલાલેખ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ છે એ પ્રમાણે હિ. ૭૮૫ ની સાલમાં પૂર્ણ થઇ.

સૈયદ સિકંદર મસજિદે આ સ્થળે મુકામ કર્યો. અને એમના આ કામના ખર્ચ ખુશ્તુ માટે સુલ્તાન તરફથી એક ગામ એનાયત કરવામાં આવ્યું. એનું નામ દેવલપુર હતું તે બદલીને મખદમપુર રાખવામાં આવ્યું. સૈયદ ૭૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને હિ. ૮૨૫ માં અમર મુલકને પંચે પડ્યા.

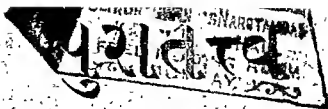
એમને બે ફરજંદ હતાં. સૈયદ આદમ અને સૈયદ રાજૂ. આમાંથી આ ફોજામાંનાં લખાણથી જાહેર થાય છે એ પ્રમાણે સૈયદ આદમ જાદીએ આવ્યા. એમના અવસાન બાદ રકનુ દીન ઉર્ફે સૈયદ રાજુને ખિલાફત મળી. અને આ વખતે છાપવામાં આવ્યો છે તે ફોજા આ જ સૈયદ રકનુદીનના પત્નો છે.

ખીજો પત્ર હજરત શાહે આલમનો છે અને એ સૈયદ રકનુદીનના પત્નના જવામમાં છે. હજરત શાહે આલમના પિતા તે સુવિખ્યાત સંત કુત્બે આલમ. એ સૈયદ નાસિરુદીન ના ફરજંદ હતા, જે સૈયદ જલાલુદીન મખદમે જહાનીઆબદાંગશતના ખેટા થાય. હજરત કુત્બે આલમ સુલ્તાન મુઝફ્ફર પહેલાના જમાનામાં પાટણ પધાર્યા. એમનું અસલ વતન ઉજ્જ (સિંધ) છે. એમનું કુટુંબનું નામ અબુમુહમ્મદ હતું અને બહાલતું નામ અબુલ્લાહ હતું. એમની અડક ખુરહાનુદીન હતી અને મચ્હર છે એ કુત્બે આલમના નામથી.

માલુમ પડે છે કે બન્ને સ્થળોના રાજાઓએ મુહમ્મદ તથાલક, જેણે એમનાં ઉપરજીત મેળવી હતી તેના અવસાન પછી આપમુખિતયાર બની ખેસી ખાંણી આપવી બંધ કરી હતી. આ માટે આ બન્ને ઉપર ચકાષ કરવાની જરૂર પડી.

૭. આ લખાણથી જણાય છે કે સૈયદ સિકંદર દિલ્હી થઇને ખુશ્તુ રસ્તે માંગરોળ પહોંચ્યા; માંગરોળમાં લોકવાયકા છે એ પ્રમાણે ઉજ્જથી ખારોખાર દરીઆઇ માર્ગે નહિ. આ જ પ્રમાણે, એ હજરત કોઇ જાનના બહાને સુસજ્જ સિપાઇઓ સાથે પાલખીમાં 'ખેસી દિલ્લામાં પેસી ગયા હતા એ વાત પણ સત્યથી વેચણી જણાય છે. ઉધવગામી એલીયાઓ આવા તિદસ્કરશુધી દુન્યાવી સાધનોનો ઉપયોગ કરે એ અસંભવનીય છે. ખરી વાત આમ છે:—અવિચારી લોકોએ અન્ધ કોષ્ટના પ્રસંગે એમના નામ ઉપર ચકાવી દીધા છે. દિવાન ગણછોડાના 'તારીખે સોરઠ' નામના ગ્રંથમાં વસ્તુતઃ મોજૂદ છે એ પ્રમાણે મરાઠાઓના અમલ દરમિયાન જ્યારે માંગરોળ એમને કબ્જે હતું ત્યારે માંગરોળના અમીરો આનું ઇજકપટ કરીને ત્યાં પેસી ગયા હતા અને પોતાનો કબ્જો કરી લીધો હતો.

卐

卐

પુસ્તક પમુ.]

આપાઠ, ૧૯૮૩

[અંક ૩]

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ ઊનાલાલ પરીખ

મુદ્રણ: પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ

પ્રથમ લેખનમ ર. પ. ગોસ્વામી આઠ આનાં પુસ્તક અંકની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦, પેટરિંગ ૧૯૮૩

સુદાન એમની ઘણી અદ્ય રાખતો હતો. અને એમની આરામો ઉઠાવવી એ પોતાની ફરજ સમજતો હતો. એમના પ્રતિનિધિઓ ગુજરાતમાં ઘણા છે. એમના ચમત્કારો લોકોમાં ઘણા પ્રખ્યાત છે. એ શાહી હાદમાથી રહેતા હતા અને ઘણું કરીને આને લીધે રોષ મુહરિસ દહેલવીએ વસ્તુતઃ એમના ચમત્કારો અને ઉચ્ચ સંસ્થાનો એકરાર કરતાં છતાં લખ્યું છે કે ૧૨ “ઘણી વખત એ રેશમી લેખાસ પહેરતા. અને મલામતીઆ^{૧૩} પંચ પ્રમાણે વર્તતા.” મારા ખ્યાલ પ્રમાણે એ ખિલાફત દર અંજુમનના^{૧૪} પંચે ચાલતા હતા અને આ જ સખબથી દુન્યાવી હાદમાદ આત્મિક સાધનાની આડે ન આવી શક્યો.

સૈયદ શકુદ્દીનના પત્નો સાર નીચે મુજબ છે:—

“લાંબો સમય થયાં આ સેવક આ વાતની દિલમાં આરજુ રાખતો હતો કે આપ જેવા શાની મુરશિદની બરકત દેનારી ખિદમતમાં હાજર થઈને આપના ઉમદા કદમો સુખ, પરંતુ બદકિસ્મતીને લીધે આ જ દિન મુઘી દુનીઆના વહેવારોમાં અને પાપકર્મોમાં દુઝેવી રીતે હુમેશો રહ્યો છું કે પરમ તેજેમય એવા આપ નામદારની ભત્રા કરીને ઉન્નત નથી થઈ શક્યો. આ વાતનો દિલને બેહદ ખટકો છે. જો આપ પવિત્ર નામદાર આ તરફ કૃપા કરો અને પરવાનગી આપો તો હાજર થઈને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરું. બીજી વિનંતી આ છે કે મારા દાદા સૈયદ સિકંદર મુહમ્મદને આપના પરદાદા હજરત મખદૂમ બહાનીઆએ સોરઠમાં વસવાટ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. અને એમણે એ પ્રમાણે એક હુકમની બરદારત કરીને લોકમેવામાં પોતાનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ પછી મારા મહુમ્મ પિતાએ એમને પગલે આવી એ ખિદમત અદા કરતા રહ્યા. મારા પિતાના અવસાન બાદ એ કાર્ય જારી રાખવા આ રંક સેવક તૈયાર થયો. પરંતુ મુશ્કેલીઓ એવા પ્રમાણમાં સામે આવી ઉભી છે કે આગળ કદમ બરવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. ખાસ કરીને ગદ ગિરનારના રાજ અને વર્તમાન હાકિમો એટલા પ્રમાણમાં મુસલમાનોની વિરુદ્ધ છે કે હવે આ સ્થળે વસવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આ વખત મદદનો છે. આથી કરીને આપ કૃપા દુરમાવો કે ખુદા અમારી મુશ્કેલીઓ દૂધ કરે અને મદદ કરીને અમને આ સુલ્હમાંથી બચાવે.”

હજરત શાહે આલમના જવાબનો સારાંત નીચે મુજબ છે:—

૧૨. મૂળ ફારસી વાક્યો આ મુજબ છે:

બાજ અવકાત લિખાસે હરીર મી પોહીદ વ બર મશરએ મલામતીઆ મી રહેત.

૧૩. ફેટલાહ સંતો લોકોના ત્રાસથી બચવા જે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરે એવા વેશ કે રીત રાખે છે તેને મલામતીઆ (દેવકાપાત્ર) પંચના કહે છે. —યું.

૧૪. મુરીઓની એક કક્ષાનું વા સાધનાનું આ નામ છે. ખિલવત દર અંજુમન એટલે (શબ્દરૂઃ) સભામાં એકાંત. હજારો લોકોની વચ્ચે અને હાદમાથી રહેતાં છતાં મન ધ્યનના ધ્યાનમાં લીન રાખવું એ આ સાધનાનું રહસ્ય છે. —યું.

सत्यं परं धीमहि

卐 पुरात-त्व 卐

પ્રસ્તુત ૫, સુ]

આવાહ, ૧૯૮૩

[અંક ૩

અગત્યના બે ઐતિહાસિક પત્રો*

[મો ૦ સેવક અધ્યુક્તિ નદવી]

૧

(અ)

આ વખતે બે પવિત્ર પુસ્તકોના પત્રોના ફાટા પ્રકાશિત કરવામા આવે છે, જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મુશ્કેલી છે. આ બન્ને મહાપુરુષો પોતપોતાના કાળના અદ્વિતીય પુરુષો હતા આમાનો પહેલો ૫૪ સેવક શકુનીન હર્ષ સેવક ગામૂ બિન સેવક આદમ બિન સેવક સિકંદરનો છે. એમની વશપર પગ હજરત મુસા કાઝિમ (પરમેશ્વર એમના ઉપર હમેશા રાજ્ય ગ્રહો) મુધી પહેલે છે ૧ પોતે તો રુદ્ધ આગરોળી (કાઠીઆવાડી) હતા પરંતુ એમના ક્રાંતિમાન વડુઆ નામે સેવક સિકંદર બિન મસજિદ હુમેનીનું અસલ વતન તગમિઝ (તુર્કસ્તાનમા) હતું. એઓ નાની ઉંમરમા ઉછ (સિધ) ખાતે રહેતા હજરત જમાલુદીન મખદુમ જહાનીઝી જહાંગીરતની ખિદમતમા હાજર થયા હતા અને સામાન્ય શિષ્યોની જેમ શુરુપામેગવતા હતા કેટલાક કાળ પછી હજરત મખદુમને માલૂમ પડ્યું કે એઓ ઉંચા સેવકવશના નખીરાં છે ત્યારથી એમણે સેવકોની અદમને અનુસરી સેવક મિકંદરની (પરમેશ્વર એમના ઉપર રહેમુ નજર મખે) નાસે ખિદમત કરાવની છોડી દીધી. ત્યારે એવો સવાલ કરવામા આવ્યો કે 'તમે તમારૂં સેવકવશીપણું કેમ છુપું ગણ્યું ?' ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે તાલીમ હાસિલ જવામા સેવકવશું જાહેર કરવાનો મને કંઈ

*અનુવાદક મુનીલાલ પુરુષોત્તમદાસ ખારોડ.

૧. તજકેરતુલ અન્સાબમા એમનું વંચણ આ પ્રમાણે લખેલું છે:—મખદુમ સેવક સિકંદર બિન મસજિદ બિન ઉમર બિન કાસિમ બિન આહજ બિન અલી બિન મુસા બિન અલી બિન હસન બિન અલી બિન હયાલીમ બિન મુસા કાઝિમ

૨. આ અશ્વત્થા ઉપર કોસમા આપેલું વાક્ય વારંવાર આવતા ઔલીઆઓના દરેક નામની પાછળ સમજી લેવું.—ચુ.

જુનાગઢ કચી નામ કેવળા બિન જયસીધ વ દીવાનશ મીઠ તમ (મીઠ કાપ) નામ
તોણે ઇકામન નઆવુદા બ પનાડે કિલા દર સવત ૧૪૭૮ વિક્રમ મલામત મા દદ
અમ્મા અમનનાવુદે બહાદુરન અમ્મે તયમી ને માન્ રહર ધાગત રુ એ દર
રાહર વ એ દર પગનામત ન બમ સેવદ કમિમ વ સેવદ અમુલખેર કે બપે તદસીને
એ સલામી શાના ગુઝારતા ખુદ મસલમાનોરા ભગીઃ દાદા આપાદાન સાખ્ત^{૧૦} (૫
૪૮ લેખકના હાથની હસ્તલિખિત પ્રત)

મીઠતે અદમદીમા પશુ આ જ પ્રમાણે લખ્યું છે —

અમ્મા કિલે જુનાગઢના કે કરીબદામન કોલે ગિરનાર વાકા અસ્ત બદલે સુનાન
ઉરતાદ અમીદાગને મો ૧ મુતીય વ મુનમદ અસ્તા પેગકશ કમુલ નમુદ-૨૦ ૫ ૫૧

સુનાન અદમદની પત્રી ગુજરાત કમઝો હાથોમા હોવાને લીધે કાઠ બદોબસ રવા
નહિ અને ખાન જગીના હાથે ત્યા ગેવલીવટ દલાઈ ગયો ગિરનારનો ગળ આ ગેર-
વહિવટનો સાલ લઈને ખુદમુખ્તિયાર બની બેયો અને ઘાઠી વનુલાતો ખાન જવા માણ્યો
મહમુદ બેગડાએ ગત્યની લગામ હાથમા લીધી ત્યારે ગિરનારનો ગળ મુદમદ
તથલકની પડેલા હતો એ જ પ્રમાણે ખુદમુખ્તિયાર હતો આ વખતે ત્યા ગળ માડલિમ
ગત્ય કરતો હતો ગિરનાર ઉપર ગળ માડલિકના મોગસમા વગનો લગતમ
હજાર વર્ષથી કપ્પે ચાલ્યો આવતો હતો ૨૧ ગળ માડલિક આ વચનો હતો
ખાન હતો અને ફનીયામા ઉલ્લા તાજારોના જે હાલ દોષ છે એ જ ગળ
માડલિમના હતા મોગસ સલનતના આખેરી બાદશાહોની જેમ આ પશુ ઇતિહાસના
સામાન્ય પુનઃકોમા મચાઈ ગયે લખેલું છે એ મુગમ મોલ્લો અને અંશપ મ્ત હતો એના
ગત્યમા વિશળ નામનો એક વાણીઓ હતો તેની સ્ત્રી મતમોડના ખુગણત હતી
આ ખબર ગમતે મત્યા ત્યારે એણે એને પોતાના મહેલે બોલાવી અને ત્યા જ ન
ગખી આ પ્રમાણે જુનાગઢ છ લાના મોડ નામના ગામમા 'નાજી નાન્યુ' નામની
એક ખુગણત એગત -હેતી હતી એની કીર્તિ માબગાને ગળ ચિકાગને બદાને તે તર
રવાના થયો નામ એને યો પડે નો ત્યારે એ એને મહેમાન માનીને ખાન આપવા લી

૧૮ બાદશાહ અદમદ ગુજરાતીએ ઇસ્લામની ઇજઝત ખાતર જુનાગઢનો નાશ
કરવા મદાઈ કરી ત્યારે જયસિદનો પુત્ર ગળ બેગાઝ જો એનો વહર મીઠ તમ (મીઠ
સપ) નામર ચન્ને ન આવતા વિ ત ૧૪૭૦ ની સાલમા પોતાના મુખ્ય મારે ગિરનારના
રક્ષામા મગમા અને સલામત રવા પગુ સેકિમના મારથી દોકો મ મુને ય બ
ધવા ચને છુટાણ રુ ચહેન્મા કે શુ પગણાઓમા કે ૨૦ નેવદ કમિમ અને નેવદ
અમુલખેર, જેમણે સલામીના નાણા વમુત કરવા માટે ચાણા નાખ્યા ત્યા તેમને
મુસલમાનેને ભગીઃ આપી અને આપાદ કયા

૨૦ પગુ જુન નમો કિલા જે ગિ નાર પર્વતને પખે આરેલો છે તે સુનાનના
કમળમા આયો સો ના જમીનદારો ચન્ને આયા અને સલામી ભગવા કદમ દવા

૨૧ મીઠને સિકદરી ૫ ૮૧

સૈયદ સિકંદર બિન મસજિદનો શુભ જન્મ દિ. ૭૫૦ માં થયો.^૪ અને નાની ઉંમરમાં એ ઉછ મુકામે હજરત મખદૂમ જહાનીઝાની ખિદમતમાં હાજર થઇ ગયા અને ધણું ખર્ચ આજ કારણથી એમને એમની માતા ખીખી મરીઅમના હાથમાં મોંપવામાં આવ્યા. આ ઉપરથી ક્યાસ કરવામાં આવે છે કે હજરત મખદૂમને સુન્નાતની પહેલી મુલાકાત થઇ-
 દિ. ૭૬૪ માં—ત્યારે એ એ પ્રસંગ પર માજૂદ હશે. અને એમની ઉંમર એ વખતે ૧૩-
 ૧૪ વર્ષ સુધીની હશે. જ્યારે એમની ઉંમર ૧૯-૨૦ વર્ષની થઇ ત્યારે હજરત મખદૂમે પોતાના પ્રતિનિધિત્વનો જબ્બો એનાયત કરીને એમને સોરઠ દેશમાં આવેલા માંગરોળ નામના કસ્ટામાં લોકોપદેશ અર્થે વસવાટ કરવા મોકલ્યા. અને ફિરોઝશાહ તથાલક, જે એમના શ્રદ્ધાળુ મુરિદ હતા તેમને એમને માટે સિદ્ધારથ કરી. એ પ્રમાણે ઉછથી પહેલા એ દિલ્હી પધાર્યા અને ફિરોઝશાહ તથાલકની મુલાકાત લીધી. એણે એમનો ધણા માનઅકરામથી સત્કાર કર્યો અને હરેક પ્રકારે એમની અદબ કરી.^૫ આજ દિવસોમાં અર્થાત્ દિ. ૭૭૦ માં એક ફોજ માંગરોળના રાજા કુંવરપાલને સળંગ કરવા માટે જતી હતી. સૈયદ પણ

૪. રિયાઝુલ ઔલીઆ. હાલાતે સૈયદ સિકંદર મસજિદ.

૫. તારીખુલ ઔલીઆ, પૃ. ૩૪૦.

૬. મેં 'સળ' શબ્દ એ માટે લખ્યો છે કે આ લઢાઈનો કોઇ ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ નથી. અને શોજકથી કરવી પડી હોય એવું કાંઈ તકરારું કારણ જાહેર નથી. અનુમાન એવું છે કે આની પહેલાં મુહમ્મદ તથાલકે જૂનાગઢ છતી લીધું હતું અને એની આસપાસનો પ્રદેશ તથા કિનારાનો મુલક એના તાબામાં હતો. આમાં માંગરોળના રાજા, પણ હતા. માંગરોળ ખંદર હોવાથી હમેશાં એ જુદા જુદા ધર્મના વેપારીઓનું રહેઠાણ રહેતું. માલુમ પડે છે કે મુસલમાન વેપારીઓ અને રાજાનો સંબંધ સારો રહ્યો નહોતો. અને એથી કરીને મુસલમાનોના જનમાલના રક્ષણ માટે એક નાની ફોજ મોકલવી પડી. આ નાની ફોજનો ઇતિહાસના અંચોમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી; છતાં જામે મસજિદની એક બાજુ ઉપરનો વિજયલેખ જુ હાલમાં બેરારવાડની મસજિદમાં લગાવેલો છે તેના ઉપરથી એની વાસ્તવિકતાની સાબીતી મળે છે. આ પ્રમાણે ઇઝઝુદ્દીન એક અપ્રસિદ્ધ અગલદાર છે. અલખત, અથાબનાંએ ફિરોઝશાહના ઉમરાવોની એક યાદી આપેલી છે તેમાં એક અમીરનું નામ મલિક ઇઝઝુદ્દીન છે. કદાચ એ આ જ હોય. જામે મસજિદના શિલાલેખ પ્રમાણે એના બાપનું નામ આરામશાહ હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરાંત આ શખ્સ સંબંધી વિશેષ કાંઈ માલુમ પડતું નથી.

૭. દિવાન રજુછાડજી પોતાના 'તારીખે સોરઠ' નામના અંચમાં લખે છે કે ફોજના એ ભાગ થયા. એક ઇઝઝુદ્દીનની સરદારી તળે, જેણે માંગરોળમાં જામને લડાઈ કરી; અને ખીજે શખ્સજાની સરદારી તળે જેણે જૂનાગઢને ઘેરા ઘાલ્યો. અસલ લખાણ આ પ્રમાણે છે. "શખ્સજા બદરમાને ફિરોઝશાહ દર જૂનાગઢ બચન્ક જગો જદલ ફતહ સામ્તા. રાજ ખેગાર બપનાદે કોહે ગિરનાર જન બસલામત ખુર્દ વ શહેર તારાજ રક્ત." આ પ્રમાણે માંગરોળ સંબંધી પણ લખે છે (પૃ. ૪૮ હસ્તલિખિત). આ બધાનથી એવું

ખુદાવંદી શુદ્ધ સિરે' ધલાહે અસારિખરા બખ્ષને દિલ તર મી કુન દ વ નીલુકર મિસાલ દર અબ્બે દીદા ઘોતા મી ખુરદ. વ દબ્બેમુલ અવકાત બ તર્જી વ ઇખ્તિહા અઝ હઝરતે બુલ જલાલ વ મુસબ્બેયુલુ અસબાબ મસાઅલત મી નુમાયદ. થા રખ્ખુલ આલમી-નઅમતે મુલાકાત શાહે અદીમુલ મિસાલ કરીમુલ મિસાલ અલા અહસને હાલ ઇનાયત ફરમાય બે મન નેહી વ કમાલ કરમેહી. ઇસ્તિઆઝ પાયેબોસ અઝ હવે વાયતરા અગર હર્ફે નવીસમ ઝ ઇસ્તેઆકત કલમ દર શહેં આં આબ્જિલ બે માનદ. બે ઇઝઝ તિલ્લાહે વ જલાલે હી. ઉમ્ર બેશ બમનહા યુરદમ વ મી અરમ. બનોએ શર્ફે પાયે બોસ વ આસ્તાના બોસી મુશરફે શવમ વ ખાકે આસ્તાના દરદ દીદએ જહાંબી સુમી કુનમ. વ શરાઅતે બંદગી બાબ આરમ. હમદર્દી આરબૂએ ઉમ્રે રવદ. બર હયાતે આલમે ધદાર એ એતમાદ. તરસમ કે કુરસત વફા ન કુનદ. વ બતમન્નાએ મઝદૂર ન રસમ. બજેહત ઇ' માના બંદા દર તફકુર મી બેશદ વ દર ખુદ મી ખુરોશદ. વ બઅઝીમત મી કોશદ. વ બસા અહેતમામ દારદ. અસદ હઝાર નયાઝમંદી દર દાયરહએ ખિદમતગારાં બાર ચાખદ બ વાસ્તએ કેદુલમા અશદી મીન કેદિલ હદીદે મોયસ્સર નમી શવદ. અલ અબ્બો મુદખ્ખેરો વલલાહો. મુકદ્દેરો. હર વકત કે એનાયત અબ્બી વ અસાઅદત સરમદી ખાહદ બૂદ વ બખ્ષતે આવરી ખાહદ કર્દે શાહઝાદા સકલે બ જાનિબે ખિદમત ઇઝન ખાહદ ફરમુદ. તાલિબ બ મતલુબ આહદ આબુર્દ. અત્ત-સીબ યુસીબા બેત ખાહમ કે બે પરમ બ સુએ વસલત. લયઝીન એ કુનમ કે પર ન દારમ. અંદ કર્દેત બંદા ખાસ્ત બ મુવાઝનઅ ખુદ બહઝરત શાહઝાદે કૌતેન અરીઝએ નિયાઝમંદી વ શિકસ્તગી બાઝ નુમાયદ ફિકે.....મુઝાહિમ વકતે મન શુદ્દ વ અકલ બ ઇજ્જે મોઆતરફિ મી ગસ્ત. યુ' ઔલીયા તહત કખાઇ લા પારકોદુમ ધૈરી ફરમાન શુદા અસ્ત બંદા બકુદામ ઝખાન તકરીરરા દર યુમાન અંદાઝદ વ એ નવીસદ. ફ અમ્મો ઇસ્તીઝહરે દર બાતિન શહ યાફત બ હઝરત પીરને દીન વ સુરીદાને યકીન હાલે ખુદ બાઝ નમુદાઅંદ. બાઇ હમે. દાનિસ્તા શોખી કરદાઅમ વ વિકાહતરા દર કાર બસ્તમ વ અરિઝા બાઝ નમુદાઅમ. વ ખુદરા બા આંકે હેચ મહલ્લે ન દારમ બા નઝર મુબારક ઝાહર ન યુઝસ્તાઅગ. બસ્તમ દર ઝુમરએ સના સરાયાને દરગાહ શાહઝાદા બંદા નવાઝ દર આબુર્દાઅમ એ કુનમ દર માન્દાઅમ વ દર દરિયાએ દરમાન્દગી ફરો રફતા હસ્તમ. યુનાનએ હસ્તમ. અગર કેદિઅત વાકએ હાલ કમા હકકુ બાઝ દીદા આયદ તવીલ ઉક્તદ. વ શિકાયતે હક મુઅહાનહુ વ તાઅલા બાશદ. બંદા કલ બહાઇમ દિલ જવાદી અખ્યામ મુન્સરીફ મી કુનદ. વ મુકુનત કસ્થે મંગેયોર બરહુકમ (હવાલત બંદગી) કુલ્થે અકતાબ આલમ કુદિન્ના સિર્ફુલ અઝીઝો સૈયદુસ્સાઅદાત સૈયદ સિકંદર મહૂમ અખ્તિઆર કરદાઅંદ. વ કસ્થએ મઝદૂર ખાસ્તાએ ઇસ્લામ નસબ કરદા હઝરત કુલ્થુલ અકતાબ આલમ બંદગી મખ્દૂમે જહાનીઆ કુદેમ્મલાહો રહહુ બાદલ ઇસ્તેખારા વલ ઇશારા સૈયદુસ્સાઅદાત સૈયદે સિકંદર મસબીદ કુતેનીરા દર શહેર સોરકે નામઝદ કરદાઅંદ. વ મુકુનત કસ્થએ મઝદૂર ફરમુદાઅંદ. દર આન વકત દર શહેરે મઝદૂર હમે બા કુક બંદ. વ સૈયદુસ્સાઅદાત યુનાનએ ફરમાન બૂદ સરંજામ રસાની દાઅંદ. યુ બ મધરીબે ફના ફરો શુદંદ. વાલિદે મહૂમ નિઝી તશખ્ખોહ તરીઅક વમ્મએ ઇમકાન બ ઇતમામ રસાનીદાઅંદ. બાદ વફાત વાલિદ મહૂમ બંદએ ખાકેરોબે આસ્તાના

ન્યારે એ ઉછથી પાટણ પધાર્યા ત્યારે સુલતાન અહમદ પહેલો મહા શ્રદ્ધાળુ તાથી એમની સમક્ષ હાજર થયો અને એમનો અનુયાયી બન્યો. ન્યારે અમદાવાદ શહેર તૈયાર થયું ત્યારે ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલું ગામ, જે આજકાલ વટવાના નામથી મશહૂર છે અને બાદશાહી જમાનામાં જેને રસલાબાદ કહેતા હતા, ત્યાં આવી એમણે મુકામ કર્યો અને શ્રદ્ધાળુ લોકોએ અલ્પ સમયમાં આ જંગલને આબાદ કરી જંગલનું ધામ બનાવી દીધું. એમનું અવસાન હિ. ૮૫૭ માં થયું. ૮ એમની પછી એમના વચેટ દીકરા શાહે આલમ માદીએ આપ્યા. એમનું કુટુંબનું નામ અબુ બરકાત છે, બહાલનું નામ મુહમ્મદ છે અને અડક સિરાબુદ્દીન છે. પરંતુ આમ અને ખાસ લોકોમાં એ શાહે આલમના નામથી મશહૂર છે. ૯ એમની વંશપરંપરા સૈયદ મુહમ્મદ અલી નામી સુધી પહોંચે છે. ૧૦ એમનો શુભ જન્મ હિ. ૮૧૭ માં થયો. વંશપરંપરા પ્રમાણે એ સદરવર્દીઆ પંથના અનુયાયી હતા પરંતુ સૈયદ શેખ અહમદ ખદુ 'કાદરીઆ મધરબીઆ' પંથના કૃપાપાત્ર થયા બે કે એમને બોલો શાહે આલમના નામથી જાળબે છે પરંતુ સૈયદ શકુદ્દીન રાગૂના લખાણથી માલૂમ પડે છે એ પ્રમાણે એમના જમાનામાં એ વધારે પ્રમાણમાં મીઝામંજલાના નામથી મશહૂર હતા. પરંતુ શેખ અબ્દુલ હક મુહમ્મદ દહેલવી પોતાના અખિયાર અખિયાર નામના ગ્રંથમાં એમનું નામ શાહે મન્જન લખે છે. હજરત પીર મુહમ્મદ શાહે પોતાના શબ્દો અસ્તીઆ નામના કાવ્યગ્રંથમાં પણ આ જ નામ લખ્યું છે. ૧૧ બરકાતુલ ઔલીયાના સંપાદકે લખ્યું છે કે એમને શાહ મન્જન બુખારી પણ કહે છે. આજલેખક તારીખે અલાબુલ ઔલીયામાં લખે છે કે 'એ મન્જન પીર છે,' એક હસ્તલિખિત ગુજરાતી તારીખ જેવામાં આવેલી એમાં એમનું નામ 'મંજલામીયા' લખ્યું હતું મીરાતે સિકંદરીમાં એક સ્થળે એ મંજન અને ખીજે સ્થળે મંજલા હોવાનું લખેલું છે.

૧૧

આ હકીકતો ઉપરથી એવું માલૂમ પડે છે કે એમનું ખદુ નામ, સૈયદ શકુદ્દીન, જે એમના સમકાલીન હતા તેમણે, ધણી સ્પષ્ટ રીતે લખેલું છે એ પ્રમાણે મીઝા મંજલા જ છે. પરંતુ પાછળથી લઘીઆઓની બૂલથી લકા પડી ગયેલો છે. હજરત પીર મહમ્મદ શાહની કડીમાં પૂણ બે લકાર મુખને વાંચીએ તો કવિતાનું માપ બરાબર રહે છે.

એમનું અવસાન હિ. ૮૮૦ માં થયું. એ સુલતાન મુહમ્મદ બેગડાના સમકાલીન છે.

૮. અખિયાર અખિયાર પૃ. ૧૫૭, મુજતાબ પ્રેસ, દિલ્હી. કેટલાક ગ્રંથોમાં લખેલા તરીકે મોઆરેજુલ વિલાયતમાં અવસાનની સાલ હિ. ૮૫૬ આવેલી છે.

૯. તારીખુલ ઔલીયા મો. ૨. પૃ. ૩૪૬.

૧૦. તઝકિરુલ અનસાબ, પૃ. ૧૩૩ મીરાતે અહમદીમાં એમ લખેલું છે કે એમનું વંશવૃક્ષ સૈયદ આહર મુસના, જે હસન અઝકરીના બાપ થતા હતા ત્યાં સુધી પહોંચે છે.

૧૧. બકોલે હક અનલહક કસે આલમ, બ મન્જન શેહ મહમ્મદ શાહ આલમ. આ ગ્રંથ હજી સુધી હસ્તલિખિત છે. અને હજરત પીર મહમ્મદ શાહની દરગાહના કુટુંબજાનામાં સચવાયેલો છે.

“આપ જીનાખતો પત્ર મળ્યો. આપની તનદુસ્તીના સમાચારથી વાકેફ થતાં ખુશી થયું. આપે અમારી મુલાકાતનો જે ધરદોષ કર્યો છે એ મુબારક છે. આપ જરૂર અને જલ્દી પધારજો. આપના આવવાથી મામલાનો જલ્દી તોડ નીકળી જશે. મુરકેલીઓના નિકાલ માટે બહેતર એ છે કે નેક કહીરોની રીતિ મુજબ આપ ખુદ તરફની આપની મશ્ગુલતા વધારી દો. અને હર વખત બચ અને આરામની અવસ્થામાં રહો. વળી હર નિમાઝની પછી દશવાર અથ્થ મંત્ર બજાવો કે “અલ્લાહુમ્મા નસીજીએ બેક અલાતાઅતિક.”^{૧૫} હું આજે જ સુલતાનના દિવાનને મળીને અરજ કરીશ. મુલાકાતના વખત સુધીમાં પરિશુભ જાહેર થઈ જશે. ગઢ ગિરનારના હાકેમની જે ફરીઆદ આપે લખી છે તે બાબત આપ બેફિકર રહો. મજફૂર હાકેમ અદ્દા સમયમાં યોગ્ય શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે. દોસ્ત ખુશ થશે અને દુશ્મનનાં મોઢાં કાળાં થશે. અદ્દમને હાજર સમજીને એ વાતની આપ ખાતરી રાખજો. આપ આપના બાળખત્ત્યાં અને મજલિસમાં હાજર હોય તે સંવેને ખાસ કરીને મારી દુઆ બજાવજો અને પત્રવ્યવહાર જારી રાખજો. કારણ કે કાબીલપત્ર પણ મુલાકાતની બરાબર છે. અંતમાં એટલું કહીશ કે ખુદા રહેમ કરે હુનીઆના સૌથી બહેતર આદમી-મુહમ્મદ ઉપર, અને એમની તમામ એલાદ ઉપર.”^{૧૬}

(વ)

જૂનાગઢ

ગિરનાર જેવા ઉચા અને મોટા પહાડને કારણે જૂનાગઢ હમેશાં મજબુત કિલ્લેબંધી વાળા સ્થળોમાં ગણાય છે, અને આ કારણથી ઘણા યોદ્ધા જાણીએ એને ફતેહ કરવાની હિમ્મત લીડી છે. મુસલમાન બાદશાહોમાં સૌથી પહેલાં મુહમ્મદ તખલકે આ વિચાર કર્યો. ગિરનારના રાજાએ શાહી ગુન્હેગારને રક્ષણ આપ્યું હતું. આ કારણથી મુહમ્મદ તખલકે એ ગઢ જીતીને પોતાના કબ્જાના મુલકોમાં સામલ કર્યો.^{૧૭} પરંતુ મુહમ્મદશાહના અવસાન બાદ જોર આવતાં રાજાએ પુનઃ બળવો કર્યો. આ ખોટું ધિરોઝશાહ તખલકના જમાનામાં એના પર ચક્રાવર્ત કરવામાં આવી.^{૧૮} બચાર તખલક પંચ પડતીના આવ્યો અને દરેક પ્રાંતના હાકેમો પોતું મુખિતયાર થઈ બેઠા ત્યારે ગુજરાતના હાકેમની ગેરઅવસ્થાનો લાલ લઇને રાજા ફરી સ્વતંત્ર બની ગયો. મુઝફ્ફર શાહ પહેલાની પછી બચારે અહમદશાહ પહેલાએ ગુજરાતના તખ્ત ઉપર પગ મુક્યો ત્યારે જેહદ કોશિય પછી તમામ બંડખોરોને જોર કરવામાં એ સફળ થયો. પરંતુ ગિરનારનો રાજા પોતાના કુદરતી મજબુત કિલ્લાને ભરોસે રહી તાબે ન થયો. આથી કરીને ફરજિયાતપણે અહમદશાહને કાપડેસર ફોજકશી કરવી પડી. દિવાન રજાહોજી પોતાના તારીખે સોરઠ નામના અંચમાં લખે છે કે—

“યુ બાદશાહ અહમદ ગુજરાતી બહમીઅતે દીને મુહમ્મદી લરકર બહસ્તીસાલિ

૧૫. એ મારા પ્રભુ ! તારી આજ્ઞા લોકપતા રહીને, એમ તારી મદદ માગીએ છીએ.

૧૬. અલ્લાહ હો અલાખેરે ખલ્ફે હી મુહમ્મદીન વ આલેહી અન્નેમ્હા.

૧૭. અયાબની—વાકેએ મુહમ્મદ તખલક.

૧૮. તારીખે સોરઠ, પૃ. ૪૮. લેખકના હાથની નકલ.

પરંતુ ગળ એને જોઇને એટલો બાનસૂરો બન્યો કે એના સૌંદર્યકલશો ઉપર હાથ લંબાવ્યો. આતું પરિણામ છુટું આનું. (તારીખે સોરઠ, કસ્બી).

રાજા બેહદ રખડેલ ચર્ધ ગયો હતો અને કાઠની શિખામણ કાન ધરતો ન હોતો. પોતાના પૂર્વજોની જેમ સાધુ ફરીરતું સન્માન પણ તે નહોતો કરતો. દાખલા તરીકે, 'નરસી નાગર મહાપુરુષ'નું [નરસિંહ મહેતાનું] એણે સખ્ત અપમાન કર્યું, જેની ચમત્ આમ લોકો ઉપર બરાબર પડી. ગાળ વિષે સામાન્ય જનતામાં તિરસ્કાર ફેલાઈ ગયો. લોકોની માન્યતા એવી છે કે આ સંત પુરુષના સાપથી એવું રાજ્ય ચાલ્યું ગયું. દિવાન રણછોડજી પોતાના તારીખે સોરઠ નામના અંધમાં લખે છે કે 'અહમદશાહના હુમલા પછી પોતાના ધર્મના આકર્ષણથી હરેક પ્રકારના મુસલમાનો, સિંધી, બગુચ, બટ, બોખર, મલિક, મુલતાની, કુરેશી, અફઘાની, ઘોરી વગેરે આ મુલકમાં આવી વસ્યા હતા. રાજાએ (આવા) હરેક શખ્સ પાસેથી એવી પાછી બાધણી કરાવી લેવી ચર કરી કે અંતે દાદી મુલાવીશું અને માથે જખ્મે નહિ કરીએ, અને મસજીદની દિવાલની મહેરાજમાં શિવલિંગ મોતરાવને સ્થાપીશું.' (૫, ૪૯ કસ્બી), સેયદ રકતુદ્દીન જેવા એકાંતવાસી, પવિત્ર અને ચૌધીયા આદમી પણ ગલરાશ હિંદુ તો ધણું કરીને આવા પ્રકારના જુઓને લીધે. સેયદ રકતુદ્દીને પોતાના પગમાં શાદે આલમ પાસે આ જ જુઓની ફરીઆદ કરીને ઇશ્વર આગળ તેવું નિવારણ કરવા ફર્યા માગી છે.

૨

[મૂળ પત્રો]

અઝંદારત

ખંદએ ખાનદાન હઝરત નસુખ રકતુદ્દીન આદમ બિન સેયદ સિફંદર હુસેની પરવરન વ નિહાલ મદદનિહા મુનમલીક જ સિદ્ધે બંદગી.....એના.....અલઅલીઆ સિરદાલુલ અસ્તીઆ શમ્સુલ દુકરા મુરોદ્દ તાલખીન જુરહાલુલ મુહમ્મદીન ખાલુલ મુઝતહેદીન સેયદુસ્સાદત મખેકલ કરામે' વલ કરામાત શેખ જતાલુલ હક વ ચરએ વ દીન કુદિસે-અલ-લાહો સિર્વેહુલ અઝીઝ અસ્ત. વ મેનલ મહદે એલલ અહદે અજન્ અન્ જદન તોક અબદિયત વ આયુદીયત મિનલ ખાલિકે વલ મખલુકે બર ગરદને જ દારઃ અસ્લા હુમે ઝીત હો વ લાતન કુસ્મ. કમતરીન ખુદામ બલકે તોરાખ અકદામ દર મુકામ આયુદીયત ચરતુલ અહલ બજ મી આરદ. વ બાઝ મી નુમાયદ મુદતે મદીહ અસ્તમોતે વા લેયુલ લયાલી વલ અયામ મોતવાતે રશોહુરે વલ આવામ. આરઝએ લકાય વ આરઝએ રૂએ તલઅન્ શાહ'વ શાહઝાદે કવનેન કઅરે રસુલ અલ સક્રેયન કુત્બુલ મયા-યમે મુખદલુલ અખવાર બર મુઝીદા હઝરત માલિકુલમુલક પેલ ઉ-આઘના અસ્તઝીન લા ખોંકુન અલ્લીમ સેયદુસ્સાદત મખેકલ ઇએ વલ ઈજાદાત મહમ્મદો અલલિલ સિયાદતે હુજ્જતો અલ્લીશ શરીઅતે વત તરીકતે અરશોખુલ આઝમ વલ મુઆઝમ વલ કુદવતુલ અકરમ શેખ મુહમ્મદ હે' મિર્વા'મુઅઝઝમ વ મુકરમ "મીઆ મંઝલા. "અલદલ્લાહો રાયતે બલાલ તહી મનમુજતન અલા કુખ્ખતીસ સમાકે વ આપાતે કમાલેહી અલા જેહતીલ અખલદિ. બંદએ હમિદવાર વાલહે દિવાર બરાએ મુશાહિદએ, માખત વ તલઅતે ફુમાયુને

મધ્યે ઘેરી 'મારો દોરત માગ જાણી નીચે છે અર્થાત્ મારી અદર જ છે અને એને મારા સિવાય અન્ય કોઈ પીળાનું નથી તો પછી બદો કહેવાનું હોય તે કપી જમાન વડે કહી શકે અને શું લખે ? પરંતુ મદદ માગવાનો મનમાં ખ્યાલ આવ્યો. યજ્ઞીન રાખવાવાળા મુરદોએ દીનના ઔલીઆઓ આગળ દિલના હાલ જતા ક્યાં છે, પરંતુ ખરી રીતે આ બાબતોના માગ (અર્થ) જાનતો દેખાવ કરવો એ મારી ઉદ્દતાઈ જ છે અને બેઅદબીથી નાથથી દોગયો જ હું આ પત્ર આપની હુકુમત રવાના કરે હું હકીકતમાં હું મને પોતાને કદાને લાયક સમજતો નથી. અને આપની મુઆફ નજર બદો ઉપર કદી પડી નથી તો પણ બદોએ પોતાની જાતને આપની તારીફ કરવાવાળાઓની જમાતમાં શામિલ કરી લીધો છે. અને ગરીબપરતર શાહજાદાના દરબારમાં બદો હાઝર થઈ ગયો છે. શું કઈ મુસીબતનો મારેતો હું ! અને જાહેર છે એ પ્રમાણે મુસીબતના દરીઆમાં જોયા ખાઈ રહ્યો હું ખરી વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરે તો લખાયું થઈ જાય અને ખુદાની શિકામત કંઈ સમજવામાં આવે, જંગલી જનવરોની જેમ દિવસો ગુજરી ગયો હું કર્મને માગેલના વાસી મદદ સેવક સિકંદરે ફરમે અકતાબ આલમ (જલાનુદીન જહાનીઆ જહાંગીર) ના દુકમનો અખિતવાર કરવામાં છે અને અગરમે હજગત કુળે આલમ અલમે બદગી મખદુમ જહાનીઆએ (અલ્લાહ એમના આત્માને પાક ગણે) મજદૂર કર્યામાં શુકન જોઈને અને કુશનને આદેશ પડીને પોતાના ઇસ્લામનો જડો રાખ્યો હતો તો પણ મેં સિકંદર મસજિદ ફતેહીની નિમણૂક કરી સોગંતા માગરોળ નામના કર્યામાં વમવાટ કરવાનું એમણે એમને ફરમાવ્યું તે વખતે મજદૂર શહેરમાં હરેક જગ્યાએ નાસ્તિકતા (કુફર) ફેલાયેલી હતી મજદૂર સેવકોના સગદાર હજરત મખદુમ જહાનીઆના ફરમાન મુજબ સેવક સિકંદરે બધી વ્યવસ્થા કરી. જ્યારે એ ગુજરી ગયા ત્યારે મારા પિતા યથાશક્તિ એમના પગે અનુસરતા રહ્યા એમના અવસાન પછી આ અતિ રક સેવક આધગા, પાગડા અને નિર્જળ આદમીની જેમ યથાશક્તિ પયગમના નીચેના વચનને લેણે માગ કાપી ગયો છે 'કોઈએ અમુક કોમની રીતભાત સ્વીકારી એટલે પછી એના આગરણ તદ્દનુસાર ન હોય તોપણ એની ગણતરી એ કોમમાં કરવામાં આવશે' પરંતુ આ વખતે દુન્યાવી મુસીબતોએ સેવકને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો છે એથી આપ વાકેફ થશે. ગિરનારના કિલ્લાના દાકિમ ઇસ્લામને કમઝોર કરવાની કોશીશ કરે છે આ વાત વિગતવાર હુકુમના કાનો સુધી પહોંચાડવાની છે મદદનો વખત છે મજદૂર કર્યામાં દવે વસતું મુશ્કેલ બની ગયું છે પરંતુ અપાહની મદદગારી અને શાહજાદા મુઆઝમની એનાયતથી તમામ કામ સહેલાઈથી પાગ પડશે અને ફરમતો બોલા પડશે

શાહિઆલમના જનાબનો તરજુમા

બિરગીયાહ અલીઅલ મહેમાન અલગઝીમ હજરતના પોત્ર અને સેવકોના નગદારના કેન્દ્ર.....તાલાની.....નું આદિસ્થાન અને મુકમ્મદ પયગમના વચના એવા સેવક રકુનોલન વદીન હદી સેવક રકુનોલન વદીન હદી સેવક ગાનુ ધલુ જુઓ અને ઉચ દરજ્જાને પામે. એમની મુશ્કેલીઓ દૂર થાવ. પગ કૃપાણુ પગેશગ મદા આપની મદદમાં

બાણ કવિ અને પુરાણો

[શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રા.]

ખુલ્લર સાહેબ કહે છે કે “ સાતમા શતકના સંસ્કૃત લેખકોમાં ખાસ કરીને બાણ બદ્ધે વારંવાર પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ મહાકવિએ માર્કંડેય પુરાણનાં દેવી-માહાત્મ્યની કથા પોતાના ચંદ્રીશતકમાં શ્રુતી છે અને બીજી પશુ અનેક પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને હર્ષચરિતમાં પોતાનો પુસ્તકવાચક પવનપ્રોક્ત પુરાણ વાંચતો હતો એમ લખ્યું છે. આ પવનપ્રોક્ત પુરાણ તે વાયુપુરાણ જ હોવું જોઈએ.

બાણે અને તેના પુત્રે કાદંબરીમાં જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે તે બધા તો એક ખાસ નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે.^૧ ”

ખુલ્લર સાહેબની આ સૂચના યથાર્થ લાગવાથી મેં કાદંબરી અને હર્ષચરિત જોયાં. કાદંબરીકાર, મહાભારત, રામાયણ, જંહતકથા, હરિવંશ અને પુરાણનાં નામ લે છે.

મહાભારતપુરાણરામાયણનુરાગિણા વૃહત્કથાકુશલેન ।

કા. પા. ૧૦૬

હરિવંશકથેવાનેકવાલક્રીદારમણીયા ॥

કા. પા. ૧૦૭

મહાભારત, રામાયણનું ઇ. સ. ૬૦૦ થી પ્રાચીનપણું એ તો બીજા પુરાણોનો ઉપરથી સિદ્ધ છે. પણ જંહતકથા અને હરિવંશનાં નામ બાણે લખ્યાં છે એ ઉપરથી એ બે મન્યો ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાંનાં હશે છે. હરિવંશમાંથી બાણના વૃદ્ધ સમ્રાટાદીન સુબંધુએ પુષ્કરપ્રાદુર્ભાવટતાંત લીધા છે એમ વર્ષો પહેલાં બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે એમના કૃષ્ણચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.

પુરાણનો ઉપરના વચનમાં સામાન્ય ઉલ્લેખ બાણે કર્યો છે પણ એ ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણો બાણના વખતમાં વિદ્યમાન હતાં એ નક્કી થતું નથી. વાયુપુરાણનું હર્ષચરિતમાં નામ લીધું છે એટલે એ વિશે શંકા નથી રહેતી. વળી સદ્ગત ઢાળે સિવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી પણ કાદંબરીમાં પુરાણે વાયુમ્લપિતમ્ કા. પા. ૮૪ એ રીતે સ્પષ્ટ વાયુ પુરાણનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે બાણ કવિને પુરાણોમાં વાયુપુરાણ બહુ પરિચિત હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બાણે કરેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણોનો તેણે આધાર લીધો છે એ વિશે તર્કો થયા છે.

ડા. ફુદ્રે (Führer) કહ્યું છે કે “ બાણે જ્યારે હર્ષચરિત લખ્યું ત્યારે એની

દેવો તે લેવા તૈયાર થયા અને રાહુને કહ્યું. પછી હરિએ લગાધમાં રાહુનું માથું કાપી નાંખ્યું. અને ઈંદ્રના હાથમાંથી તે અમૃતને પૃથ્વીએ જાતે લઈ લીધું” (હરિવંશ ૩ અ. ૩૦). આ ત્રુટિત જેવી લાગતી કથામાં ભગવાને મોહિની રૂપ લીધાની વાત જ નથી. વાયુપુરાણમાં શંકરે મંથન કરતાં નીકળેલું ઝેર પીધાની વાત છે પણ વિષ્ણુએ ઋગ્વેદ લીધાની વાત નથી. હવે બાણે ઉપરના વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાને ઋગ્વેદ લઈને અશ્વરોને છેતરી તે દેવોને અમૃત પાયાની કથા લાગવતમાં છે. પણ ભાગવતમાંથી બાણે એ કથા લીધી છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિષ્ણુપુરાણમાં દુર્કામાં પણ આ હકીકત તો છે જ (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦૬, ૧૦૭).

મત્સ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે—

તતો નારાયણો માયામાસ્યિતો મોહિનીં પ્રભુઃ ।

સ્ત્રીરૂપમતુલં કૃત્વા દાનવાનભિસંસૃતઃ ॥

મત્સ્ય અ. ૨૫૧ શ્લો. ૮

મત્સ્યે આ કથા બીજેથી લઈને દુર્કામાં કહી છે એમ આ વચન ઉપરથી દેખાય છે. રામાયણમાં પણ સમુદ્રમંથનની કથા છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે—

एकतोऽभ्यागमन्सर्वे द्यमुरा राक्षसैः सह ।

युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥

यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।

अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्याय मोहिनीम् ॥

રામાયણ ઘા. કા. સર્ગ ૪૬ શ્લો. ૪૮, ૪૯.

રામાયણના આ વચનમાં વિષ્ણુએ માયાથી અમૃત ઉર્પાની વાત છે પણ ઋગ્વેદ ધારણ કર્યાની વાત નથી; મત્સ્યે રામાયણમાંથી માયામાસ્યાય મોહિનીં શબ્દો લીધા જણાય છે. અને ઋગ્વેદની વાત વધારે કઠી છે એટલે મત્સ્યે વચન રામાયણ પછીનું છે. પણ બાણે માત્ર રામાયણ ઉપરથી ઉપરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ દેખીતું છે. રામાયણની પેઠે મહાભારતમાં પણ આ કથા છે.

एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥

ततो नारायणो मायां मोहिनीं समुपाश्रितः ।

स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥

તતસ્તદ્ભુતં તસ્યૈ દૃષ્ટ્વૈ મૃદચેતસઃ ।

મ-આ. અ. ૧૮ શ્લો-૫૪, ૫૫

બસુને લગી વ કોઈ વ જીઈ બર હમ્મે તાકન બધરી બ ઉમીઃ હદીમ મન તથામ્હ બે કોમીન ફહોલ મિનહમ વ ઇત લમ થા મલ દે અમલે હીમ દર બેા ગલ મી શુતા-બદ અમ્મા દર છે વકતમ સખમ અવારેઆત દુન્યાની ફગવ ન ન દાગ માનૂમ ફરમુા બાતન્દ મુકદ્દમ કિતે ગિરનાર ગીરાકોશી દર ઇન્નામ મી કુન ન મમએ લાહ વિનાયત ખુલસન અર્ક દાસ્તા શુન્. વન્ને એમાનત અસ્ત મુકુનત દર કરે મજા દુલવા દાગ ઇસ્તા બ એનાયત બારીતાઅલા વ એનાયતે એમાનત શાહઝાદા મુઅજ્જમ બ મુકદ્દમ હમે કામદા બર હસ્મે ખતમ ખાહઃ રસીદ વ મુદ્દઅાન મન્દુ ખાહદ શુફ

હકીમામ છે હાલ આશુશતાવ જિનાંવન મહમત કુનાન અજ ખુતેમાન અગી બમાએન અજ બનિમે ખિન્મત બદએ હલ-કી કમમતા બ ખિન્મત ઇતમામ ગસ્ત, કિસ્સએ હાલ દર હુજ દાદ વાસિક બે વાસ્તએ નએમતકાએ દારેન મુવાહિદા મિદો મુઅ ઝમ મહમત મરકદે અફસ આલમે કુસ હકર બ વાસ્તા તથમ્હા દારેન . હજત કુએ આલમ ખુ દ બદા કરમ

.... આરજુ દિદા અસ્ત કાવમગીઝ ઇગઅવ આરીએતે વ નવાઝમ્દ હુન્દે રોહ અએ ખતશ ખુવ વ મી બાય હમ તમબુગ હલ્મે એમાન ખફદ ઉક્તાદા કરીમ હજત દર ખિદમત ઇવાગ ફમાય વ હર તા બ મિતનહા જવાબ અજ મદો અસ્ત છે બદા ...

... ..વ મરફુઝ ફમાયદ ઉમી બ ફરને બારીતાઅલાવ બે મુસ્તહકમગ બર મહલ મુકે બ નરે મુયારક ખાહ શુસ્ત નએમત દોલતે દારેન

ખિસ્મીદલાહુધ્દમાનકરંદીમ

બાદે તાજરીઝ દુઆ મજાદિ હયાત વ કિંદાયત શુદિમાત . વ તરકીએ દળત વ તાજરી મકામાત (ખિદમન) નમાયઃ મજમએ નેયદુસ્માઅહાત મ બા ..તઆલા . આતે તાહા વ.મામીન બીન મૈયદુલ મમલીન સયદ રકુતોલત વદીન અલમાઅરફ સેયદ રાજૂ લાઝાદેશી ઔનિદલાહીજ્દમાન બાઝ નમ્દ મકતૂબ મગૂબ ખિદમત અખએ દામ સઆદત-હુ મજની અજ કમાલ એતકાદ ન મુવલીમ અજ વોફર ખલિફાદ દર આલે વાસિય શુદન સલામ ઇસ્તીઆઝ બર ગિયાઅના બા છે મુખલિસ વસ્તુ વાસ્ત દમ્યાસ્ત અખમાગ સહને જાત રદદત ફગવા વખુદમત બે પાઘો બદુન વયવસ્ત મુકગ ગીમીરે અન્વર બાદ ઇ નનિમ વૈયયતે ખિદમત અખવીરા બર હુકમે 'અલ મગ્ગો મ મન અદમ્મ' ખુમુસન તમબૂગ મી કુનદ વ નીએતે સાદિક બ મોનિએ મવાન અમલ અસ્ત ખુ તગાગક વ તાજના બ મુગદ વ મુન્તહા દિલ રસ્તાન. "દાવુલ ઘાયલે જમ ગૈન મમલત" બજિફે દદ મસ્તુલ બારીદ કવો કાદયાહો તઆલા ફર કુન્ની અજ કુકુમ વ બગએ રતદયાબી તઓશિક બર વારીવાન બાદે દર ફરીજ છે કતેમાત દરે બાગ બે શુબ. 'અગ્રાહોમો ઇન્ના નન્નાગેનો મેક અવા તા અતેક' વ અવકાતગ બજિક ગતરખુગ વ તફકુર મમદી માયુ દાગદ વ દર રજા વ ખાદ બાસદ તા બ મુકયા દીની વ દુન્યાની બે ગમ્દ વ અજ હજત મુજી અએ

આ ઓખાહરણની કથાના પ્રસંગનું મૂળ પણ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧૮).

પુરાણમિવ વિભાગાવસ્થિતસકલભુવનકોશમ્ ।

કા. પા. ૧૮૪

ભુવનકોશનું વર્ણન ધણું ખરાં પુરાણોમાં હોય છે એટલે આ વચન ઉપરથી કોઈ એક પુરાણ વિષે ચોક્કસ કહેવાય નહીં. પણ વાક્યમાં ભુવનવિન્યાસ શબ્દ છે, અને માર્કંડેયમાં અને મત્સ્યમાં ભુવનકોષવર્ણન એમ શબ્દ છે.

કૃષ્ણવાલચરિતમિવ તત્કલંદમ્બશાસ્ત્રાધિરુદ્ધહરિકૃતજલપ્રપાતક્રોડમ્ । કા. પા. ૨૪૭

જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧

કંસવલમિવ મધુકરકુલોપગીયમાનકુવલયાપીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૮

જુઓ હરિ-૨ અ-૩૩

ઉજ્જયિન્યાં ચ સંદીપનિદ્વિજતનયમન્તકપુરાદપદ્મત્વ ત્રિભુવનવન્દિતચરણઃ

સ એવાનીતવાન્ ।

કા. પા. ૩૪૧

કુંડામાં કૃષ્ણકથા સંબંધી બાણે ઉપર પ્રમાણે ધણું ઉલ્લેખો કર્યા છે પણ બધાનું મૂળ હરિવંશમાં મળે છે. હરિવંશમાં જ હોય અને વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં જ હોય એવી કોઈ વાતનો ઉમેશ બાણે કરેલો અને મળ્યો નથી. આ ઉપરાંત ઘકરાક્ષસમિથ ગૃહીર્તકચક્રમ્ (કા-પા-૧૪) જેવા ધણી કથાઓના બાણે મહાભારતમાંથી ઉલ્લેખો કર્યા છે. મહાભારત વિષે શંકાનું કારણ ન હોવાથી વિસ્તારભયને લીધે મહાભારતની કથાઓનાં મુખ્યતો જુદાં તારવા નથી. ઉપર સમુદ્ભવનના પ્રસંગમાં વિષ્ણુપુરાણ બાણને બાણીનું હોવાનો સંભવ કહ્યો છે. પણ પ્રહલાદચરિત, ક્રુવચરિત વગેરે વિષ્ણુમાં જે જે પહેલી વાર મળે છે એવી કોઈ વાતનું બાણે સૂચન કર્યું નથી એ ઉપરથી તો મહાભારત અને વિષ્ણુ બન્નેના મૂળ રૂપ કોઈ ત્રીજું પુરાણ બાણના વખતમાં હોય અને એમાંથી આ પ્રસંગનો વિષ્ણુએ સંક્ષેપમાં ઉતારો કર્યો હોય અને મહાભારતમાં કોઈએ વિસ્તારથી ઉમેર્યો હોય એવો સંભવ વધારે લાગે છે.

હર્પચરિતમાં કાદંબરીથી જુદી જાતના પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે:—

નાસ્ય હરેરિવ દૃપવિરોધોનિ વાલચરિતાનિ । હર્પ ચ.

પા. ૭૭

જુઓ હરિ-૨ અ-૨૧

૪. કાદંબરીની નિર્ણયસાગરમાં ૧૮૯૦ માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબરાગી આવૃત્તિનાં પાનાં નોંધ્યાં છે.

હર્પચરિતની ૧૮૯૭ માં નિ. ગ્રે. માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબે સંશોધેલ આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

રોશન ચંદ્રના ટિપ્પણો આરંભ હું! બન્ને ફનીઆના મનીનાઓમા ચંચળતા ચાહે^{૨૩}, શેખોના ગેષ, તેક આઠ્ઠીઓમા તેક, પ્રદાના પસદ કરેલા, આપત (અપ્રતીતે લા ખોલુન અલેહીન) જેની નજી આગળ ગે છે એવા, મૈયદોના સરદાર હન્મ અને ઇઆદન^{૨૪}ના મુજરયાન મમા, મૈયદોના શિરોમણિ, શરીઅન અને તરીકનના^{૨૫} નાણુલુહારોની દલીન, વધ અને બુઝુર્ગ શેખ સાહેબોના કીર્તિમત સુગવિદ શેખ મુદમમ્મદ હૈદ^{૨૬} ખીયા મઝના-અસ્લાહ એમની યુઝુર્ગીઓના ઝડપે અસ્માનના લુખમ ઉપર હમેશા કાયમ ગમે અને એમની પૂર્ણતમી નિશાનીઓને આરમાનની જેમ હમેશા નહેર ગમે—હઝરત માહેબના મુનાઠ અહેગના દિદાગે આશક બદો એમના દર્શનને હમેદવાર રચો છે હઝરતની ક્ષીરી યુન્ને ત્લિના મમ્મયાનને ભેર છે અને કમળની જેમ નવજ્વાના નીમ્મા હુશ્કીઓ મગવે છે હમેશા અને હવખત આજીવ માયે આ બદો ઉપગવાના માલિકને સવાલ દગ્તો ને છે કે “અય પગવદિયાઝે જહાન” લાલી બાતે લોકોનુ કયાણુ કરનારા એવા આ બાદગાહ (શાહે આલમ)^{૨૭}ની મુનાકાત આપવાની તારી પૂરી ગેમગીની અને અહેમાન ક્યારે બનાવીશ?” બદાના કદમમોમીના બેહદ ગેષ માયે અગ એક હમ્દ પણ માડવા બેસુ હું તો શેખના જોશની મારી કસમ એનુ બયાન કરી રામ્તી નથી અસ્લાહની ઇન્જાત અને નૂના કસમ ખાદને કહુ હું કે મે મારી ઉમર શુન્દાઓમા વીતાવી છે અને વીતાવુ હું હું ચાહું હું કે કોઈ તરેહ આપની હન્મખાસી અને આત્માબોમી^{૨૮} કરી ઇન્જાત હાસિય દો અને ફનીઆને જોનારી આખમા આપના આગણની (ઉંબગની) ખાદને સ્પોઈ લગાવુ અને શુધામોની રારતો અદા કરે આ જ આગ્રૂઓમા મારી ઉમર વહી રહી છે આ બેવશ ફનીઆનો બગેમો શો? મને હું છે કે કદાચ મહેવલ નહિ મળે મશૂર આરંખમા તે આગ્રૂમા સેવક વખતો વખત આ કારણથી અકમાયા કરે છે લાખો આગ્રૂઓ સાથે આપના શુધામોના મહબમા મણુવાની મેવકની ઇચ્છા મજૂર કરવામા આવે એની જ એને ઉત્કલ છે અને એ જ એના દિનને ઇગદો છે પરંતુ કહેવતમા કહ્યું છે કે “પાનીકી હૈદ લોહે કે દેએ જ્યાદા સખત હે.” એ પ્રમાણે આ આગ્રૂ બગ નથી આવતી બદો કંઈ તન્જીર કરે છે અને ખુદ કંઈ ઝોગ બદોખસન કરે છે પ્રદાની મહેરબાની અને અનતતાનું સુખ યસો અને માઝ નસીખ મદદ કરશે ત્યાં બન્ને જહાંનના ચાહજાહ (હઝન માલિય રોતે) બદાને નજીક આવવાની પરવાનગી આપશે શોધક ગોધની પામે પહોચશે, અને નસીખમા હશે તે પ્રાપ્ત યસો માઝ દિલ માલિ છે કે આપની પામે હડિને આવુ પરંતુ યુ કરે? પાપો નથી વાગવા ત્લિમા ઉગી આનુ છે કે ચાહજાહની હુજૂમા મારી હાજતમદી અને ગરીબાઈ વિશે કાગળ લખુ પરંતુ એ વખતે વિચારો રૂંધાઈ ગયા અને અહમ અચકિતને એકરાગ કરવા લાગી કાણુ અરખીમા કહ્યું છે કે “ઝોધીઆઓ તહતે કયાઈ લાય

૨૩ મૈદવનો ચાહ મુમલમાનોમા સૈયી સુતર મનાય છે —યુ

૨૪ રૂન અને અણાહની જદગી અર્થાત રૂન અને ભૂમિ —યુ

૨૫ શરીઅન એટલે મુદમમ્મદના કાયનો અને તરીકત એટલે સપ્રદાય, પય શરીઅન અને તરીકત એ તુરીઓની અનુક્રમે પનેલી બે દલાઓનું છે પાઠિનાયિક નામ પણ છે—યુ

આ કયા ધણા પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ. અ-૬૨). પણ પૃથ્વીચરિત્રો
અનન-કાદંબરીમાં એક સ્થળે બાળે ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં પણ વાયુપુરાણના જ શબ્દોનો
અનુવાદ કર્યો જણાય છે. જુઓ:—

વૈન્ય ઇવં ચાપકોટિસમુત્સારિતારાતિકુલાચલો

કા. પા. ૧

આ પ્રસંગના વર્ણનમાં વાયુમાં નીચેના શબ્દો છે:—

તત્ત્વ ઉત્સારયમાસ ચિલાજાલાનિ સર્વશઃ ।

ધનુષ્કોટયા તતો વૈન્યસ્તેન શૈલા વિવર્ધિતાઃ ॥

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૧૬૯.

મત્સ્યપુરાણમાં નીચેના શબ્દો છે:—

ધનુષ્યકોટ્યા ચ શૈલેન્દ્રાનુત્સાર્ય ચ મહાવલઃ ।

મત્સ્ય. અ. ૧૦ શ્લો. ૩૧

કાદંબરીકારે વાયુમાંથી શબ્દો લીધા છે અને મત્સ્યે વાયુના શબ્દોનો જ સંક્ષેપ કર્યો
છે એ ઉપરના ઉત્તારા સરખાવતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

નૃગસ્ય કુકલાસભાવે વર્ણસંકરઃ સમદશ્યત ।^૧ મ. અનુ. પર્વ-અ. ૧૦૫
વા. રામાયણ-હ-કા-અ ૫૩ ભાગવત ૧૦ અ. ૬૪

સૌંદાસેન ન રક્ષિતા પર્યાકુલીકૃતા સિતિઃ ।

એજન.

આ સૂચનનું મૂળ મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૧૦૨, ૧૦૩).

નલમવશાસહૃદયં ફલિરભિમૂતવાન્ ।

એજન.

નવાખ્યાન મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે (ઇ. અ. ૫૬).

રહેા આટલી દુઆ ગાયા પછી લખવાનું કે આપનો કાગળ (અગ્રાહ આપનું સહભાગ્ય હમેશા કાયમ ગણે) આ વિશ્વાસુ સેવકને મળ્યો છે એમા આપે સપૂર્ણ પ્રેમ, સપૂર્ણ વિશ્વાસ અને સપૂર્ણ દોસ્તી જાહેર કરી છે આપની પોતાની તંદુરસ્તીના ખમરથી બેઠક ખુશી કિપજ અને ખૂબ જાનદ થયો 'અલમરો મન અહખ્ય' અર્થાત્ આદમી જેને ચાહે છે તેની તે પામે જ છે એ કહેવત પ્રમાણે હું સમજી છું કે મારો બાપ દૂર પડ્યા જેવો છતા પ્રેમને લીધે જો પાસે જ છે સાચી દાનત એ કર્મના પુણ્યનું કાન્ધુ છે અગ્રાહ આપના દિલની મક્કસદ પુરી કરો (ગેઠહાજ હોય છે એની દુઆ જલ્દી કબૂલ થાય છે) ખુદાએ ફરમાવેલું છે કે 'મને યાદ કરો હું પણ તમને યાદ કરીશ ' એ પ્રમાણે આપ અગ્રાહના રમરણમા મરજુલ રહેા બળવાખોરો ઉપર ક્રોધ મેળવવાની તમારી મુગદ સંજ્ઞા થાય એ માટે નિમાજના હરેક ખુલાસા ફરમાન બાદ દમ વાગ 'અગ્રા હુમ્મા . . . ' (અર્થાત્ એા માગ પ્રભુ હું તારી આજ્ઞા ઉગવવા માટે તારી મદદ ચાહું છું) એ કલ્મનો દયાદય વાર પાઠ કરો આપ આપનો વખત ધ્યાન, પ્રાર્થના અને ધર્યવ ભગ્નમા ગાળો અને આજ્ઞા અને બચની હાલતમા રહેા જેથી આપની લૌકિક અને પરલૌકિક મક્કસદો પાગ પડે અસ્લાહ તાલ્લા પાસે આ બાબતની બહાલી થઈ સુધી છે હજરત કુત્બીઆ મુરશિદીયા (હજરત મુરશિદ કુત્બુલ અકતાબ)ના કીના સુધી એ પહોંચી સુધી છે એમના અહેસાન અને ઉદારતાને ભરોએ ઉચી ઉમેદ રાખો

ખીજ વાત એ કે હજરત કુત્બે અકતાબ આલમે (અગ્રાહ એમના આત્માને પાક રાખે અને એમની ખુશી અમારા નધી પડેત્યાદે) મૈયદોના સરદાર મુયયુલ મિસ્ત્રત વ દાન સિકદર મસીદ હુસૈનીને સોપણુ કરી હતી રોખ મુગશિદ આપની મદદમા છે અને અમે બધુ આપની સાથે છીએ એમનું ફરમાન છે અને સખી કલમથી એમરો વાગ વાર એનાયત કરવાનો નિવાજ ગણ્યો છે એ પ્રમાણે દોસ્ત અને ફરમાન બાબે દુકમ એમના તન્દીની જ થશે

ત્રીજુ એ કે આપના પત્ર પડેલા માલૂમ પડ્યું છે કે માગ લાખને કુદુબકખીતાના ગુન્દાન માટે કોષ તારી વડાનું સાધન નથી એવક દિરાન એફિસતી (અસ્લાહ એમનું ન્દાણુ કરો), મુલાકાત લેશે અને મુલાકાતને અવમરે પનિશામ જાહેર થશે મુતાકાત માટે પૂરો બદોબસ્ત કગવા બાબે આપે લખ્યું છે અમાન અહોબામ્ય કે આપ પધાગવાના છો ' બને પધારો, જલ્દી પધારો આપના પધારવાથી બધા કામ મગ્ગ મુગ્મ્ય પાગ પડશે અને ગદ ગિગ્નાગના બગવા સબધે જે કોષ સરદાર . માગરોળથી આપે લખ્યું હતું મજદૂર સરદાર ઉપર ચાહી કોપ ઉતરી સુધ્યો છે જલ્દી યોગ્ય સળને એ પામી જશે આપના રોશન દિલને માલૂમ દો . ઉચી ઉમેદો ધરાવનાર દોસ્તો ખુશ થશે અને સસ્તનતના દુરમનો ઉપર ખુદાનો ખોદ ઉતરશે આપ કોષ પ્રકાગની ચિતા ન કરશે કાન્ધુ દોસ્તની દિશાનો રાહ બેચક આબાદ છે

જેરહાજને હાજર બાલુશો અને કાગળપત્ર જારી ગણ્યો કાન્ધુ કાગળ પણ અર્ધા મુલાકાત છે આપના હરેક પુત્ર પગિવાગને અને મંગલિમના હરેક હાજર શખ્ખને માગી ખાસ દુઆ છે બાપી અગ્રાહની રહેમ એ જ મોટેા આધાર છે સગ્ગલકાગના સર્વોત્તમ પ્રાણી હજરત મુદમ્મદ અને એમની તનામ આલાદ ઉપર અગ્રાહની ન્દેમ દો

રામાયણમાં જે ગંગાવતરણની કથા છે તે વાયુ-પુરાણને મળતી છે. હરિવંશ ૩. અ-૧૭ (શ્લો. ૨૨ થી ૨૫) વાયુના ઉપલા વચનનો જુદો રીતે અનુવાદ છે. આ વામનાવતારના ૫૬૩મલામાંથી ગંગા નીકળ્યાની વાત પહેલી વૈષ્ણવોએ મલાવી હશે. હવે વૈષ્ણવોનું અત્યારે જે જુદું સાહિત્ય આપણી પાસે છે તેમાંથી હરિવંશમાં આ વાત નથી (જુઓ હરિ. ૩. અ. ૭૧-૭૨), પણ મહાભારત સભા પર્વમાં (મ સમા-અ-૬૭-શ્લો-૨૨) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના ચરણક્રમળના અંગુલમાંથી ગંગાને નીકળેલી કહી છે (જુઓ અં. ૪-અ-૪-શ્લો, ૧૬.). બાણ અને કાસિદાસે હરિવંશથી જુદા, વિષ્ણુપુરાણ અને મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત વૈષ્ણવ ભાગોના મૂળરૂપ વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી આ ઉલ્લેખ લીધો જણાય છે.

પુરા વરાહસંપર્કસંભૂતગર્ભયા ભગવત્યાં શ્રુવા નંરકો નામ સૂનુરસા-
વિ રસાતલે ।

પા. ૨૧૬

હરિવંશ (૨ અ-૬૩) માં તથા વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૪ અ-૨૯) માં આ કથાનું મૂળ છે.

બાણનાં વર્ણનોમાં કથાઓનાં એટલા બધાં સૂચનો આવે છે કે બધાં ઉતારતાં તો એક પુસ્તક થાય. પણ મોટે ભાગે મહાભારત, રામાયણ અને બૃહત્કથાનાં પાત્રો અને આખ્યાનોનાં સૂચનો ધણાં છે. એ બધાં ઉતારવાથી કાંઈ કળ નથી. પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશના બે એવા ઉલ્લેખો શોધતાં મહાભારત, રામાયણમાંના ન હોય એવા ઉલ્લેખો હરિવંશમાંથી કે વાયુપુરાણમાંથી છે. આ પાંચેમાં જેનું મૂળ ન મળે એવા ઉલ્લેખો શોધી નેવા પણ બાજ્યે જ મળે છે. ઉપર એક ઉલ્લેખ માકીએ પુરાણમાં મળે છે એ તોધું છે. આ ઉપરાંત બાણ કવિ જાતે શિવભક્ત છે અને અનેક શૈવ કથાઓના ઉલ્લેખો કરે છે. આ બધી કથાઓ વાયુપુરાણમાં મળતી નથી, માટે શૈવ કથાઓનું જુદું સાહિત્ય એ કાળે હોવું જોઈએ જેનો સંગ્રહ રત્નદ્રુપુરાણ વગેરેમાં થાય છે. વળી બાણ શૈવ હોવા છતાં વૈષ્ણવ કથાઓના અનેક ઉલ્લેખ કરે છે. બાણને કૃષ્ણચરિત્ર સારી પેઠે જાણીતું છે. પણ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી બાણના ઉલ્લેખોમાં એકે ય એવો નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય પણ વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં હોય. બાણ અવતારોનાં સૂચનો પણ કરે છે. કૃષ્ણાવતાર ઉપરાંત વરાહ, વામન અને ત્રિસંહ અવતારનાં વધારે સૂચનો બાણના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ત્રણે ય અવતારો ગુપ્ત કાળમાં અતિ લોકપ્રિય હતા એ એ સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. હરિવંશમાં બિવિધમાં આ ત્રણે અવતારોની કથા વિસ્તારથી છે. આ અવતારોની કથાઓ મહાભારતમાં થે પાછળથી દાખલ થયેલ છે. અને મહાભારત તથા હરિવંશ આ કથાઓ પુરાણમાંથી લીધેલી હોવાનું કહે છે.

પાસે નીચેના સંસ્કૃત ગ્રંથો હોવા જોઈએ. રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશ, વાયુપુરાણ, અગ્નિ-પુરાણ, ભાગવતપુરાણ અને માર્કંડેય.પુરાણ.”

આ માન્યતા માટે ડૉ. ફુહર હર્ષચરિતની આવૃત્તિમાં પુરાવાઓ આપવાના હતા પણ આપી શક્યા નથી એટલે ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મિથ, ડૉ. ફુહરની માન્યતાએ આ વચનનો પુરાવો રજૂ કરે છે. તે મતલબ કે જુહરની સૂચના પ્રમાણે કોઈએ હજી સુધી બાણના પૌરાણિક ઉલ્લેખોના અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી બાણના કેટલાક ઉલ્લેખો નીચે સંવિસ્તર ઉતાર્યા છે:—

અસુરગૃહીતામૃતાપહરણકૃતકપટપદુવિલાસિનીવેપસ્ય
શ્યામતયા ભગવતો હરેરિવાનુકુર્વતીમ્

કા. પા. ૨૨

આ કટકમાં બાણે સમુદ્રમંથન વખતે ભગવાન હરિએ અસુરોને છેતરવા માટે મોહિની રૂપ લીધાનો ઉલ્લેખ છે. હવે સમુદ્રમંથનની કથા મહાભારતમાં, રામાયણમાં, હરિવંશમાં અને ઘણાં પુરાણોમાં મળે છે પણ બધે એકરૂપમાં નથી મળતી. હરિવંશમાં ખીળ કરતાં જરા જુદે રૂપે આ કથા છે માટે પહેલાં એ જોઈએ:—

“એક વખત વસંત ઋતુમાં ગંધમાદનના ક્ષપ્તરોમાં દૈત્યોને પુષ્પની સુગંધથી એટલો મદ મટ્યો કે એ આનંદમાં દૈત્યોએ વિચાર કર્યો કે જો કુલમાં આટલું વીર્ય છે તો પાણીમાંની ઔષધિઓનું મંદર પર્વતવડે મંથન કરીએ તો કેટલું વીર્ય મળે ? આ રીતે વિચાર કરીને પર્વતને ઉપાકવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો પણ પર્વત ઉપાડી ન શક્યા કારણે બ્રહ્માએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે બધા દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો સાથે મળીને તમે (દૈત્યો) પ્રયત્ન કરો તો અમૃત માટે પર્વત ઉપડે પણ પર્વત ઉપાડીને સુરોએ અને અસુરોએ ક્ષાર સમુદ્રનું મંદર પર્વત વડે વાસુકિનું નેતરું કરીને હજાર વર્ષો સુધી ઔષધિઓ સાથે મંથન કર્યું. ત્યારે એમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળ્યું તે લોભથી અને ક્રોધથી અસુરો લાઇ ગયા. પણ

૨. The Sanskrit literature which Bana has had before him when writing his life of Harshavardhana, consists in the Rāmāyana, Mahābhārata, Harivaṅśa, Vāyṇapurāṇa, Agnipurāṇa, Bhāgavatapurāṇa, and Mārkaṇḍeyapurāṇa which fact I shall prove fully in my edition of the text.” Proceedings of the International Congress of Orientalists.

૩. ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે:—“Dr Führer believed that he could prove the use by Bana of the Agni, Bhāgavata and Mārkaṇḍeya Purāṇa as well as the Vāyu.” The Early History of India (Third edition), p. 22

તુકને સુવ્વર' એ લોકોકિતનું વિકૃત રૂપ છે. તદુપરાંત પહેલી લીટીમાં 'ભ' નથી પણ 'ભા' છે અને 'સુ' નથી પણ 'સ' છે. બીજી લીટીમાં 'પન શ્રી' નથી પણ 'પાન શ્રી' છે. ત્રીજી લીટીમાં 'મહમદ' નથી પણ 'મિહમદ' છે. ચોથી લીટીમાં 'હસન' નથી પણ 'હુસેન' છે. પાંચમી લીટીમાં 'તમોનિ' નથી પણ 'તમનિ' છે અને 'છે' નથી વંચાતું પણ 'છ' વંચાય છે. સાતમી લીટીમાં 'જ' નથી પણ 'લ' છે.

આ શિલાલેખની લિપિ કેવળ બાળબોધ નથી. નિદાન 'હુ' 'દ' અને 'લ' એ ત્રણ અક્ષરોનું વલણ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. 'સ' અક્ષરનાં બે રૂપો છે. તેમાંનું એક શુદ્ધ બાળબોધ લિપિનું રૂપ છે, અને બીજું રૂપ ગુજરાતી 'ચ' કે 'અ' અક્ષરને મળતું છે. સં. ૧૬૫૧ નું બાઇ સરપનું ઘર વેચાણખત મળેલું છે તેમાં એ જ પ્રકારનું 'સ' નું રૂપ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ શિલાલેખમાં 'સ' નું વલણ પણ જૂની ગુજરાતી લિપિનું છે ખરું. તદુપરાંત આ શિલાલેખમાં 'ડ' નું જે વિશિષ્ટ વલણ (અંગ્રેજી માં 'એચ' જેવું) છે તેને મળતું રૂપ સં. ૧૬૮૪ ના અગ્નિદત્તાના પુત્રોના ઘરવહેંચણીખતમાં જોવામાં આવે છે. 'હુ' નું જે રૂપ આ લેખમાં જોવામાં આવે છે તેને મળતું જ રૂપ આબુના ઝકપભદ્રેવના મંદિરમાંના સં. ૧૭૭૮ ના લેખમાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ 'હુસેન' શબ્દમાં 'હ' નથી પણ 'હુ' જ છે. તે જ પ્રમાણે 'આદિસન' શબ્દ ન વાંચતાં 'આદિશન' શબ્દ હું વાંચું છું તેનું કારણ એ કે, 'દ' ને મળતું જ 'હ' નું રૂપ જૂના લેખોમાં જોવામાં આવે છે; અને તેના દાખલો સિદ્ધપુરના વાલખિત્ત્યેશ્વરના મંદિરમાંના પથરાના ઉપર કોતરાએલો સં. ૧૭૦૩ નો લેખ પૂરો પાડે છે.

બાઇ પ્રતાપરાયને હઠી લીટી ઊકેલેલી નહિ તે ઊકેલતાં મને ખાસ મુશ્કેલી નહીં થાય. પણ 'તુ' અક્ષરે મને મૂંઝવે હોતો. પ્રથમદર્શને તે 'કુ' જેવો વંચાય છે. પરંતુ દત્તિદુર્ગના સામંતગદના સં. ૮૧૦ ના દાનપત્રમાં 'તુ' નું જે વલણ છે તેને મળતું જ આ લેખમાંનું 'તુ' નું વલણ હોવાથી છેવટે મેં 'કુ' અક્ષર ખોટો ગણીને 'તુ' અક્ષર જ ખરો ગણ્યો છે; અને વાક્યાર્થ એથી ખરાબર એસે છે.

બાબાની દૃષ્ટિએ જોતાં આ લેખમાં 'તમનિ' અને 'વિદ' એ બે શબ્દોમાં 'એ'કારના સ્થાને 'ઘ'કાર વપરાયો છે તે જૂનું ગુજરાતી રૂપ છે. બાકીના પ્રસંગે 'એ'કાર જ વપરાયો છે.

આ શિલાલેખમાંના વસ્તુના સંબંધમાં બાઇ પ્રતાપરાયે જે વિગતવાર હકીકત આપી છે તેમાં કાંઈ ખાસ વધારો કરવા જેવું નથી. લિપિશાસ્ત્રની તેમ જ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ લેખ મહત્ત્વનો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

શિયાપુરા, વડોદરા,

તા. ૨૭-૮-૧૯૨૭.

લિ. સેવક

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

• મહાભારતના આ શ્લોકો પણ રામાયણ પછીના છે અને મત્સ્યના તથા મહાભારતના એક જ છે. એટલે બાણે મહાભારતમાં આ કથા વાંચી હોય એ દેખીતું છે પણ મહાભારત અને મત્સ્ય બેયમાં કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારો હોવાનો સંભવ છે. મહાભારતના આ ભાગમાં પુરાણોમાંથી ઘણા ઉતારા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. હવે વિષ્ણુપુરાણ કરતાં મહાભારતમાં આ કથા વધારે વિગતથી અને વિસ્તારથી છે અને સમુદ્રમંથનની કથામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો છે બાણ, અસુરોએ લઈ લીધેલા અમૃતને પાછું લેવા માટે વિષ્ણુએ અવેશ લીધાની વાત કરે છે. મહાભારતોક્ત કથામાં અસુરોએ અમૃત લઈ લીધાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ વિષ્ણુપુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. બે કે એમાં એ અસુરોએ અમૃત અંશ વિષ્ણુને આપી દીધું એમ તો છે જ. જુઓ બં. ૧ અ-૧ શ્લો. ૧૦૬.

આ બધા ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે હરિવંશ, રામાયણ, મહાભારત-આદિપર્વ, મત્સ્ય, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ રીતે ક્રમે ક્રમે સમુદ્રમંથનની કથામાં વધારો થતો ગયો છે અને બાણે વિષ્ણુના કે એના કોઈ મૂળના આધારે ઉપરનું વચન લખ્યું છે. રાહુનું માથું કાપી નાખ્યાની કથા વિષ્ણુપુરાણમાં નથી અને મત્સ્યપુરાણમાં, મહાભારતમાં તથા હરિવંશમાં છે, એટલે વિષ્ણુપુરાણે કુંકું કરતા ઘણી વાતો છોટી દીધી છે (જુઓ આ-અ-૧૯).

હિરણ્યાક્ષદાનવમિત્ર મહાવરાહદંડ્ટાવિભિન્નવક્ષઃસ્થલમ્ । કા. ૬૪-૬૫

વરાહ-અવતારે હિરણ્યાક્ષને માર્યાની વાત ભાગવતમાં છે, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કે મહાભારત સંભાષણમાં નથી. પણ ભાગવતકારે હરિવંશ (૩-અ-૧૩૯) માંથી લીધેલી લાગે છે. વાયુપુરાણ (અ-૯૭) માં પણ કુંકામાં વરાહે હિરણ્યાક્ષને માર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઉન્મદહલિહલાકર્પણભયપલાયિતામિત્ર કાલિન્દીમ્ । કા. પા. ૨૨

ખસબ્દે યમુનાને હળથી જેવ્યાની આ કથા ભાગવત, વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં છે. બાણે 'હરિવંશનું' નામ લખ્યું જ છે એટલે આનું મૂળ હરિવંશ હોવાનો સંભવ છે (જુઓ હરિ ૨-અ-૪૬).

કૈથિક્ષ્ણચરિતમિત્ર દર્શયદ્વિઃ સમુત્તવાતવિધૃતગજદન્તૈઃ । કા. પા. ૬૪

કૃષ્ણે કુવલયાપીડ હાથીને મારીને એના દાંતો ઉખેડી બાંધેલા ધારણ કર્યાની વાત ભાગવતમાં, વિષ્ણુમાં અને હરિવંશમાં છે એટલે અહીં પણ મૂળ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ. ૨ અ. ૨૯, ૩૦).

મધુરોપવનમિત્ર ઘલાવલીઢદર્પિતધેનુકમ્ । કા. પા. ૮૩

જુઓ હરિ. ૨-અ-૧૩

ઉપાનિરુદ્ધસમાગમમિત્ર ચિત્રલેખાદર્શિતવિચિત્રસકલત્રિભુવનાકારમ્ ।

કા. પા. ૧૮૫

તે જ રીતે બૌદ્ધદર્શનની જૈનદર્શનમાથી ઉત્પત્તિનું વર્ણન શ્વેતાશ્વર સાહિત્યમા નથી કે ત દિગમ્બર સાહિત્યમા છે આ ચારે મ દર્શનોની ઉત્પત્તિ વિષેના સાહિત્યમાના વર્ણનોના અનુક્રમે માગ આપુ તે પહેલા તે દર્શનોને લગત કેટલોક સ્પષ્ટીકરણ કરી દેવુ યોગ્ય છે

૧—સાખ્યદર્શન એ અતિ પ્રાચીન ભારતીય દર્શનોમાનું એક છે એના આદિ પ્રવર્તક તરીકે કપિલઋષિનો નિર્દેશ વૈદિક સાહિત્યમા સર્વત્ર થયેલો છે મહાભારતમા^૨ કપિલને સાખ્યદર્શનના વક્તા કહ્યા છે, ભાગવતમા^૩ કપિલનું વિષ્ણુના અવતારરૂપે વિસ્તૃત

૨ સાહ્યવસ્ય વક્તા કપિલ પરમર્ષિ પુરાતન ।

દ્વિરપ્યગર્ભો યોગસ્ય વક્તા નાન્ય પુરાતન ” ॥

—મહાભારત મોક્ષધર્મ^૪

૩ “ પ્રજાપતિનો પુત્ર મનુ નામે સમ્રાટ્ અક્ષાવર્ત દેશમા ગ્લો ગ્લો સમ્રાટ્ પૃથિવીનું શાસન કરતો હતો શતરૂપા નામે તેની મહારાણી હતી તેને ત્રિયમત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્ર અને દેવહૃતિ નામે કન્યા હતી તે સમયે કદમ નામે એક ઋષિ હતો, તેને અક્ષાએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની પ્રેરણા કરી તેથી તે ઋષિએ સરસ્વતી તીરે જઈને દસ હજાર વર્ષ પૂર્વ તપ તપ્યુ તપના પ્રભાવે ઋષિને રાખ્યકમદાધર, ગરુડ વાહન એવા ભગવાન પુષ્કગણનું સાક્ષાત્ દર્શન થયુ ઋષિએ ભગવાનને વિનતી કરી કે, હું શૂદ્રમેધ માટે ધેનુસમાન સમાનશીલવાળી કોઈ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવાને ઇચ્છુ છુ ભગવાને કહ્યુ કે, હે અક્ષનુ^૫ તમારે માટે મે અક્ષાવર્તના રાજા મનુની પુત્રી દેવહૃતિની યોજના કરી ગઈ છે તેઓ તમને જોવા માગે પણ આવનાગ છે, આમ કહીને ભગવાન અતર્ધાન થયા હવે કર્દમઋષિ બિંદુ સરોવરની પાસે ગઈને મનુના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા એટલામા મનુ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રી સાથે ગઈ ઉપર એસીને ત્યા આવી પહોંચ્યા અને કર્દમ ઋષિને પોતાની પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવા વિનતિ કરી ઘણી ધામધૂમ સાથે કર્દમ અને દેવહૃતિનો વિવાહ થયો દેવહૃતિની માતા શતરૂપાએ એ દષ્ટિને જણુ કષ્ટા, હરેણુ અને શૂદ્રસ્થાત્રમને યોગ્ય પુષ્કજ મયરચિક્ષા દાનમ આપ્યું લગ્ન શરૂ ગયા પછી મનુ પોતાની પત્ની સાથે અક્ષાવર્ત તરફ પાછા ફર્યા અને કર્દમ ઋષિ મનુએ વસાવેલી અર્હિધ્મતી નામની નગરીમા ગઈને શૂદ્રસ્થાત્રમ ચલાવવા લાગ્યા કર્દમના સગંધી દેવહૃતિને નવ પુત્રીઓ થઈ હવે કર્દમને પ્રવળ્યા લઈને વનમા જવાનો વિચાર થયો પણ તેની સ્ત્રી દેવહૃતિએ પોતે પુત્ર વિનાની હોવાથી દીનતા દર્શાવી ત્યારે કર્દમે કહ્યુ કે હે રાજપુત્રિ^૬ તુ ખિન્ન ન થા, તારા ગર્ભમા તો સ્વયં ભગવાન જે ‘ અક્ષર ’ છે તે પોતે જ અવતરનાના છે આ રીતે ઘણા સમય વીત્યા માદ ભગવાન મધુસૂદને પોતે દેવહૃતિની કુક્ષિમા અવતાર ધારણ કર્યો —

તસ્યા વહુતિથે કાલે ભગવાન મધુસૂદન ।

કાર્દમ વીર્યમાપનો જહ્નઽગ્નિરિવ દારુણિ^૭ ॥

દ્વિજાનાં રાજા શુરુદારગ્રહણમર્કાર્પીત્ । હર્ષચ.

પા. ૮૭

આ કથા ધણી પુરાણોમા છે પણ બાણે વાસુનું નામ લખ્યું છે એટલે વાસુમા ન્ને એનું મૂળ હોય તો બીજું પુરાણમા મનવાનું કારણ રહેતું નથી. અને વાયુપુરાણમા મળે છે (જુઓ. વાયુ પુ અ-૧૦ શ્લો ૨૮, ૨૯).

પુરુરવા બ્રાહ્મણધનતૃણયા દયિતેનાયુષા વ્યયુજ્યત । હર્ષચ.

પા. ૮૭

આ કથાનું મૂળ મહાભારતમા (જુઓ આ-અ-૬૧ શ્લો, ૨૪, ૨૬) અને વાયુ-પુરાણમા છે (વાયુ-અ-૨ શ્લો. ૨૦ થી ૨૩)

નહુપ પરકલત્રાભિલાપી મહાભુજંગ આસીત્ ।

આ કથા મહાભારતમા છે (જુઓ ડ. અ ૧૧ ષ-અ-૧૮૧)

યયાતિરાહિતબ્રાહ્મણીપાણિગ્રહણઃ પપાત ।

આ સૂચન મહાભારતની કથાનું છે (મ-આ-અ-૮૨)

માંધાતા માર્ગણવ્યસનેન સપુત્રપૌત્રો રસાતલમગાત્ ।

પા. ૮૮

સુસુમ્નઃ સ્ત્રીમય ઇવાસીત્ ।

એજન.

આ સૂચનની મૂળ કથા વાયુ વગેરે ધણીખરા પુરાણોમા છે (જુઓ વાયુ અ-૮૬ શ્લો. ૧૫).

સોમકસ્ય પ્રજાતા જન્નુવધનિર્વૃણતા ।

એજન.

આ કથા મહાભારતમા છે (મ-ઘ-અ-૧૨૮, ૧૨૯)

પુરુકુત્સઃ કુત્સિતં કર્મ તપસ્યન્નપિ મે કલકન્યકાયામકરોત્ ।

એજન.

આ સૂચન પુરુકુત્સની સ્ત્રી નર્મદા હતી એટલા પૂરતું જ હોય તો એટલી વાત પુરાણોમા છે જ (જુઓ વાયુ પુ અ. ૮૮ શ્લો. ૭૪)

કુવલયાશ્વો મુજંગલોકપરિગ્રહાદ્ધવતરકન્યામપિ ન પરિજહાર ।

એજન.

આ સૂચનનું મૂળ માર્કેન્દ્ર પુરાણમા જ મળે મળ્યું છે (જુઓ અ-૨૪)

પૃથુઃ પ્રથમપુરુષકઃ પરિભૂતવાન્પૃથિવીમ્ ।

એજન. .

સંવરણો મિત્રદુહિતરિ વિવલવતામગાત્

૬ ૨

સપરણુ આખ્યાન મહાભારતમા છે (મ આ અ ૬૩)

દશરથ રૂપરામોન્માદેન મૃત્યુમવાપ

રામાયણ એજન

કાર્તવીર્યો ગોબ્રાહ્મણાતિપીઢનેન નિધનમયામીત્

એજન.

કાર્તવીર્યની કથા મહાભારતમા છે (ય અ-૧૧૭)

મરુત્ત રૂપવહુસુવર્ણકોઽપિ દેવદ્વિજબહુમતો ન વભૂવ ।

એજન

(મ આશ્વ. અ-૯)

શંતનુરતિવ્યસનાદેકાકી વિયુક્તો વાહિન્યા વિપિને વિઠલાપ । એજન

(મ-આ-અ. ૧૦૬)

પાણ્ડુર્વનમધ્યગતો મત્સ્ય ઇવ મદનરસાવિષ્ટપ્રાણાન્મુમોચ ।

એજન

(મ-આ-અ. ૧૧૪)

પુષિષ્ટિરો ગુરુભયવિપણ્ણહૃદયઃ સમરશિરસિ સત્યમુત્સપ્તવાન્ ।

એજન

મ-દ્રોણ અ. ૧૦૬

પૃથુના ગૌરિયં કૃતેતિ યઃ સ્પર્ધમાન ઇવ મહીં મહિર્પીં ચકાર । એજન પા ૧૦૦

આ કથા પુરાણોમા છે (જુઓ વાયુ-અ-૬૨ શ્લો ૧૬૧)

શ્વેતગંગાવર્તપાણ્ડુરં પદમિવ ત્રિભુવનવન્દનીર્યં ત્રિવિક્રમસ્ય । એજન પા ૨૧૬

આ રીતે વામનના ચરણક્રમણમાથી ગંગાજી નીકળ્યાતુ કાલિદાસ પણ કહે છે —

યથૈવ શ્લાઘ્યતે ગંગા પાદેન પરમેષ્ઠિનઃ

કુ. સ ૬, ૭૦

વાયુપુરાણમા ગંગાવતરણની કથા હુકામા છે (જુઓ અ ૪૭) આ ગંગાને રૂપદ શબ્દોમા સોમપાદમાથી નીકળેલી કહી છે —

સોમપાદમસૂતા સા સપ્તધા મતિપદ્યતે । વાયુ અ. ૪૭ શ્લો-૨૬

અને “ સિદ્ધાન્તાં કપિલો મુનિઃ ” એમ કહી ગીતા^૭ ઋષિશ્રેષ્ઠ તરીકે એ જ કપિલનું બહુમાન કરે છે. કપિલની શિષ્ય-પરમ્પરામાં આસુરિ અને પંચશિખ એ ‘મુખ્ય’ છે. પંચશિખનું પટિતન્ત્ર^૮ જે સમ્પૂર્ણ સાંખ્યતત્ત્વગાનનો સંગ્રાહક એક મહાન ગ્રંથ હતો તે તો ક્યારનો યે નામશેષ થઇ ગયો છે.

૭ “ અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાન્તાં કપિલો મુનિઃ-ગીતા અ. ૧૦, શ્લો ૨૬.

૮. “પતત્ પવિત્રચમદ્રયં મુનિરાસુરયેડનુકમ્પયા પ્રદદૌ ।

આસુરિરપિ પઞ્ચશિખાય તેન ચ વહુલીકૃતં તન્ત્રમ્ ” ॥૭૦॥

સાંખ્યકારિકા.

૯ “સત્તત્ત્વાં કિલ ચેડર્થાસ્તેડર્થાઃ કૃત્સ્નસ્ય પટિતન્ત્રસ્ય ।

આલ્યાયિકાધિરહિતાઃ પરવાદવિવર્જિતાષ્ચેતિ ” ॥૭૨॥

સાંખ્યકારિકા.

આઠનીજ બૌદ્ધસંપ્રદાય પ્રમાણે ૬૦૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ‘પટિતન્ત્ર’ નામક એક મેટો સાંખ્યગ્રંથ હતો. એના પ્રણેતા આચાર્ય પંચશિખ હતા. વાયસ્પતિ પ્રભૂતિ વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ પટિતન્ત્રશાસ્ત્ર વાપંગમ્યનું હતું, પટિતન્ત્રમાં આવેલા વિષયો સંબંધી માહિતી ‘અદ્વિધુર્ધનસંહિતા’ના આરમા અધ્યાયમાંથી મળી આવે છે. એ સંહિતામાં પટિતન્ત્રના બે વિભાગ બતાવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગ તે ‘પ્રકૃતિમંડળ’ અને દ્વિતીય વિભાગ તે ‘વિકૃતિમંડળ’ એ બન્ને વિભાગમાં નીચે જણાવેલાં કુલ સાઠ વિષયોનું પ્રતિ-પાદન થયેલું હતું અને તેથી જ એ ગ્રંથને ‘પટિતન્ત્ર’ નામ આપવામાં આવ્યું જણાય છે.

પ્રકૃતિમંડળમાં ૩૨ વિષયો છે.

વિકૃતિમંડળમાં ૨૮ વિષયો છે.

૧ અક્ષતન્ત્ર	૧-૫ કર્મકાંડ
૨ પુરુષતન્ત્ર	૬ ભોગકાંડ
૩ શાકતતન્ત્ર	૭ વૃત્તકાંડ
૪ નિયતિતન્ત્ર	૮-૧૨ પંચકલેશ કાંડ
૫ કાલતન્ત્ર	૧૩-૧૫ ત્રણ પ્રમાણકાંડ
૬-૭-૮ ત્રિગુણતન્ત્રો	૧૬ પ્યાતિકાંડ
૯ અક્ષરતન્ત્ર	૧૭ ધર્મકાંડ
૧૦ પ્રાણતન્ત્ર	૧૮ વૈશંત્યકાંડ
૧૧ કૃત્તૃતન્ત્ર	૧૯ ઐશ્વર્યકાંડ
૧૨ ભ્રામ્યતન્ત્ર	૨૦ ગુણકાંડ

મહાભારત અને હરિવંશના પુરાણે, પુરાણેષુ. એ રીતે બહુવચન વાપર્યું છે માટે વરાહ, વામન વગેરે અવતારોના શુદ્ધ શુદ્ધ પુરાણો હતા એમ માનવું કે એક જ વૈષ્ણવ પુરાણ હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ ને. હાલનું વિષ્ણુપુરાણ દર્શિશ પછીનું છે, એમા હરિવંશ કરતા કથાઓ ટુકામા છે અને બકિતનું તત્ત્વ ઘણું વધારે છે. વિષ્ણુપુરાણ 'હરિવંશ' અને મહાભારતના પાછળથી કમેગયેલા અધોધ્યાના મૂળ રૂપ વૈષ્ણવ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી સમુદ્ભવન વખતે વિષ્ણુએ સ્વીયે લીધાની તથા એવી બીજી કથાઓ બાણે લીધી છે એમ લાગે છે. હર્ષચરિતમા બાણ પોતે જ બાગવતો, પૌરાણિકો અને પાંચ-ગત્રિકોનો ઉલ્લેખ કરે છે (પા. ૨૩૬ ૨૩૭), અને કાદબરીમા પાણપતોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે બાણના વખતમા વાણપુરાણ ન્યા પુરાણો ઉપગત વૈષ્ણવોનું તથા શૈવોનું પૌરાણિક સાહિત્ય હતું એમા શંકા નથી

ચર્યાપત્ર

સં. ૧૬૫૦ નો અમરેલીનો શિલાલેખ

“ પુગતત્ત્વ ” ના રા સ પાઠક મહાશય,

‘ વિ. વિ. કે, નીચેની હકીકતને આપના ત્રેમાસિકના આવૃત્તિ અઠમા સ્થાન આપી આભારી કરશો.

આપના ત્રેમાસિકના મં. ૧૯૮૩ ના ચેત્ર માસના અંકમા રા. રા. પ્રતાપરાય ગીર-ધરલાય મહેતાનો “ અકબરના સમયનો એક ચિનાયેખ ” નામક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઉક્ત શિલાલેખમાંની “ એકાદ લીંટી સિવાય બધું સ્વાત્મ્ય છે ” એમ તેમા જણાવ્યું છે. ગયા એપ્રિલ માસમા હું અમરેલી ગયો હતો ત્યારે બાપ્ર પ્રતાપરાય અને ઉક્ત શિલાલેખ ડોકલવા લાગ્યા હતા. મેં એ આખો શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો છે:—

- (૧) સંવત ૧૬૫૦ વરવે મદરવા સદ ૧૨
- (૨) દને શ્રી દીવાન ધાન શ્રી નચરંગવન દ્વા
- (૩) છે પ્રગણે અમરેલી મોર શ્રી મિહનદ
- (૪) હુસેન આદિશન નવાપુરાના માહજન
- (૫) સમત જોગ જન સમનિ પિઠ માળ છ
- (૬) હીદવાળ ગય વ્રજળે સૂદર માળે સેને
- (૭) ગપેદે માલ

બાપ્ર પ્રતાપરાયે ચોથી લીંટીમા ‘આદિસન’ શબ્દવાચ્યો છે તે ‘આદિશન’ શબ્દ છે, અને તે ‘અહેસાન’ નું વિકૃત રૂપ છે. છઠી લીંટી મેં વાંચી આપી છે તે ‘હિંદવાને ગાય,

ધર્માવતા હોવાથી વૈદિક વિદ્વાનો દ્વારા નાસ્તિક ગણાતા ૧૦જીને સાખ્ય આચાર્યો પણ કપિયના તત્ત્વજ્ઞાનને વેદ, મહાભારત, પુરાણ અને મનુસ્મૃતિ આદિના જ્ઞાન કરતા બ્રહ્મ ૧૧ મમજતા પશ્ચાત્ત એક બાળુ સ્વતંત્ર સાખ્ય આચાર્યોની પરમ્પરા હુમ ૧૨ થી અને બીજી બાળુ વાયવ્યપતિમિત્ર જેવા પ્રસિદ્ધ વૈદિક વિદ્વાને સાખ્યકાગ્રિકા ઉપર શ્રુતિને બાધ ન પડે એવી વેદસમન્વયી મૌખ્ય ટીકા ૧૩ લખી એ દાગણથી વૈદિક વિદ્વાનોનો સાખ્યદર્શન ઉપર નાસ્તિકતાનો કટાક્ષ નામગેય થઈ ગયો છે

૧૦. આસુરિ નિરીશ્વર સાખ્યમતના ઉપદેશક હોવાથી શ્રૌત વિચાર પરપરાના વિરોધી મનાયા છે તેને પગિણામે શતપથના વજ્ર બ્રાહ્મણમાંથી ઋષિ તરીકેની તેમની વશપરપરા બાધ પડ્યાનું અનુમાન શ્રીમત નર્મદાશંકર મહેતા બી એ કરે છે તે અત્યંત વિચારણીય છે જૂઓ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો પૃ. ૯૪

આઘ શ કરાચાર્ય પોતે જ કપિલને શ્રુતિવિરુદ્ધ તેમ જ મનુવચન વિરુદ્ધતત્ત્વના પ્રવર્તકે કહે છે જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર બાખ્ય ૨-૧-૧

૧૧. માહરશ્ત્રિકા મૂલકાગ્રિકાની બાખ્યા કરતા કહે છે કે “આ કપિલ ઋષિએ ઉપદેશોલુ તત્ત્વજ્ઞાન વેદ, પુરાણ, મહાભારત અને મનુઆદિ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા પણ ચઢીઆનું છે

—જૂઓ સાખ્યકારિકા, ૭૦ ની માહરશ્ત્રિ

૧૨ ‘ સાખ્ય દર્શનને અનુસરનારા સંન્યાસીઓનો વેપ અને આચર આ પ્રમાણે છે તેઓ ત્રિદહી કે એકદહી હોય છે, અધોવજ્રમા માત્ર કૌંપીનને પહેરે છે, પહેરાનું વસ્ત્ર ગેરઆ રંગનું ગળે છે કેટલાક ચોટલીવાળા હોય છે, કેટલાક જટાધારી હોય છે અને કેટલાક હુમ્મુક હોય છે, આસનમા મૃગયમ રાખે છે, બ્રાહ્મણને ઘેર બોલન સે છે, કેટલાક માત્ર પાંચ કોળીયા ઉપર ગહે છે એ પંચિમાન્કે બાગ અક્ષરનો નય કરે છે તેઓને નમસ્કાર કરનારા બકતો ‘ ઓ નમો નારાયણાય ’ એમ બોલે છે અને તેઓ સામું ફક્ત ‘ નારાયણાય નમઃ ’ કહે છે જૈનસાધુઓની પેઠે તેઓ પણ બોલતી વખતે મુખવચ્ચિકા ગળે છે એઓની એ મુખવચ્ચિકા કપડા નથી હોતી પણ લાકડાની હોય છે મહાભારતમા એ મુખવચ્ચિકાને બીટા’ કહેવામા આવી છે એઓ પોતે હવદ્યા નિમિત્તે પાણી ગળવાનું ગળાું રાખે છે અને તેમ કરવા પોતાના અનુયાયીઓને પણ મમજરે છે ત્રીજા પાણીની માથે ખાઈ પાણી ભેગવવાથી હિસા ચવાનું માને છે અને પાણીના એક બિદુમા અનત હોવાની હયાતી સ્વીકારે છે એમના આચાર્યોના નામ સાથે ‘ ચિત્તન્ય ’ શબ્દ જોડાયેલો હોય છે, એઓની વધારે વસ્તી બનાગસમા છે ધર્મને નામે એઓ કાષ્ટ પ્રકારની હિસા કરવાનું માનવા નથી ”—

જૈનદર્શન—જૂજગતીઅનુવાદ—(૫ બેચ્છદામતો) પ્રખ્યાવના પૃ. ૭૩

૧૩ ઉદાહરણ તર્કિક, સગખાવો બીજી સાખ્યકાગ્રિકા ઉપરની કર્મકાશ્રયાન ત્રીક

સાંપ્રદાયિકતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન

લેખાક ૨.

[પંડિત સુખલાલજી]

- આ લેખમાં નવો મુદ્દો લઈ તે ઉપર ચર્ચા કરવા પહેલા ગયા લેખમાં લીધેલ 'યજ્ઞમાં હિંસાની પ્રવૃત્તિ અને તેના પ્રતિપાદક વેદોની ઉત્પત્તિ' એ બીજા મુદ્દા વિષે એક પ્રાસંગિક નોંધ કરવા ધારી છે અને તે એ કે ઉક્ત મુદ્દા પરત્વે જૈન સાહિત્યમાંથી અપાએલી કથાઓમાં નારદ, પર્વત અને વસુ નામના, ત્રણ પાત્રો આવે છે. એ જ નામના ત્રણ પાત્રો વાલ્મીકીના રામાયણમાં પણ આવે છે. આ ત્રિપુટીનું નામસામ્ય છતાં વાલ્મીકીની અને જૈનકથાની વસ્તુમાં કશું સામ્ય નથી. સામ્ય હોય તો તે એટલું જ કે એ નામના ત્રણ પાત્રો જોય વાલ્મીકીના રામાયણમાં આવે છે તેમ જૈનકથામાં પણ જૈનરામાયણમાં જ આવે છે. આ ઉપરથી લોકોમાં કેન્દ્ર કાળે નારદ-પર્વત જેના નામોની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હોવાનું જ્ઞાન થાય છે. એ વાતની પુષ્ટિ વળી બીજા એક તેથી થે જુના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંના શુનઃશ્રોષ આખ્યાનમાં આવેલા નારદ-પર્વત નામયુગલના ઉલ્લેખથી થાય છે.

દર્શનો અને તેના પ્રવર્તકોની ઉત્પત્તિ

વેદિકધર્મમાંથી જૈન, બૌદ્ધ આદિ સંપ્રદાયો કેવી રીતે નીકળ્યા એ હકીકત સૂચવતી અનેક આખ્યાયિકાઓ જુદા જુદા પુરાણોમાંથી લઈ આ લેખમાંના પહેલા ભાગમાં આપવામાં આવી છે જૈનસાહિત્યમાં પણ જૈનધર્મમાંથી જૈનેતર દર્શનો નીકળ્યાની તેવી જ વાતો મળે છે, તે આ લેખમાં આપવા ધારી છે. વેદિક, પુરાણ અને જૈનસાહિત્યની વાતોમાં એક જાતનું સામ્ય છતાં તેમાં અન્તર પણ મોટું છે; અને તે એ કે પુરાણની વાતો દેવ અને અમુરોની ઘટનાથી મિશ્રિત હોઈ માનવી બુદ્ધિને ખુલાઓ ન આપે તેવી અલૌકિક છે, જ્યારે જૈનકથાઓ તેવી નથી. જો કે જૈનકથાઓ સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક છે એમ તો તટસ્થ બુદ્ધિ ન જ કહી શકે છતાં તેમાંથી સાંપ્રદાયિકતાનો ખાસ ખાદ કરતા થોડી ઘણી પણ ઐતિહાસિક ખીના તેમાં સમાવાનો સંભવ લાગે છે. તેથી સાંપ્રદાયિકતાના પુરાવાની અને ઇતિહાસની^૧ એ બન્ને દૃષ્ટિએ એ કથાઓ અગત્યની છે.

એકંદર જૈન સાહિત્ય જોતા તેમાં જૈન દર્શનમાંથી ચાર જૈનેતર દર્શનો નીકળ્યાની હકીકત મળે છે. સામ્ય, બૌદ્ધ, આજીવક અને વૈશેષિક એ ચારમાં સામ્યદર્શનની જૈન-દર્શનમાંથી ઉત્પત્તિનું વર્ણન શ્વેતાશ્વર-દિગ્મયજ્ઞ બન્ને સાહિત્યમાં છે. આજીવક અને વૈશેષિક દર્શનની ઉત્પત્તિનું વર્ણન દિગ્મયજ્ઞ સાહિત્યમાં નથી, ફક્ત શ્વેતાશ્વર સાહિત્યમાં છે

૧ અહીં જૈનદર્શનમાંની અન્ય દર્શનોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વિવરિત નથી પણ ઇતિહાસને લગતી બીજી અનેક બાબતોમાં એ કથાઓનું કે તેના કેટલાક ભાગનું ખાસ મહત્ત્વ છે, એવો જ્ઞાવ વિવક્ષિત છે

નથી. અલબત્ત, તેમણે વર્ણવેલ પોતાના તપસ્યા અને આચારના અનુભવમાં કેટલીક તપસ્યા અને કેટલોક આચાર જૈન^{૧૬} હોય એમ લાગે છે. બુદ્ધ ભગવાન પોતે^{૧૭} જૈન પરંપરામાં દીક્ષિત થયાનું નથી કહેતા પણ તેમના પછી લગભગ પંદરસો વર્ષ બાદ લખા-એલ એક જૈન સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથમાં ગૌતમબુદ્ધનું જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વ-નાથની પરંપરામાં દીક્ષિત થયાનું અદ્ય માત્ર વર્ણન છે. એ વર્ણનમાં ગ્રંથકાર ગૌતમ-બુદ્ધને જૈન દીક્ષા છોડી નવીન મતના પ્રવર્તાવનાર તરીકે સામ્પ્રદાયિક કટાક્ષની ભાવ-નાથી^{૧૮} ઓળખાવે છે.

જૈન આચાર્યોની પેઠે વેદિક વિદ્વાનોએ પણ તથાગત ગૌતમબુદ્ધને તેમના વેદિકપરં-પરા સામેના ક્રાન્તિકારી વિચારોને લીધે નાસ્તિક તરીકે વર્ણવ્યા છે.^{૧૯} તેમ છતાં જૈન આચાર્યોએ પોતાના સર્વસંગ્રાહક નયવાદમાં ગૌતમબુદ્ધના ક્ષણિક વાદનો એક નય-રૂપે સમાવેશ કરી તે દર્શનનો સમન્વય^{૨૦} કર્યો છે. તેમ એક વાર બુદ્ધ ભગવાનને ધર્મા-તિક્ષમી અને પ્રજાદ્રેષી તરીકે ઓળખાવનાર સમર્થ વેદિક વિદ્વાનોના વંશજોએ બુદ્ધના આચાર અને વિચારની લોકપ્રિયતા વધતા જ પોતાના સર્વસંગ્રાહક અવતારગાદમાં તેમનું સ્થાન ગોઠવ્યું છે; અને વિપ્લવના અવતારરૂપે તેઓની નિર્દા-શ્ચુતિ પણ કરી છે.^{૨૦}

૩—સાધારણ જનતાની વાત તો એક બાજુએ રહી પણ વિશિષ્ટ વિદ્વાનો સુદ્ધાં ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ લખતી વખતે જે દર્શનનું આજે સ્મરણ પણ કરતા નથી તે આશ્ચર્યકદર્શન એક વખત હિન્દુસ્તાનમાં બહુ જાણીતું અને બહુ ફલાએલું હતું. જો કે અત્યારે તો એ આશ્ચર્યક દર્શન પોતામાંથી ઉદ્ભવ પામેલા અનેક નાના સમ્પ્રદાયોના નામમા અને દેશ-કાળ પ્રમાણે બદલાએલ આચાર-વિચારમાં નામથી અને સ્વરૂપથી તદ્દન ભુલાઈ ગયું છે. છતાં ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધી તે દર્શનના સ્વતંત્ર આચાર્યો હોવાનું

૧૬. આ માટે સરખાવો મજ્ઞિમ્મનિકાયના મહાસિંહનાદ્યુત્તના પેરેમા ૨૧ સાથે દશવૈકલ્પિકનું ત્રીજું તથા પાચમુ અધ્યયન.

૧૭. જૂઓ પરિશિષ્ટ, નં ૨.

૧૮. જૂઓ આ લેખમાળાનો પહેલો લેખ. પુરાતત્ત્વ, પુસ્તક ચોથું, પરિશિષ્ટ ૧ તથા ૩.

૧૯. “ જં કાયિલં દરિસણં ધર્યં દલ્લવટ્ઠિમ્મસ્સ પસસ્યં ।

સુદ્ધોમળત્થણયસ્સ ડ પરિસુદ્ધો પક્કયવિગળ્લો ” ॥૪૮॥

—સંમતિતર્ક મૂળ, તૃતીયાંક.

૨૦ નિન્દસિ યદાયિધેરહહ શ્રુતિજાતં

સદયદ્વદયદશિતપશુયાતમ ।

કેશવ ! ધૃતયુદ્ધશરીર ! જય સગદોશ ! હરે ! ॥ ૧ ॥

છવન આશેખી તેમણે પોતાની માતા દેવહૂતિને આપેલો સામ્પતત્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ વિસ્તાર-
પૂર્વક વર્ણવવામા આવ્યો છે 'સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્'મા કપિવત્તું દિગ્દર્શનના અવનાગરૂપે
સૂચન છે ગમાયણુપમા વાસુદેવના અવનાગરૂપે અને સગરના ૧૦૦૦૦ પુત્રોના હાહક તરીકે
કપિલથોગીનું વર્ણન છે બોદકવિ અશ્વરોપ જુદની જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુને મહર્ષિ કપિલની
વાસભૂમિ તરીકે ઓળખાવી તેનું મહત્ત્વ સૂચન કરવા બાજુ એ જ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ કપિલનો
નિર્દેશ કરતો હોય તેમ લાગે છે ગમે તેમ હો, પણ એટલું ખરૂં કે ઓછામા ઓછું
વૈદિકસાહિત્યની પરંપરામા તેા સામ્પત્ત્યજ્ઞાનના આઘ પ્રવર્તક મહર્ષિ કપિલ જ ગણાય છે

હવે સ્વયંભૂ પોતે મરીચિ વગેરે ઋષિઓની સાથે કર્દમના આત્રમમા આવ્યા અને
તેમણે કર્દમ ઋષિને કહ્યું કે મુને 'તમારે ત્યાં જે આ બાળકનો જન્મ થયો છે તે પોતાની
માયાથી અવતરેલા આઘ પુરુષ કપિલ છે હે દેવહૂતિ' તારી દુક્ષિએ અવતરેલો આ બાળક
કેટલાઈન છે, લોકોમા કપિલના નામથી તેની ખ્યાતિ થશે અને સામ્પાચાર્યોને એ સુસમત
થશે દેવહૂતિની નવે કન્યાઓને માટે સ્વયંભૂએ નવ વરો નક્કી કર્યા કલાને મરીચિ સાથે
પરણાવી, અનસૂયાને અત્રિ સાથે, શ્રદ્ધાને અગિરસ સાથે, હવિર્જીવાને પુલસ્ત્ય સાથે, ગતિને
પુલહ સાથે, સતીને ક્રતુ સાથે, ખ્યાતિને જ્યુ સાથે, અરૂંધતીને વસિષ્ઠ સાથે અને શાંતિને
અશ્વર્ણુ સાથે પરણાવી કર્દમ ઋષિએ વનવાસ સ્વીકાર્યો તે પછી મહર્ષિ કપિને પોતાની
માતાના શ્રેય માટે સામ્પતત્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો '

—શ્રોત્રાગવત ૨૩૪ ૩, અધ્યાય ૨૧-૨૪-૨૫-૨૬ કાપિતેથોપાખ્યાન

‘શ્રોત્રાગવત ઉચ્ચ-’

અથ તૈ સંપ્રવક્ષ્યામિ સાહ્ચર્ય પૂર્વેવિનિષ્પિતમ્ ।

તદ્ વિજ્ઞાય પુમાન સયો જઘાદ્ વંકલ્પિકં ઘ્રમમ્ ” ॥ ૧ ॥

કન્યાદિ પ્રકારે લાગવતના અગ્વાગમા સ્કધના ચોવીશમા અધ્યાયમા સામ્પત્ત્યજ્ઞાન
નિરૂપણ કરેલું છે

૪ 'સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્' (૫-૨)- દિદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૯૦.

૫ “ આ સમગ્ર પૃથિવી ધીમાન્ વાસુદેવને વશ છે અને એ, એ માધવની મહિમી
છે એ સમગ્ર પૃથિવીને નિરતર ધારી રાખે છે અને એના કોપાગ્નિથી સગરના પુત્રો દગ્ધ
થવાના છે ’-શ્લો ૨-૩ રામાયણ બાલકાંડ, સર્ગ, ૪૦

“ હે પુરુષ-યાદવ ! તુ શોક ન કર, તાગ પુત્રોનો વધ લોકહિત માટે થએલો છે
અપ્રમેય એવા કપિલે ‘ મહાબળવાળા એ પુત્રોને દગ્ધ કરેલા છે ’ એમ પૈનતેય બોલ્યો ”-
૧૭-૧૮ રામાયણ, બાલકાંડ, સર્ગ, ૪૧

૧ “ આસીદ્ વિશાલોત્તમસાનુલક્ષ્મ્યા પયોદપદ્મસ્તથ પરીતપાશ્વમ્ ।

ઉદ્ગ્રધિષ્ણ્યં ગગનેડચગાઢ પુનઃ મહર્ષે કપિલસ્ય યસ્તુ ” ॥ ૨ ॥

અશ્વધોષતુ શુદ્ધચરિત સર્ગ-૧

વિચાર અને સાહિત્યમાં છે અને તે જેવી તેવી નથી છતાં તેના સ્વતન્ત્ર આચાર્યોની પર-
સ્પરા તો ક્યારનીયે બીજા નવા ઉદ્ભવ પામેલા સંપ્રદાયોના રૂપમાં સમાધિ ગઈ છે અને
નામશેષ થઈ ગઈ છે. પણ એક કાળેઈ એ દર્શનના પ્રચારક આચાર્યો જેમ વિચારમાં તેમ
આચારમાં પણ સ્વતન્ત્ર રચાન ભોગવતા. વૈશેષિક દર્શનનું બીજું નામ પાશુપત કે
શેવદર્શન^{૨૭} પણ છે.

એ દર્શનનો મૂળ અન્ય કણ્ઠાદ્યુત નામે આજે ઉપલબ્ધ છે, તેને દશાધ્યાયી પણ
કહે છે. એના ઉપર અનેક ભાષ્ય, ટીકા, વિવરણ આદિ ગ્રન્થો લખાયા છે; અને તેમાંથી
બીજા બધા ભારતીય દર્શનો ઉપર ઓછો વતો પ્રકાશ પાડતું વિપુલ સાહિત્ય જન્મ્યું છે
અને જીવિત પણ છે. એ મહત્ત્વપૂર્ણ વૈશેષિક મૂળના રચયિતા કાશ્યપ ગોત્રીય કણ્ઠાદ્યેજ
વર્તમાન વૈશેષિક દર્શનના આઘ પ્રવર્તક છે. ઋષિ કણ્ઠાદ્યનું બીજું નામ ઔલૂક્ય હોવાથી
એ દર્શનને ઔલૂક્યદર્શન પણ કહે છે. એ દર્શનની ઉત્પત્તિ વિષે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી તો
કાંઈ વાંચવામાં આપ્યું નથી, પણ એ કણ્ઠાદ્યઋષિ વિષે વૈદિકપુરાણોમાં થોડી માહિતી છે.
વાયુપુરાણ^{૨૮} આદિ પુરાણો કણ્ઠાદ્યને ઉલૂકના પુત્રરૂપે વર્ણવે છે અને રાજશેખર^{૨૯} તો કહે
છે કે મહેશ્વરે ઉલૂક (ધૂડ) નું રૂપ લઈ એ તપસ્વી કણ્ઠાદ્યને છ પદાર્થોનો ઉપદેશ આપ્યો.

૨૬. “આ દર્શનનું બીજું નામ ‘પાશુપત’ કે ‘કણ્ઠાદ્ય’ દર્શન પણ છે. આ દર્શ-
નને અનુસરનારા સાધુઓનો વેષ અને આચાર નૈયામિકમતી સાધુઓની સમાન છે.

નૈયામિક મતી સાધુઓના વેષ અને આચાર આ પ્રમાણે છે: એ સાધુઓ દંડ
રાખે છે, મોટી લગોટી પહેરે છે, શરીરે કામળા ઓઢે છે, જટા વધારે છે, શરીરે રાખ
ચોળે છે, જનોઈ પહેરે છે, જલપાત્ર-કમંડલુ-રાખે છે, રસકસપિનાનું ભોજન લે છે, ઘણું
કરીને વનમાં જ રહે છે, હાથમા તુંબકું રાખે છે. કંદમૂળ અને ફળ ઉપર રહે છે અને
પેરાણાગત કરવામાં ઉજમાળ રહે છે. તેઓ બે જાતનાં હોય છે; એક સ્ત્રી વિનાના અને
બીજા સ્ત્રીવાળા. સ્ત્રીવિનાનાને ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. જેઓ બ્રહ્મચારી છે તેઓ
પંચાગ્નિ તપ તપે છે અને જ્યારે સંયમની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે તેઓ નમ જ
રહે છે. તેમને નમસ્કાર કરનારા ‘ઉં નમઃ શિષ્યાય’ બોલે છે અને તે. સાધુઓ તે
નમસ્કાર કરનારાઓ પ્રતિ ‘નમઃ શિષ્યાય’ કહે છે.” ઇત્યાદિ.

જૂઓ- જૈનદર્શન-જૈનશાસ્ત્રી અનુવાદ-(૫૦ મેયશ્વસનું) પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૬ ટિપ્પણ પ.

૨૭ આ માટે જૂઓ ગુણરત્નની ટીકા પૃ. ૧૦૭ તથા માધવાચાર્યનો સર્વદર્શન-
સંમંદ પૃ. ૨૧૦.

૨૮ વાયુપુરાણ, પૂર્વખંડ અ. ૨૩, બ્રહ્મમહેશ્વરસંવાદ.

૨૯ ૫૦ વિંધ્યેશ્વરીપ્રસાદસંપાદિત પ્રચસ્તપાદભાષ્યનું વિશાખન પૃ. ૧૧-૫૭.

છવન આલેખી તેમણે પોતાની માતા દેવહૂતિને આપેલા સામ્પતત્વગ્તાનનો ઉપદેશ વિસ્તાર-
પૂર્વક વણવેવામાં આવ્યો છે. સ્વેતાશ્વતરોપનિપદ્ધત્ત કપિવનું દિગ્વ્યગર્ભના અવતારરૂપે
સૂચન છે. ગમાયણુમાં વાસુદેવના અવતારરૂપે અને સગરના ૧૦૦૦૦ પુત્રોના દાહક તરીકે
કપિલયોગીનું વર્ણન છે. બાહ્લકવિ અધ્યયેષુ ગુહની જન્મબુમિ કપિલવસ્તુને મહર્ષિ, કપિલની
વાસબુમિ તરીકે જાળખાની તેનું મહત્ત્વ સૂચન કરવા જાણે એ જ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ કપિલનો
નિર્દેશ કરતો હોય તેમ લાગે છે. ગમે તેમ હોય, પણ એટલું ખરું કે જાણીતા ઓણું
વેદિકસાહિત્યની પરંપરામાં તે સામ્પત્ત્યનના આદ્ય પ્રવર્તક મહર્ષિ કપિલ જ ગણાય છે.

હવે સ્વયંભૂ પોતે મરીચિ વગેરે ઋષિઓની સાથે કર્દમના આશ્રમમાં આવ્યા અને
તેમણે કર્દમ ઋષિને કહ્યું કે મુને ' તમારે ત્યાં જ આ બાળકનો જન્મ થયો છે તે પોતાની
માયાથી અવતરેલા આદ્ય પુરુષ કપિલ છે હે દેવહૂતિ ' તારી કુશિએ અવતરેલો આ બાળક
કેટલાઈને છે, લોકોમાં કપિલના નામથી તેની ખ્યાતિ થશે અને સામ્પ્રદાયોને એ મુસંમત
થશે. દેવહૂતિની નવે કન્યાઓને માટે સ્વયંબુએ નવ વરો નક્કી કર્યા. કલ્પાને મરીચિ સાથે
પરણાની, અનમૂવાને અત્રિ સાથે, વ્રહ્માને અગિરસ સાથે, હવિર્ણવાને પુલસ્ત્ય સાથે, ગતિને
પુલહ સાથે, સતીને કતુ સાથે, ખ્યાતિને ભૃગુ સાથે, અર્ધતીને વસિષ્ઠ સાથે અને શાંતિને
અથર્વણ સાથે પરણાવી. કર્દમ ઋષિએ વનવસ સ્વીકાર્યો તે પછી મહર્ષિ કપિલે પોતાની
માતાના શ્રેય માટે સામ્પતત્વનો ઉપદેશ કર્યો. '

—શ્રીભાગવત સ્કંધ ૩, અધ્યાય ૨૧-૨૪-૨૫-૨૬ કાપિલેયોપાખ્યાન.

‘ શ્રીભગવાન ઉવાચ—

અય તે સંપ્રવક્ષ્યામિ સાહચર્યં પૂર્વેયિનિષ્ચિત્તમ્ ।

તદ્ વિજ્ઞાય પુમાન સયો જઘાદ્ ધંકલ્પિકં મમમ્ ” ॥ ૧ ॥

ઈત્યાદિ પ્રકારે ભાગવતના અગ્યારમા સ્કંધના ચોવીસમા અધ્યાયમાં સામ્પત્ત્યવિધિનું
નિરૂપણ કરેલું છે.

૪. સ્વેતાશ્વતરોપનિપદ્ધ (૫-૨)— દિદંતત્વગ્તાનનો ઇતિહાસ, પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૬૦.

૫. “ આ સમગ્ર પૃથિવી ધીમાન્ વાસુદેવને વશ છે અને એ, એ માધવની મહિમી
છે. એ સમગ્ર પૃથિવીને નિરંતર ધારી રાખે છે અને એના કોપાગ્નિથી સગરના પુત્રો દગ્ધ
થવાના છે ”—સ્કંધ ૨-૩ રામાયણ બાલકાંડ, સર્ગ, ૪૦.

“ હે પુરુષ-પાદ ! હું શોક ન કર, તારા પુત્રોના વધ લોકહિત માટે થએલો છે
અપ્રમેય એવા કપિલે ‘ મહાજગવાળા એ પુત્રોને દગ્ધ કરેલા છે ’ એમ વૈનતેય બોલ્યો. ”—
૧૭-૧૮ રામાયણ, બાલકાંડ; સર્ગ, ૪૧.

૧. “ આમોદ્ધિશાઝાંતમસાનુલકમ્યા પયોદપદ્મજેવ પરીતપાશ્વમ્ ।

ઉદ્ગ્રચિત્તયં ગગનેડયગાદં પુન મહેયે કપિલસ્ય વસ્તુ ” ॥ ૨ ॥

અસ્વધોપનું છુદ્ધચરિત સર્ગ—૧

ના દશમ પર્વમાં કર્યો છે. જો કે એ સંગ્રહ બહુ વિસ્તૃત છે અને તેમાં અનેક સ્થળે અશ્લીલ જોવા પડે છે. પરંતુ આ સ્થળે તેમાંથી જરૂર પુરતો હું મેં સાર તારવી તેમાંથી અશ્લીલતા ઓછી કરી પરિશિષ્ટ નં ૩ માં આપવામાં આવે છે.

વૈશેષિક દર્શનની ઉત્પત્તિની કૃપા સૌથી પહેલાં આવશ્યક નિર્ધારિત (ગા. ૭૮૭) માં નોંધાયેલી છે. તેના વિસ્તાર તેની વૃત્તિમાં અને વિશેષાવશ્યક બાબતોમાં નોંધાયેલી છે. આ સ્થળે વિશેષાવશ્યક બાબતોમાં એ ભાગનો સાર પરિશિષ્ટ નં ૪ માં આપવામાં આવે છે. ત્રૈરાશિક સ્થાપનામાંથી વૈશેષિક મત પ્રવર્તાવનાર રોહગુપ્તના સંગ્રહ વિશે એ પરંપરાઓ મળે છે એક પરંપરા પ્રમાણે એ આર્યશૂલભદ્રના શિષ્ય આર્યમહાગિરિના શિષ્ય થાય, અને બીજી પરંપરા પ્રમાણે તે શ્રીગુપ્તનામના આચાર્યના શિષ્ય થાય. આ બંને પરંપરાઓ ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીએ પોતાની સુબોધિકા નામક કલ્પસૂત્રની ટીકામાં નોંધી છે. —અષ્ટમ આખ્યાન ૫૦ ૧૬૫

પરિશિષ્ટ નં ૧

ભરત ચક્રવર્તિનો મરિચી નામે પુત્ર પોતાના પિતામહ રૂપભદ્રેવ ભગવાન પાસે દીક્ષા લઈ તેમની સાથે વિચરવા લાગ્યો. તે શ્રુતધર હતો, એક વાર ઉન્હાણાની સખ્ત ગરમીમાં તે બહુ ગમરાયા. તેને એક બાજુ સાધુનો કઠિન માર્ગ છોડી ઘરે પાછો જવાનો વિચાર થયો. તે બીજી બાજુ પોતાના કુલેનપણાના ખ્યાલથી તેને દીક્ષાનો ત્યાગ કરવામાં બહુ જ સરમ આવવા લાગી છેવટે તેણે એ મુઝવણમાંથી વચસો માર્ગ કાઢ્યો તેણે પોતાની બુદ્ધિથી એક એવો નવો વેષ કંઈપણ અને નવો આચાર ધર્યો કે જેથી ત્યાગમાર્ગ સમવાઈ રહે અને જૈન આચારની કઠિનતા પણ ઓછી થાય. વેષ અને આચાર બદલતી વખતે તેણે જે વિચાર કર્યો તે આ પ્રમાણે—ભગવાનના આ સાધુઓ મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદડને જિતનારા છે અને હું તો તેઓથી જિતાયેલો છું મારે હું ત્રિદંડી ચમરા એ શ્રમણો કેશનો શ્રોત્ર અને ઇન્દ્રિયોનો જલ્પ કરી મુંડ ચઢને રહે છે અને હું હુરથી મુંડન કરાવી શિખાધારી ચમરા. એઓ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓના વધાઈથી વિરત થયેલા છે અને હું ફક્ત સ્થૂળ પ્રાણીઓનો વધ કરવાથી વિરત ચમરા. એ મુનિઓ અક્રિયન ચઢને રહે છે અને હું સુવર્ણમુદ્રાદિક રાખીશ. એ ઋષિઓએ જોડાતો ત્યાગ કરેલો છે અને હું જોડાને ધારણ કરીશ—એઓ અદાર હજાર શીળના અંગે યુક્ત એના શિયળ-અક્ષર્ય—વડે અતિહર્ષિ છે અને હું તેથી રહિત હોવાને લીધે દુર્ગંધવાળો છું તેથી ચંદનાદિને ગ્રહણ કરીશ. એ શ્રમણો મોહરહિત છે અને હું મોહથી આગ્રહ છું તેથી તેના ચિન્હરૂપ ઇતને મસ્તક ઉપર ધારણ કરીશ. એઓ નિષ્કપાય હોવાથી શ્વેત વસ્ત્રને ધરનારા છે અને હું કપાલથી કલુષ હોવાને લીધે તેની સ્મૃતિને મારે કપાય રંગના વસ્ત્રધારણ કરીશ. એ મુનિઓએ પાણીથી ભય પામી ધણી જીવવાળા સચિત જળનો ત્યાગ કર્યો છે પણ મારે તો પરમિત જળથી સ્નાન અને પાન કરવાનું છે. એવી રીતે પોતાની બુદ્ધિથી પોતાનું સિંગ કંઈ તેવો વેષ ધારણ કરી મરિચી ઋપભદ્રેવ સ્વામિની સાથે વિદાર કરવા લાગ્યો.

જે કે આજે સામ્યદર્શન, એ વૈદિક દર્શનામાનું એક દર્શન ગણાય છે; પણ કેાઈ કાળે સામ્યદર્શનના આચાર્યો અનેક બાબતમાં ચાલુ વૈદિક પરંપરા કરતાં સ્વતન્ત્ર મત

૧૩-૧૭ પાંચ જ્ઞાનત્રો	૨૧ ક્ષિંગકાંડ
૧૮-૨૨ પાંચ ક્રિયાત્રો	૨૨ દષ્ટિકાંડ
(કર્મેન્દ્રિયોને લગતા)	૨૩ આનુશ્રવિકકાંડ
૨૩-૨૭ પાંચ તન્માત્રાત્રો	૨૪ દુઃખકાંડ
૨૮-૩૨ પાંચ મહાશૃતત્રો	૨૫ સિદ્ધિકાંડ
	૨૬ કાયાયકાંડ
	૨૭ સમયકાંડ
	૨૮ ભોક્ષકાંડ

—હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ,
પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૯૫-૯૬.

‘પશ્ચિતંત્ર’ નો ઉલ્લેખ જોને આગમોમાં અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે. જે સ્થળે કેાઈ બ્રાહ્મણ કે પરિત્રાજકની વિદ્વાતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે સ્થળે આ ‘પશ્ચિતંત્ર’ અને ખીજા પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનાં નામો ઉલ્લેખવામાં આવ્યાં છે. જેમકે, રકંદકપરિત્રાજકના વર્ણનના પ્રસંગમાં જણાવેલું છે કે,

“તસ્ય પં સાષ્ટયીય નયરીય ગદ્મભાલિસ્ત અંતેવાસી સંદપ નામં કઘાય-
ણસ્તગોત્તે પરિવ્વાયગે પરિવસદ્ રિઝવ્વેદ-જ્ઞુવ્વેદ-સામવેદ-અદ્વચ્ચવેદ-
ઈતિદાસ-પંચમાળં નિર્ગ્વંદુછટ્ટાળં ચડણદં વેદાળં સંગોચંગાળં સરદસ્તાળં સારણ
યારણ ધારણ પારણ સદંગવી સદ્વિતંતધિસારણ સંઘાળે સિવ્વજ્ઞાકળે વાગરળે
છંદે નિરુત્તે જોતિસામયળે અન્નેસુ ય વહુસુ વંમળ્ળપસુ પરિવ્વાયપસુ ય નયેસુ
સુપરિનિષ્ઠિપ યાવિ હોત્થા—”

—ભગવતીયત્ર, શતક ૨, ઉદેશ ૧,
પૃ. ૧૧૨, સમિતિ.

આં શ્રાવસ્તી નગરીમાં રકંદક નામે એક પરિત્રાજક રહે છે જે ગદ્મભાલિનો અંત-
વાસી છે અને ઇતિહાસ તથા નિર્ધટુ સહિત ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ એ
ચાર વેદોનો સંગોપાંગ જ્ઞાતા, ૭ અંગોને જણનારો, પશ્ચિતંત્રમાં વિદ્યારદ, ગણિત, શિક્ષા,
કથા, વ્યાકરણ, ઇંદ, નિરૂક્ત, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોનો વેત્તા અને ખીજા પણ બ્રાહ્મણ-
નયોમાં અને પરિત્રાજકનયોમાં સુપરિનિષ્ઠિત છે. ”

‘પશ્ચિતંત્ર’ નો અર્થ કરતાં ભગવતીના દીકાકાર જણાવે છે કે,

“ ‘સદ્વિતંતધિસારણ’ સ્તિ કાપિલ્લીયશાસ્ત્રપણ્ડિતઃ. ” મ૦

“ પશ્ચિતંત્રં કાપિલીયં શાસ્ત્રમ્ ” કલ્પસૂત્ર.

કલ્પસૂત્રમાં (દેવાનંદના સ્વપ્નશ્રુતો અધિકાર, કલ્પસૂત્ર વ્યાખ્યાન ૧-૫. ૧૫)
ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી દેવાનંદને સારાં સ્વપ્નાં આજ્ઞાથી એમ જણાવે છે કે, હે
દેવિ ! તમને એક સુંદર પુત્ર થશે અને તે ચાર વેદ અને પશ્ચિતંત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં નિપુણ
થશે. એ જન્માએ મૂળ પાદ ભગવતી સૂત્રના ઉપર્યુક્ત મૂળ પાદને અક્ષરશઃ મળતો છે.

પરિશિષ્ટ નં. ૩.

ગોશાલકને પિતા નામે મંખલી ચિત્રપટજીની હતો. ગોશાલક કલહપ્રિય અને ઉદ્ધત છતાં વિચક્ષુ હતો. ક્યારેક માતાપિતા સાથે લડી જઈ પડ્યો ને ચિત્રપટ ઉપર આજીવિકા કરતો. તે રાજગૃહી નગરમાં બ્યા ભગવાન મહાવીર હતા તે મકાનમાં એક બાળુ આવી ઉતર્યો. ભગવાન મહિનાના ઉપવાસને પારણે ભિક્ષા લેવા નીકળ્યા. વિજયનામક રોડે ભિક્ષા આપી. એટલે તેને ત્યાં દેવોએ પાચવ્ય દિવ્યોની વૃષ્ટિ કરી. ભગવાન પારણું કરી પાછા પ્રથમના જ મકાનમાં ધ્યાન કરી રહ્યા. ભગવાનના પારણાને પ્રભાવે થયેલ દિવ્ય-વૃષ્ટિની વાત સાંભળી ગોશાલક ભગવાન તરફ આકર્ષાયો તેણે પોતાને શિષ્ય બનાવવા ભગવાનને વિનવ્યા. ભગવાનને મૌન જોઈ તે જાતે જ તેઓના શિષ્ય તરીકે સાથે સતત રહેવા લાગ્યો અને ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવા મંડ્યો કેટલાક વખત પછી તેને ભગવાનના જ્ઞાનીપણાની વિશેષ ખાત્રી કરવાનું મન થયું ને તેથી પૂછ્યું કે હું ભગવન ! આજે મને ભિક્ષામાં શું મળશે ? ભગવાન તો ધ્યાનસ્થ હોઈ માન રહ્યા પણ સિદ્ધાર્થ નામનો દેવ જે ભગવાનનો અધિષ્ઠાત્ર છે તેણે ભગવાનના શરીરમાં દાખલ થઈ ગોશાલકને જવાબ આપ્યો કે “ખાટા કાદરા આદિ અજ તથા દક્ષિણામાં ખોટા રૂપિયો તને મળશે.” આ ઉત્તર ખોટા પાડવા ગોશાલે આખો દિવસ મહેનત કરી પણ સારું ભોજન ન મળવાથી છેવટે સાળે જુદાને લીધે તેણે ક્રોધ સેવકને ત્યાંથી અન્ન લીધું જે સિદ્ધાર્થના કહ્યા મુજબ ખાટું જ હતું. દક્ષિણામાં મળેલ રૂપિયો પણ ખોટો જ નીકળ્યો. આથી ગોશાલના મનમાં નિયતિવાદનું ખીજ રોપાયું અર્થાત્ તેણે સિદ્ધાંત બાધ્યો કે “જે ચનાર હોય તે શાપ જ છે.”

નાલંદાપાઠામાં ખીજું ચોમાસું વ્યતીત કરી ભગવાને અન્યત્ર વિહાર કર્યો. ગોશાલક પણ પાછળથી તેમને આવી મળ્યો અને જાતે જ માથું મુંડી નિર્વસ્ત્ર થઈ પોતાને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવા ભગવાનને બહુ વિનંતી કરી. ભગવાને તે કબૂલી અને સાથે લઈ અન્યત્ર ચાલ્યા. રસ્તામાં ગોવાળીયાઓને ક્ષીર રાધતા જોઈ તે મેળવવા તેણે ભગવાનને કહ્યું, પણ ભગવાનના દેહમાં અન્તર્હિત પેલા સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે “ક્ષીર બનશે જ નહિ” એ વચન શ્રુતું પાડવા ગોશાલે જો કે ગોવાળાને ચેતવ્યા. ગોવાળાએ પણ હાડી સાચવવા યત્ન કર્યો. કિંતુ અધવચે જ હાડી પુટી અને ગોશાલકને તેમાંથી કાષ્ટ ન મળ્યું આ બનાવથી તેનો પ્રથમનો નિયતિવાદ-અવસ્થાભાવિભાવવાદ સવિશેષ સ્થિર થયો.

એક વાર બ્રાહ્મણ નામક ગામમાં એક ખોટા ઘરે ભિક્ષા લેવા જતા વાસી અન્ન મળવાથી અને વધારામાં દાસીને હાથે તિરસ્કાર ચવાથી તેણે ઘર બળવાનો શાપ આપ્યો.

૧૩૫ વસ્ત્ર, સુગંધિજન, દુહુભિનાદ. “અહો દાનં અહો દાનં” એવો શબ્દ અને ધનવૃષ્ટિ એ પાચ દિવ્ય કહેવાય છે. દેવતાઓ દ્વારા કરાતા હોવાથી તે દિવ્ય કહેવાય છે. આવા દિવ્યો ક્રોધ અસાધારણ તપસ્વીના પારણા વખતે યતાં દાનોને પ્રસંગે પ્રગટે છે એવી જૈન માન્યતા છે

જેન મંત્રોમાં સાંખ્યદર્શનને લગતી નોંધાએલી હકીકત વૈદિક મંત્રોમાંની હકીકત સાથે કેટલીક બાબતોમાં મળે છે, તો કેટલીક ગાળોમાં જુદી પડે છે. મળતી આવતી બાબતો ત્રણ છે: (૧) સાંખ્યદર્શનનું પ્રાચીનત્વ તેમ જ કપિલનું ક્ષત્રિયત્વ, (૨) કપિલના શિષ્ય તરીકે આસુરિનું હોવું અને (૩) પશ્ચિત-નગ્ન નામક સાંખ્યમંથની રચના. જુદી પડતી બાબતોમાં મુખ્ય બાબત સાંખ્યદર્શનના આદિ પ્રણેતાની છે. વૈદિકમંત્રો મતભેદ વિના જ કપિલને સાંખ્યદર્શનના આદિ પ્રણેતા વર્ણવે છે. ત્યારે જૈનકથા કપિલને આદિ પ્રણેતા ન કહેતાં મરીચિને સાંખ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક તરીકે વર્ણવે^{૧૪} છે. જૈનકથા પ્રમાણે એ મરીચિ, જૈનોના પરમ માન્ય અને અતિપ્રાચીન પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના પૌત્ર અને ભરત ચક્રવર્તિના પુત્ર થાય. એમણે પ્રથમ પોતાના પિતામહ પાસે જૈનદીક્ષા સ્વીકારેલી, પણ પાછળથી શિથિલાચાર થઇ એક નવો જ વેષ કલ્પી સાંખ્યદર્શનના પ્રસ્થાપનો પાસે નાંખ્યો. જૈનકથા સાંખ્ય આચાર્યોના અગ્રણી તરીકે કપિલનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે; પણ તે મરીચિ બાદ મરીચિના શિષ્ય તરીકેનું. કપિલે મરીચિના શિષ્ય થઇ પોતાના મતનો વિસ્તાર કર્યો અને આસુરિ નામના શિષ્યને સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. બીજી જુદી પડતી બાબત એ છે કે પશ્ચિત-નગ્ન જૈનકથા પ્રમાણે આસુરિના રચેલા છે, જ્યારે વૈદિકપરમ્પરા અને ખાસ કરી સાંખ્યદર્શનની પરમ્પરા પ્રમાણે એ અન્ય પંચશિષ્યનો છે.

જૈન અને વૈદિક સાહિત્યમાંની કેટલીક હકીકતોમાં, બાલનાઓમાં અને વર્ણુનશૈલીમાં ખાસ ભેદ હોવા છતાં એક વાત સુનિશ્ચિત છે કે સાંખ્યદર્શનની પ્રાચીનતા બંનેના સાહિત્યથી પુરવાર થાય છે. સાંખ્યદર્શનનો ઇતર દર્શનો ઉપર જુદી જુદી બાબતોમાં ઓછો વત્તો જે ગંભીર પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે તે વળી તેની પ્રાચીનતાનું આંતરિક પ્રમાણ છે.

૨—બૌદ્ધદર્શન, એ સાંખ્યદર્શનની જે માત્ર સ્વસ્થસાહિત્યમાં જ જીવિત નથી પણ એના સાહિત્યની અને અનુયાયિઓની પરમ્પરા જેમ અખંડ છે તેમ વિશાળ પણ છે. એ દર્શનનાં પ્રસ્થાપક ગૌતમમુદ્ધ કપિલવસ્તુના વાસ્તવ્ય શુદ્ધોદ્દનના પુત્રરૂપે ઇ. સ. પહેલાં છઠ્ઠા સંક્રામાં થએલા. તેમણે ધર છોડી ત્યામ સ્વીકાર્યો અને જુદા જુદા શુરુઓની ઉપાસના કરી. અને છેવટે તે શુરુઓને છોડી સ્વતન્ત્રપણે જ વિચાર કરતાં તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ભગવાન બુદ્ધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં દરેલી તપસ્યા અને શુરુ ઉપાસનાનું વર્ણન મળે છે.^{૧૫} તેઓ આજારકાલામ અને ઉદ્ધરામપુત્ર એ બેની પાસે જમ્બ યોગમાર્ગ શીખ્યા એવું વર્ણન છે. અને તે વખતે પ્રચલિત અનેકવિધ તપસ્યાઓ કર્યાનું વર્ણન તો તેઓએ પોતે જ આપ્યું છે. એમાં તેઓએ પોતે જૈન પરમ્પરામાં દીક્ષા સેવાનું મોઢપણ સ્થળે સ્પષ્ટ કહ્યું

શ્રુતિઓના સકટાક્ષ પરિહાસ અને ઉગ્ર વિરોધ કરતી માંદર વૃત્તિ સાથે એ જ કારિકાની સાંખ્યતત્ત્વકોમુદી તથા ૭૦ મી કારિકાની માંદરવૃત્તિ સાથે એ જ કારિકાની સાંખ્ય-તત્ત્વકોમુદી.

૧૪. જૂઓ પરિશિષ્ટ નંબર ૧.

૧૫. આ માટે જૂઓ પુરાતત્ત્વ, પુસ્તક બીજું, પૃ. ૨૪૯—૨૫૭. બુદ્ધચરિત્ર લેખમાલા.

ધારણ કર્યું એ વાત જાણ્યાથી ગામના લોકોએ તેને ખૂબ પાટ્યો. રાજગૃહમાં આક્રમ્ અને મહેન્દ્ર જુનિમાં નવમું ચોમાસું કરી ભગવાન સિદ્ધાર્થપુરે આવ્યા. ત્યાંથી કૂર્મગામ તરફ ચાલતા રસ્તામાં તલનો એક છોડ જોઈ ગોશાલકે ભગવાનને પૂછ્યું, હે પ્રભો ! આ છોડ ફળશે કે નહિ ? ભવિતવ્યતાવશ પ્રભુ પોતે જ બોલ્યા, “ એ છોડ ફળશે ને ખીમ છોડના પુષ્પોમા રહેલ સાત શ્રવ આ પ્રસ્તુત છોડમાં તલરૂપે જન્મ લેશે. ” જો કે એ વચન જોઈ પાડવાં ગોશાલકે એ છોડને ઉમેડી ફેંકી દીધો. પણ ભગવદેવોએ કરેલ વૃદ્ધિને પરિણામે ભગવાનના કલ્પા મુજબ તે છોડ ફળ્યો.

ક્યારેક કોઈ વૈશિકાચન તાપસને પળવવાથી ગોશાલક તે તાપસની તેજોલેસ્યા^{૩૫} નો ભોગ થયો. પણ ભગવાને બળતા ગોશાલકને પોતાની શીતલેસ્યા^{૩૬} થી બચાવી લીધો. ગોશાલકે તેજોલેસ્યા કેમ પ્રાપ્ત થાય એમ પૂછ્યું. ભગવાને ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે નિયમધારી થઈ ૭૮^{૩૭} ને પારણે મુઠી નેટલા અડદ અને અંજલિ પ્રમાણ પાણી લેવાથી ૭ માસને અંતે તેજોલેસ્યા ઉદભવે છે. ” કૂર્મગામથી સિદ્ધાર્થપુર જતાં વચ્ચે તલના છોડવાળો પ્રદેશ આવવાથી ગોશાલકે કહ્યું “ પ્રભો પેલો છોડ ઉગ્યો નથી. ” પ્રભુએ કહ્યું “ ઉગ્યો છે. ” તપાસ કરતા ગોશાલકને ભગવાનના વચનની પ્રતીતિ થઈ. એટલે તેણે સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો કે શરીરનું પરાવર્તન કરી શ્રવે પાછા ત્યાંના ત્યા જ પેદા થાય છે. ત્યાર બાદ ભગવાનના કલ્પા મુજબ તેજોલેસ્યા સાધવા ગોશાલક ભગવાનને છોડી શ્રાવસ્તી નગરમાં ગયો. ત્યાં એક કુંભારની શાળામાં સ્ત્રી વિધિવત્ તપ કરી ૭ માસમાં તેજોલેસ્યા સિદ્ધ કરી અને તેની પરીક્ષા કરવા તેણે કુવાને કાઢે કોઈ દાસીના ઘડા ઉપર કાકરા ફેંક્યા. દાસીએ ગાળ દીધી કે તરત જ શુસ્સે, થઈ તેણે તેજોલેસ્યા મુઠી દાસીને બાળી દીધી. ત્યારબાદ તેને શ્રી-પાર્શ્વનાથની પરંપરાના^{૩૮} અષ્ટાંગ નિમિત્ત ૭ સાધુઓનો ભેટો થયો. તેઓ પાસેથી

૩૫. તપોજન્ય એક જાતની શક્તિ-જેનાથી શાપની પેઠે કોઈને બાળી શકાય.

૩૬. જે પડે દાહ શમાવી શકાય એવી તપોજન્ય એક જાતની શક્તિ.

૩૭. ૭ ટંક આહારનો ત્યાગ કરવો તે ૭૮ અર્થાત્ આગલે દિવસે એક ટંક ખાવું, વચ્ચે સળંગ ચાર ટંક તદ્દન નહિ ખાવું અને છેલ્લે દિવસે એક જ ટંક ખાવું.

૩૮. નિમિત્તના અષ્ટ અંગોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) કાળી જમણી આંખ વિગેરે અવયવોના સ્ફુરણનું શુભાશુભ ફલકથન ને દ્વારા થઈ શકે છે તે અંગવિદ્યા. (૨) સ્વપ્નનાં શુભાશુભ ફલ બતાવનાર સ્વપ્નવિદ્યા. (૩) વિવિધ પક્ષી આદિના સ્વરો ઉપરથી લાવિનું સૂચન કરનાર સ્વરવિદ્યા. (૪) ભૂમિકંપના વિષયવાળા ભૌગવિદ્યા. (૫) તલ મસા વિગેરે ઉપરથી ફળ સૂચવનાર વ્યંજનવિદ્યા. (૬) હસ્તરેખા આદિ ઉપરથી ફલ કથન કરનાર લક્ષણવિદ્યા. (૭) ઉત્કાષ્ઠાત વિગેરે આકસ્મિક ઘટનાઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારી ઉત્પાતવિદ્યા. (૮) ગ્રહોના અસ્ત અને ઉદય ઉપરથી લોકસ્થિતિ વિષે લાવિ લાખનાર અંતરિક્ષવિદ્યા.

આ આઠ અષ્ટાંગ વિદ્યાઓના નામનો સંગ્રહલોક આ પ્રમાણે છે—

“ અંગં સ્વપ્નં સ્વરં ચૈવ ભૌમં વ્યંજન-લક્ષણે ।

ઉત્પાતમન્તરિક્ષં ચ નિમિત્તં સ્મૃતમષ્ટધા ॥ ”

અનુમાન પ્રેક્ષિસર હોર્નલ જ્ઞરાહમિહિરના જુહન્નતક ઉપરથી કરે છે.^{૨૧} સાહિત્યના પ્રદેશમાં તો એનું પોતાનું કાંઈ પણ સાહિત્ય આજે શેષ નથી. છતાં જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક અન્યોમા આજીવક મત, તેના મન્તવ્યો અને તેના પ્રવર્તકોના મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશો^{૨૨} મળે છે. વૈદિક અન્યો કરતાં જૈન અને બૌદ્ધ અન્યોમાં એ ઉદ્દેશો ઘણા પ્રમાણમાં છે. માત્ર પાછળના ટીકાઅન્યોમાં જ નહિ પણ જૈનોના મૂળ આગમ અને બૌદ્ધોના ૧૫૮૩અન્યોમાં સુદ્ધાં આજીવક મત વિષે વર્ણન છે. આજીવક પંથના નંદવચ્છ, કિસસંકિચ્ચ અને મખ્ખલિ એ ત્રણ ત્રાયકોનો નિર્દેશ બૌદ્ધ પ્રાક્રમયમા છે. તેમાં એ મખ્ખલિનું નામ જુદા ભગવાનના સમકાલીન છ મહાન્ પ્રતિસ્પર્ધીઓમાંના એક પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે બૌદ્ધપિટક^{૨૩} માં છે.

એ જ મખ્ખલિ તે જૈનઅન્યોમાં વર્ણવાએલ મંખલિગોશાલ, આ ગોશાલક દીર્ઘ-તપસ્વી ભગવાન મહાવીરની તપસ્યા વખતે તેમનો ૭ વર્ષ સુધીનો સહચારી. એ ગોશાલકનું પ્રથમ ભગવાન મહાવીરના શિષ્યરૂપે, પછી આજીવક પંથના નેતા તરીકે અને ભગવાન મહાવીરના કટ્ટર પ્રતિસ્પર્ધીરૂપે પ્રસિદ્ધ જૈન આગમ ભગવતીમાં વર્ણન છે. ગોશાલકના અનુયાયી વર્ગ અને ભગવાન મહાવીરના અનુયાયી વર્ગ વચ્ચે થતી અથકામણીઓનું, મતપરિવર્તનનું અને એ બે મૂળ પ્રવર્તકો વચ્ચે થએલી ચર્ચાનું વર્ણન જૈન આગમો^{૨૪} પૂરું પાડે છે. આજીવક પંથનું સાહિત્ય અને તેની સ્વતન્ત્ર શિષ્યપરમ્પરા સંપૂર્ણ નારા પામ્યા છતાં તે પંથ અને તેના પ્રવર્તક આચાર્ય વિષે થોડી ઘણી છતાં વિશ્વસનીય માહિતી જૈન-બૌદ્ધ બન્ને અન્યોમાંથી મળી આવે છે. એ પંથના પ્રસિદ્ધ પ્રવર્તક મખ્ખલિ ગોશાલના જીવન વિષેની વિસ્તૃત માહિતી તો ક્રૂત જૈન અન્યોમા છે. એમા ઐતિહાસિક તથ્યોના સંભવ ઘણા હોવા છતાં પાછળના જૈન અંથમાંના તે વર્ણનમા સામ્રદાયકતાની જાડી અને વિસ્તૃત અસર પણ જણાય છે.

૪—વૈશેષિકદર્શન, એ વૈદિક ૭ દર્શનોમાનું એક છે.^{૨૫} આજે તેની પરમ્પરા માત્ર

૨૧ જુઓ તેમનો ‘આજીવિક’ ઉપરનો નિબંધ.

૨૨ એ બધા અન્યોની સવિસ્તર સ્ત્રી પ્રો. હોર્નલના (આજીવિક) નામના નિબંધમાં છે—જુઓ ઇ-સાંઈકોનોપીડિયા ઓફ રીલીજીયન એન્ડ ઇથિક્સ વોલ્યુમ ૧ પૃ. ૨૫૯

૨૩. જુઓ દીઘનિકાય સ્ત્રામજ્જફલ્લસુત્ત તથા તેનો મરાઠી અનુવાદ (પ્રો. રાજવાડે કૃત) પરિશિષ્ટ પૃ. ૯૦.

૨૪. જુઓ મુનકૃતાંગ, બીજો શ્રુત સ્કંધ આદ્યક્રીય અધ્યયન. ઉપાસકદયાંગ મદ્રાસ પુનાધિકાર. ભગવતી ચતક ૧૫.

૨૫. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પુર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ વૈદિક ૭ દર્શનો છે.

વચ્ચે આવ્યા એટલે ગોશાલકે તેઓને તેઓલેસ્યાથી બાળી નાંખ્યા. ભગવાન ઉપર તેઓલે-
સ્યા મૂકી પણ તે તેઓને કશું કરી ન શકી. ઉલટી પાછી ફરી ગોશાલકને બાળવા લાગી.
ભગવાને ગોશાલકને કહ્યું, “ તું તો ફક્ત સાત દિવસ જીવવાનો છે. આ લેસ્યાજીવરથી જ
તારું મૃત્યુ છે અને હું તો હજી સોળ વર્ષ જીવવાનો છું. ” આ સાંભળી ગોશાલક લેસ્યા-
દાહથી પીડાતો હાલાહલા કુંભારજીને ત્યાં પોતાને ઉતારે પાછો આવ્યો ને ત્યાં સન્નિપાત-
મસ્તની પેટે ઉન્મત્ત થઇ અનેક ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો તેણે શિષ્યોને કહ્યું,
મર્યા પછી મારા શરીરને ખૂબ ધામધુમપૂર્વક ફેરવી આ મોનીસમો તીર્થંકર મોક્ષે મંગ્રો
છે એવી ઘોષણા કરી તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવે-” પણ છેક મરણને દિવસે તેને કાંઈક
શુદ્ધિ આવતાં પસ્તાવો થયો એટલે તેણે શિષ્યોને ફરી કહ્યું કે કે, “ હું કોઈ સર્વજ્ઞ કે
જ્ઞાન નથી હું તો ખરેખર મંખલિપુત્ર અને ભગવાન મહાવીરનો જ શિષ્ય છું-મેં લોકોને
આડે રસ્તે દોર્યા છે. તેથી મરણનાદ મારા શરીરને, પગે દોરડી બાંધી ભુંડી રીતે ગામમાં
ધસડાવે અને મારા દંભની ખરી હકીકત જાહેર કરવા સાથે મારા શરીર ઉપર તિરસ્કાર
દાખવવો. ” એમ કહી તે મૃત્યુ પામ્યો અને નરકે ગયો. પાછળથી શિષ્યોએ શુરની આરા
પાળવા ખાતર મકાન બંધ કરી આવસ્તીદું ચિત્ર ખેંચી તેમાં ગોશાલકના રાખને તેના
કલા મુજબ ફેરવી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પછી ભક્તોએ મહોત્સવપૂર્વક તેનો
અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

(પર્વ ૧૦ મુ. સર્ગ ૮ ગૂજરાતી અનુવાદ પાનું ૧૮૪ થી ૧૮૪)

પરિશિષ્ટ નં ૪

શીગૃપ્ત નામના એક જૈનાચાર્ય પોતાના રોહગૃપ્ત નામક શિષ્ય સાથે અંતર-
જિકા નગરીમાં હતા. દરમિયાન કોઈ પરિવ્રાજક ત્યાં આવ્યો. એણે પેટ ઉપર લોહનો
પાટો બાંધ્યો હતો અને હાથમાં જાંબુડાના ઝાડની ડાળી રાખી હતી. તે કહેતો કે પેટમાં
જ્ઞાન સમાવું નથી માટે એ પાટો છે ને જાંબુડીપમાં કોઈ મારી ખરાખરી કરે તેવો નથી
એ સૂચવવા આ જાંબુડીની શાખા છે. તેણે ગામમાં ઘોષણા કરી હતી કે બધાં દર્શનો
સ્વયં છે, મારા જેવો કોઈ બીજો એકે દર્શનમાં નથી. એ કારણથી પેટ બાંધેલું. અને
હાથમાં શાખા રાખેલી તેથી લોકોમાં તે ‘પોટશાલ’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

રોહગૃપ્તે નગરીમાં દાખલ થતી વખતે એ ઘોષણા સાંભળી અને શુરને પૂછવા
સિવાય જ તેની સાથે વાદમાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કરી એ ઘોષણાપટલ ત્યાં જ અટકાવ્યો.
શુરએ એ વાત જાણી ત્યારે રોહગૃપ્તને કહ્યું કે તે યોગ્ય ન કર્યું. કારણ એ વાદી હારશે
તો પણ પાછો સામે થશે. એ સાત-વીંછી, સર્પ, ઉદર, મૃગી, વરાહી, કાક, અને રાકુ-
નિકા વિગેરે-વિદ્યાઓમાં કુશળ છે. રોહગૃપ્તે કહ્યું શું હવે ક્યાંએ નાશી જવું ? જે થવું
હવું તે થયું, શુરએ કહ્યું ત્યારે મારી પાસે સિદ્ધ બીજી સાત વિદ્યાઓ છે. જે એ

ને ઉપરથી એ-અધિક વૈશેષિક દર્શન રચ્યું અને ઔલૂક્યદર્શન તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. કથાહનો એ દશાધ્યાયી પ્રમાણુ સૂત્રગ્રન્થ ધ. સ. ના પ્રારંભ પહેલાંનો લાગે^{૩૦} છે.

સાહિત્યની તત્કાલીન સમગ્ર સાખાએતમા પ્રમાણિકપ્રકાંડ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના અભિધાનચિંતામણી કાપમાં વૈશેષિક અને ઔલૂક્ય એ બે નામને સમાનાચરૂપે મુદ્રી તેની સ્વોપગટીકામાં આલૂક્ય નામનો ખુલાસો કરતાં વૈદિકપુરાણોમાંની આખ્યાયિકાને જ કાંઈક અનુસરી કહે છે કે ઉલૂકવેપધારી મહેશ્વર ને દર્શન રચ્યું તે ઔલૂક્ય અથવા વૈશેષિક.^{૩૧}

૫૨-તુ જૈનગ્રન્થોમાં એ ઔલૂક્ય દર્શન જૈનદર્શનમાંથી નીકળ્યાનું વર્ણન છે. જૈનગ્રન્થોમાં ને સાત નિહ્વે^{૩૨} (પ્રથમ જૈન છતાં પાછળથી જૈનમત ત્યજી તેનો અપલાપ કરી જુદું મન્તવ્ય સ્થાપનારાઓ) નું વર્ણન છે. તેમાં છઠ્ઠા નિહ્વ તરીકે થયેલ વ્યક્તિથી ઔલૂક્યદર્શન નીકળ્યાની મનોરંજક વાત નોધાયેલી છે. એ છઠ્ઠા નિહ્વ થયાનો અને તેનાથી ઔલૂક્યદર્શન ચાલ્યાનો કાળ જૈન નોધ પ્રમાણે વિક્રમની પહેલી સદી^{૩૩} આવે છે.

સાંખ્ય દર્શનની ઉત્પત્તિ વિષે જૈન ગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન વર્ણન આવશ્યકનિર્ધુ-કિતમાં છે એનો જ સાર આ સ્થળે પરિશિષ્ટ નં ૧ માં આપવામાં આવે છે. નિર્ધુકિતની એજ હકીકતને આલંકારિક રૂપ આપી આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના ' ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર ' નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં સવિસ્તર વર્ણવી છે. દિગંબર ગ્રંથોમાં એજ વર્ણન જૂનામાં જૂનું આદિપુરાણમાં જોવામાં આવ્યું છે. તેમાં સ્વેતાંબર ગ્રંથો કરતાં થોડો ફેર છે અને તે એ કે સ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં મરિચિના શિષ્ય તરીકે કપિલનો અને તેનાથી સાંખ્ય મત ફેલાયાનો ઉલ્લેખ છે જ્યારે આદિપુરાણમાં મરિચિથી જ ત્રિદહી માર્ગ નીકળ્યાની વાત છે તેના શિષ્ય તરીકે કપિલનો નિર્દેશ જ નથી, (દિંદી અનુવાદ પૃ ૧૩૭)

વિક્રમના દશમાં સૈકામાં થયેલા દિગંબરાચાર્ય દેવસેને પોતાનાદર્શન સારમાં બૌદ્ધમતની ઉત્પત્તિનું ને વર્ણન આપ્યું છે તે અથવા તેને મળતું વર્ણન બીજા કાંઈ ગ્રંથમાં અત્તાપિ જોવામાં આવ્યું નથી તેથી એ ગ્રંથમાના ટુંક વર્ણનનો સાર પરિશિષ્ટ નં ૨ માં આપવામાં આવે છે.

આજ્ઞકમત અને તેના નીમક, ગોચાલક વિષે ભગવતી, ઉપાસકદશા, આવશ્યકવૃત્તિ આદિ ગ્રંથોમાં વર્ણન છે તે બધાનો સંગ્રહ આચાર્ય હેમચંદ્રે ' ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર '

૩૦ જૂઓ દિવંતત્ત્વગાનનો ઇતિહાસ, બાગ પહેલો પૃ. ૨૨૨.

૩૧ જૂઓ અભિધાનચિંતામણિ કાંડ ૩. શ્લો. ૫૨૬ ની સ્વોપગટીકા.

૩૨ "યહુરય પપસ અઘ્યત્ત સમુચ્છેદ દુગ તિગ અવદ્ધિયા વેય ।

મસેય ણિજ્ઞગા વલ્હુ તિરયમ્મિ ડ વદ્ધમાણસ્સ" ॥૬૭૮॥

—આવશ્યકવૃત્તિ પૃ. ૩૧૧—૩૧૮.

૩૩—આવશ્યકગ્રાંથા ૭૮૨ પૃ. ૩૧૨.

કે જ્યાં જગતમાંની સર્વ વસ્તુઓ અવશ્ય મળી શકે તેવી દુકાને જઈ નોજીઈ વસ્તુની માંગણી કરવી, જો હશે તો મળશે અને નહીં હોય તો દુકાનદાર ના પાડશે, જો ના પાડે તો નોજીવરાશિ નથી એમ સમજવું. તે પ્રમાણે કરતાં નોજીવરાશિ તેવી દુકાને ન મળી એટલે રોહગુપ્તનું કયન મિથ્યાસિદ્ધ થયું. અને ગુરુ શ્રીગુપ્તનો પક્ષ સત્ય સિદ્ધ થયો. અંતે ગુરુનો રાજા અને સભાએ સત્કાર કર્યો અને જૈનશાસનની પ્રશંસા થઈ. રોહગુપ્ત અપમાનિત થયો. તેણે છેવટે આગ્રહવશ એક દર્શન પ્રવર્તાવ્યું એ દર્શન તે વૈશેષિક, એમાં તેણે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એવા છ પદાર્થો પ્રરૂપ્યા. રોહગુપ્ત ઉલ્ક જોત્રનો હતો અને છ પદાર્થનો પ્રરૂપક થયો તેથી તેનું બીજું નામ ષહુલ્ક પણ કહેવાય છે. તેણે પ્રવર્તાવેલું વૈશેષિકદર્શન તેની શિષ્ય પરંપરા વડે આગળ જતાં વધારે ખ્યાતિ પામ્યું.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૪પરથી આગળ (પૃ ૯૮૧)

નવો વેપ કદી તે પ્રમાણે વિદંડી પરિવાજક થઈ એ મરિચી ભગવાન ઝપમદેવ સાથેજ વિચરતો. તેનું નહું રૂપ જોઈ ઘણા દોકા કૌતુકથી તેની પાસે આવતા. તે ઉપદેશ તો જૈન આચારોનાજ કરતો ન્યારે કાંઈ પૂછતું કે તમે જૈન આચારને શ્રેષ્ઠ વર્ણવો છો તો પછી આ નવો શિથિલાચાર શા માટે ધારણ કર્યો છે ? મરિચી પોતાની નિર્બળતા કબુલતો અને ત્યાગના ઉમેદવારને ભગવાન ઝપમદેવ પાસે જ મોકલતો. ક્યારેક એમ બન્યું કે તે બહુ ખીમાર પડ્યો. પણ તેની સેવા કરનાર કાંઈ ન હતું, જે સહચારી સાધુઓ હતા તે તદ્દન ત્યાગી હોવાથી આ શિથિલાચારીની સેવા કરી શકતા નહીં. તેમજ મરિચી પોતે પણ તેવા ઉત્કટ ત્યાગીઓ પાસેથી સેવા લેવા ઇચ્છતો નહીં. કાળક્રમે તે સાબી થયો.

એકવાર કપિલ નામનો રાજપુત્ર આવ્યો, તેણે ભગવાનને ઉપદેશ સાંભળ્યો પણ દુર્ભવ્યતાને લીધે તેને એ પસંદ ન આવ્યો. કપિલ મરિચી પાસે આવ્યો. અને તેના તરફ દબ્યો. પ્રથમના ખીમારીના અનુભવથી ખેંચાઈ મરિચીએ કપિલને પોતાને લાયક ધારી શિષ્ય બનાવ્યો. શાસ્ત્રના તાત્ત્વિક અર્થસૂત્રો વિનાનો એ કપિલ મરિચીએ બનાવેલ ક્રિયામાર્ગમાં રત થઈ વિચરતો. એણે આસુરી અને ખીજા શિષ્યો બનાવ્યા અને શિષ્ય તથા શાસ્ત્રના અનુસારને લીધે તે મર્યા પછી બ્રહ્મલોકમાં ઉત્પન્ન થયો તેણે ત્યા ઉત્પન્ન થતા વેતલ વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જાણી વિચાર્યું કે મારો કાંઈ શિષ્ય કાંઈ જાણતો નથી. તેથી એને તત્વનો હું ઉપદેશ કરું એમ વિચારી તેણે આકાશમાં છુપી રીતે રહી 'અવ્યક્ત (પ્રધાન) થી વ્યક્ત (સુદ્ધિતત્વ) પ્રકટે' છે. ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપ્યો તેથી પશ્ચિતંત્ર (સામ્યશાસ્ત્રવિરોધ) થયું.

આવશ્યક ૬૦ નિર્ધારિત ગાં ૩૫૦ થી ૪૩૯ ૫૦ ૧૫૩ થી ૧૭૧

પરિશિષ્ટ નં ૨

શ્રીપાર્શ્વનાથજી સ્વામિના શાસન વખતે સરડુ નદીના કિનારે પલાશ નામના નગરમાં પિહિતાન્નવ સાધુનો શિષ્ય શુદ્ધજીર્ણ થયો જે બહુ શાસ્ત્રજ્ઞ હતો.

માહાસાઓના આદારથી તે દીક્ષા લઈ થયો અને તેણે લાલ કપડાં પહેરી એકાંત (મિથ્યા) મત ચલાવ્યો.

૬૭, ૬૮, ૬૯, સાકર વિગેરેની જેમ માંસમા પણ જંતુ નથી તેથી તેને ઇચ્છવામાં કે તેનું ભક્ષણ કરવામાં પાપ નથી.

જેની રીતે પાણી એક પાતળી-વડે તેવી-વસ્તુ છે, તેવી રીતે દારૂ પણ છે તેથી તે ત્યાગ્ય નથી. આ પ્રકારની ઘોષણા કરીને તેણે દુનિયામાં સંપૂર્ણ પાપકર્મની પરંપરા ચલાવી.

એક પાપ કરે છે અને બીજાને તેનું ૬૭ બોગવે છે. આવા સિદ્ધાંતને કદી તે વડે શોકાને વશ કરી તે મરી ગયો અને નરકગામી થયો.

દર્શનસાર ગાં ૬ થી ૧૦

૩૪. ભગવાન મદાવીર એ જૈનોના મોલીસમા તીર્થંકર અને ભગવાન પાર્શ્વનાથ એ ત્રેવીસમા મનાય છે. એ બે વચ્ચે ૨૫૦ વર્ષનું અંતર મનાતું હોવાથી શ્રી પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનો સમય વિદ્યમ સંવત પહેલાં આઠમી સદી આવે છે.

• ચિત્રસૂત્રવિધાનેન દેવતાર્ચી વિનિર્મિતામ ।
 સુરૂપાં પૂજયેદ્વિદ્વાંસ્તત્ર સંનિહિતા ભવેત્ ॥ ૭ ॥
 સ્વાકારાં લક્ષણોપેતાં યસ્તાં સંપૂજયેન્નરઃ ।
 સ સર્વકામાનાપ્નોતિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ।
 અસ્મિલ્લોકે પરે ચૈવ સુખવાન્સ ભવેત્સદા ॥ ૮ ॥
 અથાર્ચી લક્ષણૈર્હીનાં યસ્તુ પૂજયતે નરઃ ।
 તસ્યાનર્થા વિવર્ધન્તે તસ્માત્તાં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥
 પ્રાસાદકરણં પુણ્યં દેવાર્ચાકરણં તથા ।
 સુરાર્ચાપૂજનં પુણ્યં તત્ર પુણ્યા નમસ્ક્રિયા ॥ ૧૦ ॥
 તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન સુરાર્ચી લક્ષણાન્વિતામ્ ।
 કારયેત્ પૂજનં વિદ્વાન્ ન ત્વલક્ષણસંયુતામ્ ॥ ૧૧ ॥
 ધર્મમર્થં તથા કામં મોક્ષં ચ યદુનન્દન ।
 પ્રયચ્છન્તિ મહારાજ નરાણામિહ દેવતાઃ ॥ ૧૨ ॥
 કામાનિષ્ટાન્ પ્રયચ્છન્તિ સ્વર્ગમત્યન્તમેવ ચ ।
 તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન નૃણાં પૂજ્યા દિવૌકસઃ ॥ ૧૩ ॥

ચિત્રસૂત્રના વિધાન પ્રમાણે નિર્મિત કરેલી સુરૂપ દેવતાની મૂર્તિને વિદ્વાને પૂજી; ત્યાં દેવતા સાનિધ્ય કરે છે. ૭

સારા આકારવાળી, લક્ષણોથી યુક્ત તેને જે માણસ પૂજે છે તે સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમા વિચારવા જેવું નથી. આ લોકમા અને પરલોકમા તે હમેશા સુખી થાય. ૮

હવે જે માણસ લક્ષણથી રહિત મૂર્તિને પૂજે છે તેના અનર્થો વધે છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ૯

પ્રાસાદ (દેવ મંદિર) કરવો એ પુણ્ય છે, દેવોની મૂર્તિ કરવી તથા દેવોની મૂર્તિનું પૂજન એ પુણ્ય છે. ત્યા નમસ્કાર કરવો એ પુણ્ય છે. ૧૦

માટે વિદ્વાને સર્વ પ્રયત્ન કરીને લક્ષણોથી યુક્ત દેવમૂર્તિનું પૂજન કરાવવું જોઈએ- લક્ષણથી રહિતનું નહિ ૧૧

હે યદુનન્દન, દેવો ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષને હે મહારાજ! અંદાજે આપે છે. ૧૨

ષ્ટ કામેને આપે છે અને હમેશને માટે સ્વર્ગ આપે છે તેથી સર્વ પ્રયત્ન કરીને દેવોની માણસોએ પૂજા કરવી જોઈએ. ૧૩

શાપ આપતાં કહ્યું કે “ જો મારા શરૂનું તપનેજ હોય તો આ ઘર જળી જાય.—” ભગવાનના નામે અપાએલો શાપ પણ ખોટો પડ્યો ન જોઇએ એમ ધારી નિકટવર્તિ દેવોએ તે દાતાનું ધર ઘાસની જેમ બાળી નાખ્યું.

અંબાનગરીમાં ત્રીજું ચોમાસું પૂર્ણ કરી ભગવાન કોણાક ગામમાં ગયા. ત્યાં શત્રુ ધરમાં ધ્યાનસ્થ રહ્યા. ગોશાલક વાનરની જેમ ચપળ બની તેના દરવાજા પાસે બેઠો. “અહીં કોણ છે ?” એમ પૂછી ત્યારે કંઈ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે એક જર પુરુષ પોતાની રક્ષિત દાસી સાથે વિલાસ અર્થે તે શત્રુ ધરમાં દાખલ થયો. ભગવાન તો ધ્યાનસ્થ હતો. પાછા નીકળતાં એ દાસીને ગોશાલકે હસ્ત સ્પર્શ કર્યો એ જાણી તેને પેલા જર પુરુષ ખૂબ પીટયો. ગોશાલકની ફરીયાદનો અધિષ્ઠાયક સિદ્ધાર્થે ભગવાનના દેહમાંથી જ ઉત્તર આપ્યો કે ‘તું અમારી પેઠે શીલ કેમ નથી રાખતો ? ચપળતા કેમ કરે છે ? તને માર ન મળે તો ખીલું શું થાય ?’

ચોથું ચોમાસું પૃથ્વીમાંથી વ્યતીત કરી ભગવાન કૃતમંગલા નામક ગામમાં ગયા. ત્યાં તેઓ એક દેવાલયમાં ધ્યાનસ્થ રહેલ, તે વખતે રાત્રે ત્યાં કોણાક કુળદેવતાના બકતો નાચગાન કરતા જેમા મધપાન કરેલ સ્ત્રીઓ પણ શામિલ હતી. આ નાચગાન કરનાર લોકો સાથે અડપલું કરવાને લીધે ગોશાલકને કડકડતી ટાટમાં તે દેવાલય બહાર અનેકવાર કાઢી મૂકવામાં આવેલો. એક દિવસ તેણે ભગવાનને ઠણું ‘મધ્યાન્હ થયો છે માલો આહાર લેવા.’ ભગવાન મૌન હતા તેથી સિદ્ધાર્થે ઉત્તર આપ્યો “અમારે આજે ઉપવાસ છે.” ગોશાલકે પૂછ્યું “આજે મને શું ભોજન મળશે ?” “માસપ્રકતપાપસ મળશે” એવો સિદ્ધાર્થે ઉત્તર આપ્યો. તેને ખોટો પાડવા ગોશાલકે બહુ યત્ન કર્યો પણ છેવટે તેને માંસવાળા ખીર જ મળી. આ ખીર તેણે નિર્માસ સમજી ખાઈ લીધી પણ ઉભરી દ્વારા પાછળથી તેમાં માંસ હોવાની ખાતરી થઈ એટલે ચીકણને તેણે દાન કરનાર બધાં જોડતા તે પ્રદેશને શરૂના તપના નામે જળી જવાનો શાપ આપ્યો. એટલે ભગવાનની મહત્તા સાચવવા ખાતર દેવોએ તે પ્રદેશ બાળી નાખ્યો. આગળ જતા એક સ્થળે રમતા બાળકોને ગોશાલકે ખીરરાવ્યા તે જોઈ તેઓના માથાપે ગોશાલકને પીટયો.

બદિહપુરમાં પાંચમું ચોમાસું કરી ભગવાન એક ગામમાં ગમેલા ત્યાં એક અન્નસત્રમાં અકરાતીમાં થઈ ખૂબ ખાવાને લીધે ગોશાલક ઉપર ત્યાંના લોકો ચીકણા અને તેના માથા ઉપર થાળ માર્યો. ક્યારેક ભગવાન વિશાળા નગરી તરફ ચાલ્યા. ચાલતાં બે રસ્તા આવ્યા એટલે ગોશાલકે ભગવાનને કહ્યું “તમે જાઓ હું તમારી સાથે હવે નથી આવતો. કારણ કે મને કોઈ મારે ત્યારે તમે મૌન રહેા છો. તમને પરિપદ પડે ત્યારે મને પણ પડે છે. કોઈ તમને મારવા આવે ત્યારે પડેલા મને મારે છે. સાઈ ભોજન હોય ત્યારે તો તમે લેવા આવતા જ નથી. સર્વત્ર સમરીલ રહેા છો મારે હું જૂદો પડીશ. અંતર્હિત સિદ્ધાર્થે જવાબ આપ્યો, “તારી જેવી ઇચ્છા એમ તો અમારી રીત છોડવાના નથી.” એ સાંભળી ગોશાલકે રાજટુકનો માર્ગ લીધો પણ રસ્તામાં ચોરોના હાથે ખૂબ માર પડવાથી પસ્તાઈ પાડેા ભગવાનને મળવા નીકળ્યો. બદિહપુરીના છૂટા ચોમાસામાં ભગવાનને તે મળ્યો. આલંબિકા નગરીના સાતમા ચોમાસા પછી કુંડક ગામમાં વાસુદેવના મંદિરમાં ભગવાન ધ્યાનસ્થ રહ્યા. નિર્ભય ગોશાલકે વાસુદેવની મૂર્તિના મુખ સામે પુરુષચિન્હ

ઘણ ઉવાચ

નૃત્યશાસ્ત્રં સમાચક્ષ્વ ચિત્રમૂત્રં વદિષ્યસિ ।

નૃત્યશાસ્ત્રવિધાનં ચ ચિત્રં વેત્તિ યતો દ્વિજ ॥ ૪ ॥

માર્કण્ડેય ઉવાચ

આતોદ્યં યો ન જાનાતિ તસ્ય નૃત્તં હિ દુર્વિદમ્ ।

આતોદ્યેન વિના નૃત્તં વિદ્યતે ન કથંચન ॥ ૫ ॥

ઘણ ઉવાચ

આતોદ્યં ત્વં હિ ધર્મજ્ઞ નૃત્યશાસ્ત્રં વદિષ્યસિ ।

તસ્મિન્સુવિદિતે વેત્તિ નૃત્યં ભાર્ગવસત્તમ ॥ ૬ ॥

માર્કણ્ડેય ઉવાચ

ન ગીતેન વિના શક્યં જ્ઞાતુમાતોદ્યમપ્યુત ।

ગીતશાસ્ત્રવિધાનજ્ઞઃ સર્વં વેત્તિ યથાવિધિ ॥ ૭ ॥

ઘણ ઉવાચ

ગીતશાસ્ત્રં સમાચક્ષ્વ સર્વધર્મમૃતાં વર ।

ગીતશાસ્ત્રવિદેવાય સર્વજ્ઞઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૮ ॥

x x x x

અધ્યાય ૩૫

માર્કણ્ડેય ઉવાચઃ—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ ચિત્રમૂત્રં તવાનય ।

ઉર્વશીં સ્ત્રજતઃ [? સ્ત્રજતા] પૂર્વં ચિત્રમૂત્રં નૃપાત્મજ ॥૧॥

નારાયણેન મુનિના લોકાનાં હિતકામ્યયા ।

માતાનાં વચ્ચનાર્પાય દેવત્ત્રીણાં મહામુનિઃ ॥ ૨ ॥

વળ—નૃત્યશાસ્ત્ર કહેા, ચિત્રમૂત્ર (પછી) કહેાને. જેથી નૃત્યશાસ્ત્રના વિધાનને અને ચિત્રને, હે દ્વિજ, જાણે.

માર્કણ્ડેય—જે વાજિત્રને જાણતો નથી તેને નૃત્ત જાણવું અધિક છે. વાજિત્ર વિના કોઈ પણ રીતે નૃત્ત જાણવું નથી.

વળ—હે ધર્મજ્ઞ, વાજિત્રને કહેા નૃત્યશાસ્ત્ર (પછી) કહેાને. હે ભાર્ગવોમાં ઉત્તમ, તે પ્રસાદર જાણ્યા પછી તે નૃત્યને જાણે.

માર્કણ્ડેય—ગીત વિના વાજિત્રને જાણવું શક્ય નથી. ગીતશાસ્ત્રના વિધાનને જાણનારો જાણે યથાવિધિ જાણે છે.

વળ—હે સર્વ ધાર્મિકોમાં ઉત્તમ, ગીતશાસ્ત્ર કહેા, કારણકે ગીતશાસ્ત્ર જાણનાર જ સર્વજ્ઞ પુરુષોત્તમ છે.

x x x x x

આ અધ્યાયના નવમા શ્લોકથી તે ૩૪ માં અધ્યાય સુધી ગીત, કાવ્ય, અભિનય, નૃત્યાદિ શ્લોકોનું વર્ણન આવેલું છે. ૩૪ માં અધ્યાયથી ચિત્રમૂત્ર શરૂ થાય છે.

અધ્યાય ૩૫

માર્કણ્ડેય—હે નિષ્યાપ, અહીંથી હું ચિત્રમૂત્ર કહીશ. હે રાજકુમાર, પૂર્વે ઉર્વશીનું સર્જન કરતાં નારાયણ મુનિએ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી 'ચિત્રમૂત્ર નિર્માણ' કર્યું.

ગોશાલક અર્થાંગનિમિત્ત વિદ્યા શીખ્યો. આ રીતે તેજોવેશ્યા અને નિમિત્તવિદ્યાથી સંપન્ન થઈ તે પોતાને જિનેશ્વર તરીકે જાહેર કરતો પૃથ્વીપર સર્ગવ વિચરવા લાગ્યો.

(પર્વ ૧૦ સર્ગ ૩-૪ પૃ ૫૨ થી ૭૫.)

એક તરફ ગોશાલક ભગવાનથી જૂદા પડ્યા પછી પોતાનો સંપ્રદાય વધારવા પ્રયત્ન કરતો અને બીજી બાજુ ભગવાન સર્વજ્ઞ થયા પછી પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવતા. આમ કેટલોક વખત પસાર થયો. ગોશાલકના આજીવક સંપ્રદાયમાં એક સદાસ નામક કુંભાર હતો અને તેની અગ્નિમિત્રા પત્ની હતી. એ બંને ગોશાલકના ભક્ત દંપતીએ પણ ભગવાનના સત્સંગથી ગોશાલકમત છોડી દીધો. આ વાતની જાણ થતાં ગોશાલક તે કુંભારને ફરી પોતાના મતમાં ખેંચવા અનેક સ્વસાંપ્રદાયિક લોકો સાથે તેને ઘેર ગયો. પણ તે સદાસ કુંભારે તેની સામે જોયું પણ નહિ. દેથી નિરાશ થઈ ગોશાલક ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

વળી ક્યારેક શ્રાવસ્તી નગરીમાં ભગવાન અને ગોશાલક બંને આવી ચડ્યા. ગોશાલક હાલાહલા નામનો કુંભારણુને ત્યાં ઉતર્યો હતો. તેની ‘અરિહંત’ તરીકેની ખ્યાતિથી અંજલિ ભોજા લોકો તેની પાસે આવતા. ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમે ગામમાં ગોશાલકની સર્વજ્ઞ તરીકેની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના ગુરુ ધીર ભગવાનને એ બાબત પૂછ્યું— ભગવાને કહ્યું, “ તે સર્વજ્ઞ નથી—મેંજ તેને શિક્ષા દીક્ષા આપી છે. એ અર્ક્સર્વજ્ઞ છતાં જીજ્ઞાસી પોતાને સર્વજ્ઞ અને જાન કહે છે. ” ભગવાનની આ વાત શહેરમાં ચોમેર પ્રસરતાં ગોશાલકને કાને પણ આવી તેથી તે બહુ ગુસ્સે થયો. દરમ્યાન ભગવાનનો આનંદ નામનો એક શિષ્ય તેની નજરે પડ્યો. તેને ગોશાલકે કહ્યું, “ આનંદ ! તારો ગુરુ મારી નિન્દા કરે છે તે મારી શક્તિ જાણ્યો નથી. હું તેને સપરિવાર બાળી નાંખીશ. માત્ર તને જીવતો છોડીશ તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત દર્દુ તે સાંભળ—

કોઇ પાંચ વાણિયાઓ બાપાર માટે પરદેશ જતા નિર્જળ વનમાં તરસ્યા થયા. પાણી શોધતાં એક પાંચ શિખરવાળો રાક્ષસ મળ્યો. તે ફોડતાં અનુક્રમે તેમાંથી પાણી, તાંબાનાણું, રૂપાનાણું, સોનાનાણું એ ચાર વસ્તુઓ ચાર શિખરમાંથી નીકળી. પણ લોભવશ પાંચમું શિખર ફોડતાં ઉચ્ચ સર્પ નીકળ્યો. તેણે એ પાંચ વણિકમાંથી સતોપા પ્રથમ વણિકને જીવતો છોડી બાકીના ચાર લોભીને વિષજવાળાથી લશ્મ કરી નાંખ્યા. હે આનંદ ! તે પ્રમાણે માત્ર તને જીવતો છોડી તારો ગુસ્સે સપરિવાર હું બાળી નાંખીશ. આનંદે આવી આ વાત ભગવાનને જણાવી. ભગવાને તેની શક્તિ વિશે સા મુનિને સચેત કરી મૌન રહેવા કહ્યું. દરમ્યાન ગોશાલક ત્યાં આવી ચડ્યો અને ભગવાનને યદા તદા કહેવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું “ હે કાશ્યપ ! તું મને મંખલિપુત્ર અને પોતાના શિષ્ય તરીકે વધુવે છે પણ હું તે નથી. તારો શિષ્ય ગોશાલક સ્વર્ગવાસી થયો છે. હું તો માત્ર તે મૃત ગોશાલકના દૃઢ શરીરમાં વાસ દર્શ છું અને માફ નામ તો ઉદાયમુનિ છે. ” ભગવાને કહ્યું, “ ગોશાલક ! તજુખલાથી હુંગર દંકાય નહિ તેમ તું મારી સામે પોતાની જાતને અસત્યથી છુપાવી નહિ શકે. તું જ ખરેખર મંખલિપુત્ર ગોશાલક છે. ” આ વિવાદ ચાલતો હતો તેવામાં ભગવાનના બે સર્વાનુવૃત્તિ અને સુનક્ષત્ર નામક શિષ્યો ગોશાલકને સમજાવવા

પ્રમાણં નૃપ હંસસ્ય મંદ્રસ્ય તુ પટુત્તરમ્ ।
 ચતુર્ભિરધિકં જ્ઞેયં માલવ્યસ્ય તથા નૃપ ॥ ૧૦ ॥
 શતં ચ રુચકસ્યોક્તં દશોનેં શશકસ્ય ચ ।
 દ્વાદશાઙ્ગુલવિસ્તારસ્તાલ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥
 આગુલ્લં તચ્ચતુર્ભાગં પાદોચ્ચગ્રાયઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
 દ્વૌ ચ તાલૌ તથા જડ્યે પાદતુલ્યે ચ જાનુની ॥ ૧૨ ॥
 જંઘાતુલ્યૌ તથા ચોરુ નાભિસ્તાલં તુ મેદૂતઃ ।
 તાવચ્ચ નાભિદ્વયં હૃદયાત્કણ્ઠ એવ ચ ॥ ૧૩ ॥
 કણ્ઠસ્તાલત્રિભાગઃ સ્યાત્તાલં ચ વદનં ભવેત્ ।
 તાલપદ્મભાગમધ્યુક્તં લલાટોપરિ મસ્તકમ્ ॥ ૧૪ ॥
 મધ્યે મેદૂં તુ વિજ્ઞેયમિતિ દૈર્ઘ્યં પ્રકીર્તિતમ્ ।
 તાલઃ પ્રોક્તઃ કરો રાજન્વાહૂ સપ્તદશાંગુલૌ ॥ ૧૫ ॥
 પ્રવાહૂ તાવદેવોક્તૌ વક્ષસોર્ધમથાષ્ટકમ્ ।
 એતદાયામતઃ પ્રોક્તં માનં હંસસ્ય પાર્થિવ ॥ ૧૬ ॥
 અનેનંવાનુસારેણ શેષાણામપિ કલ્પયેત્ ।
 આયામપરિણાહામ્બ્યાં સમાઃ સર્વે નરાધિપ ॥ ૧૭ ॥

(આંગળ), હે નૃપ, માલવ્યનું ૧૦૪ અણુનું (૧૦), રુચકનું ૧૦૦ કણુ છે. અને શશકનું ૯૦ કણુ છે.

આર આંગળની લંબાઈને તાલ કહે છે. (૧૧) પગની ઊંચાઈ ધૂંટી સુધીની તાલનો એકો ભાગ (= ૩ આંગળ) કહી છે. નાગ (ધૂંટીથી ધૂંટણ સુધીનો ભાગ), એ તાલ (= ૨૪ આંગળ), અને ધૂંટણ પગના નેટલા (= ૩ આંગળ) (૧૨). નાગા નેવડો સાથળ (= ૨૪ આંગળ); લિંગથી નાભિ એક તાલ (= ૧૨ આંગળ). તેટલું જ નાભિથી હૃદય (= ૧૨ આંગળ), કપાળના ઉપર માથું તાલના છઠ્ઠા ભાગનું (= ૨ આંગળ) કણુ છે. (૧૪) વચમાં લિંગ સમજવું. આ રીતે લંબાઈ કહેવાઈ.

હે રાજન, કર એક તાલ (= ૧૨ આંગળ) કહેવાય છે. બાહુ ૧૭ આંગળ, (૧૫) પ્રબાહુ તેવડો જ (= ૧૭ આંગળ), છાતીનો અરધો ભાગ ૮ આંગળ. હે રાજન, હંસનું આયામથી આ માપ કણુ. (૧૬) આને અનુસરીને બાકીનાઓનું કાટી લેવું. હે રાજન, સર્વે આયામ અને પરિચાહમાં (ધિરાવામાં) સરખા હોય છે.

વાદીની ઉક્ત સાત વિદ્યાઓની અનુક્રમે પ્રતિપક્ષ (વિરોધિની) છે. તે વિદ્યાઓ હું ૨ તું હો, એમ કહી તેને વિદ્યાઓ આપી. તે વિદ્યાઓ આ છે—માધૂરી, નકુલી, બિહ વ્યાધી, સિંહી, ઉલુપ્ત અને હલાવડી. પરિત્રાજકની ઉપરુક્ત સાત વિદ્યાઓને અ બાધિત કરનારી આ સાત વિદ્યાઓ આપી. તે ઉપરાંત ગુરુએ રોહગુપ્તને અભિમંત્રિત રમેહરણ આપી કહ્યું કે જો તે વાદી વધારે જીજ્ઞે કાંઈ ઉપદ્રવ કરે તો આ રમેહ માયા ઉપર ફેરવજો. એટલે તું અન્યેય થઈ જાશ.

રોહગુપ્તે રાજસભામાં જઈ ચેવા વાદીને યથેષ્ટ પૂર્વપક્ષ કરવા લલકાર્યો. વાદ વિચાર્યું, આ સાધુઓ કુશલ હોય છે માટે એને સંમત હોય એવોજ પૂર્વપક્ષ હું તરફથી રજુ કરું, જેથી એ જૈનાચાર્ય તેનું ખંડન ન જ કરી શકે. આમ વિચારી ચાલાક વાદીએ પક્ષ રજુ કર્યો કે, જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિઓ છે, કારણ કે જ દેખાય છે. આ પક્ષ સાબળી તે સર્વથા ઇષ્ટ હોવા છતાં પણ માત્ર વાદીનો પરા કરવા ખાતર ચાલાક શિરોમણિ રોહગુપ્તે તેની સામે વિરોધી પક્ષ મૂક્યો તેણે કહ્યું, ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ વિભાગ છે તેમ પણ વિગેરે જીવ, પરમાણુ વિ અજીવ અને ગરોળીનાં તત્કાળ કપાયેલા પુત્ર વિગેરે નોજીવ (જીવાજીવ અથવા ઇષિતજી આવી ત્રણ રાશિઓ છે. રોહગુપ્તની આ કશ્પનાયી નિરુત્તર ચએલ વાદીએ કોઈ ભરાઈ પોતાની સામે વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કર્યો, રોહગુપ્તે અનુક્રમે વાંછીઓને મોર સાપને નોળીઆ વડે રોડી પોતાની બધી બાધક વિદ્યાઓનો સામે પ્રયોગ કર્યો. વાદીએ જ્યારે ગર્હભી બનાવી ત્યારે રોહગુપ્તે રમેહરણ ફેરવ્યું એટલે એ ગર્હભી તેના ટ્રેરકવાદી તરફ જ ધસી અને તેના ઉપર મળ મૂઝ કર્યો, આખરે એ વાદી તિરર પામી ચાલ્યો ગયો.

રોહગુપ્તે ગુરુને બધી વાત કહી. ગુરુ વાદીને હરાવ્યા બદલ ખુશ તો થયા રોહગુપ્તની એક વાતનો તેમણે વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું જૈનશાસ્ત્રમાં બે રાશિનો સિ છે. નોજીવરાશિ એ અપસિદ્ધાંત છે માટે તારે વાદિને પરાજિત કર્યા પછી રાજસભામાં વાત પ્રગટ કરવી હતી. હજી પણ તું એ જૂલ કપુલ કર. રોહગુપ્તે તર્ક અને હકના જળ પોતાનો નોજીવ પક્ષ મજબૂત રીતે ગુરુ સામે જૈન સિદ્ધાંતએ સ્થાપવા યત્ન કર્યો અને ગુરુએ ક તેનો નિષેધ કાઢી પણ રીતે ન સ્વીકાર્યો. આ જોઈ જાહેરમાં જ તેને અપ્રામાણિક દર ગુરુએ રોહગુપ્ત સાથે રાજસભામાં ચર્ચા શરૂ કરી. જ માસની લાંબી ચર્ચા પછી શ્રોતાને ઠંડાળો આવેલો જોઈ ગુરુએ ચર્ચાનો અંત આણવા વ્યવહાર યુક્તિ યોજી. તે

પદ્મકુલં સ્તનજન્તરમ્ । પોદશ બ્રાહ્મૂલપરિણાહઃ દ્વાદશાગ્રે
 સપ્તાકુલં કરતલં પંચાકુલં વિસ્તૃતમ્ । પંચાકુલપ્રમાણા મધ્યમિકા । તત્પૂર્વદલહીન્
 પ્રદેશિની । તત્તુલ્યા ચાનામિકા । તત્પરિહીના કનિષ્ઠિકા સર્વાઃ । સમત્રિભાગ
 પર્વાઃ । પર્વાર્ધા નચ્ચાઃ । ત્ર્યકુલમક્રુષ્ટં દ્વિપર્વઃ । જટરપરિણાહો દ્વાચત્વારિશંગુલ
 વેદ્યપ્રમાણાભ્યામકુલં નાભિઃ । કટિરષ્ટાદશાંગુલાવિપુલા । તત્પરિધિશ્ચતુશ્ચત્વારિશત
 ચતુરંગુલવિસ્તૃતૌ વૃષ્ણૌ । પદ્મકુલં તાવત્પરિણાદં મેદૂમ્ । તન્મધ્યત ઝરુ ચતુરકુલ
 તદ્વિગુણપરિણાદાકુલવિપુલે જાનુની । તત્રિગુણપરિણાદં જઘ્નાગ્રં પશ્ચાદ્
 ચતુર્દશપરિણાદમ્ । દ્વાદશ દીર્ઘાં પદ્મકુલવિસ્તૃતૌ પદૌ ત્રિકાંયતાકુલ
 અક્રુષ્ટતુલ્યા પ્રદેશિની તદષ્ટાંગોનાઃ શેપાઃ । અકુલચતુર્ભાગહીનોઽક્રુષ્ટનચ્ચઃ
 તદર્ધપ્રમાણં પ્રદેશિન્યાઃ । તદષ્ટભાગઃ શેપાણામ્ । સર્વપાદમકુલમષ્ટાકુલોત્તેષઃ
 ત્ર્યકુલે પાર્ણી ચતુરશ્ચુલોચ્છ્રાયૌ । ઇતિ હંસપ્રમાણં ભવતિ । ભવંતિ ચાત્ર

શેપાણાં પાર્થિવેન્દ્રાણાં માનં યુક્તયા પ્રકલ્પયેત્ ॥

અનેનૈવાનુસારેણ સ્વમાનસ્યાનુસારતઃ ॥૧॥

સ્તન અને જતુનું અંતર ૭ આંગળનું. બાહુનો ધેરાવો મૂળ (અગ્ર) આંગળ સોળ આંગળને
 અને આંગળ બાર આંગળનો. સાત આંગળની હથેળી, પાંચ આંગળ વિસ્તારવાળી. વચલી આંગળ
 પાંચ આંગળની. તેનો ઉપરનો વેદો બાદ ઠરીએ તેવડી પ્રદેશિની (અંગુલ પાસેની). તેન
 નેવડી અનામિકા. તેનાથી નાની ટચલી. દરેકના ત્રણેય વેદો સરખા. વેદોથી અરધા ભાગન
 નખ. ત્રણ આંગળનો અંગુલો, એ વેદોનો જઘ્નનો ધેરાવો બેતાળીસ આંગળ. વેદ (?) અં
 પ્રમાણુ વડે એક આંગળની નાભિ. કેડ વિપુલતામાં અઠાર આંગળ. તેનો ધેરાવો
 ચુંભાળીસ આંગળ. ચાર આંગળ વિસ્તૃત વૃષણ અને ૭ આંગળના પરીણાહવાળું લિંગ
 તેની વચ્ચેથી બે ચાર આંગળનો. તેનાથી જમણા પરિણાહ નેટલા આંગળના જનુ. તેનાથી
 ત્રણગણા પરિણાહનું જઘાગ્ર, તે પાંચ આંગળ લાંબું, ચૌદ આંગળ પરિણાહવાળું. બાર
 આંગળ લાંબા અને ૭ આંગળ પહોળા પગ. ત્રણ આંગળ લાંબા અંગુલો. અંગુલો નેવડી
 પ્રદેશિની તેનાથી આઠ અંશ બોધી બાણીની. પોણા આંગળનો અંગુલોનો નખ. તેનાથી
 અરધું પ્રમાણુ પ્રદેશિનીના નખનું. બાણીનાનું તેનાથી આઠમા ભાગનું.....ત્રણ આંગળની
 પાની, ચાર આંગળ બેંગી. એ પ્રમાણુ હંસનું પ્રમાણુ ચાલ છે. તે સંબંધી નીચેના શ્લોકો છે.

બાણીના, તે પાંચિવઃ સ્તનબાહુનું પ્રમાણુ શુદ્ધિ વડે કદથી લેવું-અને જ અનુસરીને
 અવગણ પોતાના માપ પ્રમાણે.

ત્રિસૂત્ર

(વિષ્ણુધર્મોત્તરના તૃતીય અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

[રામનારાયણ વિ. પાઠક. રસિકનાથ છા. પરીખ.] .

અધ્યાય ૧

ઘજ્ઞ ઉઘાચ

કિં કર્તવ્યં મનુષ્યેણ કિં કુર્વન્ મુખમેધતે ।

અસ્મિંલ્લોકે પરે ચૈવ કેનાપ્નોતિ મહત્સુખમ્ ॥ ૧ ॥

માર્કण્ડેય ઉઘાચ

અન્તર્વેદિં વહિર્વેદિં પુરુષેણ વિજાનતા ।

દેવતાપૂજનં કાર્યં લોકદ્વયમભીષ્મતા ॥ ૨ ॥ .

યજ્ઞેષુ દેવયજનમન્તર્વેદિં પ્રકીર્તિતમ્ ।

વહિર્વેદિં તથૈવોક્તમુપવાસત્રતાદિકમ્ ।

ઇષ્ટાપૂર્તેન લભ્યન્તે યે લોકાસ્તાન્ વુભૂપતા ॥ ૩ ॥

દેવાનામાલયઃ કાર્યા દ્વયમપ્યત્ર દૃશ્યતે ।

વિશેષેણ કલોં કાલે કર્તવ્યં દેવતાગૃહમ્ ॥ ૪ ॥

કૃતત્રેતાદ્વાપરેષુ નરાઃ પશ્યન્તિ દેવતામ્ ।

તિષ્ઠ્યં પ્રાપ્ય ન પશ્યન્તિ પૂજાસ્ત્વર્ચાગતા યતઃ ॥ ૫ ॥

કૃતાદિપ્ત્વપિ દદ્ધ્વા ચ દેવાન્ મનુજસત્તમ ।

અર્ચાગતવિશેષેણ પૂજયન્તિ વિધાનતઃ ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૧

૧૭—માણસે શું કરવું નોંધએ? શું કરતો માણસ મુખ મેળવે? આ લોકમાં અને પરલોકમાં તે શેનાથી મહાન મુખને પ્રાપ્ત કરે?

માર્કણ્ડેય—એ લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાની પુરુષે અંતર્વેદિ અને બહિર્વેદિ દેવતાપૂજન કરવું નોંધએ.

૨ યજ્ઞોમાં થતું દેવપૂજન અન્તર્વેદિ કહેવાય છે, અને ઉપવાસ ત્રતા વગેરે બહિર્વેદિ કહેવાય છે.

૩ દેવાલય કરવું. આમાં બન્ને (લોકનાં મુખ) દેખાય છે. વિશેષ કરીને કલિકાલમાં દેવતાગૃહ કરવું.

૪ કૃત ત્રેતા અને દ્વાપર યુગોમાં નરો દેવતાને દેખે છે. કલિને પાખીને તેઓ દેખતા નથી. કેમકે પૂજા એ અચાને (માત) અવબળીને રહેલી છે.

૫ હે મનુષ્યોત્તમ! કૃત વગેરે યુગોમાં પણ દેવોને નોંધતે વિધાનથી અર્ચા (મૂર્તિ) માં રહેલા વિશેષથી તેઓ પૂજે છે.

૧

૨

૩

૪

૫

૬

પુરુષસ્ય સપીપસ્થા કર્તવ્યા યોષિદીશ્વરઃ ।
 નરસ્કન્ધપ્રમાણેન કાર્યેકા સા યથામિતિ ॥ ૨ ॥
 અદ્વગુલૌ દ્વૌ નરાત્કામં સ્ત્રિયો મધ્યં વિધીયતે ।
 અધિકા ચ કટિઃ કાર્યા તથૈવ ચતુરદ્ગુલમ્ ॥ ૩ ॥
 ઊરઃ પ્રમાણતઃ કાર્યૈ સ્તની નૃપ મનોહરૌ ।
 નૃપાશ્ચ સર્વે કર્તવ્યા મહાપુરુષલક્ષણાઃ ॥ ૪ ॥
 જાલપાદકરાઃ કાર્યાસ્તથા વૈ ચક્રવર્તિનઃ ।
 ઊર્ણયં ચ ભુવોર્મધ્યે તેપાં કાર્યં તથા શુભમ્ ॥ ૫ ॥
 રેલાશ્ચ કરયોઃ કાર્યાસ્તિભ્રો રાજ્ઞાં મનોહરાઃ ।
 શશક્ષતજસદ્ધાશાઃ શસ્તા વૈ ક્ષામકોટકાઃ ॥ ૬ ॥
 તદદ્ગ્રભંગિનઃ સૂક્ષ્મા નિજસ્નેહાભ્યલંકૃતાઃ ।
 ઘનેન્દ્રનીલસદૃશાઃ કેદા કાર્યાસ્તથા શુભાઃ ॥ ૭ ॥
 કુન્તલા દક્ષિણાવર્તાસ્તરદ્વા સિંહકેસરાઃ ।
 વર્ધરા જૂટટસરા ઇત્યેતાઃ કેશજાતયઃ ॥ ૮ ॥
 ચાપાકારં ભવેન્નેત્રં મત્સ્યોદરમથાપિ ચા ।
 નેત્રમુત્પલપત્રામં પદ્મપત્રનિમં તથા ॥ ૯ ॥

હે ગજન, પુરુષની સમીપ મહેલી સ્ત્રી કરવી જોઈએ. એકતે માપ પ્રમાણે માણુ-
 સના ખભા બરાબર કરવી જોઈએ. ૨

સ્ત્રીનો મધ્ય ભાગ પુરુષના કરતા બે આઠગ પાતળો કરવામાં આવે છે અને કટિ
 ચાર આઠગ અધિક કરવામાં આવે છે. ૩

હે ગજન, ઉગ્ના માપથી મનોહર સ્તન કરવા જોઈએ બધા રાજાઓને મહા-
 પુરુષના લક્ષણવાળા કરવા જોઈએ. ૪

ચક્રવર્તીના હાથ અને પગ બલથી મુક્ત કરવા જોઈએ તેમના ભવાંની વચ્ચે
 ફેલા કરવા જોઈએ. ૫

રાજાઓના હાથમાં ત્રણ મનોહર રેખાઓ દેખી જોઈએ. તે પાતળી વાકી અને
 સસલાના ઘોડી જેવી હોય તે પ્રદરત ગણાય છે. ૬

તેના અંગ ઉપર વાકા રહેતા, ગીણા, સ્વાભાવિક સ્ત્રીકારથી શોભતા, ધન, ધન-
 નીલ જેવા શુભ રંગો કરવા જોઈએ. ૭

કુન્તલ, દક્ષિણાવર્ત, તંગ, સિંહકેસર, વર્ધ, જૂટટસર આ કેશની જાતો છે. ૮

આજ, ધનુષ આકારની, અથવા માછલાના હૃદયના આકારની હોય. નીલકમળની
 પાદી જેવી તથા ઘોળા કમળની પાદી જેવી. ૯

નિત્યં નરાણાં સુરપૂજકાનાં લોકા મનોહ્રાઃ સુલભા ભવન્તિ ।
લોકે તથાસ્મિન્ ધનધાન્યયુક્તાઃ સમૃદ્ધિભાજથ નરા
ભવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

॥ इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवचनसंवादे
चित्रसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૨

वस उवाच

देवतारूपनिर्माणं कथयस्व ममानघ ।

यस्मात् सन्निहिता नित्यं शास्त्रवत्साકૃતિર્ભવેત્ ॥ ૧ ॥

मार्कण्डेय उवाच

ચિત્રસૂત્રં ન જાનાતિ યસ્તુ સમ્યક્ નરાધિપ ।

પ્રતિમાલક્ષણં વેતું ન શક્યં તેન કદિંચિત્ ॥ ૨ ॥

वस उवाच

ચિત્રસૂત્રં સમાચક્ષ્વ મૃગુવંશવિવર્ધન ।

ચિત્રસૂત્રવિદેવાથ વેત્તિ વાગલક્ષણં [૧] યતઃ ॥

मार्कण्डेय उवाच

વિના તુ નૃત્યશાસ્ત્રેણ ચિત્રસૂત્રં સુદુર્વિદમ્ ॥ ૩ ॥

જગતો ન ક્રિયા કાર્યા દ્વયોરપિ યતો નૃપ ॥

નિત્યં સુરપૂજક ગંગાવાળા નરોને મુંદર લોકો સુલભ થાય છે અને આ લોકમાં
નરો ધનધાન્યથી યુક્ત થઈ સમૃદ્ધિવાળા થાય છે.

શ્રી વિષ્ણુધર્મોત્તરના ત્રીજા ખંડના માર્કણ્ડેયવચનસંવાદના ચિત્રસૂત્રનો પહેલો
અધ્યાય પૂરો થયો.

અધ્યાય ૨

વસ—હે નિષ્યાપ, મને દેવતાઓના રૂપનિર્માણ વિષે કહો. જેથી ને શાસ્ત્ર
પ્રમાણે થયેલી આકૃતિ હમેશાં સાનિધ્યે રહે.

માર્કણ્ડેય—હે રાજન! જે ચિત્રસૂત્રને બરાબર જાણતો નથી તે કોઈ પણ રીતે
પ્રતિમાલક્ષણને જાણી શકતો નથી.

વસ—હે મૃગુવંશને વધારનાર, ચિત્રસૂત્ર કહો, કારણ કે ચિત્રસૂત્ર જાણનાર જ
વાણીના [૧] લક્ષણને જાણે છે.

માર્કણ્ડેય—નૃત્યશાસ્ત્ર વિના ચિત્રસૂત્ર જાણવું અશક્ય છે. જેથી આ બન્નેની ક્રિયા
જગતમાં હે નૃપ, કરવી ન જોઈએ. [૧]

સ્થાનૈરનેકકિરણૈઃ સ્થિરભૂમિલમ્બઃ

કાર્યં તદેવ સુકુમારમજિહ્વરેલમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मा० च. सं. सामान्यमानवर्णनो नाम
सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮

માર્કण્ડેય ઉવાચ

નેત્રમુત્પલપત્રામં રવતાન્તં કૃષ્ણતારકમ્ ।

પ્રસન્નં દીર્ઘપક્ષ્માન્તં મનોર્જં મૃદુ સત્તમ ॥ ૧ ॥

દેવતાનાં કરં રાજન્મજાહિતકરં ભવેત્ ।

સમે ગોક્ષીરવર્ણાભિ સ્નિગ્ધે જિહ્વાગ્રપક્ષ્મલે ॥ ૨ ॥

પ્રસન્ને પદ્મનેત્રાન્તે મનોર્જે મિયદર્શને ।

કૃષ્ણતારે વિશાલે ચ નયને શ્રીમુખપદે ॥ ૩ ॥

ચતુરસ્રં મુસમ્પૂર્ણં પ્રસન્નં શુભલક્ષણમ્ ।

અત્રિકોણમવક્રં ચ અધિકારમુલ્લં ભવેત્ ॥ ૪ ॥

દીર્ઘમણ્ડલચક્રાણિ ત્રિકોણાદીનિ યાનિ ચ ।

વર્જ્યાનિ તાનિ દેવાનાં પ્રજાસુ શિવમિચ્છતા ॥ ૫ ॥

કાર્યા હંસપ્રમાણેન દેવા યદુકુલોદ્ગદ્ ।

તૈષાં ચ લોમ કર્તવ્યમક્ષિપક્ષ્મસુ ચ ઞ્ચ્ચોઃ ॥ ૬ ॥

હે નૃપતિ, કલા પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિથી બરાબર વિચારી આ પ્રમાણુવાળું, અનુરૂપ, અનિન્દિત, અનેક કિરણવાળા સ્થાનોથી સુસત અને સ્થિરભૂમિલંબથી સુસત સુકુમાર અને સીધી રેખાવાળું તે કરવું.

શ્રી વિષ્ણુધર્મોત્તરના તૃતીય ખંડનો સામાન્ય-માન-વર્ણન નામનો ૩૭ મો અધ્યાય પૂરો થયો.

અધ્યાય ૩૮ મો.

માર્કણ્ડેય—હે ઉત્તમ પુરુષ, ઉત્પલપત્ર જેવું નેત્ર, લાલ ખૂણાવાળું, કાળી કાકી વાળું, પ્રસન્ન, મૃદુ અને લાંબી પાંપણુવાળું, સુંદર નેત્ર (૧) હે રાજન, દેવાનું [?] અને પ્રગ્નઓનું હિતકર છે. સરખાં, ગાયના દૂધ જેવા, સ્નિગ્ધ, જેની પાંપણુનો આગલો ભાગ વાકો છે, (૨) પ્રસન્ન, પદ્મ જેવા જેના નેત્રના ખૂણા છે, સુંદર, અને જેનું દર્શન પ્રિય સાગે છે, કાળી કાકીવાળાં, વિશાળ એવાં નયનો સુખ આપનારાં છે. (૩)

ચોરસ, મુસમ્પૂર્ણ, પ્રસન્ન, શુભ લક્ષણોથી સુસત, ત્રિકોણ નહિ એવું, વક્ર નહિ એવું, અધિકારમુખ યામ. (૪) પ્રગ્નઓનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે દેવોના વિગ્રહમાં દીર્ઘ ધેરાવાળાં ચક્રો, ત્રિકોણ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. (૫) હે યદુકુલનંદન, હંસના માપના દેવો કરવાં આંખની પાંપણો અને બરામાં માત્ર વાળ કરવા (૬) બાકીનાં શત્રોમાં દેવોને વાળ

સહકારરસં ગૃહ લવ્યાં ચક્રે વરસ્ત્રિયમ્ ।
 ચિત્રેણ સા તતો જાતા રૂપયુક્તા વરાપ્સરાઃ ॥ ૩ ॥
 યાં દ્વદ્વા વ્રીહિતાઃ સર્વા જગ્મુસ્તા દેવયોપિતઃ ।
 એવં મહામુનિઃ કૃત્વા ચિત્રં લક્ષણસંયુતમ્ ॥ ૪ ॥
 ગ્રાહ્યામામ્ સ તદા વિશ્વકર્માણમચ્યુતમ્ ।
 યથા નૃત્તે તથા ચિત્રે શ્લોક્યાનુકૃતિઃ સ્મૃતા ॥ ૫ ॥^૧
 દૃષ્ટયશ્ચ તથા ભાવા અહ્નોપાહ્વાનિ સર્વશઃ
 કરાશ્ચ યે મહાનૃત્તે પૂર્વોક્તા નૃપસત્તમ ॥ ૬ ॥
 ત એવ ચિત્રે ત્રિજ્ઞેયા નૃત્તં ચિત્રં પરં મતમ્ ।
 નૃત્તે પ્રમાણં યેનોક્તં [? યન્નોક્તં] તત્ત્વવક્ષ્યામ્યતઃ શૃણુ ॥ ૭ ॥
 હસો મદ્રોઽથ માલવ્યો રુચકઃ શશકસ્તથા ।
 ત્રિજ્ઞેયાઃ પુરુષાઃ પચ્ચ તૈપાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥
 ઉચ્છ્રાયાયામતુલ્યાસ્તે સર્વે જ્ઞેયાઃ પ્રમાણતઃ ।
 સ્વેનેવાઙ્ગુલમાનેન શતમણ્ણિકં ભવેત્ ॥ ૯ ॥

આવેલી દેવસ્ત્રીઓને હેતરવાને માટે, આપાને રસ લઇને, એક સુંદર સ્ત્રીની આકૃતિ પૃથ્વી ઉપર દોરી. ૫છી ચિત્રમાથી રૂપયુક્ત સુંદર અપ્સરા ઉત્પન્ન થઈ, જેને જોઇને દેવસ્ત્રીઓ શરમાઇને ચાલી ગઇ.^૨

આ પ્રમાણે મહામુનિએ લક્ષણયુક્ત ચિત્ર કરીને ૫છી અચ્યુત વિશ્વકર્માને તે પ્રદક્ષુ કરાવ્યું.

જેમ નૃત્તમાં તેમ જ ચિત્રમાં ત્રિલોકની અનુકૃતિ કરવાની છે. એવો મત છે. ૫ હે નૃપોત્તમ, પૂર્વે મહાનૃત્તમાં જે દષ્ટિઓ, ભાવો, અંગો, ઉપાંગો અને કરો (કરની મુદ્રાઓ વગેરે) સંપૂર્ણ રીતે કલા છે (૧), તે ચિત્રમાં સમગ્ર લેવા. નૃત્ત એ પરમ ચિત્ર મનાય છે. નૃત્તમાં પ્રમાણ વિશે જે કહ્યું નહીં તે કહીશ માટે સાંભળ. ૭

હંસ, હદ્ર, માલવ્ય રુચક, અને શશક એ પાંચ પુરુષો જાણુવા. તેમના લક્ષણ હું કહીશ. (૮) ઉચ્છ્રાયામાં અને આયામમાં સરખા, તે બધા પ્રમાણથી જ જાણુવા. પોતાના આંગળના માપથી, હે રાગ્ન, હંસનું ૧૦૮ (આંગળ) માપ થાય. બદનું ૧૦૬,

૧ સરખાવો. શ્લોક્યાનુકરણં નૃત્તે દેવિ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । શ્લો ૧૭ અ ૩૪.

૨ આ શ્લોકમાં પાંચનો ગોટાળો દેખાય છે તેથી બેસાડાય તેટલો અન્યથ બેસાડીને અર્થ કર્યો છે.

૩ ઉચ્છ્રાયા, આયામ, અને પ્રમાણ માપનાં પારિતોષિક ચબ્દો છે. આયામ એટલે શરીરની લંબાઈનું માપ, પ્રમાણ તેની ખોળાઈનું માપ ઉચ્છ્રાયા એટલે નડાઈનું માપ આ અને બીજા પદોથી તથા વિરતો માટે જુઓ દિ. એ. ગોપાલાય રાવના તાલમાનની પ્રસ્તાવના, ૫ ૩૬ મેમોયર્થ આ. સ એ. ઇ. નં. ૩. ૧૯૨૦.

શાતોદરી ન કર્તવ્યા નં કાર્યાં ધાધિકોદરી ।
 સુક્ષતા ચ ન કર્તવ્યા તથા યદુકુલોદ્ધૃ ॥ ૧૬ ॥
 હીનાધિકપ્રમાણા ચ રુક્ષવર્ણા તથૈવ ચ ।
 વિવૃત્તેન ચ વક્ત્રેણ નતા ચ યદુનન્દન ॥ ૧૭ ॥
 પ્રમાણહીનૈરક્લેશ ત્વધિકૈરપિ પાર્થિવ ।
 શાતોદરી હુદ્ધયદા મરણાયાધિકોદરી ॥ ૧૮ ॥
 સક્ષતા મરણાયોક્તા હીના ધનવિનાશિની ।
 અધિકા શોકજનની રુક્ષવર્ણા ભયપદા ॥ ૧૯ ॥
 વિવૃત્તેન ચ વક્ત્રેણ કુલનાશકરી ભવેત્ ।
 પ્રાચ્યામા ધનનાશાય દક્ષિણેન ચ મૃત્યુષે ॥ ૨૦ ॥
 પશ્ચિમેન સુતગ્રી ચ ચોદગ્ભયવિવૃદ્ધયે ।
 પ્રમાણહીના નાશાય અધિકા દેશનાશિની ॥ ૨૧ ॥
 અશ્લક્ષ્ણા મરણાયોક્તા ક્રુદ્ધા રૂપવિનાશિની ॥
 પ્રમાણહીનાં પ્રતિમાં તથા લક્ષણવર્જિતામ્ ॥ ૨૨ ॥
 આવાહિતાં ચ વિપ્રંદ્રૈર્નાવિશન્તિ દિવૌકસઃ ॥ ૨૩ ॥
 આવિશન્તિ તુ તાં નિત્યં પિશાચા દૈત્યદાનવાઃ ।
 તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન માનહીનાં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૪ ॥

[દિવાની મૂર્તિ] બેસી ગએલા પેટવાળી તેમજ મોટા પેટવાળી ન કરવી. તેમ જ ક્ષત-
 વાળી પણ ન કરવી. (૧૬) ઓઠા વત્તા માપવાળી, રક્ષ વર્ણુ વાળી, નમેલી, (૧૭) હે-
 રાત્ન, પ્રમાણથી ઓઠા અથવા વધારે અંગોવાળી ન કરવી. બેસી ગએલા પેટવાળી બૂખ
 અને અને બપોળે આપનારી અને મોટા પેટવાળી મરણ આપનારી (૧૮), ક્ષતવાળી મરણ
 આપનારી, ઓઠા પ્રમાણવાળી ધન નાશ કરનારી, વત્તા પ્રમાણવાળી શોક કરનારી, રક્ષ
 વર્ણુવાળી ભય આપનારી (૧૯), વજેશ મોઢાવાળી કુલનો નાશ કરનારી ચાપ. પ્રમાણકેસ
 પૂર્વમાં હોય તો ધનનો નાશ કરે છે, દક્ષિણમાં હોય તો મૃત્યુ કરે છે, (૨૦) પશ્ચિમમાં
 હોય તો પુત્રનો નાશ કરે છે, ઉત્તરમાં હોય તો બપોળે વધારે છે, પ્રમાણથી ઓછી નાશ
 કરે છે, પ્રમાણથી અધિક દેશનો નાશ કરે છે (૨૧) રક્ષ મરણ માટે કરેલી છે, ક્રુદ્ધ રૂપનો
 નાશ કરે છે, પ્રમાણમાં ઓછી અને લક્ષણથી રહિત મૂર્તિમાં વિપ્રોએ આવાહન કર્યા
 હતાં પણ દેવો પ્રવેશ કરતા નથી. (૨૩) તેમાં હમેશાં પિંગાચો અને દૈત્ય દાનવો પ્રવેશ
 કરે છે. માટે સર્વ પ્રયત્નરૂપે માપ વિનાની મૂર્તિનો ત્યાગ કરવો (૨૪) ચિત્ર લક્ષણથી
 યુક્ત અર્થ પ્રચક્ત કંદેવાય છે તેમ જ આણુ આપનાર મશ આપનાર અને ધનધાન્યને

સામાન્યતસ્તે નૃપવર્થ માનં, પ્રોક્તં મયા હંસનરાધિપસ્ય ।

પ્રત્યક્ષમાનં ચ મયોચ્યમાનં સમાસતસ્ત્વં શૃણુ રાજસિંહ ॥૧૮॥

॥ इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे चित्रसूत्रे आयामो-
च्छ्रायमानवर्णनो नाम पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬

માર્કણ્ડેય ઉવાચ:—

अथ प्रत्यङ्गविभागो भवति तत्र द्वादशाङ्गुलपरीणाहो मूर्धा । चतुरङ्गुलो-
च्छ्रायं अप्राङ्गुलं ललाटम् । शङ्खौ चतुरङ्गुलौ द्व्यङ्गुलोच्छ्रायौ पञ्चाङ्गुलौ गण्डौ
चतुरङ्गुलो हनुः । द्व्यङ्गुलौ कर्णौ चतुरङ्गुलोच्छ्रायौ । कर्णमध्याङ्गुलं तदन्ध्रमुदकम् ॥
पालिरनियमेन (कर्णस्य लुटिकापालिः) । नासा चतुरङ्गुला अग्रे द्व्यङ्गुलोच्छ्राया
त्रिकायामा च । नासापुटावङ्गुलीविस्तारौ द्विगुणद्विगुणायामौ । नासौष्ठमध्यमर्धा-
ङ्गुलम् । ओष्ठश्चाङ्गुलः । चतुरङ्गुलायाममास्यम् । अधरोङ्गुलम्, द्व्यङ्गुलं चिबुकम् ।
चत्वारिंशदन्ताः । तेष्वष्टौ दंष्ट्राः अर्धाङ्गुलोच्छ्रिता दन्ताः । अङ्गुलद्वादशभागिका
दंष्ट्रांऽङ्गुलविस्तृता । त्र्यङ्गुलायामे नेत्रे । नेत्रत्रिभागं कृष्णमंडलम् । पंचभागा-
स्तारा । अर्धाङ्गुलिविस्तृते द्व्यङ्गुलायामे भ्रुवौ । तयोर्द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
चतुरङ्गुलं विस्तृता त्र्यङ्गुलायामे नेत्रे । नेत्रत्रिभागं कृष्णमंडलम् । पञ्चभागास्तारा ।
अर्धाङ्गुलिविस्तृते द्व्यङ्गुलायामे भ्रुवौ । तयोर्द्व्यङ्गुलमन्तरम् । चतुरङ्गुलं नेत्रान्त-
र्कर्णविवरम् । दशाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा । एकविंशत्यङ्गुलपरिणाहा षोडशाङ्गुलं स्तनान्तरम् ।

હે નૃપવર્થ, હંસ પ્રકારના રાજનું માપ સામાન્ય રીતે મેં કહ્યું. હે રાજસિંહ, હું
પ્રત્યેક અંગનું જે ટૂંકામાં માપ કહું છું તે સાંભળ.

૧૮

શ્રી વિષ્ણુધર્મોત્તરના તૃતીય ખંડના માર્કણ્ડેય-વજ્ર સંવાદના ચિત્રસૂત્રના આયામ-
ઉચ્છ્રાયમાન વર્ણન નામનો ૩૫ મો અધ્યાય પૂરો થયો.

અધ્યાય ૩૬.

હવે પ્રત્યેક અંગના વિભાગો. તેમાં માપનો પરીણાહ આર. આંગળ. આઠ આંગળનું
કપાળ ચાર આંગળનો ઉચ્છ્રાય. ચાર આંગળના લમણા જે આંગળનો ઉચ્છ્રાય. પાંચ આંગળના ગાલ;
ચાર આંગળનો હનુ. જે આંગળના કાન, ચાર આંગળનો ઉચ્છ્રાય. કથ્થનો વચ્ચે ભાગ
એક આંગળનો.....કાનની ખટનો નિયમ નથી. નાક ચાર આંગળનું, ટેરવાનો જે આંગળનો
ઉચ્છ્રાય અને ત્રણ આંગળ પહોળું. નાસાપુટ એક આંગળના વિસ્તારવાળો, બમણા આયામવાળો.
નાક અને હોઠની વચ્ચે ભાગ અરધા આંગળનો. (ઉપશે) હોઠ એક આંગળનો. ચાર
આંગળના આયામવાળું મોઢું. (નીચશે) હોઠ એક આંગળનો. ચિબુક જે આંગળનું. ચોવીસ
દાંત. તેમાં આઠ દાંત. અરધા આંગળનાં ઉચ્છ્રાયવાળા દાંત. આંગળના આરમ્ભ ભાગની દાંત
એક આંગળના વિસ્તારવાળી. ત્રણ આંગળ આયામવાળું નેત્ર. નેત્રના ત્રીજા ભાગનો ડોળો.
પાંચમા ભાગની કીકી. અરધા આંગળ વિસ્તારવાળો અને ચાર આંગળ લાંબો લવાં. જે વચ્ચેનું
અંતર જે આંગળનું. આંખના ખૂણાથી કાનના વીધ સુધી ચાર આંગળ. દસ આંગળ વિસ્તારવાળી
ડોક. તે એકવીસ આંગળના ઘેરાવાવાળી. જે સ્તનની વચ્ચેનું અંતર સોળ આંગળનું.

શ્રી પુંડરિક વિઠ્ઠલ વિરચિતં.

[અ. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.]

શ્રી ક્ષેત્ર ઝોકારથી એક સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પોથી શ્રી પૂ. કાકાસાહેબ કાલેલકરના અનુગ્રહથી મારા હાથમાં આવી છે. એ પોથીના ૩૦ પાના બન્ને બાજુએ લખેલાં છે. દરેક પાનું છાન ઈંચ પહોળું અને છાન ઈંચ લાંબુ છે. બન્ને બાજુએ એક એક ઈંચનો સમાસ છે. દરેક પૃષ્ઠ ઉપર ૧૦ થી ૧૧ લીટીઓ છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના કર્તાનું નામ અને તે ક્યારે હયાત હતા એ જાણવાનું સાધન આ પોથીમાં નથી. પરંતુ એ ગ્રંથ વાંચતાં જ મને પુંડરીક વિઠ્ઠલકૃત 'રાગમાલા' નામનો ગ્રંથ છે, એમ લાગ્યું. કારણ એક બે ઠેકાણે પ્રસ્તાર અને ઉદ્દિષ્ટની વ્યાખ્યા આપતાં તેમાં વિઠ્ઠલ નામ આવવાથી પુંડરીક વિઠ્ઠલ યાદ આપ્યા. અને તેને સરખાવવા માટે મેં તેની છાપેલ પ્રત જોઈ. એ છાપેલ પ્રત નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં મુંબઈના સોલીસીટર શ્રી. બાલચંદ્ર સીતારામ મુકધનકર એમ, એ. એ પ્રસિદ્ધ કરી છે અને એ ગ્રંથનું સંશોધન પણ પ્રખ્યાત સંગીત શાસ્ત્રી ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બંયે તેમ જ નારાયણ ગોવિંદ રાતંજનકર એ બન્નેએ ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં કર્યું છે.

મળગ્રંથનું પ્રકાશન તો થયું જ છે પરંતુ મારા હાથમાં જે પોથી આવી છે તે પોથીમાં કેટલાક શ્લોકો વધારે છે. પોથીમાં આરંભ 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' કરીને પછી

શુદ્ધ છાયાલગાભિજ્ઞો મૂર્છનાગ્રામતાનવિત્ ॥

સતારો રંજકં ગીતં યો ગાયતિ સ ગાયનઃ ॥

આમ આરંભ કર્યો છે. ત્યાર પછી આગળ ૨૧ શ્લોકો છે, એ ૨૧ અને પહેલો શ્લોક મળાને ૨૨ શ્લોકમાં ગાયકનું લક્ષણ, ગાયકના શુણ્દોષ, નાદનાં સ્થાનો, શ્રુતિ, સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના, તાન, પ્રસ્તાર, તેની સંખ્યા, નટ, ઉદ્દિષ્ટ, વર્ણ, અલંકાર, ગમક, ડાવા, આલમિતા બેદ, રાગની સ્થાપના, રાગનાં લક્ષણો, પ્રાચી લક્ષણ, તેના શુણ્દોષ, વાગ્ધેયકારની વ્યાખ્યા એટલું જ ઉદ્દિષ્ટ છે શ્લોકમાં કહ્યું છે. પછી ગાયકના શુણ્દોષોના સોળ શ્લોકો છે. એમ મળાને આવીસ શ્લોકો થાય છે, પ્રસ્તુત બાવીસ શ્લોક નીચે આપું છું.

શુદ્ધ છાયાલગાભિજ્ઞો મૂર્છનાગ્રામતાનવિત્ ।

સતારો રંજકં ગીતં યો ગાયતિ સ ગાયનઃ ॥

× ફલ્લો યમલો દ્વન્દ ગાયનથેતિ સ ત્રિધા ।

× એક એવ તુ યો ગાયેદસાવેકલ્લગાયનઃ ॥

× સદ્વિતીયો યમલકઃ સદ્વન્દો દ્વન્દ ગાયનઃ ।

× ગાતૃવાદકસંઘાતો દ્વન્દ મિત્યભિધીયતે ॥

મધ્વસ્રથન્દ્રગૌરસ્તુ નાગરાજશુજો વલી ।
 હંસગામી સુમધ્યથ્થ હંસથ સુમુખો ભવેત્ ॥ ૨ ॥
 રોમરુદ્ધકપોલંસ્તુ ગજગામી મહામતિઃ ।
 દૃત્તોપચિતવાહુસ્તુ ભદ્રઃ પદ્મનિખો ભવેત્ ॥ ૩ ॥
 મુદ્ગાશ્યામસ્તુ યાલબ્યઃ કૃશમધ્યસ્તનુચ્છવિઃ ।
 આજાનુવાહુઃ પીનાંસો દન્તિઘોળો મહાહનુઃ ॥ ૪ ॥
 શરદ્ગૌરસ્તુ રુચકઃ કમ્બુગ્રીવો મહામતિઃ ।
 સત્યસ્તુ સિત્ત [?] ઐવ વલવાંશ્ચ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૫ ॥
 રક્તશ્યામસ્તુ શશકઃ કિંચિત્કર્ણુરકસ્તથા ।
 પૂર્ણગણ્ડથ્થ ચતુરો મધ્વસ્રથ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૬ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे चित्रसूत्रे प्रमाण-
 वर्णनो नाम पट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अध्याय ३७

मार्कण्डेय उवाच

अङ्गप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नराः स्मृताः ।

स्त्रियः पञ्च तथा ज्ञेयास्ता एव मनुजोत्तम ॥ १ ॥

હંસ, મહુડા જેવી આંખવાળો, ચન્દના જેવો ગોરો, નાગરાજના જેવા હાથવાળો, બળવાન, હંસ પ્રભાણે ચાલનારો, સુંદર મધ્યભાગ વાળો અને સુમુખવાળો હોય. ૨

ભદ્ર, વાળથી ભરેલા માલવાળો, હાથીની પેઠે ચાલનારો, મહાન શુદ્ધિવાળો, જોળ અને ભરેલા બાહુવાળો પદ્મ જેવો હોય. ૩

માલબ્ય, મગના જેવો સ્વામ, વચમાં પાતળો, પાતળી આકૃતિવાળો, ઘૂંટણ સુધી હાથવાળો, શાંસલ ખજાવાળો, હાથી જેવા નાકવાળો અને મોટા હનુવાળો હોય. ૪

રુચક, શરદના જેવો ગૌર, ચંખના જેવી ગરદનવાળો, મહાન શુદ્ધિવાળો, સત્ય-વાદી અને બળવાન કહેવાય છે. ૫

શશક, રોતોકાળો, જરાક જૂખરો, રૂથેલા માલવાળો, ચતુર અને મહુડાના જેવી આંખવાળો કહેવાય છે. ૬

विष्णुधर्मोत्तरना तृतीय खण्डा मार्कण्डेय-वज्र संवादेना चित्रसूत्रेना प्रमाणवर्धन नामनो ३६ मे अध्याय पूरा दियो.

अध्याय ३७ मे

मार्कण्डेय—अंग अने प्रत्यंगना मापणी જેમ પાંચ પુરુષો જણાવ્યા છે તેવી જ, હે મનુષ્યોત્તમ, પાંચ સ્ત્રીઓ સમજવી. ૧

इति गायनगुणाः

अव्यवारिपत सीत्कारी कपिलाव्यक्तकोद्धाः ।
 वितालो दुष्ट विरसौ व्यंगांगः सानुनासिकः ॥
 इत्ये तै दश दोषाःस्युः प्रसिद्धा गायनाग्रिषु ।
 स्थानभ्रष्टः सप(म ?)प्राप्तुमंशवतस्त्वव्यवस्थितः ॥
 मुहः सीत्कारतां कुर्वन् सीत्कासी कथितो युधैः ।
 कपिल. सनु (तु ?) योगायेत्स्वरान्यूनधिकश्रुतान् ॥

- × गहदध्वनिस्वयत वर्णस्त्वव्यवतउच्यते ।
- × छागवध्वनि (द्वदनं) कुर्यन्नुद्धदोऽधम गायनः ॥
 कालज्ञानविहिनो यो वितालस्ताल विंच्युतः ।
 उदुष्टो(उद्धृष्टो)विरसोद्धोषःकाकवत्कर(कै)शब्दभाक् ॥
- + विरसो नीरसो वर्ज्यं स्वरगानादपस्वतः (रः) ।
 गलगल्ल शिरोनेत्र करादीनां विकारतः ॥
 गायन् व्यंगांगकश्चासोवधमाधमगायनः ।
- × यदा नासिकया गायन् गीयते सानुनासिकः ॥

इति गायनदोषः

હવે જાપેલ પ્રતમા ને આરંભમાં ૨૫ શ્લોકો આપ્યા છે તે भारी હસ્તલિખિત પ્રતમાં નથી તે આ પ્રમાણે છે.

कल्याणं बहुलं देशी वसंतं ललितं मुदे ।
 नरनारायणं वंदे श्रीसारंग विभासकम् ॥
 विद्वलेनसमुद्ध्यत्य सारं ग्रंथार्थनिर्णयात् ।
 श्रीमत्कपिलमुन्यर्थं क्रियते रागमालिका ॥
 रागहेतुकनादस्य भेदानादो वदाम्यहम् ।

આના ૫૯ી

મનોયુક્તં ચિયક્ષાત્મા દન્તિ યદ્દિમત્તોઽનિલઃ । એ શ્લોક છે. અને એ શ્લોકથી જાપેલ અને भारी હસ્તલિખિત પ્રતોના શ્લોકોનો ક્રમ એક જ છે.

શાનાકૃતિર્મહારાજ પશ્ચમં પરિકીર્તિતમ્ ।
 ચાપાકારં ભવેન્નેત્રં પ્રમાણેન યથાસ્ત્રિયઃ [યથાસ્ત્રયઃ] ॥ ૧૦ ॥
 મત્સ્યોદરાંશ્ચં કથિતં તથા યવચતુષ્ટયમ્ ।
 નેત્રમુત્પલપત્રાશ્ચં પ્રમાણાત્પદ્યવં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥
 પદ્મપત્રનિભં નેત્રં પ્રમાણેન યથા નવ ।
 શશાકૃતિં ચ વિજ્ઞેયં તથૈવ ચ યથા દશ ॥ ૧૨ ॥
 સ્વમાનાદ્ગુલપાનસ્ય યવમાનં પ્રકલ્પયેત્ ।
 ચાપાકારં ભવેન્નેત્રં યોગભૂમિનિરીક્ષણાત્ ॥ ૧૩ ॥
 મત્સ્યોદરાકૃતિ કાર્યં નારીણાં કામિનાં તથા ।
 નેત્રમુત્પલપત્રાભં નિર્વિકારસ્ય શસ્યતે ॥ ૧૪ ॥
 ત્રસ્તસ્ય રુદતથૈવ પદ્મપત્રનિભં ભવેત્ ।
 ક્રુદ્ધસ્ય વેદનાન્તસ્ય નેત્રં શારાકૃતિ ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥
 ક્રપ્તયઃ પિતરશ્ચૈવ દેવતાશ્ચ નરાધિપઃ ।
 સ્વપ્રમાભરણાઃ કાર્યા દ્યુતિમન્તસ્તથૈવ ચ ।
 મુષ્ણન્તસ્તેજસાં તેજઃ પરેપાં નૃપસત્તમ ॥ ૧૬ ॥
 સમ્યગ્વિચાર્યં નૃપતિઃ સ્વધિયા યયોક્તં
 હોતત્પ્રમાણમનુરૂપમનિન્દિતં ચ ।

અત્રે પાત્રમી આપ, હે મહારાજ, શાનંતી^૧ આકૃતિની ગણાય છે. આપાકાર નેત્રનું માપ ત્રણ યવ છે. (૧૦) મત્સ્યોદર નામનું નેત્ર ચાર યવનું કહ્યું છે. ઉત્પલની પાંદડી જેવું નેત્ર ૭ યવનું છે. (૧૧) પદ્મની પાંદડી જેવું નેત્ર આપમાં નવ યવનું છે. શશની^૨ આકૃતિનું નેત્ર દશ યવનું ગણાયું. (૧૨) આગળના પોતાના માપ ઉપરથી યવનું માપ કાઢવું.

યોગમાં ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપ આપાકારની સાથ, (૧૩) સ્ત્રીઓ અને કામીઓની આપો મત્સ્યોદરની આકૃતિની કાઢવી. નિર્વિકાર પુરુષનું નેત્ર ઉત્પલની પાંદડી જેવું વખણાય છે (૧૪) બીનેલા તેમજ પોતાનું નેત્ર પદ્મપત્ર જેવું હોય. ક્રોધે ભરાયલાનું અને અંતરમાં વેદનાવાળાનું નેત્ર શારની^૩ આકૃતિનું હોય. (૧૫)

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ, હે રાજા, પોતાની પ્રભાશ્રય આભરણુવાળા તેજસ્વી બીજાનાં તેજમાથી તેજ હરી લેતા એવા, હે રાજા, કરવા.

૧-૨-૩. શાન, શશ, શાર અથવા ચાર આ શબ્દોનો અર્થ બેસતો નથી. આ શબ્દોને સ્થાને કોઈ એક જ પાક હોવો જોઈએ,

કલ્યાણ	યમન
ઘિલાવલ	સરકરદા
દેશીકાર	આખરેજ
આસાપરી	હિન્જ
દેવગિરિ	મુશક

આ નામે રાગમંજરીમાં છે. રાગમાલામાં પણ યાવનીતોડિકા, સરકરદા, ઘિલાવલ, યમન, કલ્યાણ, આખરેજ ઇત્યાદિ રાગનાં લક્ષણો ઉપરથી એ જ વાતની પ્રતીતિ થશે.

મુંડરીક વિઠ્ઠલના ગ્રંથમાં એક વાત સ્પષ્ટ લખી છે તે એ છે કે બાવીસ શ્રુતિઓમાંથી પાંચમી, છઠ્ઠી, અદારમી, અને ઓગણીસમી એમ ચાર શ્રુતિઓનું ગાયનમાં પ્રયોજન નથી. ગાયનમાં ૧૮ શ્રુતિઓનું જ પ્રયોજન છે એમ લખ્યું છે. જુઓ.

પંચમ્યાષ્ટાદશી પષ્ટી તથા ચૈકોનવિંશતિઃ ॥

ચતસ્રઃ શ્રુતયથૈતા રાગાયૈરમયોજકાઃ ।

શેષા અષ્ટાદશૈવસ્યુઃ શ્રુતયઃસ્વરવોધકાઃ ॥

તેમ જ,

પટ્ટજાદીનાં સ્થિતિઃ પ્રોક્તા પ્રથમા ભરતાદિભિઃ ।

અસપાઃ *પૂર્વપૂર્વાસ્તૈ સંચરત્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

ત્રિચ્છિર્ગતીસ્તૈ પ્રત્યેકં યાંતિગથ ચતુગતીઃ ।

યદ્યદ્રાગોપયોગઃ સ્યાત્તત્તદિચ્છાગતિર્ભવેત્ ॥

એટલે યડભદ્રિ સ્વરોની પ્રથમ સ્થિતિ એટલે તેના શુદ્ધ સ્થાનો છે. પડજ અને પચમ વગરના બાકીનાં પાંચસ્વરો ઉત્તરોત્તર સંચરે છે. એટલે એમની ત્રીજી વિઠ્ઠલિ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી સ્વરની ક્રોમલ વિઠ્ઠલિને આમાં સ્થાન નથી. દક્ષિણ પદ્ધતિમાં સ્વરની વિઠ્ઠલિ સ્વરની પછી હોય છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે.

આટલું વિવેચન આ ગ્રંથને માટે બસ છે. હું આશા રાખું છું કે સંગીતના મંત્રોધનની બાબતમાં વિદ્વાન્ લોકો રસ લેશે.

અતઃ શોષેષુ ગાત્રેષુ દેવાઃ સ્યુર્લોમ્બર્જિતાઃ ।
 દ્વિરષ્ટવર્પાકારાશ્ચ તથા કાર્યા દિવૌકસઃ ॥ ૭ ॥
 પ્રસન્નવદના નિત્યં તથા ચ સ્મિતદૃષ્ટયઃ ।
 મુકુટૈઃ કુણ્ડલૈર્હારિઃ કેયૂરૈરદ્વૈસ્તથા ॥ ૮ ॥
 ભૂષિતાસ્તેઽથ કર્તવ્યાઃ શુભસ્રગ્દામધારિણઃ ।
 શ્રોણીસૂત્રેણ મહતા પાદાભરણચારિણા ॥ ૯ ॥
 યજ્ઞોપવીતવંતશ્ચ સાવતંસાસ્તથૈવ ચ ।
 જાન્વધોલમ્બિના કાર્યાઃ શોભિના કટિવાસસા ॥ ૧૦ ॥
 વામે મનુજશર્દૂલ દક્ષિણે જાનુ દર્શયેત્ ।
 અંશુકં ચ તથા કાર્યં દેવતાનાં મનોહરમ્ ॥ ૧૧ ॥
 પ્રભા ચ તેષાં કર્તવ્યા મૂર્ધ્નિ મૂર્ધ્નઃ પ્રમાણતઃ ।
 મળ્ડલાભા મહારાજ દેવતાતોઽનુકારિણી ॥ ૧૨ ॥
 ઊર્ધ્વા દૃષ્ટિરધોદૃષ્ટિસ્તિર્યક્ તેષાં વિવર્જયેત્ ।
 હીનાધિકા વા દીના વા ક્રુદ્ધા રુક્ષા તથૈવચ ॥ ૧૩ ॥
 ઊર્ધ્વા તુ મરણાયોક્તા શોકાયાધઃ પ્રકીર્તિતા ।
 તિર્યગ્ધનવિનાશાય હીના ભવતિ મૃત્યવે ॥ ૧૪ ॥
 અધિકા શોકજનની દીના ચ નૃપસત્તમ ।
 રુક્ષા ધનસયાય સ્યાત્ક્રુદ્ધા ભયવિવર્ધિની ॥ ૧૫ ॥

રહિત કરવા, દેવોને સોગ વસના કરવા. (૭) પ્રસન્ન વદનવાળા, અને હમેશા હસતી આખોવાળા, મુકુટ, કુંડળ, હાર, કેયૂર (બાણુબંધ) અને કડાંથી (૮) શણુગારેલા કરવા. વળી સુંદર માળા ધારણ કરેલા, પગનાં આભરણ સુધી પહોંચતી મોટી કટિમેખલાથી યુક્ત, (૯) યજ્ઞોપવીતવાળા, કાનમાં ધરેલાવાળા, ડાબી બાણુ ઘૂંટણ સુધી લટકતા સુંદર કટિવસ્ત્રથી યુક્ત કરવા નોંધજો; (૧૦) હે નરસિંહ, અને જમણા ઘૂંટણ બતાવવે નોંધજો. તેવી જ રીતે દેવોતું (હતરીય) અંશુક સુંદર કરતું નોંધજો, (૧૧) માયાના પ્રમાણની માથા વિશે પ્રભા કરવી નોંધજો. અને તે પ્રભામંડલ, હે મહારાજ, દેવતાને મળતી આવે તેવી નોંધજો. (૧૨) તેઓના સંબંધમાં ઊર્વદૃષ્ટિ, અધોદૃષ્ટિ, ત્રસી દૃષ્ટિ, અધૂરી અથવા વધારે પડતી, ક્રુદ્ધ તથા રક્ષ દૃષ્ટિને ત્યાગ કરવો નોંધજો (૧૩) ઊર્ધ્વથી મરણ થાય છે, નીચીથી શોક, ત્રાગીથી ધનનો વિનાશ, અધૂરીથી મૃત્યુ થાય છે, (૧૪) અધિકથી શોક થાય છે, અને દીનથી પણ; રક્ષ ધનના હાથ માટે છે અને ક્રુદ્ધ બધ વધારે છે. (૧૫)

- [૧૨] મેક્સીએશીઅન ગ્રંથસંગ્રહમાંના ચીની નકશાઓનું પુસ્તક
એ. સી. એમ.
[૧૩] અમાત્ય અ-મો ચિહ્ન
એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ
[૧૪] પ્રવચનાગ.

” ”

એપ્રિલ, ૧૯૨૭

- [૧] બૌદ્ધધર્મના અગ્રાત સહસ્થાપકો
સી. એ. એફ. રીઝ ડેવીડ્ઝ
[૨] છુદ્ધચરિતનો પાઠ (text) સર્ગ ૧-૮
ઈ. એમ. બેન્ડન
[૩] ઇન્ડોઆર્યનમાંના અંત્ય તરવોની ઉચ્ચારવિષયક નિર્જાળતા
આર. એલ. ટનર
[૪] પરચુરચુ બૌદ્ધ બાળનો
એન. ડી. મીરોનોવ
[૫] તેખીડી અક્ષરોમાં એક બીજું ચીની બૌદ્ધ લખાણ
એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ અને જી. એલ. એમ. કલાસન
[૬] હસને રમણની અદ્વસત્ત્વ તવારીખ
સી. એન. સેકુન
[૭] કેન્ટન આગળનાં કારખાનાં. ૧૮૦૭
એમ. બી. મોર્સ
[૮] પશ્ચિમીય દિમાલપની બોહરી અને શીચુ બોહુ
ડી. ગ્રેહામ બેલી
[૯] અગોરાયી મળેલું દિતિતે લેખપત્ર
એ. રમેરોન
[૧૦] અશ્વધોષમતિઃ ઘસ્યાનમ્ શબ્દ
સી. ડબ્લ્યુ. ગુર્નર
[૧૧] એસીરીયાની પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યા સંબંધી નોંધ
એસ. લન્ગડન

જુલાઇ, ૧૯૨૭

- [૧] અવેસ્તામાંના 'અહુરી' અને 'હાહરી' શબ્દકોષો
જુઝ એચ. ગ્રે
[૨] બાબીવાદ વિષે કેટલીક નવી નોંધો
આમા મીરઝા મુદમ્મદ
[૩] શુભાપિતાવતિની સાત વિગે
એમ. કે. ડે

ચિત્રલક્ષણસંયુક્તં પ્રશસ્તં સર્વમુચ્યતે ।
 આયુર્ણ્યં ચ યશસ્યં ચ ધનધાન્યવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૫ ॥
 તદેવ લક્ષણાપેતં ધનધાન્યવિનાશનમ્ ।
 દેવા નરેન્દ્ર કર્તૃઘ્નાઃ શોભાવન્તઃ સર્વેવ તુ ॥
 મૃગેન્દ્રવૃપનાગાનાં હંસાનાં ગતિભિઃ સમા ॥ ૨૬ ॥

સલક્ષણં ચિત્રમુશન્તિ ધન્યં
 દેશસ્ય કર્તુર્વસુધાધિપસ્ય ।
 તસ્માત્પ્રયત્નેન સલક્ષણં તત્
 કાર્યં નરૈર્યત્નપર્યધાવત્ ॥ ૨૭ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे प्रतिमालक्षणवर्णननामा-
 प्रत्रिंशत्तमोऽध्यायः

વધારનારું કહેવાય છે. (૨૫) તે જ લક્ષણથી રહિત ધન ધાન્યનો નાશ કરે છે. હે રાજન, દેવો હમેશાં શોભાવાળા કરવા બોધે. સિંહ, વૃષભ, હાથી અને હંસની ગતિની સમાન ગતિવાળા કરવા બોધે. (૨૬) લક્ષણયુક્ત ચિત્રને (દેવો) ધરે છે. તે દેશનું, કર્તાનું અને રાજનું ધન્ય કરે છે. મારે યત્નપર માણસોએ જરાજર પ્રયત્નપૂર્વક લક્ષણયુક્ત કરવું. (૨૭)

શ્રી વિષ્ણુધર્મોત્તરના તૃતીય અંકના માર્કંડેય-વજ્ર-સંવાદનો પ્રતિમા-લક્ષણ-વર્ણન નામનો ૩૮ મો અધ્યાય પૂરો થયો.

વો. ૨૧, અં. ૫

- [૧] ખ્રિસ્તધર્મપ્રચારક (apostle) સેઇન્ટ થોમસની કુરબાની
એ. એસ. રામનાથ આચ્યર
- [૨] પંદરમા સૈકાનું દખ્ખણ
મુહમ્મદ અબ્દુલ અઝીઝ

વો. ૨૧, અં. ૬

- [૧] બનાવટી ગુપ્ત સિક્કાઓનું કટૅલગ
એન. કે. ભટ્ટસાહી
- [૨] દેવગિરિના યાદવ રાજાઓમાંથી કેટલાકના પદ્મટંકા
શ્રીનિવાસ રાધવ આચ્યેંગર
- [૩] મધ્ય પ્રતિમાના કેટલાક દુર્લભ સિક્કાઓ
એમ. એ. મુખૂર
- [૪] ત્રણ મોગલ સિક્કાઓ
પ્રયાગ દયાલ
- [૫] અકરવો મુકામે પાડેલા શાહઆલમ બીજાના રૂપીઆ
શ્રીનિવાસ આર. આચ્યેંગર
- [૬] મિજાપુરના ઇબ્રાહીમ આદિલશાહ બીજાના તાંબાના સિક્કાઓ ઉપર વાપરેલું વિશેષણ
મુહમ્મદ ઇસ્માઇલ
- [૭] કુમારગુપ્ત પહેલાનો એક સોનાનો સિક્કો
પન્નાલાલ
- [૮] કચ્છાબાદની ટંકશાળાનો ફરજિયાતનો એક સોનાનો સિક્કો
પન્નાલાલ
- [૯] બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પેનંગ નામના ચાણા માટે પડાવેલા સિક્કાઓ
વિશે વિશેષ અનુમાનો
નહોન એ. બકનિલ
- [૧૦] દક્ષિણના કેટલાક ભારતીય સોનાના સિક્કાઓ
શ્રીનિવાસ આર. આચ્યેંગર
- [૧૧] કેટલાક મોગલ સોના સિક્કાઓ
શ્રીનિવાસ આર. આચ્યેંગર
- [૧૨] રાજ રાજ્યોલના સિક્કાઓ
શ્રીનિવાસ આર. આચ્યેંગર
- [૧૩] બ્રાહ્મણી વંશના સિક્કાઓ ઉપરથી તારવેલી ઐતહાસિક હકીકતો
એમ. એ. મુખૂર
- [૧૪] ગર્હમંડલનો એક નવો સિક્કો
એચ. આર. નેવિલ

इति गायनः

गायनस्य गृणा दोषा नादस्थान श्रुति स्वराः ।

ग्रामश्चमूर्छनास्तानाः मस्तारस्तस्य संख्यका ॥

नष्टोद्दिष्टो (ष्टौ) च (त) तो वर्णाङ्कार गमकास्ततः ।

छायाश्चालप्ति भेदाश्च रागस्य स्थापनं ततः ॥

रागलक्ष्मस्वरूपाणि प्रबंधलक्षणानिच ।

प्रबंधगुणदोषाश्च ततो वाग्गेयकारकाः ॥

इत्युद्दिष्टाः क्रमात्तेषां प्रवक्ष्याम्यथ लक्षणं ।

सुप (ध)टश्च सुशारीर ग्रहमोक्षविचक्षणः ॥

विविधालप्ति निपुणः श्रावकः सांप्रदायिकः ।

आयत्तकंठवान् शुद्धछायालगविशेषवित् ॥

जितश्रमः सावधानो गायनानां गुणा दश ।

तच्च स्थानं यथा योग्यं धृत्यन् सुघटः स्मृतः ॥

तार माधुर्यं पुष्टिं च स्निग्धानुध्वनिकान्तिता ।

तत्सुशारीरमित्युक्तं शारीरेण सहोद्भवात् ।

गीतारंभ समाप्त्योश्च लयतालग्रहानुगः ॥

गीतनिर्वाहकः प्रोक्तो ग्रहमोक्षविचक्षणः ।

आलापरूपकालापमंजन्यालपनेषुच ॥

विविधालप्तिनिपुणास्त्वत्तदालप्तिकोविदः ।

दूरात्तु श्रूयते यस्मात् ध्वनिः श्रावक उच्यते ॥

गुरुशिक्षानुसारेण साधकः सांप्रदायिकः ।

स्वाधीनध्वनिप्राचुर्यं स्मृतमायत्तकंठवान् ॥

शुद्धे छायालगैर्चैव हिताहितविचारवान् ।

मतिमान् यः स शुद्धादिछायालगविशेषवित् ॥

अभ्यासतत्परो धीमान् त्रिसंध्यं च जितःश्रमः ।

[૩] બ્રહ્મવિદ્યા અને સુશ્રીવાદ

ઉમેશચંદ્ર બટ્ટાચાર્ય

પૂર્તિ—પૌરસ્ત્ય સમુદ્રોર્માના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૪-૧૪૧ થી ૧૪૮

૨૧. એસ. ચાર્લ્સ હીલ

એપ્રિલ, ૧૯૨૭

[૧] વૈદિક અધ્યયનો

એ. વેંકટ સુબ્બીઆ

[૨] બ્રહ્મવિદ્યા અને સુશ્રીવાદ

ઉમેશચંદ્ર બટ્ટાચાર્ય

[૩] અજીતનાયની મધ્યકાલીન જૈન પ્રતિમા

એન. સી. મહેતા

[૪] તુલુવેનાં લોકગીતો

બી. એ. સાવેટાર.

પૂર્તિ—પૌરસ્ત્ય સમુદ્રોર્માના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૪૬-૧૫૬

૨૧. એસ. ચાર્લ્સ હીલ.

મે, ૧૯૨૭

[૧] મહાબારતના સીરીયન લોકો વિષે લેન્ડના 'એનેકડોટા સીરીએકા'ને તરજુમો

રેવરંડ એચ. હોરટન

[૨] ઉપનિષદોત્તુ' નિરૂપણ (interpretation)

ઉમેશચંદ્ર બટ્ટાચાર્ય.

[૩] પૂનનો અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ

પ્રો. વાર્લ્ડ શારપે-ટીઅર

પૂર્તિ—પૌરસ્ત્ય સમુદ્રોર્માના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૫૭-૧૬૪.

૨૧. એસ. ચાર્લ્સ હીલ.

જુન, ૧૯૨૭

[૧] ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં ઇસ્લામી સિલાલેખવિદ્યા (Epigraphy)

રામસિંહ સક્સેન

[૨] વૈદિક અધ્યયનો

એ. વેંકટ. સુબ્બીઆ

પૂર્તિ—પૌરસ્ત્ય સમુદ્રોર્માના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૬૫-૧૭૨

૨૧. એસ. ચાર્લ્સ હીલ.

જુલાઈ, ૧૯૨૭

[૧] થોમસ કેના (Cana) અને એતુ' તામ્રદાનપત્ર

રેવરંડ એચ. હોરટન

પ્રસ્તુત ગ્રંથકર્તાના બીજા એ ગ્રંથો ‘સદ્રાગ ચંદ્રોદય’ અને ‘રાગમંજરી’ એ બન્ને પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં રાગમંજરી ગ્રંથ પુનાના પંડિત દત્તાત્રેય દેશવ જોષીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેની પ્રસ્તાવના લખતાં પુંડરીક વિકૃતકૃત ‘નૃત્યનિર્ણય’ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાં પુંડરીક વિકૃત અકબર બાદશાહના દરબારમાં હતા એમ તેઓ તે ગ્રંથના પહેલા શ્લોક ઉપરથી તારતી કાઢે છે.

પુંડરીક વિકૃતકૃત રાગભાષા એ ગ્રંથ આતરીય સંગીત પદ્ધતિનું વિવેચન કરે છે. પોતે દક્ષિણ સંગીતના દ્વિભાષી હોવા છતાં ઉત્તર તરફ આવીને ઉત્તરના રાગોનું આર્યા-પુત્રનું વર્ણીકરણ કરી બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે. એમ પંડિત જોષીનું કથન મને પણ ઠીક લાગે છે.

આવી રીતે બન્ને પદ્ધતિઓનું અવલોકન કરી તેમાંથી કંઈક સિદ્ધાંત તારવી કાઢી તેનું દિગ્દર્શન પુંડરીક વિકૃતે પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે. પુંડરીક વિકૃત ખાનદેશના ફરક્કી વંશના બાદશાહ શુરદાનખાં પાસે હતો. પછી અકબરના સરદાર રાગ બગવાનદાસના પુત્ર માધવસિંહ અને માનસિંહ પાસે હતો. પછી અકબર પાસે હતો, એમ પંડિત જોષીએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે.

પુંડરીક વિકૃતના ગ્રંથ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા ઉત્તર તરફના આર્યસંગીત ઉપર ફારસી સંસ્કૃતિની કેવી અસર થતી હતી. પુંડરીક વિકૃતે ફારસી રાગનાં નામો પોતાના રાગ સાથે સરખાવ્યા છે. તે ઉપરથી એ સમજી શકાય છે. દાખલા તરીકે નીચેનાં નામો જુઓ.

સાદૃશ્ય નામ:

ફારસી નામ.

દેવગધાર

રહાલી

ફાનહો

નિશાબર

સારંગ

માહુર

વંગાલ

જંશુક

દેશી

બાહંગ

મહદાર

બારા

કેદાર

સુહા

ધનાસી

ધરાયકા

જિજાઘંતી

હૈસેની

માલય

પુંસલીકક

- [૭] બે ક્રોશક હોવાનો વાલ્મિકિ રામાયણનો ઉલ્લેખ
પડિત. એલ. પી. પાન્ડેયશર્મા
- [૮] કલિંગતું શાસનપત્ર
મનિન્દ્રમોહન બોઝ
- [૯] બંગાળના લક્ષ્મણસેન દેવનું બોવાયેલું બોવાણી તામ્રપત્ર
નક્ષિત્રીકાન્ત લક્ષ્મણ
- [૧૦] અંકાક્ષરોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ
સુકુમાર રાજન્ દાસ
- [૧૧] પ્રાચીન હિંદમા ધાતુઓ અને ધાતુશોધન (Metallurgy)
મનિન્દ્રનાથ બેનરજી
- [૧૨] બેદનોરનો ધેરો, ૧૭૮૩
સુરય ચરણ સેનગુપ્તા
- [૧૩] ભારતીય સાહિત્ય-પરદેશોમા
પ્રોભાતકુમાર મુખરજી
- [૧૪] દિનાગનો ન્યાયપ્રવેશ
વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય
- [૧૫] સાધનમાધાનો તબેડી તરણુમો-પ્રત્યુત્તર
કે. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રી
- [૧૬] ભારવિ અને દંડી
જી. હરિહર શાસ્ત્રી
- [૧૭] ભગવતજીકીયમ્
પી. અનુજન અચન બાલપુરી
- [૧૮] પ્રતાપમહાદેવના તાબાના સિક્કાઓ
પડિત એલ. ચી. પાન્ડેય શર્મા
- [૧૯] કૌટિલ્ય અને મેક્રીઆવલી
વી. આર. રામચંદ્ર દીક્ષિતર
- [૨૦] વિશ્વપુરનો મહાયુગ
હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી
- [૨૧] પાતળસિ અને એનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન
કે. ચટ્ટોપાધ્યાય
- [૨૨] માધવાચાર્ય બંગાળમા આવેલા ?
રમેશ બસુ
- [૨૩] સીઆમર્મા જાતકાતું પ્રતિમાવિધાન
મનિન્દ્રનાથ બોઝ
- [૨૪] રાજા લક્ષ્મણસેનના રાજ્યારોહણનો સમય
ચિન્તાહરન ચક્રવર્તી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતા ચોપાનીઆમાંનું પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (એટલિટન), જાનેવારી, ૧૯૨૧

[૧] 'નાષ્ટસ'માંની એક વાર્તાની લખ્યામિતિ માંડવા માટેનો આધાર

ડબલ્યુ. પોપ્પર

[૨] ઇસ્તરુનું વેનસ તરીકેનું અને ઇલન-દમનનું તમ્બુક તરીકેનું સ્તોત્ર

પ્રો. પ્રેસ લેગડન

[૩] બંગાળમાં અકબરે કરેલી જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થાઓ

ડબલ્યુ. એચ. મોરલેન્ડ

[૪] ઇબ્ન એઝ કૈયાતના લખવા પ્રમાણેનું અલકરાફ

આર. ગેર્ટ.

[૫] સંસ્કૃત 'ભાષ્ય' વિષે નોંધ-ખાસ કરીને ચતુર્ભાષીના સંબંધમાં

એસ. કે. ડે

[૬] સંગીતવિષયક કેટલીક હસ્તપ્રતોની ઓળખ

એચ. જી. કાર્મર

[૭] સંગીતવિષયક જૂની ઇરાની રીતો

એચ. જી. કાર્મર

[૮] ઇબ્ન અસ-સજરી

એફ. કેન્કો

[૯] બદાઓન, બદાજીન વા બદાપૂન

સી. એ. રોઝરી, ડી. ગ્રેફાય બીટી, પ્ર.

ડેનીસન રોસસ

[૧૦] હિંદી-સુમેરીઅન મોહોરો

એલ. એ. વેરુલ

[૧૧] દુન હુઆન્ગ-ગમનિ એક ચીની મેનીકી સ્તોત્રપ્રત

પ. વોલ્ફરમીડય અને ડબલ્યુ લેન્ડઝ

એપ્રિલ, ૧૯૨૬

[૧] મધ્યકાલીન ચીનમાં એક પાશ્ચાત્ય વાઘ

એ. સી. મીલે

[૨] રૂઢીની એક કર્સીદા

પ્ર. ડેનીસન રોસસ

- [૧૬] શ્રી. ચન્દ્રના લેખપત્રમાં રોહિતગિરિ
કે. એના ભટ્ટસાહી
- [૧૭] સાધનમાસનો તીથેટી તરણુમો-પ્રત્યુત્તર
વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય
- [૧૮] હિન્દી-મીનમાં બુદ્ધધર્મના ઇતિહાસની રૂપરેખા
આર. સી. મજુમદાર
- [૧૯] તામ્ર દાનપત્રોમાંની શાપગર્ભ (imprecatory) કહીઓ
ખાત કૃષ્ણ ધોષ

ક્યારલી જર્નલ ઓફ ધી આંધ્રે હિસ્ટોરીકલ રિસર્ચ સોસાયટી વો. ૨, બા.

- [૧] કલિંગદેસ
એસ. કૃષ્ણરામી આયેંગર
- [૨] કલિંગના ઇતિહાસનું હુંક સિંહાવલોકન
પ. નિસકઠ દાસ
- [૩] કોટ અમરાવતીના કોટ નાયકો
ભાવરણુ વી. કૃષ્ણરાવ
- [૪] તલિકોટ (૧૫૫૫) થી સિવાજીના ઉદ્ભવ (૧૬૬૦) સુધીનું હિંદુ હિંદ
એ. શંકરરાવ
- [૫] કૃષ્ણદેવરાયના અવસાનનો સમય
કે. રાખવાચાર્યુલુ
- [૬] દલ અને સાલિવાહન યુગ
આર. મુખારાવ

એનાલ્સ ઓફ ધી લાંગરકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ, વો. ૮૭ બા. ૪

- [૧] વૈદિક યજ્ઞમાં વિભક્તિઓનો ઉપયોગ
સુકુમાર સેન
- [૨] દક્ષિણ હિંદમાં વપરાયેલી યુદ્ધવિદ્યા
વી. આર. ગુપ્તાચાર્ય સિંચિતર.
- [૩] ઋગ્વેદના શબ્દો
પ્રો. વી. કે. રાજવારે
- [૪] માલા તુ પૂર્વવત્
એસ. કે. કે

ક્યારલી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક સોસાયટી, એપ્રિલ, ૧૯૨૭

- [૧] અશોકની નીતિ અને ધર્મ
રેવરંડ એચ. હેરાસ
- [૨] ભારતમાં ગાયત્રી પવિત્રતા
એલ. એલ. સુંદરરામ

- [૪] ઇસ્લામ અને રક્ષિત ધર્મો
એ. એસ. ટ્રીફન
- [૫] ઓલિમ્પિક હિંદુશાહી રાજ્ય
ચુદમ્બદ નાઝિમ
- [૬] પ્રાચીન મીસરીઓ જેને ડિકિ કહેતા તે પદાર્થ
ડબ્લ્યુ. આર. ડાલિસન
- [૭] કાવ્યપ્રકાશના બે કર્તાઓ
એચ. આર. દિવેકર
- [૮] અરબસ્તાનના ' સાલમીઓ '
- એસ. લેન્ગડન
- [૯] એક મંત્રમાળાનો ટુકડો
એસ. લેન્ડન
- [૧૦] પ્રાચીન વાયવ્ય પ્રાકૃત વિષે નોંધ
એસ. હોતોલ
- [૧૧] ખેતનના પ્રાકૃતમાં બહુવચન
એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ
- [૧૨] એક ચીની બૌદ્ધ યાત્રાળુના ઓળખાણના પત્રો
એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ
- [૧૩] કાદિર બાપાઓમાં ' ૨ '
- ટી. બ્રહ્મામ બેલી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બોમ્બે બ્રાન્ચ, વોલ. ૨

- [૧] ઇરાનના ખુશરૂ પરિચિતના રાજ્યની (૫૮૩-૬૨૮ A. C.) અદાર નોંધવા
ભોગ વંશુઓ વા બનાવો
જીવણજી જી. મોદી
- [૨] ભારતીય ઇતિહાસનું પારણું
સી. આર. કે. ચર્લ્સ
- [૩] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ' ગામડું '
- વી. એ. ગાકગિલ
- [૪] લેખપત્રોને લગતી નોંધો અને પ્રશ્નો
ડી. બી. ડિરકજકર
- [૫] કાશ્મીરનાં કેટલાંક કાસી લેખપત્રો
જીવણજી જી. મોદી

જર્નલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, વો. ૨૧, અં. ૪

- [૧] સિખિમના લેપ-ચાઓ (Lep-Chas) નું લોકગાન (Folk-lore)
અને રીતરિવાજો
સી. ડેબોવોધર રટોકસં

[૮] ઢાંગડા દેશ વિષે નોંધ

બિનાયક મિશ્ર

[૯] વાદવિધિ

એચ. આર. રંગસ્વામી આય્થેંગર

વો. ૧૩, ભા. ૧

[૧] ' માદલાપાંછ ' વિષે નોંધો (ઓરિસ્સાની મુસલામોનોએ કરેલી ક્રતેહ)

રામપ્રસાદ ચંદા

[૨] ભારતીય સ્થાપત્ય વિષે નોંધો

મનોમોહન ગંગુલી

[૩] ત્રિબુન્નિસા ખેગમ અને દોવાને મુખર્શી

હાફિઝ શમ્સુદ્દીન અહેમદ

[૪] ભારતમાં Bull-Roarer

શરત ચંદ્ર રાય

[૫] પ્રાચીન ભારતીય ઐતહાસિક અતપરંપરા

એ. એન. જી. શાસ્ત્રી

[૬] કનૌજના ગહડવાલ રાજાઓના લેખપત્રોની યાદી

એન. સી. મહેના અને ડી. બી. ડિસ્કનકર

[૭] હુઆન્સ ગના સમયમાં ઓરિસ્સાનાં ક્ષેત્રફળ

બિનાયક મિશ્ર

[૮] વજ્રમૂર્તિ અને મુખ્મૂર્તિ વિષે નોંધ

બી. સીંધ દેવ

વો. ૧૩, ભા. ૨

[૧] પટનામાં પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યાવિષયક સંશોધન

વી. એચ. જૈક્સન.

[૨] મધુરભંજનાં પ્રાચીન સ્મારકો વિષે નોંધ

[૩] ગોલકી મઠ

રાવબહાદુર હિરાલાલ

[૪] સાંતાલિ સ્વરૂપમાં એક સત્યપીરની દંતકથા

શરતચંદ્ર મિત્ર

[૫] પ્રાચીન ભારતીય સમાજ વિષે કેટલીક નોંધો

મન્મથનાથ રાય

[૬] ઓરાઓનોના લક્ષના રિવાજો

શરતચંદ્ર રાય

[૭] ગોવિંદપુરનો ભાંગ્યો તુટ્યો શિલાલેખ

બિનાયક મિશ્ર

- [૧૫] ખિન્નપુરના મુહમ્મદ આદિલશાહના સોનાના મિકાઓ વિષે
મુહમ્મદ ઇસ્માઈલ
[૧૬] અનાઉદ્દીન હુમાયુન શાહઝાદિયુ આઠાણીના એક સોનાના મિકા વિષે
મુહમ્મદ ઇસ્માઈલ

વો. ૨૨, અ. ૧

- [૧] અશ્વધોષના છુદ્ધચરિત વિષે કેટલીક પાઠવિષયક(textual) નોંધો
સી. ડબ્લ્યુ ગર્નર
[૨] બંગાળામાં બ્રાહ્મણવાદ
એમ. એમ. ચેટરજી
[૩] ઉપનિષદો અને શુ તમાદિત્યમાં તેમનું સ્થાન
ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય
[૪] પરિધિ અને વ્યાસ વચ્ચેના પ્રમાણનાં (પાષના) હિન્દુ મૂલ્ય(values)
ખિન્નૂતિભૂષણદત્ત
[૫] મૌર્યાના અબ્દુલ હક અહેલવીની આત્મકથા
મોહની દિશાયત હુસૈન
[૬] અયર્વેદ કાંડ, ૧૬

અનુભવ મુખરજી

• જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, ગ્રેટબ્રિટન,
જુલાઈથી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬

- [૧] હુગઆન્ડ્રુન (ખ્રિસ્તી હોન્ડુરાસ) ખાતેના સંશોધનોનો અહેવાલ
ટી. એ. નોબલ
[૨] આફ્રિકામાંના તીરકામાંનું નવું વર્ગીકરણ
એલ. એસ. બી. લીટી
[૩] ઉપર ફાયુમ નામના રજુમાંના પાછળના પથ્થર-યુગના (Neolithic)
સમયનાં ઉદ્યોગ
કુમારી જી. કેટન-ચેમસન
[૪] ફાયુમ સરોવરનો ઇતિહાસ
સર ડબ્લ્યુ. ફ્રીડ્મૅન્સ પેટ્રી
[૫] પશ્ચિમીય પથ્થરનાં ગોગોદરા ટોળા વિષે નોંધો
એ. પે. લીઓન્સ

ઇન્ડિયન એન્ટીકવરી, માર્ચ, ૧૯૨૭

- [૧] મલ્લારના સીરીયલ લેખો વિષે લેન્ડના અનેકોટ્ટા સીરીએકાનો તરજુમો
રેન્ડ એચ. હોરટેન
[૨] આશુનો ધારાવર્ષ પરમાર અને એનાં લેખપત્રો
આર. આર. હાઈડર

[૪] આરસામના નાગ લોકો અને 'ચિલ્કુન ઝોફ ધી સન'

જે. એચ. હટ્ટન

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭

[૧] અગ્નિકાણુ તરફના સુદાનના દિલ્હિ અને લેન્ગો નામના લોકોમાંના સ્વપ્નો વિષે નોંધો

જે. એચ. ડિલર્મ

[૨] કાંટાવાળા ફાંસલા

જે. સી. સ્વેષ્ટન

[૩] લિંગવાદ (phallism) વિષે વિશેષ નોંધો

જી. ડી. હોર્નબ્લોઅર

કલકત્તા રિવ્યુ, એપ્રિલ, ૧૯૨૭

[૧] પ્રાચીન ભારતના લોકધર્મ અને લોકમાન્યતાઓમાં રાખીઆ

નારાયણચંદ્ર ખેનજી

જુન, ૧૯૨૭

[૨] મરકરી ગોસાલનું પૂર્વજીવન

બી. એમ. બરૂઆ

જુલાઈ, ૧૯૨૭.

[૧] ધંરાનના ઢેટલાક પૂર્વકાલીન બૌદ્ધ ધર્મપ્રચારકો ચીનમાં

પી. સી. બાગચી

[૨] બૌદ્ધ ધર્મમાં શ્રદ્ધા

બી. એમ. બરૂઆ

[૩] પાણિનિના વાગ્વિભાગો

આઈ. જે. એસ. તારાપોરવાલા

વિશ્વભારતી, એપ્રિલ, ૧૯૨૭

[૧] અભિનયદર્પણમ્

મનમોહન ધોષ

ઇન્ડિયન રિવ્યુ, એપ્રિલ, ૧૯૨૭

[૧] માખ્ય તત્વજ્ઞાનનું ઇશ્વરવાદી નિરૂપણ.

પ્રો. અભયકુમાર મજુમદાર

મે, ૧૯૨૭,

[૧] ચંદ્રનગરના પૂર્વકાલીન ઇતિહાસ વિષે તપાસ

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭

[૧] લંકામાંનું પ્રાચીન ચિત્રપ્રામ

મનિન્દ્રમૂલ્યજી ગુપ્ત

[૨] ત્રાવણકોરનો એક ખીલો ગઢન (enigmatic) શિલાલેખ
ડી. કે. બોસ

[૩] પૂળનો અર્થ અને બુદ્ધિ
પ્રો. જર્જ. શાર્પેન્ડીઅર

[૪] વૈદિક અધ્યયનો
એ. વેંકટ સુબ્બીઆ

પ્રતિ—પૌરુષ્ય સમુદ્રોમાંના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૭૩-૧૮૦
સ્વ. એસ. ચાર્લ્સ હીલ્સ

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭

[૧] ભારકર રવિવર્માનો કાકનિર્ણય
કે. જી. શંકર

[૨] ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં ઈસ્લામી શિલાલેખવિદ્યા
રામસીંહ સક્સેન

[૩] ચોમસ કેના અને તેના તાત્ત્વ દાનપત્રો
વેવર'ડ અચ. હોરટેન

[૪] ઉપનિષદોનું નિરૂપણ
ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટચાર્યજી.

પ્રતિ—પૌરુષ્ય સમુદ્રોમાંના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. પૃ. ૧૮૧-૧૮૮
સ્વ. એસ. ચાર્લ્સ હીલ્સ

ઈન્ડિઅન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી, વો. ૩. અં. ૧

[૧] મિહિરકુળનો હેવટનો પરાજય
પ્રો. એસ. હેરસ

[૨] બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના કેટલાંક પુરાણાં જંગળી હાથેનાં પુસ્તકો
અને સામયિકો
ડૉ. એસ. કે. દે

[૩] પુરાણમાંથી પ્રાચીન હુનિયાના ઇતિહાસ ઉપર કેટલાંક અજવાળાં
પ્રો. જ્વાલાપ્રસાદ સિંહ

[૪] દક્ષિણ હિંદના મોનાના પ્રાચીન સિક્કાઓ વિષે
આર-શ્રીનિવાસ રાધવ આય્યેંગર

[૫] ચિત્રકામ માટે દિવાલોને પ્લાસ્ટર કરવાની રીત—(સુધાલેખ
વિધાનમ)

પાઠત. વી. વી. શર્મા શાસ્ત્રી

[૬] તોરાનાથનો સુદ્ધ ધર્મનો ભારતીય ઇતિહાસ (જર્મનમાંથી અનુવાદ)
ડૉ. યુ. એ. ધોંપલ અને એન. દત્ત

સામાર સ્વીકાર

- કલ્યાણે વહી

અલીઅહસન.

ચાંજીનમન તરફીએ ઉદ્ધ ૫-૦-૦

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ,

કલ્યાણાદિ દ્વારે

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય

૦-૧૦-૦

બત્રીસ પુતળાઓની વારતા, કાષ્ટની

ધોડાની વારતા, મનાપોપટની વાર્તા

સુનીલાલ પુરુષોત્તમદાસ બારોડ

વિક્રમચરિત્ર, નદબત્રીસી વગેરે

શામળબટની વારતાઓની હસ્ત

લિખિત પોથે

નાકરકૃત સમાપર્વ, અરબપર્વ,

વૈરાટપર્વ (હસ્તલિખિત)

"

ટાલામાફની વાર્તા, પૃથ્વીરાજવેલ

બિહારી સતસમ્ર, મહેસદાસોત્તરી

વગેરેનો હસ્તલિખિત પોથે

"

યાદવસ્ત્રીય શાસ્ત્રપ્રારભ તથા

સર્વાનુક્રમણી સંહિત

સુનિ બિનવિનય

માધ્યમદિનીય મતસંહિતા

"

ગુરુક યજુર્વેદીય યજુર્ગ્રંથાભાષી

"

સારાષ્ટ્રની રસધાર બા. ૫

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય

૧-૮-૦

રઠીયાળી રાત બા. ૩

"

૦-૮-૦

શુદ્ધિ

પૃ. ૧૮૨ ઉપરની પહેલી છોટીના અંતભાગમાં "'બ' નથી પણ 'લા'" ને બદલે 'ભા' નથી પણ 'બ'" એમ વાંચવું.

- [૨૫] હિંદુ રાજધારણાની કેટલીક રીતો અને અનુમાનો વિષે
પ્રો. મિનોય કુમાર સરકાર
[૨૬] જંગાળાના ચટ્ટો અને ઓરિસ્સાના (કહેવાતા) દુષ્કાળોનું
કૌટુંબિક ચાનક
હરિદાસ મિત્ર

વો. ૩. અં. ૨.

- [૧] આસાધના વિશેષણ તરીકે મસ્કરી.
ડૉ. બી. એમ. બોરા
[૨] જંગાળાની શ્રુતપરંપરામાં વિવ્યવનગર
રમેશ બસુ
[૩] દશિણ હિંદમાં બૌદ્ધજ્ઞાનો વિકાસ
દેવપ્રસાદ ધોષ
[૪] સંસ્કૃત માહિત્યમાં દ્વિતીયની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ
ચિન્તાહરન ચક્રવર્તિ
[૫] હિંદુ મૂર્તિપૂજનાદ (Iconism)ના ઉત્પત્તિસ્થાનો
એમ. વી. વેંકટેશ્વર
[૬] ઉપનિષદ પૂર્વના ષક્ત-વિદ્યાના આચાર્યો
હિમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય
[૭] રાજ્યનો (State) વિકાસ
ડૉ. બાલકૃષ્ણ
[૮] ક્ષિંગલુ શાસન-પત્ર
મન્નિદ્રમોહન બોઝ
[૯] અંકાશ્વરોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ
સુકુમાર રાજનદાસ
[૧૦] ગૌડી રીતિ-સિદ્ધાન્ત અને દષ્ટાન્તદષ્ટિએ
પ્રો. શિવપ્રસાદ ભટ્ટાચાર્ય
[૧૧] અવન્તિસુન્દરિક્યા વિષે ભારતિ અને દ-ડીના સંબંધમાં નોંધ
ડૉ. એસ. કે. ટી
[૧૨] કુમારવિજય ક્યાંથી આવ્યો ?
કુંવર શિવનાથસિંહ સેનગર
[૧૩] " મગરધ્વજ યોગી. ૭૦૦ "
રાય બહાદુર હીરાલાલ—
[૧૪] મહયુગ
એસ. કે. કે
[૧૫] નાગાર્જુનની જ્ઞાનુમાના મહાવાન અને હીનવાન અથો
પ્રો. ચાર. કિમુર

૧	સહિત ગૂજરાતી કાવ્યરી કથાનક આચાર્ય શ્રીમનવિવર્ય	૨૪૧
૨	તત્ત્વસંશ્રદ પં. જેયગસ ઓરાજ દોશી	૨૪૭
૩	સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય, ૧૦, સ્વમ્યામવદલાદિ નાટકયક પ્રતિભાવોગ્યશયાનુ ગસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૨૭૬
૪	સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય ૧૧, સ્વપ્નગુપ્તસાદત ગસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૨૭૪
૫	પૂરાતત્ત્વવિવર્યક લેખોની યાદી મુ. પુ. ખારોટ	૩૨૧

મુદ્રણસ્થાન : 'વસ્ત' મુદ્રણાલય
કુદા : સમનલાલ દેવલાલ નેલા
મીસ્ટર રીઃ : અમદાવાદ

- [૩] દક્ષિણ દિશામાં આવેલો એક દિંદુ મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૯૫
જડુનાથ મરકાર
- [૪] કોવર કિજર (તામિલનાડુ એક નાટકકાર) .
એસ. સોમમુદર દેસિકર
- [૫] જાતિની ઉત્પત્તિ ને લગતી પુરાણકથાઓ
પી. કે. ગોડ
- [૬] પદ્મીઓ વિષેની પુરાણકથાઓનાં અધ્યયનો (૧૫)
પ્રો. શરત ચંદ્ર મિત્ર

બુલાઈ, ૧૯૧૭

- [૧] ભારતમાં ગૌરક્ષાનો ઇતિહાસ
એલ. એલ. મુદર રામ
- [૨] સૂર્યપ્રકાશ
આર. સ્વામી શાસ્ત્રી
- [૩] કલિપત કથાઓમાં જાતિની ફેરબદલી
કલિપાદ મિત્ર
- [૪] ભારતીય જીવન અને ધર્મમાં કાર્યો
એસ. ટી. મોગીઝ
- [૫] પદ્મીઓ વિષેની પુરાણકથાઓનાં અધ્યયનો (૧૬૧૭)
શરત ચંદ્રમિત્ર

જર્મનલ ઓફ ધી ઇન્ડિયન એન્ડ આરિસ્તા રિસર્ચ સોસાયટી, વો. ૧૨, બા. ૪

- [૧] ગુપ્તો, કદમ્બો અને વાકટકો વચ્ચેનો મંત્ર
દેવરંડ એચ. હેરાસ
- [૨] ભારતીય રચાપત્યનું દિગ્દર્શન
- [૩] પદ્મી જીવનના ઓરાયેન સોપાનાં જૂત કાળની નિવા
શરત ચંદ્ર રાય
- [૪] પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં ચિત્રલેખ
એન. સી. મહેતા
- [૫] અસુર સંસ્થાઓ
એ. બેનરજી શાસ્ત્રી
- [૬] પ્રાચીન ભારતીય સંમાજમાં જાદુકાર
અનંમથનાથ રાય
- [૭] શ્રી. જોગપત્તનો ફેકલોર ઓફ ધી સાંતાલ પરગણામાં મળ
કથાઓ અને મળતી કથાઓ
કલિપાદ મિત્ર

નામવાળું એક સંસ્કૃત સ્તોત્ર બનાવ્યું અને દરરોજ તેનો પાઠ અકબરને તે સંભળાવતા, આથી એમના માટે, પ્રસ્તુત કથાનકની છેવટે, તેમ જ બીજા પશ્ચ ધણા અંગેમાં પાતશાહ અકબર જલાલુદ્દીન શ્રીસૂર્યસહસ્રનામાખ્યાપક એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવે છે. આ બાનુચંદ્રના નામનો નિર્દેશ, અકબરના મુખ્ય પ્રધાન શેખ અબુલફઝને પોતાના આઇન-એ-અકબરી નામના ગ્રંથમાં, અકબરના દરબારના એક ઉત્સેખ યોગ્ય વિધવાન વરીઝે, કર્યો છે.^૧ તેમ જ જહાંગીર બાદશાહે જાતે લખેલા જહાંગીરનામામાં પશ્ચ કર્યો છે.^૨ કાદંબરીની ટીકા લખવાની મૂળ શરૂઆત બાનુચંદ્રજીએ કરેલી; પશ્ચ કવિ બાણુની. માણેક એ ટીકાનો પૂર્વભાગ જ એ લખી રહ્યા અને પછી સ્વર્ગસ્થ થયા તેથી ઉત્તર ભાગની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રજીએ લખીને પૂરી કરી. કાદંબરી મૂળની પૂરી રચના જેમ પિતા અને પુત્રના હાથે થઈ તેમ એની ટીકાની પૂર્તિ પશ્ચ શુર અને શિખના હાથે થઈ એ પશ્ચ એક દેવી વિધાન જ નહિં ? સિદ્ધિચંદ્ર એ ટીકામાં પોતાનો નામે પ્રમાણે પરિચય આપે છે.

જામરૂઝ્યોતિરકચ્ચરક્ષિતિપતેરભ્યર્જમાતસ્થિવાન
સિદ્ધાદ્રેઃ કરમોચનાદિસુકૃતં ચોડકારયચ્છાદિના ।
જીવાનામભયપ્રદાનમપિ યઃ સર્વથ દેશે સ્ફુટં
શ્રીમત્પાઠકપુંગવઃ સ જયતાચ્છ્રીભાનુચન્દ્રાભિધઃ ॥
તચ્છિષ્યઃ સુકૃતેકમૂર્મતિમતામપેસરઃ કેસરી
શાદિસ્વાન્તયિનોદનૈકરસિકઃ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રાભિધઃ ।
પૂર્વ શ્રીવિમલાદ્રિચૈત્યરચનાં દૂરીકૃતાં શાદિના
વિજ્ઞાન્યૈથ મુહુર્મુહુસ્તમધિપં ચોડકારયતાં પુનઃ ॥
યાચન્યા કિલ ભાપયા પ્રગુણિતાન્ પ્રમ્યાનશેષાંશ્ચ સ્થાન
વિજ્ઞાય પ્રતિભાગુણેસ્તમધિકં ચોડ્યાપયચ્છાદિરાટ્ ।
દુર્જનૈકવિધાનવૈભવકલાં ચૈતથમત્કારિણીં
ચક્રે સુસ્ફટમેતિ સર્થવિદિતં ગોપ્રં યદીયં પુનઃ ॥
પ્રોથેઃ પથસહસ્રતુક્તુરગાશ્રીસિન્ધુરાન્નુર્ધરાન્
દત્ત્યા પ્રાગ્ભયસંભવપ્રણયતો ધૃત્યા કરે થે જગૌ ।
શાદિશ્રીમદકટ્યરક્ષિતિપતિસ્ત્યક્ત્યા ઘતં દુષ્કરં
‘શ્રીમત્સંયમયામિનોશ્ચ ચસુવાધીશોડયુતાં ત્થં અપ ॥
સાક્ષાત્કન્દર્પરૂપઃ શિતિતલવિદિતો વાચકવ્રાતશઃ
સ્મૃત્યા વાક્યં ગુરુણાં ગુરુચચનરતો મક્ષિપયાંનગર્યાત્ ।
ધીમાન પદ્મશાસ્ત્રવેત્તા રચયતિ રચિરાં સજ્જનૈઃ શ્લાઘનોયાં
ટીકાં કાદમ્બરીયાં નિજગુરુવટિતાં કિશ્કિદ્નસ્થિતાં સઃ ॥

આ પદોનો સારાંશ એ છે કે-શ્રી બાનુચંદ્ર નામના ઉપાધ્યાય કે જેણે બાદશાહ અકબરની પાસે રહ્યા હતા અને જેમણે અકબર પાસેથી સિદ્ધાચલ (જેનેના શત્રુંગ્ય પર્વત)

૧. જીઓ, વી. એ. રમીયનું ‘અકબર-ધી ગ્રેટ મુગલ’ એ નામનું પુસ્તક. પૃષ્ઠ ૧૬૭-૧૮

૨. જીઓ, ‘વસુદેવ-ધી-જહાંગીરી’ નો અલેક્ઝાંડર રેનલ્ટે કરેલો ઉમેશ અનુવાદ નામે ‘મેમાર્સ આફ જહાંગીર’ ભાગ ૧, પાન ૪૩૭.

- [૮] પોતાના કંઈને મહુ ખાધ નય છે એ વિષેની ભારતીય લોકમાન્યતા
ચરત્યંદ્ર મિત્ર

મેન, માર્ચ ૧૯૨૭

- [૧] સીનીગૌલા લોકોનો આરામ અને કામનો સમય
સી. રી. સેલીગમેન

- [૨] મહાયક પોંચીઓ
સી. કે. મોક

- [૩] ઉમરે આવતાં કેદ
એ. એમ. હોઝાર્ડ

એપ્રિલ, ૧૯૨૭

- [૧] વાકચીંગ મૃતચરીરોની વ્યવસ્થા
જે. એચ. હટ્ટન

- [૨] સટો (ન્યુહેધીડીઝ) માં શાળોનો ઉપયોગ
કુમારી સી. એચ. વેન્નુડ

- [૩] જંગલી લોકોમાં રોળાઓ
આઈ. શેપેરા

મે, ૧૯૨૭

- [૧] ઉરવીર (ટાંગાન્યા પ્રદેશ) ના લોકોનાં કેટલાંક સ્વપ્ને
જે. ડબલ્યુ. ક્રાડીનલ

- [૨] કેટલાંક “મહી વરસાદીઆ પથ્થરો” વિષે નોંધો
એફ. એચ. રોજર્સ

- [૩] ડગોઆ અને મોશી લોકોના સ્વપ્ને વિષે નોંધ
એ. ડબલ્યુ. ક્રાડીનલ

- [૪] મલાયાના નેગ્રીટીસ
રેવરંડ પી. શેપેરા

જુન, ૧૯૨૭

- [૧] જંગલી લોકોનાં તીરકામમાં
આઈ. શેપેરા

- [૨] પ્યુબ્લોસ લોકોમાં મૃતજૂઆ
ઈ. સી. પાર્સન્સ

જુલાઈ, ૧૯૨૭

- [૧] પ્યુબ્લોસ લોકોમાં મૃતજૂઆ
ઈ. સી. પાર્સન્સ

- [૨] પીસ્ટડોનના ‘ડોનમેન’ વિષે નવા મતો
એફ. ફ્રેસેટો

ॐ ॥ महोपाध्याय श्री ५ भानुचंद्रगणिगुरुभ्यो नमः ।

श्री सर्वज्ञं नत्वा भक्त्या स्वीयं च सदगुरुं स्मृत्वा ।

कादंबर्युध्वारो विधीयते सिद्धिचंद्रेण । १ ।

विदशा नगरी, वेत्रवती नदीनिं तटिं । त्यहां राजा रौद्रकं राज्य करिं । 'एक
समिं दक्षिण देशथी एक चांडाली परम सुंदरी, शुक एक छेई राजद्वारि आवी ।
प्रतीहारिं राजानि आवी विनती करी कहुं—एक चांडाली द्वारि अति सुखपा अति
चतुरा शुक हस्त घरी आवी छिं । राजाई माहिं तेडी, शुक परम गुणी चतुर, तेणे
शुकिं राजानि केटलाएक श्लोक भणी आशीर्वाद कीधो । राजा घणुं प्रसन्न थया ।
चांडालीइं कहुं—एह शुकनू नाम वैशंपायन छिं । अत्यंत गुणी सकल कला प्रवीण
छिं । तम योग्य छिं, ते माटे ल्यावी छूं । एह तमे राखो । ते राजाई प्रेमशं राख्यो ।
पद्यइ राजाई पोतानो प्रधान कुमारपाल नामिं तेहनिं कहुं—ए कशुक उत्तम भणइ छइ ।
प्रधाने कहुं एहनिं राप दीसि छइ, वर छि ते माटे उत्तम भणइ छिं । मोहलमां
मोकल्यो । वृत्तांत सर्व कहेरिं । ते राजाई शुक महोलमां मोकल्यो । पछि राजा
भोजन करी मोहलमां पधारा । शुकनि प्रसन्न मनिं पूर्वापर शुकनू वृत्तांत पछुं ।
शुक कहि छिं—विंध्याटवी स्थानक दंडकारण्य क्षेत्रमाहि छिं । त्यहां अगस्त्यनो आश्रम
छि । त्यहां माहरी जन्मभूमि छिं । त्यहां पंपासर नामिं सरोवर छि । तेहनें कांठिं एक
शीवळनू वृक्ष छिं । तेहना कोटरमां माहरी माता मुनिं जणतां मुई । पिता मुनें पालतो ।
ते एकवार आहेडीइं कोटि मरडी लीधो । पछिं हूं पांख विना वृक्षतळे पांदडांना पुंजमां
पड्यो । छानिं र्हों ते आहेडीइं न दीठो । त्यहां हूं वृषाक्रांत थयो । त्यहां थकी
तपोवन वृक्ष हतुं त्यहां हूं अतिदुखिं दुकडो गयो । ते तपोवन जावालि ऋषि रहि ।
तेहनो पुत्र हारित सरोवरिं स्नाननिं आवता हुं अति दुखी पड्यो दीठो । पछि शिष्य
हस्ते हूं लीधो । जल पायूं । पछि ऋषिपुत्र स्नान करी अशोरवृक्ष तळि जावालि शिष्य-
संयुक्त वृद्धमां विठा हता त्यहां मुनिं छेई गयो । ऋषिइं पछुं पुत्रनिं—येह, एह शुक
कयहां भकी लाव्यो । कहयुं वनमाहि दुखी वृषाक्रान्त पड्यो तो दया जाणी लाव्यो । ऋषि
त्रिकाळदर्शी मुज सांहांसुं जोई मुनें कहुं, अविनय कीर्घांना एह फउ । पछि शिष्य पुत्रादिके
ऋषिनिं पछुं एहनो स्वामी शो अविनय छि । ते ऋषिइं कहयुं एकांत रात्रिं विधिपूर्वक कदयुं ।
पछिं रात्रि मुनिं पासे विसारी सर्व आगळि ऋषिइं कथा कही, ती कथा सांभलो । इम कही
वैशंपायन शुक, ते, हवि राजा रौद्रक आगळि जावालि ऋषिनी कही कथा कहि छइ ।

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ, અં. ૪

[૧] ગૌસ્વામી તુલસીદાસ

શ્યામસુંદર દાસ

[૨] રામપુરાના ચંદાવત અને એમના શિલાલેખ

પં. શોભાલાલ શાસ્ત્રી

ભાગ-૮, અં. ૧

[૧] પ્રાચીન સ્થતંત્ર

અભિદેવ ગુપ્ત

[૨] ગૌસ્વામી તુલસીદાસ

બાણુ શ્યામ સુંદરદાસ

[૩] મહાકવિ બિહારીની જીવની

બાણુ જગન્નાથદાસ રત્નાકર

સરસ્વતી, જુલાઈ ૧૯૨૭

[૧] અક્ષાનિસ્તાનમાં બૌદ્ધકાલીન ચિન્હ

પરમેશ્વર શર્મા

[૨] રાષ્ટ્રકૂટોના સબંધમાં કેટલીક ગ્રેય વાતો

વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭

[૧] પ્રાચીન હિન્દુઓની સમુદયાત્રા

પરમેશ્વર શર્મા

[૨] રાષ્ટ્રકૂટોના સબંધમાં કેટલીક ગ્રેય વાતો

વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ

જૈનસાહિત્યસંશોધક, આણંડ, ૧૯૮૩.

[૧] મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયગણિ લિખિત ક્લાસિકલવિષયક પ્રશ્નપત્ર

[૨] નંદુરબારનિવાસી કાલુચાહતી ગ્રંથ પ્રચલિત

[૩] કુતુબચમ્લા

[૪] ધર્મસમુદ્રુત ચક્રંતવારામ

[૫] આવશ્યકમૂત્રના કર્તા કાણુ ?

પં. સુખલાલ.

સાહિત્યપરિષદપત્રિકા, ભાગ ૩૩ અં. ૨.

[૧] પ્રથમ મહીપાલદેવનું રાજત્વકાવ

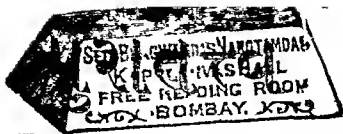
શ્રી નલિનીનાથ દાસ

[૨] સુદેવેન્દ્રી બાપામાં હિપદેશ કરતા

દરપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ચુ. પુ. બારેડ

જ્ઞાનજીવન

[સ્તંભ ૫ મું.]

આશ્વિન ૧૯૮૩

[અંક ૪૦]

સપાઠક અને પ્રકાશક રત્નિકલાય છોટાલાલ યજ્ઞી
જ્ઞાતા પુરાણત્વ મંદિર, અમદાવાદ

પ્રથમ લેખન ૩૫, મેન્ડેલ આલે આલે છુદ્ધ મંદીર કિંમત ૩ ૧-૮-૦, પોસ્ટલ લેટર

एकें कह्युं तमारी माता तमनिं दुखी सामलीनिं जोवा आवइ छइ । एटलि कर्पिजल उठी गयो । मा आवो गई । ते मि वृत्तात काइं न जाणुं, येह कर्पिजल क्यहां गयो । पछि तरलिकानि मिं पछुं । हविं शुं करवूं ? । ऋपि माटे कर्पिजल विनय धणो करी गयो धिं । पछि दासी संमेतें हुं त्यहां रात्रि वनमांहि नीकली । वाटिं जातां अपशुकन थया । तथापि सोले शृंगार करी विहल थकी हुं नौसरी । ते वनमां गई । त्याहर पहलं चंद्रोदय थातिं ऋपिइ चंद्रमा वारो, ये उदय को घडी म थाएरा । उदय थए कांमघुद्धि थए हुं मरोस ते चंद्रमाइं न मान्यूं । ऋपि अति दुःख पामी मुओं । ते कर्पिजलि अमे दृतिथी रोतो सांभल्यो । त्यहां गयां ऋपि मृत्यु पांम्यो दीठो । हुं दुख पामी रोई ।

एटली वात, महाश्वेता, ते राजा आगलि कहितां, जावालि हारीतनिं कहि छई—राजा आगलि महाश्वेता पडी । राजा दुख पांम्यो । कह्युं एह वात एटलि राखो । पछी बली महाश्वेता निश्वास थई बोली, येह त्याहरिं देह न गयो तो हविं नही जाइं । पछि मिं तरलिकानिं कह्युं । काटचिता रचो । एह विचार करतां आकाशथी एक पुरुष उत्तरो । मुनिं कह्युं तुं मरोस मां । रंग राखे एहसुं एक सँग संग थासे । एहवुं फही वृत्तकनिं ते पुरुष अंतरिक्ष लेई गयो । एटलि कर्पिजल शिष्य कोप करीनिं पुंठि बलगवा गयो, ते २ तारामंडलमां पिसता मिं दीठा । आश्चर्य हुं पामी रही । तरलिकाइं मुनिं प्रतिवोध देई करी भरवा न दीधी । आशा मिलवानी धरी हुं न बली । वैराग्य धरी ते दिवसनी हुं सदाशिवनिं चरणे रहूं छूं । मा वापिं इष्टि प्रतिवोधी समजावी जोई, पणि ते दिवसथी वन न महेल्युं । ते ऋपिनुं स्मरण करती रहूं छूं । बलतूं राजा कहि छिं—तुं दुख म करेश, ते को लेई गयो तें जीवाडरो । कहूं छिं ते सहि । पूर्व विश्वावसु गन्धर्वनी कन्या मीनका स्थूलकेर ऋपि परण्या । ते सार्पि डशी कन्या मुई । ऋपिई पोतानुं अर्द्ध आयुष्य आयुं । आपीनिं जीवाडी । चभ्रुवाहनिं अर्जुन भारो, नागकन्या अलुपार्ई जीवाडयो । त्यम ताहरि तपि एह जवीशिं सही । अभिमन्युनो परीक्षित उत्तराना विद्यापथी कृष्णे जीवाडयो । त्यम जीवशि । जीवाडवा लेई गयो को एक ते जीवाडयो । पछि राजाई पुछूं, तरलिका क्यहां गई छिं ? । महाश्वेता कह छइ—अमृतथी एक कुल उपनूं तेहनिं मंदिरा कन्या उपनी । चित्ररथ तेहनिं परण्यो । बेहुनिं महासंतोषमाहि एक पुत्री होई । महामुंदरी छिं । कादंबरी तेहनुं नाम छिं । ते माहरे महा इष्ट छइ । ते माहरइ शोक शोक करइ छइ; परणती नथी । मज पासिं क्षीरोद सेवक तेहने माचापें मोकन्यो तो, तेहनुं दुख देखी सही सकतां नथी । पछि मिं कादंबरी पासिं तरलिका मोकली छिं, येह तुं सर्वथा परणे । ते त्यहांथी तरलिका आवी

સત્યં પરં ધીમહિ

સ્વ પુરાતત્વ સ્વ

પુસ્તક પં.]

આશ્વિન, ૧૯૮૩

[અંક ૪.

સંક્ષિપ્ત ગૂજરાતી કાદવંરી કથાનક

[આચાર્ય:—શ્રી જિનવિજય]

પાલણપુરમાં કાચરાના જૈન ઉપાશ્રયમાં એક જૂનો અંચભંડાર છે. તેમાંથી આ નીચે આપેલા સંક્ષિપ્ત કાદવંરી કથાનકની પ્રતિ મળી આવી છે. સુનિવર શ્રીધીરવિજયજીની કૃપાથી એ પ્રતિની પ્રાપ્તિ થઈ અને એને પ્રકટ કરવાનો યોગ મળ્યો. પ્રતિના પાનાની સંખ્યા ૮ છે. વિ. સં. ૧૭૪૭ ના પોપ વહિ ૧૩ શનિવારના દિવસે પાટણમાં લખવામાં આવેલી છે. લખનારનું નામ નથી. લલિયાના આસરો મુંદર અને રમણ છે.

મહાકવિ બાણભટ્ટની મૂળ કાદવંરી કથા ધણી વિસ્તૃત અને મહુ કઢિયુ છે તેથી એ કવિની કથા કદપનાતી ટુંકમાં પચ્ચિય થાય તેટલા માટે સંસ્કૃતમાં અને બીજી દેશ ભાષાઓમાં એના અનેક સંસ્કૃતિ અને સારાશો રચાયા-લખાયા છે. આપણી ગુર્જરગિરામાં કવિ બાણજી પદ્યબદ્ધ કાદવંરીની રચના કરીને ગૂજરાતના કથારસિક મુગ્ધ શ્રોતાઓને, લગભગ ૪૦૦ વર્ષ ઉપર એ કથાનું મધુર શ્રવણ કરાવ્યું છે. બાણજીની કૃતિ પદ્યબદ્ધ હોવાથી તેમ જ પ્રચાલુમાં મોટી અને જતા કાવ્યગામીર્ષવાણી હોવાથી સર્વસાધારણ-આબાલ-ગોપાલને તેનું વાચન-શ્રવણ વધુ સુલભ ન જણાય એ દેખાતું છે અને તેથી તેવા વર્ગને માટે મહોપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્રે સરલ ગદ્યમાં આ સંક્ષિપ્ત કાદવંરી કથાનકની રચના કરી હોય એમ લાગે છે. જૈન ભાસવર્ગના બોધને માટે બાલ ભારત, બાલ રામાયણ વગેરે પ્રબંધોની રચના થયેલી છે તેવી જ આ કાદવંરીની રચના છે અને તેથી એને આપણે બાલ કાદવંરીનું ઉપનામ આપીએ તો તે વધુ યોગ્ય જણાશે.

આના' કર્તો મહોપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્ર જૈન વિદ્વાન છે, અને તે મહોપાધ્યાય બાનુચંદ્રના પ્રધાન શિષ્ય થાય છે. આ બંને ગુરુ-શિષ્યો તે જ છે જેમણે બાણની મૂળ કાદવંરી કથા ઉપર વિસ્તૃત અને ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત રીકા લખી છે. મહોપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્ર બહુ મોટા વિદ્વાન હતા. સંસ્કૃત-ભાષાના તે પારગામી પંડિત હતા એની પ્રતીતિ તો એમની રચેલી કાદવંરીની રીકા જોવાથી જ થઈ જાય તેમ છે; પણ એ ઉપરાંત એ દારસી ભાષાના પણ બહુ સારા અભ્યાસી હોય એમ, જેમણે કરેલા, પોનાની કૃતિઓમાંના ઉચ્ચેજોપદ્મી જણાય છે. બાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર બંને અકબર બાદશાહના દરબારમાં ધણી વર્ષો, સુધી રહ્યા હતા. અકબરને સૂર્ય તરફ ધણી ભક્તિ હતી અને તેથી તેની કબ્રી, બાનુચંદ્રજીએ સૂર્યના એકે દબર

हवे उत्तर कादंबरी बाणपुत्रि पुलिंदइ पूरी करी तेहनो आरंभ-

पत्रलेखा राजाने कहि छि । हुं राजाने तेडी आव्योश, इम कादंबरी महाश्वेतानि
हुं कही आवी छुं । चंद्रापीड सकाम थको गया आव्यानो शोच करि छि । एटलि
मातायि राजा चंद्रापीड तेडयो । पत्रलेखानि तेडीनि पासि सपत्नीक गयो । फगे लागी
वन्यो । एटलि वली केयूरक कादंबरी पासिथी आव्यो । कुशल पूछुं । कादंबरीना
विरहनी बात सांभली चंद्रापीड मूर्च्छित थयो । शुद्धि थई । गयानो शोच करि छि ।
माबापनी आज्ञा बिना किम जैए । आज्ञा मांगतां शू कहीए । एह शोच करि छि ।
विचारी परठूं येह, मैघनाद पत्रलेखा तमे केयूर साथि आगलि थां जाओ यम कादंबरीनू
समाधान करो । यम मरि नहीं । हुं वैशंपायननी चाट जोऊं छूं । आवितो हूं साथि
आवूं छूं । इम कही बोलाव्यां । पछि थोडे दिवसे तारापीडिं चंद्रापीडनि परणाव्यानी बात
मांडी । चंद्रापीडिं आनंद पाम्यूं । हवि कादंबरी म्यल्यानो योग दीसि छि । पछि
प्रधान द्वारा पितानि वीनती करी वैशंपायननि म्यल्यानी आज्ञा मागी । आज्ञा हुई ।
चंद्रापीड चाल्यो । कटक बाहिर मेहली छानो गयो । नगरमाहि वैशंपायननो समाचार
पूछ्यो । इंद्रायुध घोडानि इंधाणि राजा सर्वे ओलख्यो । वैशंपायननू विपरीत राजानि
शू कहीशि एहवो विचार करी लोके राजा उतारो । राजा शोच करि छि ये कुशल
होई तो वैशंपायन मुने मिलवा आवि । पणि वैशंपायन नथी । एह शोक करइ छइ ।
घणूं आक्रंद करि छि । एटलि सेवक कहि छि-वैशंपायन छि । वैशंपायन जीवतो अमे
मेहल्यो छि, पणि ते बात छि ते सांभलो । तमे गयां पछी वैशंपायन अछोदसर नाही
महादेवना दर्शननि गयो । अमे साथि हता । त्यहां एक आश्रम दीठो, त्यहां स्तंभनी
परि रह्यो । ते ठाम मुंकि नहीं । जन्मातरनू कोई संभारिं शोच करतो रह्यो । उत्तर कोई
आपि नहीं । लतामंडप उपरिथी हुं नहीं आवूं । ते नाव्यो । वैरागी थई रह्यो । पछि
अमे आग्रह तेडयानो घणो कीधो । पछि कहूं-हुं नीकछं तो मरूं सही । पछि मेहली
अमे आव्या । पछि देहरामां खोलतो हिंडि । स्वास मेहली बोल्यो येह माहरी आस म
करशो, तमे जाओ । पछि सर्वत्र रात्रि पासि रही अमे अहां आव्या छूं । एह बात
सांभली राजा दुखी थयो । त्यहां चान्यो । विचारूं, ये अछोदसरिं वैशंपायन हरिं
त्यहां मोटूं तीर्थ छि । पहलं हुं अजाणिं तीर्थ गयो हतो, हवि माता-पितानी आज्ञा
मागी तीर्थ जैए तो भलं छि । पछि कटक मेहली उजेणी गयो मित्रनो शोच करतो ।
एह बात वैशंपायननी त्यहां माता पिताइं सांभली विलाप कीधो; येह पुत्र वैरागी
थयो । तेथी घणूं दुख पामतो हरि । पछि राजपुत्र चंद्रापीडइं कहूं ते वैशंपायन

ઉપરનો યાત્રાવેરો બંધ કરાવ્યો તથા દેશમાં જીવહયાની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેમના સિદ્ધિચંદ્ર પોતે શિષ્ય થાય. એમણે બાદશાહના મનને ખૂબ રંજિત કર્યું હતું અને બાદશાહે આગળ ઉપર સિદ્ધાચલમાં જે મંદિરો બંધાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે નિર્ણય તેની પાસેથી ફરીથી દૂર કરાવ્યો હતો. યાવની એટલે ફારસી ભાષાના બનાવેલા જે પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ છે તેમનો ખૂબ અભ્યાસ કરીને એમણે બાદશાહને તે બતાવ્યા. હતા. બાદશાહે, એમનો આવો અપૂર્વ બુદ્ધિ-પ્રભાવ જોઈને એમને 'ખુશ્દહમ' તો ઇલાકાબ આપ્યો હતો. વળી એક વાર બાદશાહે બહુ સ્નેહથી, એમનો હાથ પકડીને, એમને કહ્યું કે-હું તમને પાંચ હજાર ઘોડાના મનસખવાળા મોટી પદવી અને નગીર આપું છું તેના સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુ-વેધનો ત્યાગ કરો. એ પોતે બહુ મુંદર રૂપવાન-સાક્ષાત કામદેવ જેવા-હતા અને પદ્માશ્રિના પારમાત્મા હતા. પોતાના ગુસ્તા અતિભક્ત હતા. વગેરે વગેરે.

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી એ અકબર અને જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં વિદ્યમાન હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. કાદંબરી ઉપર ટીકા લખતી વખતે જ એમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે કાદંબરીની મૂળ કથાવસ્તુ સમજવા માટે લોકભાષામાં એક ટુંકી રચના કરી હોય તો તેથી સંસ્કૃત નહિ જાણનારાઓ પણ તેનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને એ વિચારથી એમણે આ રચના કરી હશે. પ્રજાધની છેવટે એવા ભાવવાળો ટુંકો ઉલ્લેખ પણ એમણે કર્યો છે.

આ પ્રજાધની ભાષા સરલ અને સુદ્ધ છે. વાક્યરચના બ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે. તેથી આને અકબરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક મુંદર નમૂના તરીકે ગણી શકાય.

આ મહેલી પ્રતિ, એના ઉપર જેમ લખ્યું છે, સંવત ૧૭૪૭ની છે; તેથી અસલ કે અસલના નજીકની તો નથી. રચાયેલી પછી એાછામા એાછી ૬૦-૭૦ વર્ષ બાદ લખાએલી છે અને તેથી મૂળ કર્તાની ભાષામા, જોડણીની અનિયમિતતાને લીધે ફરફાર થવાનો સંભવ છે. છતાં જૈન ગ્રંથોની નકલો કરનારા લલિયાઓમાં એ એક રૂઢચુ હતો કે તેઓ 'યાદુશં પુસ્તકં દુષ્ટં તાદુશં લિખિતં મયા' એ વચનને વળગી રહેવાની ખાસ કાળજી રાખતા, તેથી ભાષા સંબંધી વિકૃતિ, પ્રમાણમાં, તેમના હાથે ધણી જ એાછી થવા પામતી હતી; અને તેથી જ ૧૫ મા સૈકામાં લખાએલા ગ્રંથોની, ૧૮ મા સૈકામાં ચએલી નકલોમાં પણ આપણે મોટે ભાગે ગૂજરાતના અને ભાષાના સ્વરૂપને યથાવત જોઈ શકીએ છીએ.

પણ, ગૂજરાતી ભાષાના કમનસીબે, જોડણી સંબંધી જે અવ્યવસ્થા આજે પણ આપણે ટાળી શકતા નથી, તે અવ્યવસ્થાના ભેગ, જે એ જમાનાના વ્યાકરણજ્ઞાનહીન લલિયાઓ થાય, તો તેમાં, તેમનો દોષ કાઢી શકીએ તેમ નથી. છતાં એવા દોષનું જ્ઞાન મેળવવું એ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવશ્યક હોવાથી તેના વિચાર તો આપણને કરવ્ય છે જ. એ રીતે વિચારી જોતા આ પ્રજાધની નકલ કરનારાએ આમા જોડણીના વિષયમાં ઠીકઠીક મનમાની ચાલે ચાલવાનું સ્વીકાર્યું હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે કયાએ એણે 'કહ્યું' એના બદલે 'કહું' લખ્યું છે, કયાએ 'કહ્યું' લખ્યું છે અને કયાએ 'કહ્યું' લખ્યું છે. એવી જ રીતે સખ્દની અતે આવતા 'ક્રકાર-ક્રકાર'ના દૂસ્વ-દીર્ઘપણમાં પણ અવ્યવસ્થા કરેલી છે. અનુસ્વારના પ્રયોગોમા પણ યોગ્યતાએ કામ લીધું છે. 'જમ' 'ચમ'ના બદલે કયાએ 'જે' 'ચે'ને કયાએ ચાલ રૂપ લખ્યાં છે. એવા કેટલાક પ્રયોગો સિવાય આજી લખાણ સુદ અને સુવ્યવસ્થિત છે.

સરખામણીની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાવજીની કાદંબરીની ભાષા અને આ પ્રજાધની ભાષા; સમભગ એક જેવી જ છે.

माहरि ते पनि नथी । इम करी राजा खेले दी(ली)घो । 'एटलिं चन्द्रमानू तेज नीकदं ।
 आकारा बांणी हुई । तमनिं मिं कहुं छिं ये मरशो मां । एह मारो अवतार छिं । एह
 मृतक बालशो मां, साचवयो । समागम लगण देह वणसशिं नही । एटलें पत्रलेखा
 कहे छिं—घोडो लेई स्वामिने चढवा लेई जाउं छूं । इम करी इंद्रायुध चढी अच्छोद
 सरमां पडी मूई । घोडो कर्पिजल थई नीकल्यो । पूर्ववत् वपु धरी आन्यो । सर्व विस्मय
 थयुं । महाश्वेता पासिं आवी कर्पिजल बोल्यो—हुं जन्मांतरि ताहरा स्वामि
 पुंडरीकनो सेवक हतो, ओलखिं छिं । एटलिं महाश्वेता पगे लागी पछुं, 'येह
 तमनिं शुं थयूं, तमारो स्वामि क्यहां छिं, तमे पुंठि क्यहां गया, ते क्यहां छिं,
 क्यहारि आवशिं, माहरो शोक टलेशे किं नही ? । एटलिं राजलोक देखतां कर्पिजल
 कहिं छिं—हुं तां पुंडरीक पुंठि नीकल्यो । देवमार्गिं ते शवनिं चंद्रमा चंद्रलोकमांहिं लेई
 गयो । पुंडरीक मेहली मुनिं कहुं चंद्रमाई, ताहरे गुरुई मुनिं प्राण छांडतां विण-अप-
 राधिं शाप दीघो, येह तुं विरही लीवियोगिं मरण पामे । पछिं हुं क्रोध पाम्यो, ते मिं
 पनि शाप दीघो, ये आपण २ निं शरखूं मरण हयो । ते माटिं माहरा तेजथी महाश्वेता
 उपनी । मुनिं बाहली छिं । तेहनो विरह आगलिं टालवा मिं ए पुंडरीक राखयो । ते
 वार छिं इम मरशि । माहरा शाप माटे । ते सार्धिं हुं अवतरोस । शाप दोपमां शाप
 टलि । इम चंद्रमा कही शव लेई गयो । हविं इंनो स्वामी म्यले ते माटइ एह राजा
 चंद्रशरीर छिं । एह पुंडरीकना शाप माटिं एणि सभिं मूओ । एह मृतक राखयो ।
 वणसशिं नही । पछिं मिं जाण्यूं पुंडरीकना पिता श्वेतकेतुनिं ए कहुं । किशो उपाय
 करिं मिं देवलोक मार्गिं जातां कहनो अविनय करो । देवे शाप दीघो तेथी हुं अन्न
 थयो । पछिं कहुं—अच्छोद सरोवरमां पडे मग्जन करतां तहनिं शांप जाशिं । मिं
 कहुं त्यहां शाप मोक्षथाउ । ते थयो । चंद्रमाई वली कहुं तूं चंद्रापीड 'चंद्रमा थाशिं ।
 वैशंपायन पुंडरीक थाशिं । ते वैशंपायन प्रधान पुंडरीक ऋषि अवतार । राजा चंद्रापीड चंद्रनो
 अवतार । हुं कर्पिजल इंद्रायुध अहूतो हविं हुं पूर्वप्रेमिं मुनिं म्यलवा आन्यो छूं । पछिं महाश्वेता
 दुःख करति आकाशवाणी हुई । तमे तप करो छो तेणिं वे तमे स्वामी मुख पामरो । तप
 करो । पछिं महाश्वेता कर्पिजलनिं कहिं छिं । तमे घोडो हता, पत्रलेखा तमे सरोवर
 पड्यां । पत्रलेखा शुं थई । कर्पिजल कहिं छिं पत्रलेखा पुंठि पडी । पनि तेहनो समा-
 चार नथी पांभ्यो । हविं श्वेतकेतु पुंडरीकनो पिता छिं, त्रिकालदर्शी छिं । तेहने
 तेनो समाचार पछुं । इम करी कर्पिजल आकाशमार्ग ऊड्यो । सर्व लोक आश्चर्य पाम्यूं
 ये, कांई सत्य छे । आकाशवाणीनिं विधासिं मृतकनिं ते सेविं छिं । चरणतटां ओलां-

उजेणी नगरी पुरी शिरोमणि । त्यहां सूर्यवंशी तारापीड राजा अति विख्यात । तेहनो मंत्री शुक्नाश नामि ब्राह्मण धीर अति चतुर । ते मंत्रीनि सर्व राजकार्य संपी राजा क्रीडा करि । ते राजानें पुत्र नहीं । बिलासवती नामि राणी अति प्रिया, ते पुत्र विना दुःखिणी रहि । एकवार राजाई अंतःपुरमांहि पधारतां राणी रोदन करती दीठी । राजाई समाधान करीनि राणीनि रोदननुं कारण पूछुं । राणी सज्ज भै, न बोल्यां । त्यांहरिं त्यहां दासीई उत्तर दीघो, येह पुराणथी सांभल्युं छि, ये अपुत्रनि गति नथी । ते माटे अति-दुःख पुत्र विना करि छि । पछि राजा कहि छि । हुं पणि धन्य दुःख करुं छुं । देव-द्विजनी सेवाथी पूर्वे दशरथादिकनि पुत्रसुख थयुं छइ । तमे पणि देव-द्विजनी विशेष सेवा करो । पूत्र सुख थारि । आस्वासना करी राजा सभामध्ये पधारा । ते दिवस थकी बिलासवतीई देव-द्विजनी भक्ति करवी मांटी । भक्ति करतां केटलएक दिवसे राणीनि स्वप्न होउं, येह चंद्रमा पीउं छुं । ते राजा आगलि स्वप्न कहुं । राजाई शुक्नाश प्रधानपें स्वप्नाध्याय जोवराज्यो । प्रधानें कहुं पूत्र राणीनि हर्शि । आज राति, प्रातःपर्यंत राणी जागै । ते राणी जागी । पछे थोडा दिवसमां राणीनि गर्भ रह्यो । राजानि स्वप्न हुउं, येह राणीई गर्भ धरो छि । पछि कुलवर्धना नामि राणीनी दासीई राजानि वधामणी कही, ये राणीजीई गर्भ धरो छि । राजाई दासीनि वधामणी घणी आपी । राजा प्रधान बेहि अंतःपुरमां जैनि राणीनां चिह्न जोई गर्भ सही कीघो । पूर्ण दिवसि पूत्र होओ । हर्ष बध्यो, दान घणां दीधन । प्रधान पणि अपुत्रवंत हतो । सूत-कांति प्रधाननि पणि पूत्र होओ सांभल्यो । हर्ष बध्यो । राजाना पुत्रनू नाम चंद्रापीड धरुं । प्रधानना पुत्रनू नाम वैशंपायन धरुं । पछि योजन बे बेगला विद्याशालामां भणवा राख्या । सर्व विद्या प्रवीण थया । राजानें पारशीक नामि राजाई घोडो १ एक इंद्रायुध नामि भेटि करो तो, ते कुंजरनि चढवा आयो । प्रधानना पुत्रने घोडो एक आपी बहु सैन्य वादित्र उत्साहिं नगरमां ते बेह पूत्र तेख्या । परस्पर उत्साह माहोमाहि घणो बध्यो । मातापिताने चरणे लागा । स्व स्वस्थानकिं भोजन करी शयन कीधन । प्रातःकाळि शकार रमी आव्या, भोजन करी शयन स्थानकिं गया । त्यहां राणीई कुलवर्धना नामि दासी हस्ते सुखार्थ वस्त्राभरणादिक पुत्रनि मोकल्यां । सेवानि अर्थ कन्या एक मोकली । तेहनूं नाम पत्रलेखा । राजा कुंतलनी पुत्री बंदमां आवी हती, ते, अतिचतुरा परम सुंदरी कुंजरनि घणी सेवा करी प्रसन्न करि । इम करतां, धणा दिवस गया । शुक् राजा शौदिकनि कहि छि, ये कथा सांभलतां जाबालि ऋषिई पुत्रनि कही हती ते मि तमने कही । बली कही छि, ते कहुं सांभलो । पछी तारापीड राजाई चंद्रापीड

દેવરૂપ હિં । एह्नो शोक न धरो-। आपणनि एह देखी आशा छि । स्वरूप माटे एह
 वहनिं सावधान करो । एहनिं धर्मि आपणो पुत्र जीवशिं । बहु सासूए गले बलगाडी समाधान
 प्रतिबोध करइ छइ-माहरो पुत्र तिं राख्यो छि । कादंबरीनिं संज्ञा थई, पगे लागी, एटलिं सौभा-
 ग्याशीस दीधी । राजा कादंबरीनिं कहि छइ-तमे लाज म करशो, सेवा करो छो, तेथी
 विशेष करो, अमे दर्शन मात्र करतां रहशुं । इम कही राजा अलगा वनमां उतरा ।
 निश्चल रहवानिं वनफल भक्ष करि रहिं । प्रधान समेत पुत्र दर्शन करता रहि । एकधा
 राजा शौद्रकनिं शुक्र कहि छि-जे मज सांभलतां जावालिं पोताना पुत्र हारितनिं कही,
 कामातुर ये थयो प्रधानपुत्र ते आ शुक्र छइ । कामचेष्टाथी स्वर्गथी पुंडरीक अवतरीनिं
 अश्वोदसर महाश्वेतानिं विरहि मूओ । पछि ते चंद्र शापथी अवतरी वैशंपायन शुक्रनाशनो
 कुंभर थयो । सुंदरी पासिं परांगी गयो, पूर्वशाप वज्यो, ते ए शुक्र थयो । ए कथा
 जावालिं कहितां शुक्र कहे छि-हूं सावधान थयो । पुंडरीकनीं पूर्व विद्या जिह्वाप मुनिं
 थई, सर्व ज्ञान स्मरण थयुं, चेष्टा सर्व थई । चंद्रापीड उपरे स्नेह अने महाश्वेता उपरि
 कामवासना थई । एह वात सांभली पछि मनमां आव्यू, ये ते शुं करतां हशिं । एह
 शोचीने राजा शौद्रकनिं शुक्रिं कहूं, त्यहां पांख वोहणो शोच करूं छूं । मन त्यहां जावा थयुं ।
 पछि ऋषिनिं मैं पूछूं-हुं वैशंपायन शुक्रनाश पुत्र थई मूओ, मज कारण एह मूओ
 राजपुत्र, तेहनूं मृतक पडयूं छि, जीव तेह चंद्रापीडनो क्यहां छि, शो अवतार छि,
 हूं तिर्यक थको ते अवतार होई त्यहां वसूं ? । एह सांभली ऋषि हस्या-पापी पांख वृणो
 हवडां तूं छि पांख आविं पूछि । एटलिं चापनिं हारित पूछिं छि-ब्राह्मणनिं एवडो काम
 शो, देवलो कथी अवतरी अल्पायु कां थयो-। जावालिं कहि छि-केवल नारीना धीर्यथी
 उपनो तो, ते कांमी बिहलो मरि, ए वैद्य कहि छि । एटलिं बली शुक्रिं पूछूं-आगलि
 जन्म आयुष्टहिं थाए ते उपाय शो छि । एटलिं ऋषि नित्यनिं (नियमिं) चान्या
 मुनिं आश्रम मेहली गया । हुं एकलो चिंता करूं छूं । ब्राह्मण अवतारिं कार्मिं पडीनिं
 नीच योनि पाम्यो, हविं हुं मरूं तो भवूं । एटलिं श्वेतकेतु माहरो पिता ते पासिं
 कर्पिजल समाचार जोवा गयो तो ते जावालनिं आश्रम आव्यो । एटलिं हारीतिं मुनिं
 कछुं तारो पूर्वमित्र कर्पिजल आव्यो, श्वेतकेतुं मोकल्यो छि । एटलिं कर्पिजल मिं दीठो । माहरइ
 नेत्रे जल आव्युं । हुं बोच्यो जन्म २ अंतरि तनिं मयल्यो छूं, तिर्यक्योनिं छूं, सेवा क्यम करूं ?/
 एटलिं कर्पिजलिं हुं हईयामां चांच्यो । मिं कछुं, माहरा मायाप मज माटि कांइ
 दुःखी रहि छइ ! वल्लुं कछुं-ताहरिं बापि सर्व वृत्तांत जाण्यूं छि । श्वेतकेतुं कछुं छे,
 कर्म छूटे छूट्यो । बली मिं कछुं तमारो पूत्र माहरो मित्र क्यहां छि ! ते श्वेतकेतुए ताहरो

• साथि एक तापस बीजो फूल बीणतो दीठे । जप करता ऋषि परम सुंदर देखी हुं
 मोह पांमी विकल थई । हुंकाडी न जाऊं, शापथी वीहूं । ऋषि पणि मिं चिह्नी कामी
 थयो जाण्यो । पछे मिं, ऋषि साथि तापस कपिजल नामिं हतो तेहनि प्रणाम करी
 ऋषिनु वृत्तांत पूछूं, येह एह कुंण छि ? एहनिं कांनि शानो सुगंध छि ? । तेह बोल्यो,
 येह, एक भैरवकेतु नामिं ऋषि छि । तेहनिं गंगास्नान करवा जातां वनदेवीइं कटाक्ष
 जोयुं । ऋषिनिं ते देखतां वीर्यद्राव थयो । ते वन देवीइं वीर्य सर्व कमलपत्रमां धरी
 ऋषिनिं आयूं । तेथी पुत्र थयो । ते कमलमां धरा माटे लक्ष्मीईं कहुं एहनी माता हुं ।
 ते ए ऋषिपुत्र छि पुंडरीक एहनूं नाम छइ । अमरलोकथी भावतां नंदनवननी देवीइं
 एहनिं कांनि सुगंधमंजरी घाती, सुंदर देखीनिं । ते मंजरीनो एह सुगंध छि । पछि हुं
 बिहल थकी हसित वदनि बोली-मिक्षा ल्यो तो हुं ल्यावूं । एटलं कहतां ऋषि जप
 मूंकी हशो । पछि मज पासि आवी मंजरी माहरे कांनि घाती । ऋषिने हाथि अडतां
 बेहनिं कामवृद्धि थयो । माळ ऋषिना हाथथी पडी । ते मिं माला हरीनिं ऋषिपुत्रनिं
 हाथि आपी । एटलि माताइं मुनिं उतावली तेडी । ते मुनिं दुःख घणूंए लागूं ।
 तरलिका नामिं एक दासी ते मुने परांणी तेडी गयी । पछि कपिजल शिष्ये, ते पुंडरीक
 ऋषि भण्ट्यो । शिक्षा देतां मिं सांभल्यो । कहुं, येह ऋषिपुत्र मलचारी बैरागी तापस,
 ति. ए शू साधन निःफल खोहूं । परकीशुं संसर्ग भाषण-ऋषिनुं ए कर्म नही । ऋषि
 लाजी नीचूं जोई रह्यो । पछि कपिजल प्रति पुंडरीक ऋषि बोल्यो, ये हुं शून्य छूं ।
 पछि मुनिं तरलिका दासी मातानिं सूपी । त्यहां ऋषिनुं वृत्तांत जोवा रही । मुनिं तो
 घाणि दुःखिं घरि लेई गया । मुनिं पुंडरीकनुं ध्यान । कामज्वरिं आकली थई पडी ।
 कर्ममंजरीनिं आंधारिं जीवती, रहूं । एटलि तरलिकां दासी साथि हुंती तेह पणि आवी ।
 तेणीइं मुनिं धैर्य कीधूं. येह कपिजल ऋषि शिष्य तेणिं पठि आवी तमारी वात पूछी,
 ये एह कन्या कहिनी छइ ? एहनूं नाम शुं छि ? । पछि मिं सर्व वृत्तांत कही, कहुं
 छइ-महाश्वेता एह कुंजरीनूं नाम छि । ते माटइ सर्वथा कपिजल चतुर दीसि छि ।
 आपण पासि ऋषि माटि एकवार सर्वथा आदशि । ते कपिजलनी वाट जोईए छइ ।
 एटलि वनमां ऋषि मृतप्राय थयो । तेणिं कपिजल शिष्य शीघ्र मोकल्यो । माहिर द्वारि
 आव्यो । ते दासीइं कहुं कपिजल द्वारि रह्यो छि । ते मिं आदरशू माहि तेडयो । पछि
 कपिजले एकांत मुनिं कहुं, येह ऋषिनां प्राण राखवा माटि आव्यो छूं । ऋषि मृतप्राय
 छि । वनमां खोली कादयो दोहल्यो छि । स्वास मात्र रह्यो छि । एहवो एकान्त
 राखी आव्यो छूं । महाश्वेता बिना वियोगथी बिहल छि । एहवी वात करतां दासी

सहित राजा जोवा आब्यो । पुत्र आपापणा दीठा, आनंदं पाम्या । मावापनि परो लागो ।
 शापथी देहांतर पाम्या हता, आशीर्वाद दीधा । बळी स्वर्गधी कापिंजल आवी महाश्वेतकेतुईं
 कहाव्युं छि, येह माहरो पुत्र पुंडरीक छि । हुं परलोक जाउं छूं । पुत्र तनें संपूं छूं ।
 पछइ चित्ररथ हंसगंधर्व मदिरा गौरी श्री २ सार्थिं हर्षयुक्त त्याहां आग्या । पछि विचारूं
 गाम मांहि जई विवाह करीए । कहूं, वनमांहि हर्ष मांदि वनमांहि कीजि । पछि विवाह
 २ सानंद पूर्वक थया । पछि हर्षमां पछूं कादंबरीइं, ये आपण मरी जीव्यां, पत्रलेखा
 क्यहां ? कहूं रोहिणीअवतार ते छि, हुं चंद्ररूप छूं । मिं चंद्रापीडनो अवतार धरो,
 त्याहारि रोहिणीइं पत्रलेखानो सेवानि जन्म धरो हतो । ते चंद्रलोकिं रही छि । पछि
 उजेणि राजाजीए आवि सुख भोगवि । रामराज्य थयूं ।

पूर्व वृद्ध भोजइं बाणपंडित पारिं कादंबरीनी कथा नव नव रस संयुक्त करावी ।
 ते कथा घणुं कठिन छइ । ते माटइ मंदबुद्धिनइ प्रीच्छवानइ अर्थि संक्षेपइं लोकभापाईं
 ये प्रबंध कीधो छि ।

पातशाह श्री अकबर जलालदीन श्री सूर्यसहस्रनामाध्यापक, श्रीरघुजय
 तीर्थकरमोचनायनेक सुकृतविधापक महोपाध्याय श्री ५ भानुचंद्रगणि शिष्याद्योत्तरशताव-
 धानसाधनासाधन प्रमुदित पातशा श्री अकबर जलालदीनप्रदत्त सुष्कहमापराभिधान
 महोपाध्याय श्री सिद्धिचंद्रगणि निनिर्मितं संक्षिप्तकादंबरीकथानकं समाप्तं ॥ छ ॥

॥ संवत् १७४७ वर्षे पौष यदि ११ शनीं दिने लखितं परतनगरे ॥

नथी । पढ़वूं कही रात्रि परस्पर जूजुभां सूतां । प्रातःकालि तरलिका एक सेवक साथि आवी । महाश्वेतापासि चंद्रापीड देखी विचार उपनो, येह एह कुण राजा । पछि तरलिकानि सेवकनइ पूछुं—कादंबरी रूडी छि ? कादंबरीइ ओलंभो कहाव्यो, ये माहरे योग धरयो पडाशि, जो विवाहनूं कहिशो तो । पछि महाश्वेताइ सांभली सेवकनि कहूं, हूं नगरमां आवी समाधान करोस तुं जा । कहि, पछि राजानि कादंबरीनी स्तुति करी राजानि मोह उपजाव्यो, येह हिंडो तो जोवा जैए । तेहने दुःख टालिइ । पछि राजानि तेडी महाश्वेता नगरमा गई । नगर मीहलनी रचना जोई, महाश्वेता नि राजा, कादंबरी पासि जण २ आव्यां । कादंबरी देखी राजा मोह्यो । कादंबरीइ राजानूं वृत्तांत महाश्वेताने पूछुं । कादंबरी विस्मय पाभी । पछि राजा शीघ्र आज्ञा मागी, महाश्वेतानि आश्रम आवी अच्छोदसरि स्नान राजा करि छि । एटलि पढ़इ सैग्य राजानूं हतूं ते पग जोतां आवी म्यल्युं । एटलि गंधर्व पासि हतां तेहानि राजाइ शीख दीधी । ते गंधर्व धरि गयां । पछी राजा चंद्रापीड पत्रलेपा वैशंपायन आगलि पावली बात कही विरहनी महाश्वेता कादंबरीनानी । पछि बीजि दिन कादंबरी पासिथी सेवके एक राजा पासि आव्यो । राजाइ पूछुं कुशल छि ? कहुं कादंबरी विरहिणी तमारूं एक स्मरण करी छि । एक हार मोकल्यो छि । ते राजाइ कंठ धरो । सर्व वृत्तांत त्याहानुं सांभली, पत्र लेखानि राजानो भांजेज मेघनादनि लेईनि, साथि राजा कादंबरीनि नगरी आवी कादंबरीनि धेरि गयो । महाश्वेता कादंबरीनि प्रणाम करो । पत्रलेखानूं रूप देखी बेही मोहि सुंदरी । राजाइ महाश्वेता कादंबरीशुं गोष्टि करी, विवाह भेली शीख मागी कटकमांहि जावानी । एटलि सविं कहुं पत्रलेखानि मेहली जावो । परहणा छि न पुंठीथी पत्रलेखा मोकलशुं । राजा मेहली कटक जातां पितानो कारांद आव्यो, ते कागलमांहि लिखूं हतूं, येह बिहला आवयो । मावाप माया धरिइ वइ । ते वैशंपायनने पत्र देखाडी कहुं, मेघनाद साथि पत्रलेखानि तेडी तमे मोकल्यो । तमे छस्कर लेई अहां रह्यो । हुं पिता पासि चारूं छूं । ते कहि चाल्यो । कादंबरी महाश्वेतानि नमस्कार कहियो । हुं उतावली आव्योस । चालतां वारि चंडिका स्थानक आव्यो । ते प्रणाम करी उजयिनी नगरी आव्यो । पिताने म्यल्यो । शुक्रनाथ प्रधाननि कहुं वैशंपायन तमारो पुत्र त्यहां मेले छि, एटलि थोडि दिने मेघनाद पत्रलेपानि तेडी आव्यो छि । वैशंपायन कटक पासे त्यहां रखो छि । पत्रलेपानि कादंबरीनां समाचार पूछया कहुं, तेह विरह-वार्ता कही न जाए । तम विना घणूं दुखी छि । घणूं शूं कहूं—देह मेहलरो सही । एटलि पूर्व कादंबरी थई ।

આવી છે. સંસ્કૃત અંચરચના શૈલીના અનેક યુગો કલ્પવામા આવે છે-સૂત્રયુગ, વાર્તાશ્રયુગ, વેદાધ્યયુગ, કારિકાધ્યુગ વગેરે. પ્રસ્તુત અંચ કારિકાધ્યુગનો છે એટલે કારિકાધ્યુગના આદિ સમયનો નહિ પણ જે સમયે કારિકાશૈલીની પ્રતિષ્ઠા બંધી ગયેલી; ન્યાયશાસ્ત્ર જેવા સૂક્ષ્મ વિષયને કારિકાબદ્ધ રીતે લખનારાઓનું પાંડિત્ય પણ અદ્ભુત ગણાતું તે સમયનો છે. ન્યાયશાસ્ત્રને કારિકામાં ઉતારનારા નાગાર્જુન (મધ્યમકકારિકા), ગૌડપાદ (ગૌડપાદકારિકા), સિદ્ધસેન-દિવાકર (‘સમ્ભતિતક’) કુમારિલ (શ્લોકવાર્તિક), હરિભદ્ર (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય) વગેરે અનેક વિદ્વાનો યજ્ઞ ગયા છે. પ્રસ્તુત અંચકાર પણ એ વિદ્વાનોની સમકોટિનો છે. કદરચ કરનારની સુગમતામાથી કારિકાની પ્રથા જન્મેલી જણાય છે પણ કેટલીક વાર કારિકામાથી બાવ સમજવાનું બહુ આકર્ષક પડે છે. મૂળ અંચની કારિકા કૃત

૨ ધૃત્વરપરીક્ષા	૪૮	૧૨ કર્મપદાર્થપરીક્ષા	૧૬
૩ પ્રકૃતિ-ધૃત્વર ઉભયપરીક્ષા	૧૬	૧૩ સામાન્યપરીક્ષા	૧૦૫
૪ સ્વાભાવિકજ્ઞાદ્ધપરીક્ષા	૧૮	૧૪ વિશેષપરીક્ષા	૧૦
૫ શબ્દબદ્ધપરીક્ષા	૨૫	૧૫ સમવાયપરીક્ષા	૪૪
૬ પુરૂષપરીક્ષા	૧૮	૧૬ શબ્દાર્થપરીક્ષા	૩૪૬
૭ આત્મપરીક્ષા	૧૭૯	૧૭ પ્રત્યક્ષલક્ષણપરીક્ષા	૧૪૯
(આ પ્રકરણમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, સામ્ય, દિગંબર (જૈન), ઉપનિષદ અને વાત્સીયુત્રીય સંમેત આત્મસ્વરૂપની પરીક્ષા છે.)		૧૮ અનુમાનપરીક્ષા	૧૨૭
		૧૯ પ્રમાણાંતરપરીક્ષા	૨૨૦
		૨૦ રચાદાદ્યપરીક્ષા	૭૭
		૨૧ ત્રૈકાલ્યપરીક્ષા	૭૧
		૨૨ લોકાયત્તપરીક્ષા	૧૦૮
		૨૩ બહિર્ગર્થપરીક્ષા	૧૨૦
		૨૪ શ્રુતિપરીક્ષા	૭૨૬
૮ સ્થિરભાવપરીક્ષા	૨૬	૨૫ સ્વર્તઃપ્રામાણ્યપરીક્ષા	૩૧૩
૯ કમ કલસંબંધપરીક્ષા	૭૧	૨૬ અતીન્દ્રિયદર્શિપુરૂષપરીક્ષા	૫૨૩
૧૦ દ્રવ્યપદાર્થપરીક્ષા	૮૭		

૩ હિંદુદર્શનો ઉપર સંસ્કૃતભાષ્યો રચાયા તે સમયે જૈનસૂત્રો ઉપર પણ પ્રાકૃતભાષ્યો રચાયાં-હિંદુ અને જૈનધર્મના ભાષ્યો રચાયાં તેો સમસમયે માત્ર બાબાનો જ બેદ.

૪ સમ્ભતિતક‘નું મૂળ હટ્ટા-આર્યા-બદ્ધ છે અને પ્રાકૃતમા છે.

૫ અંચના પ્રાન્ત ભાગે દ્વારકાઓની સંખ્યાનો આંક ૩૬૪૬ છે. એક બૃહદ્-પ્પનિકા કરીને કેટલાક જૈનમહારોની સૂચી કોષ પ્રાચીન વિદ્વાને કરેલી છે, તે આથરે ચારસો પાંચસો વરમની જુની દંશે, તેમાં પણ તત્ત્વસંબંધની કારિકાસંખ્યાનો આંક આપેલો છે જે પ્રસ્તુત આંકથી જુદો પડે છે, તે આંક ૩૭૧૬ નો છે. એ સૂચીમાં કેટલાક બૌદ્ધ

मज विना, नही आविं । माहरो देर दीठो छि । आज्ञा आपो तो त्यहां तीर्थ करूं; तेडी आवूं । पछि सुमुहूर्त पिताई आज्ञा आपी । दिन रात्रि चालतां कटक निकट गयो । मेघनाद साहमो आब्यो । वैशंपायननी स्थिति पूछी । मेघनाद कथुं तमे आवतां जाणी अमे अच्छोदसर गया नथी ये समाचार जाणीए । चंद्रापीडि अच्छोद आवी वन विंटावी वैशंपायननि शोधवूं मांडवुं । एहवा मांहि कादंबरीनो विरह नि मित्रनूं दुख एहवो राजा इंद्रायुध चढी महाश्वेतानि आश्रमि गयो । महाश्वेता ऊंचुं जोई रही । ते देखी राजाई जाण्युं कादंबरी सकि (सि) तो मुई । राजाई तरलिकानि समाचार पूछवो मांडवो । एटलिं महाश्वेता बोली हूं पापिणी दुखिणी ऊंचूं शुं जोऊं । तमारो आववानो समाचार जाणी आ वनमां हूं तप करवा आवी हती । एटलिं एक पुंडरीक रखवो सुंदर वनमाहि आब्यो हतो; वन खोलतो हतो । मज सांमूं ई विहल थको पूर्व प्रीतिनी परि आतुर थै बोल्यो—कहूं ये वियोग एहवि रूपिं कां धरो । प्रतियोध दीघो । मुनिं पुंडरीक सांभरो । मुनिं आतुर थको काम रसनी चर्चा करतो रहि । हुं बारूं ए रहि नहीं । मई पहनि काई वृत्तांत न पूछूं । एकली हुं उजलि रात्रि शिला उपरि आवी बिठी । तरलिका निद्रावरा थई । हुं पुंडरीकनी वात कपिंजलनी वात पादली मनमां धरूं छुं । एटलिं रात्रिमाहि हल्लई हल्लई ते ब्राह्मण छानो वेगळाधी मिं आव्रतो दीठो । मिं विचारूं, येह स्पर्श करशिं तो हुं मरोस । ए पनि चेष्टाथी जाणी ए छे, येह विना स्पर्श रहसिं नहीं । माहरो देह तो पुंडरीकनिं राख्यो छि । एटलिं ब्राह्मण मज पासिं निकट आवी कामातुर बोल्यो । मुनिं रीस चढी । मिं कहयुं भस्म थातो कां नथी । माहरिं पुंडरीक विना सर्व भाई बाप । एह राप देतिं शीघ्र भस्म थयो । न जाणीई कांई पूर्व जन्मनो भोग हतो । पुंडरीकनो मित्र होए त्यम पुंडरीकनी परिं मूओ । एह सांभली राजाई दृष्टि फेरवी । कादंबरी आणि जन्म न मिली । जन्मांतरि तमे कादंबरी मिल्यानो उपाय करयो । एह कही पडयो एटलिं राजा मूओ । तरलिका महाश्वेतानि कहि बइ पापिणी तूं छि । ताहरी दृष्टि आयी छि ते मरिं छि सर्व । हवि इहांनां माबापनी शी गति । एटलिं महाश्वेतादिक आक्रंद विलाप करइ बइ । 'ए कथा एटले रही । पहिल्लं पत्रलेखाई वाटथी राजा आवतांणी वात सांभळी कादंबरीनिं वधामणी खापी हती । घणो कादंबरी शृंगार करती हई । महाश्वेतानि आश्रम राजानिं हर्षयुक्त जोवा आवी । एटलिं राजा मूओ दीठो । विलाप करी मूर्च्छित थैई पडी । तरलिका आश्वासना करि छि । तुं मरतिं कुटुंब सर्व मरशिं सही । कादंबरी कही छि मै सर्वथा साथि जावूं । माहरइं सर्वथा उपाय बीजो नथी । महाश्वेतानि वचननी आशा छि ।

સતાં તે, મૃતકનિ તેજ વાધતું જાઈ । મદનલેખાંડે સર્વ વૃત્તાંત કાદંબરીનાં માવાપનિ કહ્યું । તેણે જાણ્યું જીવશિં તો આનંદ થાશિં । રૂમ કરતાં શરદ ઋતૂ આવ્યો । રાજાની શુદ્ધિ જોવા માવાપિ માંગસ મોકલ્યાં હિં । દિન ઘણા થયાશિં, નાવ્યો । તે વૃત્તાંત જોઈ પાછા વળ્યા । રાજા દેખાડો તો અમે સમાચાર ત્યાં કહું । મેઘનાદ કહિ હિં—આશ્ચર્ય વાત હિં । વલતું મૃતક દેખાડ્યું । રાજા વળસતો નથી એ દીઠું, શાપ માટે, સત્ય થાશિં, જીવશિં । મેઘનાદે જૂઠું બોલાવે નહીં, તે માટે, ત્વરિતનામિં એક દાસ હિં વિશ્વાસી, તેનિં સમાચાર કહવા તારાપીઠ પાસિં મોકલ્યો । ઘણાવી કહિં—એહનું કહ્યું માનશિં । એહ વિચારી મોકલ્યો । તે ડોળે ગયો । માતા દેવીમંદિર હતી ત્યાં સમાચાર ઘણું આવતું થઈ પૂછિ હિં—વૈશંપાયન ચંદ્રાપીઠ મ્યલ્યા ? કુશલ હિં ? । સર્વ કહો । એટલિં ત્વરિતિં નીચું જોઈ કહ્યું મિં ચંદ્રાપીઠ અચ્છોદસર દીઠો । મા કહિ હિં—તમે આકારિ ઝુંડા દીસો છો । એહવું કહી મા રુદન કરિ હિં । મૂર્ચ્છિત થઈ । પછિં વાપે હાહાકાર સાંભળી રાજા દેવીમંદિર ગયો । વિલાસવતીનું સમાધાન કરિ હિં । સાવધાન થાઓ । એ રૂઝનાનિં હાથિં હિં । પણ પૂરો સમાચાર ત્વરિતિં પૂછીં । ત્વરિતિં પૂછું—શો સમાચાર, ધરયું તું કહિ તિં કારણ સાંભલ્યું । કહ્યું હવિ આગલિ મ ફરેશ । વૈશંપાયન મૂઝો તો તે મૂઝો હશિં । એટલિં ઘાત રાખી મિત્રની પ્રીતિ મૂઝો । ધન્ય માહરા પુત્ર, કરી રાજા રોઝે હિં । અમે મરાતું નથી । વલતો ફેરી ત્વરિત બોલ્યો—માહરી પૂરી વાત સાંભલો । આકારવાંણી જીવવાની હોઈ હિં । ઘોડો તે ઋષિ થયો તેણે પણ કહ્યું દેહ વળસતો નથી । એ સાંભળી વિસ્મય પામ્યો । એટલે પ્રધાન બોલ્યો શુકનાથ—એ દૃષ્ટાન્ત શાપના ઘણા હિં પુરાણિ । શાપમુક્ત થવું જીવિં સહી । મનુષ્યમાં દેવ પ્રકટ થયા હિં । તમારૂં ચંદ્રમા ઉપનો મા-હરે પુંડરીક ઉપનો, એહ ૨ જીવશિં આપણે વિહવા એ ૨ નો કરશું । શોક મ કરો, પુણ્ય કરો । રૂઝનાનિં સર્વ રૂઝ કરશે । એટલે રાણી કહિ હિં, શીઘ્ર ચાલો । વ્યાહાં પુત્ર હિં ત્યાં જઈએ । એટલે વૈશંપાયનની મા મનોરમા શોક કરઈ બહ, તેહનિં કારણ કહી ચાલવાની વાત કરો । તે ચાલ્યા, અચ્છોદસર પોહતા । એટલિં કુઅરના લોક સાહમાં, દુખી નીચું જોતાં, આવઈ બેઠાં । તે દેહી રાજા કહઈ બેઠા—કુંઅર હજી વંઠો નથી, તેટલું રૂઝ જાણવો, જે મેઘનાદ કહિ હિં—દિન દિન તેજ વાધિ હિં । આશ્ચર્ય મોટું દોસિ બેઠાં । મહાશ્વેતાનિં આશ્રમિં પોહતાં એટલે મહાશ્વેતા દુઃખ કરી મળામાં પિઠી લાજ ધરીની, કાદંબરી મૂર્ચ્છિત થઈ પડી બેઠાં । રાજા ત્યાં આવ્યો પ્રધાન સમેત; ત્યાં રાણી પ્રધાનની સ્ત્રી સાથિ હિં । રાણી ગુણ સુમતી રુદન કરઈ બેઠાં । રાજા વારિં હિં । એહ

તત્ત્વસંગ્રહનાં બધાં પ્રકરણોમા શ્રુતિપરીક્ષા, સ્વતઃપ્રામાણ્યપરીક્ષા અને અતીન્દ્રિય-દર્શિપરીક્ષા એ ત્રણ પ્રકરણોએ ઘણું સ્થળ રોકેલું છે આ બેતાં એમ જણાય છે કે શાંત-રક્ષિતના જન્માનામા કુમારિલસંમત વેદમાર્ગની ધણી પ્રબળતા હશે એટલું જ નહિ પણ વેદના નામ પર હિંસા, અસત્ય અને વ્યભિચારનાં પણ પ્રબળ સમર્થનો ચતાં હશે વા એ બધાં કૃત્યોનો સમાજમાં સવિશેષ પ્રચાર થયેલો હશે. શાંતરક્ષિત કુમારિલને એમ પૂછે છે કે, વેદની અપૌરુષેયતા સિદ્ધ કરવા માટે જો એમ કહેવામા આવે કે, વેદમાં આવતા શબ્દોના જે જાતના કિલ્લ ઉચ્ચારો છે તે જાતના ઉચ્ચારો બીજે ક્યાય નથી, વેદમા જે જાતની હિંસા, અસત્ય અને વ્યભિચાર વગેરેને ધર્મરૂપે વણુવેલાં છે તેવું પણ કોઈ બીજા શાસ્ત્રમાં નથી માટે વેદ એ સર્વ

કે જેનું નામ વિદ્-મંડલને પણ અઘાવધિ અર્જિત પૂર્વ છે તે પણ પાટણમાંથી જ મળી આવ્યો. ગોવળકોડાની પેઠે પાટણ પણ ગ્રંથરત્નોની ખાણ છે. પાટણની એ ખાણોમા-ચામાચીડીયાના નિવાસથી અત્યંત ગંધ મારતી, બેજથી ભરેલી, અસૂર્યપશ્ય-તમેામય-એ ખરેખરી ખાણોમાં-કોઈ ગ્રંથરત્નપરીક્ષક ઉતરશે ત્યારે હજી આવા આવા કેટલાય અણુમૂલાં ગ્રંથરત્નો હાય લાગશે એની શી કલ્પના આવે ? પૂર્વોક્ત હેતુમિન્દુનુ સંગંગ મૂળ હજી નથી મળ્યું પણ એની મળવાની આશા ગૂંજાતમા તો માત્ર એક પાટણ ઉપર જ રાખી શકાય. પાટણના બંડારોમાં 'કેટલાક ચુટક પાના' 'કેટલાક છુટક પાનાં' 'કેટલાક ન્યાયનાં પાનાં' એવા નામ નીચે કેટલાય પુસ્તકો છૂપા પડ્યા છે. જે જે કાર્પવાહકોના હસ્તક એ બંડારો છે તેઓ અત્યંત ધર્મિષ્ઠ, ભદ્ર, અને ધનવ્યાપારના વ્યવસાયને લીધે અવકાશ વિનાના તથા સાહિત્ય કુસુમના સુવાસથી તુલન અજાય છે-એઓ ઝંઘેરીઓ તો છે પણ તે તો ગોવળકોડના હીરાના પરીક્ષક, નહિ કે પોતાના પટણી હીરાના પરીક્ષક. ત્યારે એ બધુઓને પોતાની પામેના સાહિત્યોવાનની સુવાસ આવશે વા એ સુવાસને કોઈ એમનામા પમરાવશે ત્યારે જરૂર એ રક્ષક બંધુઓને-જેઓ અત્યારે જનધર્મની પ્રભાવનાને માટે તનતોડ પરિશ્રમ અને અદ્યક ધન વેચી રહ્યા છે-એમ જ જણાશે કે પ્રભાવનાનુ અસાધારણ નિમિત્ત તો આપણી પાસે જ છે પણ કંત્રીયા મૂગની પેઠે આપણે આપણી છતી સુવાસને જૂલી ક્યા ક્યા આયડી આવ્યા ?

'તત્ત્વસંગ્રહ'નો સ્વાધ્યાય લખવાના પ્રસંગે 'પાટણના બંડારો' માટેનું આ ટિપ્પણ કદાચ અધિક લાગશે પણ એ બંડારોને નજરે જોઈને અમને જે વેદના ચથેલી તેતા ચતાંશ પણ અહીં જણાવ્યો નથી. અમે તો ભટ્ટાચાર્ય મહાસયને લલામણુ કરીએ છીએ કે તેઓ નામદાર ગાયકવાડના એ પ્રજાજનો હસ્તકના ચાનબંડારોનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરે, તે દરેકનાં વીગતવાર સુચિપત્ર તૈયાર કરાવે, રા. રા. સદ્ગત શ્રીચિમનલાલ દલાલ મહાશયે એ બંડારો વિષે જે જે લેખિત ચોજનાઓ કરી રાખેલી છે તે બધી સત્વર પ્રકાશમાં આણે અને એ સર્વ બંડારો સુરક્ષિત અને દીર્ઘજીવી બને એ માટે એબંડારોના રક્ષકોને પ્રોત્સાહિત કરી નામદાર ગાયકવાડની સાહિત્ય રસિકતાને મૂર્તરૂપ આપે.

૧૦ સમ્મતિતક પ્રકરણના ૧ લો, ૨ જો, ૩ જો એ ત્રણ ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે અને એ ત્રણે ભાગોમા એ પ્રકરણનું પ્રથમકાઠ પૂર્ણ થાય છે. હવે ચોથા અને પાંચમા ભાગમા અનુક્રમે બીજું અને ત્રીજું કાઠ આપવાનું છે.

ठाम कह्यो जावालिनि आश्रमिं शुक्र छि । एतलि हुं तज पासि आव्यो छुं । बल्लो
शुक्र बोल्यो मारि पापि तुं अब थयो, दुख भोग्यो । पछि कपिजलि कहूँ—ताहरि बापि
शेतकेतुइं कहयुं छि, येह कर्मबंध छूटिं त्याहरलगिं जावालिनि आश्रमे रहैसही । इम
कही कपिजल देवमार्गि गयो । पछि एक तापस मज पासि रहिं । केटलइक दिने पांख
आवी । महाश्वेता पासि जावानइं हुं ऊठ्यो । वारिं रिधिल थयो । वारिं एक सर दीठो
त्यहां विश्राम करो, एतलि बीजी रात्रि श्यामरौद्ररूप एक पुरुष दीठो तेणिं हुं बांध्यो ।
मिं पछुं हूं सूतो न मारो, अनिं शा माटिं हुं वांय्यो छुं । बंध छोडी मुनिं मुंकि । बल्लू
तेणिं कहूँ—शीद टलबलि छि ? हुं चांडाळ छूं, मेहलं नही । माहरा स्वामिनिं पूवी १
लाडकी छि तेह आगली वात चाली छि, येह शुक्र एक जावालिनि आश्रमि गुणी छि ।
यहां त्यहां घणा अनुचर मोकल्या छि, तुं माहरि हाथि आव्यो, माहारा स्वामी पासि
छेई जायोस । बल्लू मिं घणूं एक शोक कीधो, विनय करो, तोहि मुनिं छेई नीकल्यो ।
पछि चांडाळपूत्रीनिं देखाडयो । मुनिं पुत्रीइं कहूँ—तुं कामधी पढ्यो, त्याहरो उद्धार
करोस । हुं मौन करी रहो । महाश्वेतानुं स्मरण राखूं । मारी बोवापिं तोहि हूं बोझ
खांऊं नही । मुनिं कहूँ—विवेक पहिळं कां न जाण्यो । हविं तिर्यग्योनि शुं मशामश
विचार कर्यो । हुं विस्मय पाय्यो । चांडाळी नवयौवन थई, पंजर सुवर्णनुं थयुं, स्थानक
इंदपुर सरखुं थयुं । ते चांडाळी तमे देखी हूं तेहनिं वृत्तांत पूछुं, येह तुं कुण छि ।
एतले तम पासिं मुनिं छेई आवी । हविं चांडाथेनु वृत्तांत हुं नथी जाणतो । चांडा-
लीनिं तेही राजा पछि छि वृत्तांत । एतलिं चांडाळी बोली । चंद्रापीडनुं रूप राजानुं
छि । ताहरें मृतकरूप पइं छि, एह पंखी थयो कांमी मांटे; तोहे बापबाजा छोपी
कांम धरी महाश्वेता पासिं नीकल्यो । हूं एहनी जननी लक्ष्मी-स्वरूप छूं । एहनिं पिता-
इं बांधी राखवा मोकली छूं । तुं चांडाळी थैनि दुख दे, येह एह शानी छि, दुख पांनिं
तेहूं कहूं छुं । तम बेहनिं शापमुक्त समय छइं । ते माटिं एकठा करा । हविं सुख भोगवो, एह
वेह त्यजीनिं । एहनुं कही चांडाळी देवमार्गि उत्पत्ती । पछि राजा शौद्रकनिं जन्मांतरनुं ज्ञान
थयुं, कादंबरीनुं स्मरण थयुं, कामानलिं दग्ध मूओ । वैराग्यन शुक्र महाश्वेतानिं ध्यानिं
मूओ, एतलि अच्छोदसरि वसंत थयोशो दीसे । एतलिं कादंबरी विहल थई चंद्रापीडनिं
स्नान करावी पूजा करी कंठि लगाडो । एतलिं चंद्रापीडिं आसिं जोउं । कादंबरी हर्ष
पामी । राजा कहि छइ—हूं तिं जीवाडयो छूं । एतलिं शुक्रनो जीव चंद्रमंडलमां पुंडरी-
कना शवमां संक्रम्यो । ते पुंडरीकं स्वर्गधीं उतरो । पछि कादंबरी वधामणीनिं महाश्वेता
पासिं गई । मदनलेखा राजा पासिं जोई माबाप तेहनानि वधामणी साबा गई । प्रधान

અંથનાં નામ	સંપ્રદાયનાં નામ	પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં નામ
કોશ-અભિધર્મકોશ? (બૌદ્ધ)	અદ્વીક	ઋતુપર્ણી (રાજા)
તત્ત્વટીકા (,,)	કાણ્વાદ	ઋપભ (જૈન તીર્થંકર)
ન્યાયબિન્દુ (બૌદ્ધ)	ચાર્વાક	કનક-કપિલ
ન્યાયમુખ (,,)	જૈમિનીય	કપિલ
પદાર્થપ્રવેશક? (,,)	માધ્યમિક	કારચપ (ઋપભદેવ કે વર્ધમાન)
પરમાર્થશન્યતાસૂત્ર? (બૌદ્ધ)	યોગાચાર	નલ (રાજા)
પરમાર્થસમ્પત્તિકા (,,?)	વાત્સીયુત્રીય	બ્રહ્મદત્ત (ચક્રવર્તી)
પાતંગ્લભાષ્ય (વ્યાકરણ)	વૈભાષિક	મહાશ્વેતા
પ્રત્યાપારમિતા (બૌદ્ધ)	શિક્ષાકાર	મૈત્રેય (બુદ્ધનો બાવી અવતાર)
શાબરભાષ્ય (મીમાંસા)	સાંખ્ય	વર્ધમાન (જૈનના અંતિમ તીર્થંકર)
સીતાહરણકાવ્ય	સૌત્રાંતિક	શંખ (ચક્રવર્તી)
હેતુમુખ (બૌદ્ધ)		શારીપુત્ર (બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્ય)
		શ્રીહર્ષ (રાજા)

પૂર્વોક્ત તે તે નાગોસ્થેષો જોતાં શાન્તરક્ષિત અને કમલશીલના સમય અને તત્કાલીય કે પૂર્વકાલીય અંચકાર વિગેની સંશોધન સામગ્રીમાં આ અન્ય સવિશેષ પ્રકાશ ઉમેરે એવો છે. અને એથી જ આ તત્ત્વજ્ઞાનના અંચતું પણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ અનેકગણું વધારે છે.

પૂર્વોક્ત નામોમાંથી કેટલાંક નામોનો થોડો થોડો પણ વિદિષ્ટ ઐતિહાસિક પરિચય અગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં અપાએલો છે. બધાં નામોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો હોત તો આ પ્રસ્તાવના વિશેષ આકર્ષક થાત.

પંજિકાકારે ‘અદ્વીક’ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વાદ્વાદપરીક્ષામાં બે સ્થળે કરેલો છે.. “તદ્વત્ર અદ્વીકાદયઘ્નોદયન્તિ”-પૃ. ૪૮૬, પં. ૨૫, તથા “યથાક્રમમદ્વોકઃપ્રયોગત્રયમાદ”-પૃ. ૪૮૭, પં. ૩. એ ‘અદ્વીક’ નો પરિચય આપતાં શ્રીભટ્ટાચાર્ય લખે છે કે:-

Ahrika

A. D. 700

Another Jaina logician by name Ahrika is referred to in the *Tattvasaṅgraha* and his views are criticised by Kamalaśīla. Śāntaraksita does not mention him, nor is he known in the Jaina literature. Ahrika may be the nickname of some

તત્ત્વસંગ્રહ

[એચરદાસ જીવરાજ દોશી]

મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત કાઠિકાખંડ, કર્તા બૌદ્ધાચાર્ય જ્ઞાતરક્ષિત (૧૧ મે: સૈકા), પંજિકાકાર બૌદ્ધાચાર્ય કમલશીલ ૧ (૮ મે: સૈકા)

સંપાદક—એચર કૃષ્ણમાચાર્ય (સંસ્કૃતપાઠશાળા, વડતાલ)

પ્રકાશક—ગાયકવાડપ્રાચ્યવિદ્યાગ્રંથમાળા (ગાયકવાડ એરીઅન્ટલ સીરીઝ) પૃષ્ઠ સંખ્યા આશરે ૧૦૦૦ બે ભાગમાં, સંપૂર્ણ પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૨૪.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાળાએ આજ સુધીના અનેક અપૂર્વ સંસ્કૃત ગ્રંથરત્નો પ્રકાશમાં આપ્યા છે તે બધામાં આ ગ્રંથ મૂલ્યરથાને વિરાજે એવો છે. ગ્રંથનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની પરીક્ષા અને સ્વમતની સ્થાપનાનો છે. સમગ્ર ગ્રંથમાં કુલ ૨૬ ૨ મતોની આલોચના કરવામાં

૧ હરિભદ્રકૃત પદ્ધર્શન સમુચ્ચયની ટીકાના પ્રણેતા શ્રીગુણરત્નસરિણ બૌદ્ધદર્શનની ટીકાના પ્રાન્ત ભાગમાં કેટલાક બૌદ્ધગ્રંથોની યાદી આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ તત્ત્વકાપા હેતુચિન્દુ. તટ્ટીકા અર્ચટતર્કનામ્નો, પ્રમાણવાર્તિકમ, તત્ત્વ-સંગ્રહઃ, ન્યાયચિન્દુઃ, કમલશીલઃ, ન્યાયપ્રવેશશ્ચ इत्यादयस्तद्व्या इति ”

—(પદ્ધર્શનસમુચ્ચયપૃષ્ઠદર્શિત પૃ. ૧૯ બાવનગરની આવૃત્તિ).

આ યાદીમાં ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ના નામ ઉપરાંત એક ‘કમલશીલ’ નામનો ગ્રંથ પણ લખેલો છે, ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ની પાટણુમાથી મળેલી પ્રતિ ઉપર તત્ત્વસંગ્રહનું નામ નથી પણ “કમલશીલસૂત્ર સમાપ્તમ” (મૂળ ઉપર) “કમલશીલાભિધાનપુસ્તક સમાપ્તમ” (ટીકા ઉપર) એ બે ઉલ્લેખો મળે છે. સંભવ છે કે, શ્રીગુણરત્નસરિણે ‘તત્ત્વસંગ્રહ’નો પરિચય હોય વા તેમણે ‘તત્ત્વસંગ્રહ’નું નામ સાંભળ્યું હોય અને પાટણુની પૂર્વોક્ત પ્રતિ ઉપરનો માત્ર ‘કમલશીલ’નો ઉલ્લેખ જ જોએલો હોય જે ઉપરથી એમણે ‘આચાર્યકમલશીલ’ના નામને પણ ગ્રંથની યાદીમાં ભેળવેલું હોય. અત્યારસુધી ‘કમલશીલ’ નામક ગ્રંથનું નામ તો ક્યાંય સાંભળ્યું નથી. આશા છે કે, કોઈ ગ્રંથમળેથી, ગુણરત્નસરિણા જે ઉલ્લેખ વિશે જરા વધુ પ્રકાશ પાડે.

૨ તત્ત્વસંગ્રહમાં આવેલી ૨૬ પરીક્ષાઓ કારિકાવાર આ પ્રમાણે છે:—

વિષય.	કારિકાસંખ્યા.	વિષય.	કારિકાસંખ્યા
૧ પ્રકૃતિપરીક્ષા	૩૯	૧૧ ગુણુપદાર્થપરીક્ષા	૫૮

આર્થ હોય અને તે શંકરાચાર્યની પહેલાનો હતો. જે અર્થમાં અહીં ‘વિવર્તન’ શબ્દનો પ્રયોગ છે તે જ અર્થ આચાર્ય કમલશીલે પ્રયોગેલા ‘અહીક’ શબ્દનો છે. એક બીજા સંપ્રદાયવાળા સંપ્રદાયમાત્સર્થને લીધે કોષ્ટ બીજા સભ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરતાં પરસ્પર આવા કોષ્ટ અભિપ્રાયને અશ્વીલ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ પહેલાના જમાનામાં પણ કરતા હતા એ હકીકત પણ કમલશીલનો આ ઉલ્લેખ પૂરી પાડે છે. પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી તે નામના આચાર્યની કલ્પના તો તદ્દન નિર્યુક્તિક છે. જે અભ્યાસીને પડ્દર્શનનો અને ઇતિહાસનો ઘોડો પણ પરિચય હોય તેને માટે આવી કલ્પના થવાનો સંભવ જ નથી.

આચાર્ય કમલશીલે ‘જે “ અહીકાવ્ય: ” એમ લખેલું છે તે ઉપરથી પ્રસ્તાવનાલેખક કદાચ એમ સમજ્યા હોય કે ‘ અહીક ’ નામનો કોષ્ટ જૈન તાર્કિક અને ‘ આદિ ’ શબ્દથી બીજા બીજા આચાર્યો, પણ ત્યાં એમ નથી. કમલશીલ સ્વાદ્વાદપરીક્ષામાં જૈન, મીમાંસક અને સામ્ય એ ત્રણેને સમ્મત એવા સામાન્યવિશેષાત્મકે સિદ્ધાંતની સમીક્ષા કરે છે. એટલે ‘આદિ’ શબ્દથી જૈન ઉપરાંત એ બન્ને મતોને સમજવાના છે. શાતરક્ષિત પોતે જ આગળ એવી પ્રતિજ્ઞા^{૧૫} કરી ગયા છે કે ‘સામાન્ય’ તત્વ વિષે જૈમિનીયોની જે માન્યતા છે તેનો નિષેધ સ્વાદ્વાદ પરીક્ષામાં કરવામાં આવનાર છે અને સ્વાદ્વાદપરીક્ષાના ઉપસંહારમાં^{૧૬} પણ મૂળકાર પોતે એ ત્રણે મતોનો ઉલ્લેખ કરીને એ પ્રકરણ પૂર્ણ કરે છે.

શાતરક્ષિત અને કમલશીલના આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આપણે એમ પણ સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે અનેકાંતવાદનું તત્વ જૈનદર્શન ઉપરાંત મીમાંસક^{૧૭} અને સામ્યને પણ સંમત છે. હેતુબિહતકંટીકા પણ આ જ હકીકતને પુષ્ટ કરે છે.

વળી ‘અહીક’ શબ્દનો ‘ક્ષપણક’ અર્થ તો વાયસ્પત્ય^{૧૮} કોશમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

૧૫ “ एवमेकान्ततो भिन्नजातिरेषा निराकृता ।

जैमिनीयाम्युपेता तु स्याद्वादे प्रतिपेक्ष्यते ॥ ”

—(તત્વસંગ્રહ પૃ. ૨૬૨ કારિકા ૮૧૨)

૧૬ “ कल्पनारचितस्यैव वैचित्र्यस्योपवर्णने ।

को नामातिशयः प्रोक्त विप्र-निर्ग्रन्थ-काविलैः” ॥

—(તત્વસંગ્રહ પૃ. ૫૦૧ કારિકા ૧૭૭૬)

૧૭ જૈનોની પેઠે સામ્યો અને જૈમિનીય લોકો પણ અનેકાંતવાદને સ્વીકારે છે, એ સમજવા માટે જુઓ. શ્લોકવાર્તિક પૃ. ૬૧૬ શ્લો. ૨૧ થી ૨૩. પાતંજલયોગમૂલ પાદ ૩, સૂત્ર ૧૩ તથા હેતુબિહતકંટીકામાં પણ એ વિષે સૂચવેલું છે. (અહીં જે હેતુબિહતકંટીકાના તથા તત્વોપલ્લવના ઉતારા અપેક્ષા છે તેની પ્રતિ અને પ્રેસરોપી મૂળરાતપુરાતત્વ મંદિરમાં છે તે ઉપરથી આપેલા છે.)

૧૮ અહીક ૧ ક્ષપણકે તસ્ય દિગમ્બરત્વેન લજ્ઞાહીનત્વાત્ તથાત્વમ, ૨ નિર્લેખે (વાયસ્પત્યબિધાનમેય)

૩૬૪૯, છે. વિક્રમના આઠમા નવમા સૈકા વચ્ચેના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૈનાચાર્ય શ્રીમાન હરિ-
ભદ્રચાર શાન્તરક્ષિતના ૬ નામનું સ્મરણ કરે છે એ ઉપરથી એ વિદ્વાનનો સમય એમની
પહેલાં જ આવી શકે. શ્રીમાન શાન્તરક્ષિત રાજગૃહ-નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક હતા
અને એમના શિષ્ય તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથની પત્રિકાના પ્રણેતા શ્રીકમલશીલ પણ એજ વિદ્યાલયના
તન્ત્રશાસ્ત્રના અધ્યાપક હતા. આ બંને પાંડિતો વિશે સદ્ગત શ્રીસતીશયંદ્ર વિદ્યાભૂષણે
પોતાના હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઅન લેઝન્ડ^૭ પુસ્તકમાં સવિસ્તર લખેલું છે. એ બધું આ ગ્રંથ-
માળાના સામાન્ય સંપાદક શ્રીવિનયતોય બદાચાર્યે આ ગ્રંથની અગ્રેણ પ્રસ્તાવનામાં પણ
જણાવેલું છે. બદાચાર્ય મહાશયે અગ્રેણ પ્રસ્તાવનાની બધી હકીકત સંસ્કૃતમાં કરાવી

ગ્રંથોનાં નામ અને શ્લોકપરિમાણ આ પ્રમાણે આપેલાં છે:—

૩૯૬ હેતુચિન્તુદીકા તર્કરૂપા ।	૩૯૯ ન્યાયચિન્તુસૂત્રં બૌદ્ધમતવાચ્યમ્ ।
૩૯૭ પ્રમાણવાર્તિક-આધ- પરિચ્છેદસૂત્રં બૌદ્ધીયમ્	તટ્ટીકા ચ ધર્મોત્તરાચાર્યકૃતા સૂં ટી૦ ૧૪૭૭ ।
તદુત્તિશ્ચ આધપત્રરહિતા ।	૪૦૦ ન્યાયમવેશકટીકા ચ હારીભદ્રી સૂં ટી૦ ૫૯૭ ।
૩૯૮ તર્કભાષાટીકા બૌદ્ધમતવાચ્યા ચાલાવબોધ	૪૦૧ ન્યાયમવેશકટિપ્પનં ૧૧૬૯ વર્ષે શ્રીચન્દ્રીયમ
૩ પરિચ્છેદ ૮૪૦ ।	૪૦૨ તત્ત્વસંગ્રહઃ પ્રકૃતીશ્વરાદિનિરાસ વાચ્યો બૌદ્ધઃ ૩૭૧૬

આ આખી સૂચી અને તે વિષેની માહિતી જોવા માટે જુઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ
૧ પુસ્તક ૧ પૃ. ૧૦૪ પછી તથા પૃ. ૧૧૭-૧૫૮.

૬ આચાર્ય હરિભદ્રે સ્વોપદ દીકાવાળા ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’ની મૂળ કારિકાઓમાં
નીચેની એક કારિકા મુકેલી છે:—

“યત્તેનૈતત્ પ્રતિક્ષિતં યદુકં સૂક્ષ્મબુદ્ધિના ।

નાસતો ભાવકર્તૃત્વં તદયસ્યાન્તરં ન સઃ” ।

આ શ્લોકમાંના ‘સૂક્ષ્મબુદ્ધિના’ પદની વ્યાખ્યા કરતાં તે લખે છે કે, “સૂક્ષ્મબુદ્ધિના
શાન્તરક્ષિતેન”—(જૈનસાહિત્યસંશોધક ૧ ખંડ, પુસ્તક ૧ પૃં ૫૩)

એ જ શ્લોકની દીકા કરતાં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિનયજી જણાવે છે કે, “સૂક્ષ્મ-
બુદ્ધિના કુશામ્રીયધિયા શાન્તરક્ષિતેન”—

—(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય દીકા સ્તબક ૪, કારિકા ૫૯ પૃ. ૧૪૦ દેવચંદ લાલભાઈની આરતિ)

case. If the theory were true it must be self-existent and no reasons are required in its support.

મૂળ ગ્રંથ અને તેના પૂર્વાપરનો સંદર્ભ જોવાથી જણાશે કે એ ઉલ્લિખિત શ્લોકનો ખરો ભાવ શું છે ?

વાજ્ઞેય્યાયન, ૨૭ વ્યાહિ, પાણિનિ, કનક, કપિલ, વર્દેમાન, પારસીક^{૨૮} વગેરે ખીન્ન પશુ અનેક નામો પંક્તિકામાં અને મૂળ તત્ત્વસંગ્રહમાં આવેલા છે. પ્રસ્તાવનાકારે એ વિશે કશું જ જણાવ્યું નથી.

સમ્મતિતર્કની ટીકામાં પહેલાના ત્રણ નામો શબ્દાર્થતત્ત્વસંબંધગ્રંથમાંના પ્રકરણમાં આવેલા છે. જે જે ગ્રંથના અંથકારોએ એ વિશે ઉલ્લેખ કરેલો છે તે ત્યાં ટિપ્પણમાં સવિસ્તર આપેલો છે.

કનક અને કપિલ એ બન્ને એક જણાય છે, હિન્દુધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથ શ્વેતાશ્વતરો-પનિપદમાં^{૨૯} કપિલને હિરણ્યગર્ભ કહીને ઓળખાવ્યા છે એટલે “મીમી મીમસેનઃ”ના ન્યાયથી ‘કપિલ’ ને ‘હિરણ્ય’ શબ્દથી સંગોળી શકાય. ‘હિરણ્ય’ અને ‘કનક’ એ બન્ને પર્વાય શબ્દો છે. એથી ‘કપિલ’ને ‘હિરણ્ય’ કહેવાય અને ‘કનક’ પણ કહેવાય. જૈન ગ્રંથ નન્દીસૂત્રમાં જે અનેક જૈનેતર ગ્રંથોની ગણનામાં “કળગસત્તરી”^{૩૦} ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આવે છે તેનું સંસ્કૃત ‘કનકસત્તત્તિ’ થાય છે. એટલે તે ગ્રંથ ખીન્ને કાંઈ નહિ

૨૭ જુઓ સમ્મતિતર્ક પૃ. ૧૭૧ પ. ૧ તથા ટિપ્પણ ૧-૩-૪.

૨૮ “નદિ માતૃષિયાદાદૌ દોષઃ કશ્ચિદપીક્ષ્યતે ।

પારસીકાદિભિર્ધૂર્તેસ્તદાચારપરૈઃ સદા” ॥

—(તત્ત્વસંગ્રહ પૃ. ૬૧૬ ઠાંરિકા ૨૪૪૭)

તથા પૃ. ૭૪૧ ઠાંરિકા ૨૭૯૭)

માતૃવિવાહનો અર્થ એમ સાબળ્યો છે કે, પિતાએ ઉપપત્ની તરીકે રાખેલી સ્ત્રી-રખાત સ્ત્રીને પિતાનું અવસાન થયા પછી પુત્ર પરણી શકે. મહાકવિ કાલીદાસે સ્થુવંશમાં ખીન્ન અનેક દેશોના નામોની સાથે ‘પારસીક’ દેશને પણ યાદ કરેલો છે

૨૯ “હિરણ્યગર્ભ જનયામાસ પૂર્વમ્”—શ્વેતાશ્વ. પૃ. ૪૮ તથા ૬૨ આનંદાશ્રમ.

૩૦ “x x x નાગસુહુમ કળગસત્તરી, ચદ્સેસિઅં, બુદ્ધવયળં, તેરાસિઅં, કાવિલિઅં, લોગાયય, સદ્વિતંતં, માદરં, પુરાણં, યાગરણં, માગવં પાયંજલી x x x” ઇલાદિ (—નન્દીસૂત્ર પૃ. ૧૮૪ પેલી જાણુ સમિતિની આવૃત્તિ) અર્થાત્ નાગસુહુમ (—નાગસુદ્ધમ) કનકસત્તતિ, વૈશેષિક, બુદ્ધવયન, ત્રેશસિક, કાપિલીય, લોકાયત, પશ્ચિતંત્ર, માદર, પુરાણ, વ્યાકરણ, ભાગવત, પાતંજલ, x x x વગેરે. પશ્ચિતંત્રના પરિચય માટે જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૫ પૃ. ૧૮૬-૧૮૭.

ગૃહરાતપુરાતત્ત્વમંદિરની સંસ્થા 'સમ્મતિવર્ક' ૧૦ કે 'વાદમહાર્ણવ' નામે જૈનગ્રંથને સિદ્ધ કરી રહી છે. તેના સંપાદનનો ભાર અમારે માથે છે, એ સંપાદન માટે અમારે અનેકવાર 'તત્ત્વસંગ્રહ'નો પરિચય કરવો પડ્યો છે, પરિચય જ નહિ પણ તત્ત્વસંગ્રહના ક્યા પાના ઉપર ક્યા વિષય કઈ રીતે ચર્ચાએલો છે એ બધું મનમાં તિથિખિત થઈ રહ્યું છે એથી જ તત્ત્વસંગ્રહનો સ્વાધ્યાય લખવાનું હોય ધર્યું છે. [જા ગ્રંથ કે તેની પંખિકા વિષે કાંઈ લખવાનું હોય જ નહિ પણ એટલું ખરું કે તત્ત્વસંગ્રહની કૃતિ જોતા ક્યા વાતાવરણમાં એ લખાયો હશે એ જરૂર જણાવવાનું બીજાં મે ગ્રંથની અગ્રેજી અને સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના વિષે થોડી ચર્ચા કરવાની અને સંપાદન શૈલી વિષે અમને જે અનુભવ થયો છે તે પણ દર્શાવવાનો.

રે, અને છેવટ યાદીને નીસાસો નાખે તેવા ગ્રંથો પણ એક માત્ર પાટણ પૂરા પાડે એ શું પાટણની આછી પ્રભુતા છે ?

કહેવાય છે કે, ધર્મશ્રીર્તિના હેતુભિન્દુતર્ક દીકાX ગ્રંથનો ચીની અનુવાદ માત્ર શેષ છે, મે ગ્રંથ હમણાં જ પાટણના એક જૈન મંદારમાથી જાડી આવ્યો, તત્ત્વોપપ્લવ* નામક ગ્રંથ

[X હેતુભિન્દુ તર્ક દીકાનો ઉલ્લેખ ગુણસત્ત્વચરિ કરે છે અને બૃહદ્વિપ્પનિકાકાર પણ કરે છે. જૂઓ ટિપ્પણ ૧ તથા ૫.

* " एके हि तत्त्वोपप्लवघादिनः सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं उपप्लुतमेव इच्छन्ति " ઇત્યાદિ-(અષ્ટસહસ્રી પૃ. ૩૭ પં. ૧૦)

" વિસ્તરતસ્તુ પ્રમાણલખ્ડનં તત્ત્વોપપ્લવસિંહાદ્યલોકનીયમ્ । " — (સ્વાહામંજરી મૂળ શ્લોક ૧૭ પૃ. ૧૪૭ આહર્તમત પ્રમાણરની આદૃતિ)

પ્રારીતે અષ્ટસહસ્રી અને સ્વાહામંજરીમાં 'તત્ત્વોપપ્લવવાદી' અને 'તત્ત્વોપપ્લવસિંહ'નો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉલ્લેખ આપીને જે જાતની ચર્ચા તે તે ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે તે જોઈને આં ઉપસાધ્ય થએલા 'તત્ત્વોપપ્લવ' ગ્રંથમાં જ આદિથી અંત સુધી ભરેલી છે. સંભવ એ કે, આ 'તત્ત્વોપપ્લવ'ના પ્રણેતા 'જયરાસિ ભટ્ટ' ને જ તત્ત્વોપપ્લવવાદી કે તત્ત્વોપપ્લવસિંહ કહેલો હોય.

‘તત્ત્વોપપ્લવ’ને છેડે નીચે પ્રમાણેના બે શ્લોકો છે

“ ये याता न हि गोचरं सुरगुरोर्बुद्धेयिकल्पा द्वाः

प्राप्यन्ते ननु तेऽपि यत्र विमले पापण्डदर्पच्छिदि ।

महृद्गीजयराशिदेवगुरुभिः सृष्टो महायौदय-

स्तत्त्वोपप्लवसिंह एव इति यः ख्यातिं परां यास्यति ॥

पाखण्डलખण्डનાભિજ્ઞા જ્ઞાનોદધિવિયધિતાઃ ।

જયરાશેર્જયન્તીહ ચિકલ્પા વાદિજિષ્ણયઃ ” ॥

સંવત ૨૩૪૯ માર્ગ ૦ વદિ ૧૧ રાત્રી ધબલકાકે મદં ૦ નરપાલેન તત્ત્વો-લખગ્રન્થપુસ્તિકાલેખીતિ । મદં (લખ્યા સમય)

આઘ શ્લોક ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ ગ્રંથ જ 'તત્ત્વોપપ્લવસિંહ' ને નામે પ્રસિદ્ધી પામ્યો હોય.]

વખતે કેટલીક ખાસ સગળતા થાય તે માટે સપાદનમાં જે જે વિશિષ્ટતાઓ લાવવી જોઈએ તે ટુકડા આ પ્રમાણે રહે છે —

મુખ્ય મુખ્ય વિષયો રાશ્ર થાય ત્યાં મોટા અક્ષરોમાં મથાળા મૂકવા જોઈએ

પૂર્વપક્ષના અને ઉત્તરપક્ષના વિભાગ સ્પષ્ટ દર્શાવવા જોઈએ કેટલાક પૂર્વપક્ષો અને ઉત્તરપક્ષો ધણા લાંબા લાંબા હોય છે તે બધાનું વ્યવસ્થિત પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ અન્યથા એક પૂર્વપક્ષ લાંબો ચાલતો હોય ત્યાં ‘પ્રતિવિધત્તે’ અને ‘સમાધત્તે’ એવું વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી અભ્યાસી વ્યવસ્થિત વિભાગ વિના એ હરી-કતને બરાબર ન સમજતા ગૃથવણમાં પડી જાય છે

પ્રત્યેક પાના ઉપરની પકિતઓ સહેલાઈથી ગણી રાજાય એ માટે પાનાની કેદર ઉપર પ ૧૦, ૧૫ એવા અંકો મૂકવા જોઈએ સપાદકે અથાગત નામોનું જે પરિશિષ્ટ આપેલું છે તેમાં પાનાનો અને પકિતનો અંક દર્શાવ્યો છે પણ પાનાની પકિત ગણવા માટે અંકો નથી આપ્યા એ જરા આ ઉતાવળીયા જમાનામાં અધરૂં લાગે ખરૂં

ન્યા ન્યા ઉત્તરપક્ષમાં પૂર્વપક્ષના વાક્યો આવેલા હોય ત્યાં પૂર્વપક્ષનું એ વાક્ય કયા પાનાની કય પકિતમાં આવેલું છે એ પણ દર્શાવવું જરૂરનું છે, એમ કગવાથી અભ્યાસી આખા પૂર્વપક્ષને બરાબર સમજી શકે છે અન્યથા કેટલીક વાં પૂર્વપક્ષ ધણા લાંબો હોય કે જે શુરુ અને શિષ્ય બન્નેની સ્મૃતિમાં ન રહ્યો હોય તેવે રખતે મોટી ગૃથવણ ઉભી થાય છે અને એ સમજવાને કેટલો- કાળસેપ અને માથાકુટ કરી પડે છે

અથમાં આવેલા અન્ય ઉતારાઓને સમજવાને જે-જે અથમાંથી તે ઉતારાઓને દેવામાં આવ્યા હોય તે તે અથોના પૂર્ણ નામ તથા આ છાપખાનાના જમાનામાં તેની આકૃતિની પણ ઝોળખાણુ જરૂર આપવી જોઈએ

અથના દુર્ગમ વિષયને તે તે સ્થળે અથના પૂર્વવર્તી, સમવર્તી કે પશ્ચાદ્વર્તી અથોના ટિપ્પણો ટાકીને સમજાવવો જરૂરનો છે આમ કરવાથી મુખ્ય અથનું બીજા અથ સાથેનું સામ્ય વૈષમ્ય અને વિષયચર્યાની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિનો પણ અભ્યાસીને ખ્યાલ આવે છે

અથના અશુદ્ધ કે ખડિત ભાગને શુદ્ધ કરવા અને સાધવા માટે સંશોધકે પોતાની કલ્પના ઉપરાંત અથના પૂર્વવર્તી, સમવર્તી કે પશ્ચાદ્વર્તી અથોના સુમીલ ઉતારાઓનો સવાદ આપવો જરૂરનો છે

બીની શરૂ ત્યાં સુધી અથના સંશોધનમાં જુનામાં જુની અનેક પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે ભિન્નભિન્ન પ્રતિઓ હોવાને લીધે અથમાં થયેલા પાઠભેદો સંશોધકને જડે છે જે કેટલીક વાર અથના ઇતિહાસમાં ઘણી સહાયતા આપે છે તે ઉપરાંત કેટલીક વાર અથોપયોગી ટિપ્પણુ વગેરે પણ તે પ્રતિઓની કારોમાંથી ઉપલબ્ધ થઇ જાય છે

૩૩ અહીં સપાદનની જે જે વિશિષ્ટતાઓ બતાવવામાં આવી છે તેમાંની એક દેખે તો તત્ત્વસંકલ્પમાં આવી છે, પણ અમે તો સર્વ સપાદકોને એ વિશેષતાઓનો ખ્યાલ આવે એ માટે અહીં આપીએ છીએ

શાસ્ત્રોથી નિરાળો છે એથી જ અપૌરુષેય છે, તેના જવાબમાં શાન્તરક્ષિત ૧૧ કહે છે કે વેદના શબ્દોના કિલ્લ ઉચ્ચારોની જેવા કિલ્લ ઉચ્ચારો બીજા પશુ અનેક શાસ્ત્રોમાં મળે છે અને હિંસા વગેરેને વેદમાં ધર્મરૂપે કહેલાં છે તે તો નાસ્તિકના શાસ્ત્રમાં પશુ મળી શકે છે. આ સ્થળે વેદધર્મના ક્યા શાસ્ત્રમાં હિંસા, વ્યભિચાર અને અસત્યને ધર્મરૂપે બતાવેલાં છે તેનાં પ્રમાણો શાન્તરક્ષિતે ટાકેલાં છે (સંપાદકે એ પ્રમાણોનાં તે તે સ્થળો આખ્યાં હોન તો બહુ સમુચિત થાત)

આ ઉપરથી અહીં આટલું જ ક્યન પ્રસ્તુત છે કે, અહિંસાનાં પરમોપોસક એ સુગત બગવાનની અનુયાયી શ્રીશાન્તરક્ષિતના સમયમાં શાસ્ત્રના વચ્ચેથી સંસ્કાર પામેલાં હિંસા અસત્ય અને વ્યભિચારનાં કાર્યો પ્રચારમાં હશે એથી જ એની સામે એમણે ધણો જ વિરોધ બતાવ્યો છે. એમણે આપેલાં એ ૧૨ લાંબાં લાંબાં ત્રણે પ્રકરણો જ એમના સમયના વાતાવરણની સાક્ષી માટે પૂરતાં છે.

મૂળ કારિકાકારે અને પંક્તિકાના પ્રણેતાએ જે જે વિશેષ નોંધેલાં ઉલ્લેખ કરેલાં છે, તે બધાં નોંધેલાં આ પ્રમાણે છે:

અંધાકાર આચાર્યનાં નામ

અવિદ્યકર્ણ (ધર્મરક્તવાદી)	ચરક (વેદ)	ભામહ (આલંકારિક)
આચાર્ય દિગ્નાગ (બૌદ્ધ)	જેમિની (ભીમાંસક)	ભાવિવિકત-ભાસર્વજ ? (નૈયાયિક)
આચાર્ય ધર્મકીર્તિ („)	પાત્રસ્વ મી-પાત્રકેસરી ? (જૈન)	યશટ (ભીમાંસક)
આચાર્ય વસુબન્ધુ („)	૧૩ પુરન્દર (ચાર્વાક)	શ્રદ્ધલ (સાંખ્યમતી ?)
આચાર્ય ચરિપાદ (?)	પ્રશસ્તમતિ (ધર્મરક્તવાદી)	વિન્ધ્યવાસી („)
ધર્મરક્તજ્ઞ (સાંખ્યમતી)	ભુદ્દેવ (બૌદ્ધ)	સંકરસ્વામી (નૈયાયિક)
ઉદ્ધોતકર (નૈયાયિક)	ભદ્રંત ધોષક („)	શબસ્વામી (ભીમાંસક)
ઉવેચક (ભીમાંસક)	„ ધર્મત્રાત („)	શુભયુક્ત (બૌદ્ધ)
કથાશી-કથાદ (વૈશેષિક)	„ યોગસેન („)	સદંતભદ્ર-સંઘભદ્ર ? („)
કર્મભંજીતર (ચાર્વાક)	„ વસુભિન્ન („)	સામટ (ભીમાંસક)
કુમોરિલ (ભીમાંસક)	ભટ્ટહરિ (વૈશાકરણ)	સુમતિ (દિગંબર જૈન)

૧૧ “સમાખ્યતે ચ વેદસ્વ યિસ્પદં પૌરુષેયતા ।
કામમિથ્યાક્રિયાપ્રાણિહિંસાડસત્યામિધા તથા ॥
દુર્ભણત્વાનુદાત્તત્યવિલ્લપ્ત્વાડબ્રજ્યતાદયઃ ।
વેદધર્મા દિ દુશ્યન્તે નાસ્તિકાદિષ્વચસ્સ્વપિ ” ॥

—(કા. ૨૭૮૧-૨૭૮૮ પૃ. ૭૩૯ તત્ત્વસંબંધ.)

૧૨ તર્કનં છેલ્લાં એટલે ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ માં એ ત્રણ પ્રકરણો છે, તેની કારિકાની સંખ્યા માટે જૂઓ ટિપ્પણ ૨

સંશોધન-સુગમતા યવાં સાથે લિપિબ્રમ વગેરે દ્રોણો પણ ધૂણા ઝોઝા યાત. સંભવ છે કે મુદ્રિત થયેલા અમારા બે ભાગો તો તેમના ઉપયોગમાં આવ્યા હશે.

સમ્ભતિ ટીકાને સામે રાખવાથી તત્વસંગ્રહની શુદ્ધીકરણનાં કેટલાંક ઉદાહરણો:

તત્વસંગ્રહ-અશુદ્ધ	તત્વસંગ્રહ-શુદ્ધ	સમ્ભતિ ટીકા પૃષ્ઠ
જ્ઞાતિઃ પદાર્થઃ ઇતિ	જ્ઞાતિઃ પદાર્થઃ ઇતિ	૧૭૯
ધાના(કા)ત્યાયનઃ પૃ. ૨૮૨	ધાનાધ્યાયનઃ	
પતે સ્વદોષા, પૂર્વોક્તાઃ પૃ. ૨૮૬	પતે સ્વદોષાઃ પૂર્વોક્તાઃ	૧૮૩
જ્ઞાતિર્યોગોઽથ યદ્વાન્યશુદ્ધેર્વાં પૃ. ૨૮૬	જ્ઞાતિર્યોગોઽથ યદ્વાન્યત્ શુદ્ધેર્વાં	૧૮૩
યથયંસ્તસ્ય કો ભયેત પૃ. ૩૧૫	યથયંસ્તસ્ય કો ભયેત	૨૦૧
ઉત્પાદકત્વા (કંપ) વિષય- પૃ. ૩૩૭	ઉત્પાદકત્વાવિષય-	સરખાવો પૃનિકા. ૩૧૫
વસ્તુનો વિષયત્વતઃ પૃ. ૩૩૯	વસ્તુતોઽવિષયત્વતઃ	૨૧૭
પક્ષ વધાવસીયતે પૃ. ૩૩૯	પક્ષમેવાવસીયતે	સરખાવો પૃનિકા, , "
વ્યાવૃત્તાદન્યતોઽભાવાન્નાન્યા- દ્વાવૃત્તિરસ્તિ નઃ પૃ. ૩૪૦	વ્યાવૃત્તાદન્યતો ભાવાન્નાન્યા વ્યાવૃત્તિરસ્તિ નઃ	૨૧૭
અવદાતમિતિપ્રોક્તે પૃ. ૩૪૦	અવદાતમિતિપ્રોક્તે	૨૧૭
નૈરૂપ્યં ન ચ વસ્તુનઃ પૃ. ૩૪૬	નૈરૂપ્યં ન ચ વસ્તુનઃ	સરખાવો પૃનિકા. ૨૨૧
ચતુરસ્થયતા- પૃ. ૩૫૪	ચતુરસ્થયતા-	સરખાવો પૃનિકા. ૨૨૫
(વ્યાહરણું સૂત્ર છે)		
યથાઽર્થઘાદિ- પૃ. ૩૫૮	યથા ઘટાદિ-	૨૨૨
તાદૃગ્ ક્ષેયત્વમસ્તેષાં પૃ. ૩૫૮	તાદૃગ્ ક્ષેયત્વમસ્તેષાં ^{૩૫}	૨૨૮
ન ઘાતાદિ-પૃ. ૩૨૮	ન ઘાનાદિ-	૨૦૯
નાસર્વં નામ કિઞ્ચિદ્ધિ પૃ. ૩૧૨	નાસર્વં નામ કિઞ્ચિદ્ધિ	૨૦૦
		સરખાવો પૃનિકા

૩૫ આ પાઠને શુદ્ધ કરવા માટે શુદ્ધિપત્રકમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ શુદ્ધિ-પત્રકમાં પ્રથુ અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે:

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

યસ્તેષાં

યસ્તેષાં

પૃ. ૩૫૮ પં. ૫, આ શુદ્ધિ સમજાતી નથી.

ઉપર્યુક્ત અગ્રેષ્ઠ ઉક્તેષાં વાંચનાર જરૂર એમ સમજે કે એ નામનો તદ્દન અપ્રાસિદ્ધ કોઈ જૈનાચાર્ય હોય-જેણે પોતાના તપસ્વિસ નામ તરીકે 'અદ્વીક' એ નામ રાખ્યું અને જે કમલશીલનો પૂર્વવર્તી હોય.

બ. મહાશયનો આ ઉક્તેષા ઇતિહાસના અનભિસોને વિષયાંશમાં નાંખે એવો છે ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓને સદેહ કરાવે એવો છે. વસ્તુતઃ જૈનોની બન્ને પરંપરામાં નામનો કોઈ આચાર્ય જ થયો નથી, આચાર્ય કમલશીલે તો જૈન સિદ્ધાન્ત 'સ્વાદ્વાદ' રીક્ષા કરતાં જૈનોની દિગંબર શાખાના અર્થમાં તે શબ્દને પ્રયોજ્યો છે. આચાર્ય શીલને દિગંબર જૈનાચાર્યોના જ તર્કગ્રંથોનો સવિશેષ પંચિચ હોય એમ એમના કબીજા ઉક્તેષોથી^{૧૪} જાણી શકાય છે અથવા તેમના સમયમાં શ્વેતાંબર જૈના પ્રણીત તર્કગ્રંથો બહુ વિરલ હોય અને દિગંબરચૂરિ પ્રણીત તર્કગ્રંથોનો જ સવિશેષ હોય. 'સ્વાદ્વાદ' તો બન્ને શાખાને એક સરખો સંમત છે. એથી જ જૈનમતની ૧ કરતાં આચાર્ય કમલશીલ 'અહીં અદ્વીક આમ કહે છે' એમ લખે તે બરાબર છે, અભ્યુત્પન્નશાંકરભાષ્યમાં જૈનમતનું પ્રતિવિધાન કરતાં ભાષ્યકાર શંકરાચાર્ય જણાવે છે નિરસ્તઃ સુગતસમયઃ વિવક્ષનસમયઃ હિદાનો નિરસ્યતે" ઇત્યાદિ-પૃ. ૫૫૯, ૨૩ બા. આ ઉપરથી કોઈ એમ ન જ કહે કે 'વિવક્ષન' નામનો કોઈ એક જૈના-

૧૪ " સુમતેર્દિગમ્બરસ્ય "-(તત્ત્વસંગ્રહ પૃ ૩૭૯, ૫૪૪, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૯૬)

" પાતસ્વામિમતમાશક્તે "-(તત્ત્વસંગ્રહ પૃ. ૪૦૫)

દે સ્થળે દિગંબર જૈનાચાર્ય સુમતિ અને પાતસ્વામી (પાતકેસરિસ્વામી)નો ૫ છે ૫૫૫ કોઈ સુપ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબરાચાર્યનો નિર્દેશ તત્ત્વસંગ્રહમાં ક્યાંય મળતો નથી.

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

લેખાંક ૧૦

સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકચક્ર

પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણ

[રસિકલાલ છા. પરીખ]

ઉદયન વત્સરાજ અને વાસવદત્તાની કથા આપણા પ્રાચીનોની માનીતી કથા છે. વૈદિક જ્ઞેન અને બૌદ્ધ પુરાણકારોએ વધતા ઓછા ફેરફાર સાથે આ કથા આપી છે.^૧ ઉદયનના શૌર્ય પ્રેમ અને કલાનૈપુણ્યે અનેક પ્રાચીન કવિઓની પ્રતિભાને આકર્ષી છે. વત્સરાજને નાયકસ્થાને મુકી રચાએલું સાહિત્ય પણ ઠીક મોટું છે. લોકોમાં આ કથા ફેટલી બધી પ્રચલિત હતી તે મેઘદૂતમા ઉજ્જાયાનીના વર્ણનમાં આવતા શ્લોક ઉપરથી સમજાવ છે.^૨ પ્રાચીન કવિઓ માટે વત્સરાજ આદર્શ નાયક હતો એમ કહીએ તો તે અતિ-શયોકિત ન ગણાય.

આ ઐતિહાસિક બીજવાળી કથા ઉપરથી ૭ અપણા કવિએ બે નાટકો રચ્યા છે, પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્ત. પણ એ જરા અજાણીની વાત છે કે આ કવિએ વાસવદત્તા અને વત્સરાજની પરસ્પરની 'રતિ' ને પ્રધાનપદ આપી એકે શ્રૃંગારરસનું નાટક લખ્યું નથી. પ્રસ્તુત નાટકમાં વાસવદત્તા અને વત્સરાજના પ્રેમની હકીકત એક ગૌણ બનાવ

૧. જુઓ. Annals of the Bhandarkar Institute, July 1920 માં.
૨. વા. ડૉ. શુભેનો લેખ: પ્રલોત, ઉદયન અને શ્રેણિક. એક જ્ઞેન કથા.

૨. પ્રાપ્યાયન્તોનુદયનકયાકોવિદગ્રામવૃદ્ધાન્ । અને મધિનાથે પ્રક્ષિપ્ત ગંજેલો શ્લોક

પ્રલોતસ્ય પ્રિયદુહિતર વત્સરાજોઽન્ન જન્ને

હૈમ તાલદ્રુમયનમમૂદય તસ્યૈવ રાજઃ ।

અગ્રોદ્ભ્રાન્ત. કિલ નિલગિરિ. સ્તમ્ભમુત્પાટય દર્પાત્

હત્યાગન્તૂન્ રમયતિ જનો યત્ર વન્ધૂનભિઃ ॥

મહાભારત અને રામાયણ જ્ઞેમ આપણા કવિઓ માટે વસ્તુની મોટી ખાણ છે તેવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા ઐતિહાસિક વીર પુરુષોને અવસરમી ઉત્પન્ન થયેલાં કથાયુક્તો પણ એક ખાણ છે. અર્વાચીન જમાનામાં જ્ઞેમ વિક્ષરણ કે ભોજરાજ લોકકથામાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ પ્રાચીન જમાનામાં વત્સરાજ હતો.

૩. આ કથા માટે જુઓ પ્રધાનનીપ્રતિજ્ઞાનો ઉપોદ્ધાત. સક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પૃ. ૭. આજ્ઞતિ ૧

જૈનમતે માટે બીજા બીજા સંપ્રદાયવાળા વિવરણ, અટ્ટીક વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે તે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસીને સુવિદિત છે અને એ હટ્ટીકના ઇનિદાસશાસ્ત્રીને પણ અચાન ન હોય.

હેતુચિન્દુનર્કટીકા^{૧૯}મા એક સ્થળે નહિ પણ અનેક સ્થળે જૈનમતનું પ્રતિવિધાન કરવામા આવ્યું છે ને તેમા કાપણુક અને અટ્ટીક શબ્દોનો પ્રયોગ વારંવાર કરવામા આવ્યો છે.

સ્વાહાદરતાકરમા^{૨૦} તેના પ્રણેતા શ્વેતામ્બરાચાર્ય શ્રીમાન્ વાદિદેવસુત્રીએ દિગંબર સંપ્રદાયનું પ્રતિવિધાન કરતા પણ ‘અટ્ટીક’ શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો છે.

આ રીતે એક સ્થળે નહિ પણ અનેક સ્થળે ‘અટ્ટીક’ શબ્દ કોઈના વિશેષ નામ માટે નથી વપરાયો પણ માત્ર જૈનદર્શનની દિગંબરશાખાના ઘોવક તરીકે જ એનો પ્રયોગ થયેલો છે.

‘સુમતિ’ નો પરિચય આપતા પ્રસ્તાવનાના લેખક એમનાથી અજાણ્યા જેવા દેખાય છે. ‘સુમતિ’ એ દિગંબરાચાર્ય છે, એ તો સમીક્ષાકાર કમલચીક્ર પોતે જ જણાવે છે. સમીક્ષા તો એવાની જ થાય છે કે જે સુપ્રસિદ્ધ હોય; ખૂણે ખોયરે પડેલાનું તો કોઈ નામ પણ લેતું નથી. જૈનની બન્ને શાખાના અભ્યાસીને તો ‘સુમતિ’ નું નામ અજાણ્યું નથી. દિગંબર સાહિત્યના વિવેચક વિદ્વાન્ પંડિત નાયુરામજી જણાવે^{૨૧} છે કે ‘સુમતિસપ્તક’ અને ‘સ-મતિવિવરણ’ એ બે ગ્રંથના પ્રણેતા ‘સુમતિ’ નામે એક જૈન-આચાર્ય થયેલા છે જેમનો ઉલ્લેખ શ્રવણગેલ્લોલાની મસ્તિષ્કેષુપ્રશસ્તિમા નીચે પ્રમાણે છે:

“સુમતિદેવમમું સ્તુત યેન વઃ સુમતિસપ્તકમાસનયા કૃતમ્ ।

પરિહૃતાપદતત્ત્વપદાર્થિનાં સુમતિકોટિવિવર્તિ મવાર્તિહૃત્” ॥

૧૯ “ક્ષપણક-જમિનીયા અનેકાન્તમુદ્ધાર્યવન્ત આહુઃ”

(હેતુચિન્દુનર્કટીકા ૫૦ ૬૫ અ)

“અટ્ટીકાદિમિઃ સંલપાદિમેદાદ્ મેદદ્દિષ્યતે”-(હેતુચિન્દુનર્કટીકા ૫૦ ૧૦૦ બ)

“ન કૂટસ્યનિત્યતયા નિત્યં દ્રવ્યમટ્ટીકૈરિષ્યતે”-

(હેતુચિન્દુનર્કટીકા ૫૦ ૧૦૧ બ)

૨૦ “અટ્ટીકસ્યાસ્ય પ્રલપિતમ્”-(સ્વાહાદરતાકર ૫૦ ૨૩૦ બીજા બાણુ) શ્વેતાંબરો દિગંબરમતનું પ્રતિવિધાન કરે છે સારે આ ‘અટ્ટીક’ ઉપરાંત • દિગંબર, નખાટ, કાપાટ, દિગંબર વગેરે અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે.

૨૧ જૂઓ ૫૦ નાયુરામજી ગ્રેમી સંપાદિત જૈનદર્શન-પત્રરસો ભાગ ૫૦ ૧૦૨ ‘સિદ્ધ-સેનકે સમ્મતિતર્કપર દિગમ્યરાચાર્યકૃત ટીકા’ વાળો લેખ. જુદદિષ્પનિકામા મમ્મતિવર્કની ત્રણ ટીકાઓ જણાવેલી છે: એક મથ્થવાદિની, બીજી અમપદેવસુત્રિની જે હપાય છે અને ત્રીજી અન્યકર્તૃક. કદાચ આ ત્રીજીના પ્રણેતા એ સુમતિસુત્ર હોય.

વાત ચલાવે છે; કેટલીક માહિતી તો યૌ. ને પોતાના ચાર મારફતે મળી છે; તે હંસક કહે તે પહેલાં જ પોતે જણાવ્યા છે. 'પરોઝમાં વાહનોને અનુકૂળ પડે તે સમયે વાહુકાલી-યથી યમુનાનદી ઉતરી' સાથે દ્રુત જન રાખી હાથીના ટોળાને વશ કરવા પૂરતા માણસો સાથે માર્ગમંદની કેડીથી વત્સરાજ નાગવન ગયા. ત્યાં તીરવાં જેટલો સૂર્ય દેખાતાં, મદ-ગન્ધીર પવત પ્લેઝ્યા પહેલાં હાથીનું ટોળું જોયું. ત્યાં કોઈક પગપાળાએ આવીને ખબર આપી કે સાંધી એક કોશ દૂર મહિષા અને સાલથી ઢંઢાએલો નખ અને દાંત વિનાનો નીલ હાથી છે. તે માણસને બક્ષીસ આપી વત્સરાજે કહ્યું કે 'હરિતશિલામાં નીલ કુવલયતંતુ નામનો હાથી કલ્પો છે.' 'તમે આ જૂથની સંભાળ રાખો. હું વીણા વડે તેને લઇ આવું છું.' રાજા સુંદરપાટલ નામના અથ્ર ઉપર સવાર થઇ વીણા પગપાળા સાથે ઉપડ્યો. ત્યાં જઈ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી રાજાએ વીણા હાથ ધરી. તેટલામાં પાછળથી સંકેતથી થતી હોય એમ કાઢીવારી ધર્ષ અને સ્વારપછી યુદ્ધ થયું. વત્સરાજ શૌર્યથી લડ્યો, પણ બહુ ઘા વાગતાં સાજો રાજા જોવાનું થઇ ગયો. રાજાને વધારે ઝળ યામ તે પહેલાં પ્રલોતનો અમાત્ય શાલ-કાયનુ આવી તેને પાલખીમાં બેસાડી ઉજ્જયિની લઇ ગયો-ઇત્યાદિ માહિતી નાટકોચિત રીતે જન્મેના સંવાદમાંથી મળે છે. યાગન્ધરાયણ સર્વ જ્ઞતાંત બહુ બહુ દુઃખી થાય છે. 'નીતઃ સ્વામી સ્વામીને લઇ ગયા' વત્સરાજ જાણે અત્યારમુધી પ્રલોતની પરવા કરી ન હતી એને હવે તેના તરફ જોવા કેટલું વસયું થઇ પડ્યું છેત્યાદિથી પોતાના સ્વામીને જીવન હવે કેટલું અસહ્ય થઇ પડ્યું હશે એનો યા. વિચાર કરે છે. આ પ્રસંગે રક્ષાબંધન લઇ પ્રતિહારી પ્રવેશ કરે છે, 'આર્ય આ રાખડી !' હવે જ્યારે જરૂર ન રહી ત્યારે રાખડી આવી ! બનાવોની ઘટનામાં આ જાતની વિષમતા બતાવવાની આ કવિની શક્તિથી આપણે હવે પરિચિત થયા છીએ. પત્ર અને રક્ષાબંધન વત્સરાજને ત્વરાથી મોકલવાના હતાં. પત્ર આવ્યો, રાખડીને વણી મોકલતાં વિલંબ થયો. એની રાહ જોવાતી હતી એટલામાં વત્સરાજના પકડાઇ ગયાના ખબર મળ્યા ! હવે પ્રલોતના કપટની ખબર આપવાનો કોઇ પણ હેતુ ન રહ્યો ! વત્સરાજના પકડાઇ ગયા પછી રક્ષાબંધન શા કામનું ? આ પ્રસંગે રાખડી આવે છે ! યૌ. ભાગ્યની આ વિષમતા વિચારે છે-એટલે પ્રતિહારીને જરાજ આપતો નથી. પ્રતિહારી દૂરીથી કહે છે 'આર્ય આ રાખડી !' યૌ. શો જવાબ આપે ? ધીમે રહી કહે છે : 'વિજયા મુકો !' પ્રતિહારી રાજમાતાને કહેવાનો જવાબ માંગે છે. યૌ. કહેવા જાય છે : 'વિજયા એ ખીના આ પ્રમાણે છે.' પણ તે આંગળ બેલી શકતો નથી એટલે પ્રતિહારી પૂછે છે 'એ શું છે ?' યૌ. 'આ' કહી દૂરીથી પ્રયત્ન કરે છે. પ્રતિહારી ઉત્સુક થઇ કહે છે 'બોલો, બોલો, આર્ય બોલો !' યૌ. કહ્યા વિના છૂટકા નથી. કહું ત્યારે એને. વિજયા ચિત્તને રિધર કર. (કાનમાં) આ પ્રમાણે 'પ્રતિહારી જવાબમાં' 'હ' એટલું જ કહે છે. યૌ. 'તું વિજયા છું' એમ કહી ધૈર્ય રાખવા કહે છે. વિજયા- 'આ હું અગાધણી જાઉં છું,' કહી ચાલવા માડે છે. યૌ. એને રોકી માતાજીને 'સ્વામી પકડાયા' એમ એકદમ વાત કહી દેવાની ના પાડે છે. 'સ્નેહદુર્વલં માતૃહૃદયં રક્ષયમે'

પણ કપિલના મતની ૭૦ શ્લોક પ્રમાણવાળી એ સાંખ્યકારિકા હોય. એ કારિકાને 'હિરણ્યસમત્તિ'ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

વધુમાન તો જૈનોના અતિમ તીર્થંકરનું સુપ્રસિદ્ધ નામ છે.

સાંતરકિતે ધણે રચણે પારસીક શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે જે ફારસ (ઈરાન) દેશનો સૂચક છે. એ સંજ્ઞા લખતાં એ અંચકાર જણાવે છે કે પારસીક શોકો માતૃવિવાહ કરવામાં કશો દોષ માનતા નથી તેમ આ વેદવ્રત વિષે વેદના છતાં દોષોને પણ સમજતા નથી. આ ઉપરથી એમ કળાય છે કે તે સમયે ઈરાની શોકોમાં માતૃવિવાહની પ્રથા પ્રસિદ્ધ હશે.

કમલશીલ ઉવેચક નામના મીમાંસકનો ઉલ્લેખ કરે છે. કદાચ આ ઉવેચક જ એણેકના નામે પણ ઓળખાતો હોય. પૃથ્વર્ણસમુચ્ચયની ટીકાના પ્રણેતા શ્રીગુણગ્નસરિ એ વિષે એક કારિકા આ પ્રમાણે ટાંકે છે:

“ ઓમ્વેકઃ કારિકાં વેત્તિ તન્નં વેત્તિ પ્રમાકરઃ ।

વામનસ્તૂભયં વેત્તિ ન કિન્ચિદપિ રેવણઃ ” ॥૩૧

સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં આરંભમાં બૌદ્ધધર્મનો પરિચય અને પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન છે. સાંતરકિત અને કમલશીલ વિષે તો અગ્રજમાં સવિસ્તર લખાએલું હોવાથી તેને જોવાની બલામણુ કરેલી છે. અંચકારે પોતે જ અંચને ૨૬ વિધયમાં વહેંચેલો છે એથી તે દ્વારા સુરળતાએ થાય એવો સવિસ્તર અનુક્રમ પણ આપેલો છે. પાછળ બહુ મહત્ત્વનાં અનેક પરિશિષ્ટાકર મૂકેલાં છે. તેમાં તત્ત્વસંગ્રહમાં અને તેની પંજિકામાં જે જે ઉતારા આપેલા છે તેમાં કયો ઉતારો કેતો છે તે દર્શાવવા જે એક પરિશિષ્ટ અપાએલું છે તે એક જ આ વિદ્વાન સંપાદકની ન્યાયશાસ્ત્રનિષ્ણાતતા અને તદ્વિષયકબહુશ્રુતતાની ખાતરી આપે છે. છેલ્લું પરિશિષ્ટ અંચમાં આપેલા વિશેષ નામોનું છે. જે નામ જેટલી વાર જે પાને આવેલું છે તે તે રીતે જ પંક્તિપાનાવાર પરિશિષ્ટિમાં દર્શાવેલું છે. એ પરિશિષ્ટ પણ બહુ મહત્ત્વનું છે. તદ્દનુ છેવટે શુદ્ધિપત્રક પણ આપેલું છે. સંપાદકે અંચને શુદ્ધ કરવામાં અને તેનું વિશિષ્ટ સંપાદન કરવામાં અત્યંત પરિશ્રમ સેવેલો છે. કચો પોચો પડિત તો હેખતાઘ જાય એવો જ આ અંચ છે. સંપાદન શૈલી પ્રાચીન પદ્ધતિની છે છતાં પણ એમાં કેટલીક ઉપયોગી નવીનતા આવેલી છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ નવીનતાઓ સંપાદનમાં આવવી જોઈએ એવો અમારો નતિ અનુભવ છે તે અહીં જણાવવો આવશ્યક છે. અંચ પ્રકટ થાય અને જિજ્ઞાસુઓને તે જોતાં જ અંચવિષયક કેટલીક સામાન્ય માહિતી મળી જાય અને અંબ્યાસ કરતી

૩૧ પૃથ્વર્ણસમુચ્ચય ઉપરની ગુણગ્નસરિની પૃથ્વરૂપિ ૫૦ ૮

લાવનગરની આવૃત્તિ.

૩૨ સંપાદકશ્રીએ ચાર પરિશિષ્ટો આપેલાં છે—મૂળ કારિકાઓનો અકારાદિ અનુક્રમ, મૂળ કારિકામાં આવેલાં પરકીય વચ્ચનોનો અકારાદિ અનુક્રમ, તત્ત્વસંગ્રહ પંજિકામાં અનુદિત વચ્ચનોનો અકારાદિ અનુક્રમ અને તત્ત્વસંગ્રહમાં આવેલાં વિશેષ નામોનો અકારાદિ અનુક્રમ.

આ રીતે યૌગન્ધરાયણ પ્રતિજ્ઞા કરે છે; પ્રતિહારી રાજમાતાને ખબર આપવા જાય છે એટલામાં એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાનું નિવેદન કરતો નિર્મુદ્ધક પ્રવેશ કરે છે. 'રાજજીની શાંતિનિમિત્ત જમવા બેગા થએલા બાહ્યણેને જોઇ કોઇ એક ઉન્મત વેશધારી બાહ્યણે મોટેથી હસીને કહ્યું 'ખાઓ છૂટથી ખાઓ ! આ રાજકુળનો અખ્યુદય થવાનો છે.' એમ બોલતાની સાથે જ તે અદશ્ય થઇ ગયો. યૌ. 'ખરેખર આ શું મત્ય છે ?' એક બાહ્યણ પ્રવેશ કરી જણાવે છે, 'આ તેમણે પોતાનું પ્રયોજન પૂરું થતાં નાંખી દીધેલો વેશ ! આનાથી પોતાનું શરીર હાંકી ભગવાન દ્વિપાયન આવ્યા હતા.' યૌ. 'એમ કે ? દ્વિપાયન આવ્યા હતા ?' બા. 'હાજી.' યૌ. 'તો લાવો જોઇએ.' બા. 'આપ જુઓ.' યૌગન્ધરાયણ વસ્ત્રો લેતાં તેનું રૂપ બદલાઇ જાય છે, તે જોઇ કહે છે. 'જસ હું સ્વામી સમીપ આદ્યો. આ જાણે મને ઉપદેશ આપવા જ તેમણે પાછળ મુકી દીધા.' યૌગન્ધરાયણ આના ઉપરથી સૂચન ગ્રહણ કરે છે કે તેને ઉન્મતકનો વેશ લઇ કામ કરવાનું છે. પ્રતિહારી આવી જણાવે છે 'રાજમાતા કહે છે મારા દીકરાને મળવા ઇચ્છું છું.' યૌ- 'આવું છું.' બાહ્યણે શાન્તિગૃહમાં રાહ જોવાનું કહે છે. બાહ્યણ જાય છે. યૌ. હંસકને વીસામે લેવાનું કહે છે. હંસક જાય છે. પોતે વિજય સાથે રાજમાતાને મળવા જાય છે. 'લાકડાંને ધસીએ તો એમથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય, પૃથ્વીને ખોદીએ તો પાણી નીકળે ! ઉત્સાહી પુરુષોને કશું અસાધ્ય નથી. માર્ગે શરૂ કરેલા સર્વ યત્નો ફળે છે.'

काष्ठादग्निर्जायते मध्यमानात्

भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां

मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

પ્રથમ અંક પૂરો થાય છે. આ અંકમાં કવિ નાટકના કાર્યના ગ્રેરક બળનો નિલેખ કરે છે. પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાના પ્રયત્નમાં યૌગન્ધરાયણ અમાત્ય નિષ્ફળ જાય છે. પછી રાજાએ અને રાજમાતાએ પોતાનામાં મુકેલી અદ્ધા તેના ઉત્સાહને ગ્રેરે છે; અને જે ઉત્સાહથી અંકની શરૂઆતમાં વત્સરાજને ખબર આપવા દૂતને મોકલવાની તૈયારી કરે છે તેટલા જ ઉત્સાહથી અંકને અન્તે યૌગન્ધરાયણ જતો દેખાય છે. અને એક ઉત્સાહના બિન્દુથી બીજા ઉત્સાહના બિન્દુ તરફ જતું આદોલન હતાશતા, દૈન્ય, શરમ આદિ નીચેની સ્થિતિઓમાંથી પસાર થતું દેખાય છે; અને આ તે તે ભાવોના કેવલ વર્ણનદારા નહિ પણ બનાવોની ઘટનામાંથી વ્યક્ત થતા ભાવોથી કવિ નિષ્પન્ન કરે છે.

બીજા અંકમાં જુદી જાતના વાતાવરણમાં પ્રવેશ થાય છે. પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાની કમંભૂમિ ઉજ્જયિનીના રાજદરબારમાં બીજે અંક શરૂ થાય છે. કંચુકી આબીરકને મહાસેનની આગાથી કાશિરાજના ઉપાધ્યાય આર્યજૈવન્તિને અતિથિસત્કાર કરવા કહે છે. કંચુકી કહે છે 'હરહંમેશ આ પ્રમીણે રાજાઓનાં વાસવદત્તા માટે માર્ગ આવે છે. પણ મહાસેન કોઇને હા એ પાડતા નથી અને કોઇને ના એ પાડતા નથી.' કંચુકીને મહા-

અંથમાં મૂળ કે દીકામાં જે જે ન્યાયો (કહેવતો) વપરાયા હોય તે બધાને તારવીને જુદા એક પરિશિષ્ટમાં જરૂર આપવા જોઈએ.

અંથમાં જ્યાં પ્રયોગસિદ્ધિ માટે જે બાકરણ વગેરેનો ઉપયોગ થયો હોય ત્યાં વ્યાકરણનો સૂત્રાંક વગેરે આપવો જોઈએ.

અંથમાં ચર્ચાતા વિષયની સમાનક્રોટિની ચર્ચા પૂર્વવર્તી, પશ્ચાદ્વર્તી કે સમવર્તી જે જે અંથમાં મળી આવતી હોય તેનું તે તે સ્થળે યથોચિત દિગ્દર્શન કરાવવું એ આ સંશોધનના સમયમાં અતિઆવશ્યક છે. છતાંદિ.

સંપાદનકર્મમાં સંશોધન ઉપરાંત ઉપયુક્ત જણાવેલી કેટલીક વિશેષતાઓ ઉમેરવાથી કેટલીક વાર અંચકાર કે દીકાકારનો ઇતિહાસ સમજવો ઘણો સુલભ થઈ જાય છે. કેટલાક અંચકારો કે દીકાકારો ચોંટાંતો કરશે પરિચય નથી આપતા હોતા ત્યાં તો આ વિશેષતાઓ ઉમેરવાથી પ્રસ્તાવનાનું અર્થ કામ સરી જાય છે. અને અભ્યાસીનો માર્ગ સરળ થાય છે એ તો તદ્દન ચોક્કસ વાત છે.

તત્ત્વસંગ્રહ કે તેની પંજિકા જે અંથને સામે રાખીને લખવામાં આવી હશે તેવા અંથો આને બંધે ઓછા ઉપલબ્ધ હોય પણ તે બંને ઉપરથી જે જે અંથો લખાયા છે તેમાના તો આને ઘણા અંથો સુલભ છે અને મુદ્રિત પણ છે. સિદ્ધિવિનિશ્ચયટીકા, ન્યાયક્રમુદ્યોદ્દેશ્ય, પ્રમેય-ક્રમલમાર્તિક, સમ્મતિતર્કની ટીકા, ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા વગેરે જેન અંથો તો અમારી જાણમાં છે. સમ્મતિતર્કની ટીકામાં અમે એવા અનેક વધ પ્રકરણો જોયાં છે જે આખા તત્ત્વસંગ્રહ પંજિકાના અતિબિંબરૂપ છે. સમ્મતિટીકાકારે પંજિકાનું કોઈ વિષયને લગતું પૂર્વપક્ષ કે ઉત્તરપક્ષનું લખાણ પોતાની ટીકામાં ન્યા ન્યા ઉચિત લાગ્યું ત્યા ત્યા બરાબર ગોઠવી દીધું છે. આથી કોઈ એમ તો ન જ સમજે કે આ-રીત તો કવિચાર જેવી થઈ. કારણ કે, બીજા બીજા મતના પૂર્વપક્ષો સમજાવવા માટે પોતાના મનઘડાંત પૂર્વપક્ષો કલ્પવા તે કરતાં તે જ મતના પ્રામાણિક અંચકારોના અક્ષરશઃ ઉતારા આપવા એ વધારે ન્યાયવાળી વાત છે. તે માટે દરેક મૂળકાર કે દીકાકાર બીજા અંથના ઉતારા લે છે એ સનાતન રીત છે, ચાંતરક્ષિતે પણ મૂળમાં સ્ત્રોતવાર્તિક, ન્યાયવાર્તિક, ભાષક, અને ભટ્ટહરિ વગેરેનો જે ઉપયોગ કરેલો છે તે સમ્મતિના દીકાકાર અભયદેવે કરેલા તત્ત્વસંગ્રહપંજિકાના ઉપયોગમી બરાબર સરખો છે.

અમે સમ્મતિના સંસ્કરણમાં તત્ત્વસંગ્રહ ઉપરાંત બીજા અનેક અંથોને સામે રાખીએ છીએ તેથી કેટલીકવાર અમને ઘણી સુગમતા થઈ પડી છે, લિપિશ્રમ વગેરે દોષોઘણા ઓછા થવા પામ્યા છે અને અનેક ચર્ચાઓનો સ્ફોટ પણ થઈ ગયો છે.

અમે તો માનીએ છીએ કે સંપાદકની સામે સમ્મતિ દીકાનું લિખિત સંપૂર્ણ પુસ્તક હોત તો તત્ત્વસંગ્રહના આ સંસ્કરણમાં જરૂર કોઈ નવીનતા આવત જ આવત અને

માગણી કરે છે, રાજા કહે છે હવે પરણવા લાયક થઇ છે એટલે એનો પતિ જ એનો આચાર્ય થશે. રાણીને પોતાની દીકરીને પારણ થીર મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો એ જાણી દુઃખ થાય છે. રાજા કહે છે 'પહેલાં રાજ પરણાવો કહી મને પત્રવતાં અને હવે કેમ સંતાપ પામે છો?' રાણીને લગ્ન અભિષેક છે, વિયોગ સાલે છે. સગાઇ સંબંધી વાત ચાલે છે, હજી સગાઇ સંબંધી નિર્ણય થયો નથી એ જાણી દેવી કહે છે 'હજી એ નિશ્ચય કર્યો નથી.' રાજા માતાના હૃદયની સ્થિતિ પારખી કહે છે

અદત્તેત્યાગતા લજ્જા દત્તેતિ વ્યથિતં મનઃ ।

ધર્મસ્નેહાન્તરે ન્યસ્તા દુઃસ્વિતાઃ સ્વહ માતરઃ ॥

સંબંધ નથી કર્યો એથી લાજ આવે છે, સંબંધ કરવાથી મન વ્યથા પામે છે। ધર્મ અને સ્નેહની વચ્ચે મુકાએલી માતાઓ ખરેખર દુઃખિત થાય છે.' રાજા કહે છે કાશિરાજનો દૂત આવ્યો છે. રાણી રડે છે, કાંઇ જવાબ આપતી નથી. રાજા સંબંધોગ્ય અનેક રાજાઓનાં નામ ગણાવે છે, 'મગધ દેશનો રાજા, કાશિરાજ, બંગાળનો રાજા, સૌરાષ્ટ્રનો રાજા, મિથિલાનો રાજા, શરસેનો રાજા. આ બધા વિવિધગુણોથી મને લોભાવે છે; પણ એમાંથી તને કયો રાજા લાયક લાગે છે? કસ્તે ચૈતેષાં પાત્રતાં યાતિ રાજા' કંચુકી પ્રવેશ કરી કહે છે 'વત્સરાજ.' આ ઉચિત પતાકાસ્થાનથી કવિ ભાવી વસ્તુ સૂચન કરી દે છે. (આ કવિ દેટલી કુશળતાથી પતાકાસ્થાનકનો ઉપયોગ કરે છે એ આ પહેલાં અનેક વારે આપણે જોયું છે.) રાજા ચીડાઇને પૂછે છે 'વત્સરાજનું શું?' કંચુકી માંસી માગે છે, શુભ સમાચાર આપવાના હતા એટલે આચારભંગ થઇ ગયો. રાજદરબારનું કામ છે જાણી રાણી જવા મંડે છે. શુભ સમાચાર સાંભળવાના છે એટલે રાજા એને બેસાડે છે. કંચુકી ખબર આપે છે: 'શાલંકાયને વત્સરાજને પકડયો છે.' રાજાને ખુબ હર્ષ થાય છે, અને વાત એના માન્યમાં પણ નથી આવતી. અને અનેક રીતે એનો એ પ્રશ્ન પૂછી ખાતરી કરે છે. 'શું યૌગન્ધરાયણ મરી ગયો?' કં—'ના તે કૌશાભીમાં છે.' 'યૌગન્ધરાયણ જીવતો હોય' તો વત્સરાજ પકડાય જ નહિ,' રાજા એ વાત માનતો નથી. કંચુકી કહે છે. 'હું જુદું છું, બાહ્ય છું, અને મહાસેનની સમીપ પૂર્વે કદી પણ જૂઠું બોલ્યો નથી.' રાજા માને છે. કંચુકી કહે છે. 'વેળવાળા ગધેડાના રથથી વત્સરાજને આગળ કરી અમાલ્ય પોતે જ આવ્યા છે.' રાજાને શાન્તિ થાય છે. 'ત્યારે એ પકડાયો. હવે અક્ષૌહિણી બખ્તર મુકી નિરાંતે આરામ લે! આજથી છાતાં દૂત મોકલતા રાજાઓ નિર્ભય થઇ રહેશે. હુંકામાં આજે જ હું મહાસેન છું.' રાણી જે દીકરીના લગ્નનો વિચાર કરતી હતી તે પૂછે છે 'શું અમાલ્ય તેને લઇ આવ્યા?' રા—'હા.' રાણી—'તો એના કારણથી બીજા કોઇને વાસવદત્તા નહિ આપીએ.' રાજા—'એ મોરો મુદ્દમાં જીતેલો ચતુ છે. બાદરાયણ! શાલંકાયન ક્યાં છે?' કં—'ભદ્રદાર આગળ છે.' મહાસેનના મનમાં મુખ્ય બાબત તો વત્સરાજને કબજે કરવો એ જ છે, એ મુત્રીને લાયક વર છે એ ગૌણ છે. હવે એ પકડાયો છે એટલે એનો યોગ્ય સત્કાર કરી તેને રીઝવવા પ્રયત્ન કરશે. કંચુકી દ્વારા અમાલ્ય ભરતરોહકને આજ્ઞા

૫. મૂળમાં 'દિસ્સામો' છે; અર્થ દાસ્યામઃ થાય દિત્સામઃ નહિ.

તસ્માદ્યતો યતોઽર્થો નાવ્યાવૃત્તસ્તન્નિવ- તસ્માદ્યતો યતોઽર્થાનાં ૨૪૩
 ન્ધના લાંતિ મેદાઃ પ્રકલ્પન્તે તદ્વિશેષા- વ્યાવૃત્તિસ્તન્નિવન્ધનાઃ ॥ જુએ શ્લોકવાર્તિકની
 ગાહિન ઇતિ, (ગદ્ય ભાગ છે) પૃ. ૫૦૧ લાંતિમેદાઃ પ્રકલ્પન્તે પાર્થસારથિની વ્યાખ્યા
 તદ્વિશેષાવગાહિનઃ ॥ (પદ્ય છે) પૃ. ૫૭૮

પંનિકામાં અને પરિશિષ્ટમાં ન્યાં ન્યાં 'ઉદ્ઘોતકર' શબ્દ આવેલો છે ત્યાં બધે
 ઉદ્ઘોતકર શબ્દવાને બદલે ઉદ્ઘોતકર શબ્દો છે.

સંવૃત્તિ શબ્દ ઉપરથી થતું સંવૃત્ત્યા રૂપ જોઈએ તેને બદલે સંવૃત્ત્યા (પૃ. ૩૩૫
 પંનિકા, પૃ. ૩૫૮ મૂળ) રૂપ રહી ગયું છે.

સંપાદકશ્રીએ બાહ્યધર્મના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન પ્રસ્તાવનામાં
 કર્યો છે જે અભિનંદનીય છે. પરંતુ જેમ તેમજે બીજાં અનેક પરિશિષ્ટો આપ્યાં તેમ
 તત્ત્વસંગ્રહમાં આવેલાં સ્થળોનાં નામનું તથા પદાર્થોનાં નામનું પણ એક પરિશિષ્ટ આપ્યું
 હોત તો ઘણું યોગ્ય થાત. એ પરિશિષ્ટ એમને જરાપણ વિશેષ શ્રમ ન જ આવતો.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ નામદાર ગાયકવાડ સરકારની એ ગ્રંથમાળાને અમારાં
 અભિનંદન છે, અને વધારે ધન્યવાદ તો એના સંપાદક મહાશય એજર કૃષ્ણમાચાર્યશ્રીને
 છે, કે જેઓએ અત્યંત ગવેણથી મનન, અને સ્થિરતાથી આ ગ્રંથના ઉદ્ધાર માટે અણગ
 પરિશ્રમ રેવેલો છે. અમને પણ એમણે અમારા સંસ્કરણમાં ઉપયોગી થવા માટે તત્ત્વસંગ્રહના
 ફરમા મોકલી આપેલા તે બદલ અમે એમના ઝાણી છીએ. ઉવટે આવા આવા અનેક
 ગ્રંથરત્નોને એ ગ્રંથમાળાહસ્તક એ સંપાદકશ્રી પ્રકાશમાં આણે એ જ એક ઇચ્છા રાખીને
 વિરમીએ છીએ.

એને પકડી લાવ્યા પછી હું મધ્યસ્થ છું પણ યુદ્ધના શ્રમથી તે પીડાય છે એ સાબિતી મને શક થાય છે.

पूर्व तावद् वैरमस्यावलेपाद्

आनीतेऽस्मिन् स्यात् तु मध्यस्थता मे ।

युद्धकृष्टं संशयस्थं विपन्नं

त वा त्वेन संशय चिन्तयामि ॥ ૧

આ અકમા પ્રથમ અકના કાર્યનું પ્રયોજન સમન્વય છે પ્રઘોત મહાસેને પોતાની આશુ આખા દેશ ઉપર ફેલાવી હતી ફક્ત એક નાનકડા રાજ્યનો રાજા વત્સરાજ એને નમતું નહોતો આપતો તેને યુદ્ધમાં હતવો કંઠ્ય હતો પણ તેને કાઈ પણ રીતે જિત્યા વિના મહાસેનને એન પડતું ન હતું એ આ અકમા એ પ્રવેશ કરતા જે બોલે છે તે ઉપરથી તેમ જ બીજી ઉક્તિઓથી સમન્વય છે આથી ભરતરોહક નામના અમાત્યે વત્સ રાજને કપટથી પકડવાની યુક્તિ બતાવી, અને તે ફળી મહાસેનને ખતોષ થયો આ સાથે મહાસેનની બીજી એક ચિન્તા પણ આ અકમા જણાય છે. તેની પુત્રી વાસવદત્તા ઉમ્મગ લાયક થઈ છે અને તેને માટે યોગ્ય વર મેળવવાની ચિન્તા છે અને રાજાઓએ તેનું માથું કર્યું છે પણ મહાસેનની મહત્વાકાંક્ષા કોઈનાથી સતોષ પામતી નથી વત્સરાજ દરેક રીતે લાયક છે પણ તેને કુવતું, રૂપતું, અને વિદ્યાનું અભિમાન છે, અને પ્રગતો પ્રેમ અને કુશળ અમાત્યોની વાદારી તેને પ્રબળ પ્રતિરૂપથી બનાવે છે વત્સરાજ પકડાઈને આવે છે એટલે આ ચિન્તા પણ દૂર થવાનો સંભવ દેખાય છે વત્સરાજ કમનમ્માઓએ એટલે રાજ્યનો પ્રતિરૂપથી દૂર થયો, અને હમેશા સંજ્ઞા રહેતી અક્ષૌહિણી સેનાને આરામ લેવાનો પ્રમગ આગ્યો હવે મહાસેન પોતે કહે છે તેમ વેર શમી ગયું છે મહાસેન વત્સરાજની બરાબર બરદાશ કરવાનો આદેશ આપે છે, તેને દરેક રીતે પ્રસન્ન કરવાનો, આ 'અન્તર્જતામર્ષ' મહા' નો અમર્ષ શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આજ્ઞા આપે છે અને જે કે અંકના અતે 'વાસવદત્તા હજી નાની છે, માટે ઉતાવળની જરૂર નથી,' એ રીતે સગાઈના પ્રશ્નોના નીકાલ થતો નથી છતાં માતાનું મન વત્સરાજ ઉપર જ ચોટ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે રાજાનું પોતાનું મન આ બાબતમાં કેવું છે ને મિત્રે સ્પષ્ટ કર્યું નથી અને સ્પષ્ટ કરી શકાય એવું પણ નથી વેર શમી ગયું છે, વત્સરાજના ધાયન શરીરની એને ચિન્તા થાય છે, અને તેને સાન્ને કરવા પોતે દરેક પ્રયત્ન પણ કરે છે પણ કદી થતું સાથે પુત્રીના લગ્ન કેવી રીતે થાય એ પ્રશ્ન તો હજી એના મનમાં ઉદ્ભવે નહિ જ હોય

પણ કવિએ કાર્યની દૃષ્ટિએ એની ગોડવણ કરી દીધી છે વાસવદત્તાને વીણા શીખવાનો અડસ લાગે છે, વત્સરાજની યોગવતી વીણાને પુત્રો લાયક ન હોવાથી તે લાડકી પુત્રીને જ અપાય છે અને એ રીતે એના શોખને ખૂબ ઉત્તેજન મળે છે રાણી જ્યારે વીણા શીખવવા આચાર્યની માગણી દર છે ત્યારે રાજા મ્હેં છે એનો પતિ જ એને શીખવશે આ બધી પરિસ્થિતિ વાસવદત્તા અને વત્સરાજના પ્રયોગને અનુકૂળ છે પણ મહાસેને આ બધું સાલિત્રાય કર્યું છે એમ માનવાને કારણ નથી

તરીકે આવે છે અને એના કાર્યના ફળ રૂપે 'વાસવદત્તાનું' હરણુ થાય છે. પણ આ એ ઉલ્લેખ રૂપે જ છે, તખ્તા ઉપર આવતા એક બનાવ તરીકે નહિ. પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણુ યોગધરાયણુના કિત્સાહના સ્થાથી ભાવને નિરૂપતું વીરરસ પ્રધાન નાટક છે.

સ્થાપના પછી યોગધરાયણુ અને સાલક પ્રવેશ કરે છે. યૌ-‘સાલક! તું તૈયાર છું ? સાલક સ્વજસ્તવમ્’. સા-‘હાહ’. યૌ-‘રસ્તો મોટો છે ?’ મા-‘એનાથી એ વધારે મોટા રનેહથી આર્યની સેવા કરું છું.’ આ પ્રાયશ્ચિક વાતચીત ઉપરથી જ કાર્યના વેગના પડખા પડે છે. યોગન્ધરાયણુ કાષ્ઠ અતિમહત્ત્વના અને જલહીથી કરવાના કાર્ય માટે તત્પર થએલો દેખાય છે. તે સાલકની વક્ષાદારીથી ખાત્રી પામે છે કે સાલક કાર્ય કરી ચકશે. ‘હવે સ્વામી વેણુવનથી ત્રણ ગહન દૂર નાગવન જવાના છે. તે પહેલાં તેમને મળવાનું છે.’ જવાબમાં સાલક કહે છે કે કાગળ આપો એટલી જ વાર છે. યોગન્ધરાયણુ વિજયાને બોલાવી તેને લેખ અને રક્ષાખંધનનો દોરો લઈ આવવાનું કહે છે. વિજયા બંધ છે. યૌ. સાલકને પૂછે છે કે તે પૂર્વે એ માર્ગેથી ગયો છે, સાલક કહે છે તેના વિષે પૂર્વે સાંભળ્યું છે એટલું જ. યૌ. એની સુદ્ધિમતા વખાણુ છે અને પોતાના કાર્યનો વિચાર કરે છે. ‘અમને ખબર મળ્યા છે કે પ્રઘોત જંગલી હાથીઓથી નીલ હસ્તીનું શરીર ઢંકાવી તે દારા સ્વામીને. ઉત્તરવા માગે છે. પણ સ્વામી ન છુલે તો કેવું સારું ! પ્રઘોત વંતસરાજથી કેટલો બીજો છે ! તેની અશૌહણી સેનાની અશક્તિ દેખાઈ આવી.’ મહાસેન પ્રઘોત સામે મોંખરે લડવાને બદલે આ રીતે વત્સરાજને કપટથી પકડવા માંગે છે એ એના હસ્કરની અશક્તિ અને વત્સરાજનું અદ્વિતીય શૌર્ય સૂચવે છે. વિજયા લેખ લખને આવે છે, રાખડી હજી વફા-રના હાથે વણાઈ તૈયાર થઈ નથી. યૌ. વિજયાને રાજમાતાને એકાદ દોરો પણ જલહી મોકલવાનું કહે છે. ત્યાં નિર્મુવડક આવી ખબર આપે છે કે વત્સરાજની પાસે રહેતા હંસક આવ્યો છે. એ ખબર સાંભળી યૌ. સાલકને ધીભર ચોભવાનું કહે છે. તેને ત્વરાથી જવાનું છે કે ધીમે, ધીમે તે હંસક પાસેની ખબર સાંભળ્યા પછી નક્કી થશે. હંસકને હાખલ કરવાનું નિર્મુવડને કહે છે. હંસક હંમેશા વત્સરાજની સાથે જ રહે છે. તેને એકલો આવેલો નોંધ યૌ. ને હોદ્ગ થાય છે. હંસક આવે છે, અને ‘સુખી છો આર્ય ?’ એ આચાર પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે. જવાબમાં યૌ. પૂછે છે, ‘હંસક સ્વામી નાગવન તો નયો ગયા ને !’ યૌ. ના આચાર પ્રમાણે ઉત્તરને બદલે આ સવાલથી તેના ચિત્તનું ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે. હંસક કહે છે, ‘આર્ય ! ગણકાદે જ સ્વામી ગયા !’ જસ યષ્ઠ રહ્યું. યૌ. ની કાર્યતત્પરતા અને સીધતા નકામાં થયાં. યૌ.-‘પાછળ ફાટને મોકલવું નકામું છે. અમે-છેતરાયા. હવે કાંઈ આશા છે કે આજે જ મારે પ્રાણત્યાગ કરવા ?’ યૌ. અતુમાન કરી લે છે કે વત્સરાજ નાગવન ગયા હશે અને એ વીર પુરુષ લડતાં મરાયો હશે. હંસક ખબર આપે છે ‘વત્સરાજ જીવે છે, પણ પકડાયા છે.’ યોગન્ધરાયણુ આવેશથી પૂછે છે ‘પ્રસંગ’ન હોય ત્યારે કાલેલો રુચ્છવાન [બીજો પ્રધાન] એ વખતે ક્યાં હતો ? અને મોઢેસ્તારોની. દુકડી ક્યાં ગઈ હતી ?’ હં. કહે છે ‘જો સ્વામી સમગ્ર સૈન્ય સાથે ત્યાં હોત તો આ સ્થિતિ ન થાત.’ યૌ. તેનું કારણ પૂછે છે. હંસક કહેવા બંધ છે. પણ યૌ. ને મનનો વેગ જાત પડતાં સમગ્રાય છે કે હંસક ગદ્ગદ રૂપે આવે છે, એટલે યાદી ગયો હશે અને તેથી તેને બેમવાનું કહે છે. હંસક બેસીને

શી ખટપટ કરે છે અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે તેના મુ્યક તરીકે. પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવ આવો દ્વિ-અર્થ સ્વીકારતા નથી. 'આ શિવાલયના મંવાદમાં પેટભરૂ પથ્થરારીના વેપ અને લાપણીથી, ધેણાની ધેણજીથી, અને જતિના દંભથી કવિએ મધ્યમ કોટિનો દાસ્ય રસ જમાવ્યો છે' (પૃ. ૭૬). આ અભિપ્રાય પોચા છે. વાર્તાલાપના બધા શબ્દોમાંથી બે અર્થો દાડવા એ કઠંગુ લાગે છે. છતાં દાસ્યની સાથે અમુક અમુક રચણે સંગ્રાઓ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; જેમકે ગાડાની ઉક્તિ—' મને કાણુ કાણુ બાધે ? મોદકો માઈ રક્ષણુ કરે છે;—ખાસ વેપથી વિમૂષિત ચએલા, મને ખુશી કરવા આવેલા, રાજગૃહમાં મૂલ્ય જેમને મળ્યું છે એવા. સમયના કારણથી મુહૂર્ત આવે ત્યાં મુંધી દુર્બલ !' આમાં પોતાના માણસો ભિન્ન ભિન્ન વેપે રાજદરબારમાં રહી ગયા છે, અને મુહૂર્તની—કામ કરવાની ક્ષણની રાહ જોઈ બેઠા છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ દેખાય છે. તેમ જ આગળ જઈ ગાંડો કહે છે 'ઈન્દ્ર બંધાય છે.' ૬ એમાં એ રાજા હજી બંધનમાં છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; અને છેવટે વિદ્વપક એમ કહે છે કે 'સવારમાંએ આ રચણ શૂન્ય હોય છે, અને અત્યારે બપોર છે.' એનું તાત્પર્ય તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. એટલે કે આ પ્રસંગ મુકામાં કવિનું પ્રયોજન ધીબર દાસ્ય જમાવવો અને સાથે સાથે સરળતાથી પરિસ્થિતિનું સ્થાન અમુક અમુક શબ્દોથી કરી દેવું એ હોય એમ લાગે છે.

યૌગન્ધરાયણુ વિદ્વપકને પૂછે છે 'વસન્તક રવામીને મળ્યો ?' વિ—'હા તેમને મળ્યો.' યૌગન્ધરાયણુની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે. હવે ફક્ત વત્સરાજને બંધી ગોઠવણુની ખજાર ખેંચાડવાની છે. સ્વામીને વસન્તક મળી આવ્યો છે એટલે યૌગન્ધરાયણુ સમજે છે હવે દુઃખની 'રાત પૂરી થઈ ગઈ છે. દિવસની રાહ જોઈએ છીએ.' સમ્યુવાન અનુભૂતિ આપે છે. યાગન્ધરાયણુ વસન્તકને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછે છે 'સ્વામી સાથે વાત કરી કે ?' વિદ્વપક હા પાડે છે અને કહે છે કે રાજાએ એને બહુ વાર' રોક્યો; અને ચૌદશનું સ્નાન કરી દેવપૂજા કરી તે સમયે પણ પોતે હાજર હતા. વત્સરાજે પ્રણામ માનથી દેવપૂજા કરી એ જાણી યૌગન્ધરાયણુ પૂર્વ સ્થિતિને યાદ કરી દુઃખી થાય છે;

૧ શૂન્ય દેવકુલમાં ભટકતા ઉન્મત્તક વેપધારી યૌગન્ધરાયણુની સાથે જૈન કાલકા-ચાર્યની કથાનો એક પ્રસંગ મરખાવવા જોવા છે. ઉન્નયિનીના ગર્દભિષ્ઠ રાજાએ કાલકાચાર્યની યુવાન પદેન સ્પર્શતીને જલાત્કારથી પોતાના જનાનામાં નાખી છે. તેની અને સંઘની વિનમ્તીને રાજા માન આપતો નથી એટલે કાલકાચાર્ય 'ગર્દભિષ્ઠ રાજાને રાજ્યથી ઉખેડી નાંખવાની' પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કાલકાચાર્ય આ પ્રયોજન માટે ઉન્મત્તનો ગાંડાનો—કવચેણ ઉમ્મત્તલીમૂતો—વેપ લે છે, અને નગરની શેરીઓમાં અને ચોકમાં ગાંડાની ગાફક બકવાદ કરતો ફરે છે, આમાં એ બે અર્થો છે તેમાં છેવટે કહે છે 'જતિ સુલે દેવકુલે યસામિ તો કિમતઃપરમ જ્ઞે દુઃ' શૂન્ય દેવકુલમાં વસું તો ત્યાર પછી શું !' આ કથાનો જૂનામાં જૂનો અહેવાલ જૈન આગમ નિધીયમ્મજીની જિનદાસ ગદ્યતરની ચૂર્ણિમાં મળે છે. ઉપરના ચબ્દો તેમાંથી જ છે. ચૂર્ણિનો સમય થક સંવત ૫૨૬ એટલે કે વિક્રમ સંવત ૭૭૩ મનાય છે.

માતાના રનેહદુર્ગા હૃદયને આધાત ન પ્હોંચે એવી રીતે વાત કહેવી નેહએ.' પછી
 યૌ. વાત કેવી રીતે જણાવવી તે પ્રતિહારીને જણાવે છે. પ્રતિહારી જાય છે. હંસક સાથે
 રોકાએલી વાતચીત શરૂ થાય છે. 'હંસક તું સ્વામી સાથે કેમ ન ગયો?' હંસક કહે છે
 પોતે જવા તૈયાર થયો પણ શાલકાચને-પ્રહોતના સેનાપતિએ-રોક્યો અને કહ્યું 'જા આ
 ખબર કૌશામ્બીમાં જઇને જણાવ.' યૌ. 'વિચારે છે કે આમ કરવાનો હેતુ શો હશે? અનુસ-
 સરણુને (એટલે કે અનુસરણુ કરનાર ને) નિગરા કરવાનો હેતુ હશે કે વત્સરાજની
 પાસે કાંઈ વફાદાર સેવકને ન રહેવા દેવો એ હશે?' હંસક કહે છે એ જ હેતુ છે. યૌ.-
 'એ પોતાને ગર્વથી વ્યક્ત કરે છે! અથવા પ્રયત્નની સિદ્ધિ થતાં બધું એ રમણીય લાગે!'
 પછી પૂછે છે કે 'સ્વામીએ મને હિંદેશીને કાંઈ કહેવડાવ્યું છે.' હંસક કહે છે 'હા એમણે
 કહ્યું છે કે 'જા' યૌગન્ધરાયણને મળ.' યૌ.-'એમ હોય નહિ! બધા સચિવોને ટાળી એકલા
 યૌગન્ધરાયણને મળને એમ કહ્યું?' હં.-'હા એમ જ.' આ રીતે રાજાએ કરેલા સંકા-
 રથી યૌ. નું રાજબક્ત હૃદય પોતાનો તિરસ્કાર કરે છે: અને 'જેણે બદલામાં કાંઈ કયું'
 નહીં એવા યૌ. ને ચળવા કહ્યું છે? એમ ફરીથી પૂછે છે. હંસક હા પાડે છે. યૌ કહે છે
 'તો રાજા મને કાષ્ઠપણુ રીતે નેરો જ. ખીલ વેશે શત્રુ રાજાના નગરમાં, બંધનમાં, અથવા
 વનમાં અથવા ને મૃત્યુ પામશે તો પરલોકમાં નેરો. (અથવા) પોતે છૂટી ગયો છે એમ
 પોતાને કૃતકૃત્ય માનનાર તે રાજાને છેતરશે અથવા સ્વામી ફરીથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી
 પોતાની પાસે મને નેરો.' રાજાએ સર્વ સચિવોમાંથી પોતાનો નિર્દેશ કરી જે અદિતીય
 માન આપ્યું તેનો બદલો આપવા આ સ્વામીભક્ત અમાત્ય આ રીતે પોતાનો નિશ્ચય
 વ્યક્ત કરે છે એટલામાં નેપથ્યમાંથી હાહાકારનો ધ્વનિ આવે છે. અન્ત:પુરમાં વત્સરાજ
 કેદ થયાના સમાચાર પહોંચી ગયા! યૌ. 'હીઓ આ રીતે મન્ત્રીઓનું અસામર્થ્ય વર્ણવે છે
 યત્તત્ સ્ત્રીમિરસામર્થ્ય મન્ત્રિજામનુવર્ણયેતે ।' આ પ્રસંગ તેના નિશ્ચયમાં જુસ્સો ઉમેરે છે.
 પ્રતિહારી પ્રવેશ કરે છે અને રાજમાતાના સંદેશ કહે છે: 'મિત્રો હોવા છતાં આવા
 વત્સરાજની. આવી ખીના બની! પ્રત્યુપાય તરીકે શું થઇ શકે એમ છે તેનો મિત્રો સાથે
 વિચાર કરો. તમે સંકટમાં વિવાદ પામે તો નથી, વિષમ રિયતિમાં વ્યાકુલ થાઓ તેવા
 નથી, છેતરાયા છતાં ગ્લાનિ પામે એવા નથી. તમે સુદિમાન છો અને લાડકવાણના
 ધ્વેષા મિત્ર અને પછી અમાત્ય છો. તો તમને જ પૂછવું છું કે દીકરા! મારા દીકરાને
 લાવશો?' રાજમાતાના આ રાજવંશાયિત ચૈર્યની યૌ. પ્રશંસા કરે છે. રાજમાતાએ
 પોતાના કરેલા સંકારથી યૌ. નો જુસ્સો વધે છે. વિજયા પાસે પાણી મંગાવે છે. વિજયા
 પાણી લાવે છે, તેનું આચમન કરી યૌ. પૂછે છે 'રાજમાતા શું કહે છે?' વિજયા-
 'દીકરા! મારા દીકરાને લાવશો?' યૌ. હંસકને પૂછે છે, 'હંસક સ્વામીએ શું કહ્યું છે?'
 હંસક- 'યૌગન્ધરાયણને મળ.' યૌગન્ધરાયણ પ્રતિજ્ઞા કરે છે 'વિજયા! રાહુથી ચંદ્રમાની
 જેમ શત્રુથી અસ્ત થએલા રાજાને નો હું ન છોડાવું તો હું યૌગન્ધરાયણ નહિ!

યદિ શત્રુવલગ્રસ્તો રાહુણા ચંદ્રમા ઇવ ।

મોચયામિ ન રાજાનં નાસ્મિ યૌગન્ધરાયણઃ ॥

સ્વામીને અભિલાષ તો હતપન્ન નથી થયે ને ?' વિદ્વપક કહે છે 'અનર્થો સામ્રાટા આવે છે એ આવું નામ !' આ ખગરથી યૌગન્ધરાયણને સખત આઘાત પોચે એ સ્વાભાવિક છે. રુમ્બુવાનને કહે છે. 'મિત્ર આત્મા દદ દર ! આજ વેષે ધરડા થવાનું હવે !' વિદ્વપક એની મર્માળી વાણીમાં વધારે ખખર આવે છે. વત્સરાજે યૌગન્ધરાયણને કહેવડાવ્યું છે કે 'પોતે વાસવદત્તના પ્રેમમાં પડ્યો છે તેનું કરણ પોતે કામપ્રધાન છે એમ નહિ પણ પ્રલોભનું કાંઈ વિશેષ અપમાન કરવું એ છે.' પણ કોઈ આ હસવા જેવી વાત શેની જ માને ? 'રાજા અયોગ્ય રથજમાં અને કાળમાં સ્ત્રીમાં મુગ્ધ થયા !' વિદ્વપક તો કહે છે કે કરવાનું કર્યું, 'હવે એને મુકીને જાણ્યો !' વિદ્વપકનું રાજા વિષેનું સર્વ માન ચાલી ગયું હોય એમ એની વાતચીતની રીત ઉપરથી જણાય છે; તેને માટે એક માન સ્પષ્ટ જાહેરના પણ ઉપયોગ કરતો નથી. પણ યૌગન્ધરાયણ તેની આ શિયલતા માટે કપોડા આવે છે, એટલે એ પણ એના એ જ વેષે ધરડા થવાનું સ્વીકારે છે. યૌ- તે જ સ્તુત્ય છે !' વિ- 'જો લેણા જાણે તો સ્તુત્ય ખર !' યૌ- 'આપણે લેણા સાથે કામ નથી ! સ્વામીનું પ્રિય કરવા આ પ્રયત્ન આદર્યો છે !' વિ- 'તેને પણ કદર નથીન' યૌ- 'વખત આવે કરશે !' વિ- 'એ કાળ હવે ક્યારે આવશે ?' યૌ- 'જ્યારે આ આરમ્ભની સિદ્ધિ થશે સારે !' વિદ્વપક આગ્રહને કહે છે 'તો તમે એવા હો તો રાજાને કેદમાંથી અને રાજપુત્રોને અંતઃપુરમાંથી એમ બન્નેને છોડાવો !' રુમ્બુવાન પણ કહે છે 'આ બાબતનો આવે વિચાર કરવો જોઈએ.' આ જાતની વાતચીતથી કાર્યભંગથી નિરુત્સાહ થયેશો યૌગન્ધરાયણ આવેશમાં આવી બીજી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. યૌ- 'બન્ને એમ ? વાર ! આ બીજી પ્રતિજ્ઞા ! અર્જુન જેમ સુભદ્રાનું હરણ કરી ગયો, હાથી જેમ કમળની વેણને ખેંચી ગય છે તેમ જો રાજા તેને ન હરે તો હું યૌગન્ધરાયણ નહિ ! વળા જો હું તેણીને અને તેને-તે દીર્ઘનેશ્વરને અને તે રાજાને-ન લઈ આવું તો હું યૌગન્ધરાયણ નહિ ! હમયમિતિ । વાદમ્ । इयं द्वितीया प्रतिज्ञा ।

सुभद्रामिव गाण्ढिवो नागः पक्षलतामिव ।

यदि तां न हरेद् राजा नास्मि यौगन्धरायणः ॥

अपि च,

यदि तां चैव तं चैव तां चैवायत्तलोचनाम् ।

नाहरामि नृपं चैव नास्मि यौगन्धरायणः ॥

સેનની આ વૃત્તિ સમજાતી નથી. છેવટે દેવને અવલોકે છે. 'જેને માટે આ કન્યા નિયત થઈ હતી, તેનું માથું આવતું નથી.' મહાસેન આવે છે તેનું વર્ણન કરીને કંચુકી જાય છે.

રાજા સપ્તરિવાર પ્રવેશ કરે છે. મહાસેન પ્રદીપ્ત કહે છે—'રાજાઓ નોકર જની મારા ધોડાની ખરીદી ઉઠેલી રજ પોતાના મુકુટમાં ધારણ કરે છે. પણ મને મંત્રાપ નથી. શાથી કે હસ્તીવિદ્યાના જ્ઞાનોદ્ધ અભિમાની યુથરાથી વત્સરાજ મને નમતો નથી.' બધા રાજાઓ એને નમે છે, વત્સરાજ એનો નમતો નથી એ આ બધવાને રાજાના અસંતોષનું કારણ છે. આથી જ એણે કપટથી વત્સરાજને પકડવા ઉપક્રમ કર્યો હતો. રાજા કંચુકી બાદરાયણને બોલાવે છે અને 'પૂછે છે કે જૈવન્તિને ઉતારો આપ્યો? કંચુકી કહે છે ઉતારો આપ્યો છે અને યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે. રાજા કહે છે ઠીક કર્યું. પોતાની વિવાહધોષ્ય પુત્રી વિષે જિન્ટા કરે છે. 'હવે જો કાંઈને કન્યાનો સંબંધ કરવા વિષે પૂછીએ છીએ તો બધાએ મારા ઉપર જ નાંખે છે. બાદરાયણ તારે કાંઈ કહેવું છે?' બાદરાયણ પોતાની પૂર્વ શકા-કોપને ત્યાં એ નહિ અને હા એ નહિ—પૂછે છે. રાજા—'સાચી વાત છે. વરના શુભો વિષે અતિલોભાથી અને વાસવદત્તા માટે અતિરેહથી નિશ્ચય નથી કરી શકતો.' પોતાને વરમાં શું શું જોઈએ તે જણાવે છે. કંચુકી કહે છે 'આટલા બધા શુંભો તો મહાસેન (એટલે કે રાજા પોતે) સિવાય બીજો ક્યાંઈ નથી.' રાજા કહે છે 'માટે જ વિચાર કરું છું. પુત્રીઓના આપવાના સમયે માતાઓને ખુબ દુઃખ થાય છે માટે રાણીને બોલાવો.' કંચુકી જાય છે. કાશિરાજનો દૂત આવવાથી રાજાને વત્સરાજને પકડવા મોકલેલો શાલકાશ્વ યાદ આવે છે. આ સમયે મુશીને ક્ષિપ્રે જ્ઞાન-સિક્ક ધટનાનો બહુ ઝુંદર ખલાલ આપ્યો છે, કાશિરાજનો દૂત વાસવદત્તાનું માથું કરવા આવ્યો છે, એથી મહાસેનને યોગ્ય વરનો વિચાર આવે છે, અને એમાંથી વત્સરાજ યાદ આવે છે અને એ ઉપરથી તેને પકડવા કરેલી પોતાની ખટપટ યાદ આવે છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાસેનના મનમાં એમ છે કે વત્સરાજ એ મોખ્ય વર છે. આ વિચાર તેના મનમાં સ્પષ્ટ રૂપે છે કે અસ્પષ્ટ સંસ્કાર રૂપે છે એ કહેવું કઠિન છે. વત્સરાજને પકડવા ખટપટ કરી છે તેના જો કે પ્રધાન હેતુ તો એને દગાવલો એ છે; વત્સરાજને પોતાની વિદ્યાનું અભિમાન છે એ વાત મહાસેનને વધારે ઓડે છે. માટે એને દોષ પણ રીતે પકડવો. પણ સાચે સાચે મનમાં એમ પણ હતો કે વાસવદત્તા દ્વારા એની નોકે સંબંધ થાય તો પણ સારું. વત્સરાજને જીવતો પકડવામાં આવે છે તેમાં આવો કાંઈ હેતુ હતો?

મહાસેન કહે છે—'હજી એ સાહસો-શાલકાશ્વને કાંઈ ખબર કેમ ન મોકલ્યા? વત્સરાજ ગજકીડમાં આસક્ત છે પણ તેના સર્વે સંચિતો ઉઘમી છે.' દેવી આવે છે; અને રાજાના કહેવાથી એણે છે. રાજા પૂછે છે 'વાસવદત્તા ક્યાં છે?' રાણી કહે છે ઉતારા નામની વૈતાલિકા પાસે લીજા શીખવા મઠ છે. રાજા પૂછે છે એને સંગીતનો શોખ ક્યાંથી લાગ્યો. રાણી—'કાંચનમણીને વીજાનો અભ્યાસ કરતી જોઈ તેને શીખવાની ઈચ્છા થઈ.' રાજા કહે છે 'બાળપણમાં એમ જ હોય.' રાણી સંગીત શીખવવા આચાર્યની મઠ.

‘તને ક્યારેના શોધું છું. રાગકુમારી વાસવદત્તાને જળક્રીડા કરવા જવું છે. અને તેમની હાથણી ભદ્રવતી ક્યાંય દેખાતી નથી. અને તું તો ‘મત યથ્’ કરે છે.’ ગાત્રસેવક—‘જરાજર છે! તે પણ મત છે ખરેં! તે પુરુષ પણ મત છે. હું પણ મત છું, તમે પણ મત છો, બધાએ મત જોવા દેખાય છે.’ સીપાઈ એને ઘેસછા છોડી ભદ્રવતીને જલદી લઈ આવવા કહે છે. ગાત્રસેવક દારૂડીઆની માફક કહે છે, ‘ભદ્રવતી પ્રવેશ કરો! પ્રવેશ કરો! અરે મેં ભદ્રવતીનો અંકુશ (કલાલથુને ત્યાં) મુકી દીધો!’ એટલે સીપાઈ કહે છે ‘અંકુશનું કામ નથી, જલદી ભદ્રવતીને લઈ આવ. ગાત્રસેવક ભદ્રવતીનાં બધાં ઉપરજો કલાલથુને ત્યાં મુકી પોતે દારૂ પીધો છે એમ કમે કમે જણાવે છે; અને છેરે ભદ્રવતી પણ મુકી દીધી છે એમ કહે છે. આ સાબળી સીપાઈ કહે છે ‘આમાં તારો વાંક નથી. ગુન્હો છે કલાલથુનો જે રાજવાહન લઈને દારૂ દે છે.’ ગાત્રસેવક કહે છે કે એણે તો કલાલથુને ના કહી હતી. એટલામાં અવાજ યાવ છે. ગાત્રસેવક કહે છે જરૂર કલાલથુનું ઘર ભાંગી ભદ્રવતી નાકી! સીપાઈ તપાસ કરે છે. ‘ભર્તા વત્સરાજ વાસવદત્તાને લઈને નીકળ્યા’ એવી નેપથ્યમાં ઘોષણા યાવ છે. ગાત્રસેવક એકદમ સંસ્કૃતમાં બોલે છે: ‘અવિદ્ન યાઓ સ્વામીનું!’ અને સિપાઈ એને ગાત્રસેવક માની કપોડા આપવા આવે છે એને કહે છે, ‘આ: કાણુ મત છે? જ્ઞાને મદ યઝ્ઞ છે! અમે તો આર્ય યાગન્ધરાયણે પોત પોતાના સ્થાનમાં નીમેલા ચાર પુરુષો છીએ! ત્યારે હું એ પણ ખીળ મિત્રોને સંજ્ઞા કરે!’ પણ ત્યાં તો તેના ખીળ સાથીઓ બધા એકદમ બહાર નીકળી આવે છે. તે સાને જરાજર લડવાનું કહે છે. પોતે આર્ય યાગન્ધરાયણને શોધે છે. તો ‘તે તો હાથમાં તલવાર લઈ ગાંડો વેપ છોડી લડતા દેખાય છે. મોહું હુલ્લ યાલે છે. એક બાલુ એકલા યાગન્ધરાયણ છે અને બીજી બાલુ મહાસેનની સેના છે. પણ લડતાં એક હાંધીના દાંતથી યાગન્ધરાયણનો હાથ ભાંગે છે, શસ્ત્ર પડી જાય છે અને તે પકડાય છે. પેલો સીપાઈ બીચારો આજો જ જાની ગયો છે! ‘આ રું? કાટ અને તોરણ બાદ કંડીને આ આખું સ્થળ કૌશામ્બી (વત્સરાજની નગરી) યથ મયું છે! હું આ જ્ઞાન્ત અમાત્યને જણાવું.’ તે જાય છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે.

બે માણસો રાજે મળેલાં લોડાને ખરોડી માર્ગ કરતા પ્રવેશ કરે છે. પણ લોડા એમને સાંભળતા નથી અને ખસતા નથી; અને દારણ પૂછવા કરે છે. પેલાઓ જણાવે છે કે યાગન્ધરાયણ પકડાયા છે; અને કેવી રીતે મુદ્દ કરી પકડાયા છે તે જણાવે છે. ‘તરવારના ઘેરે પકડાયા છે, પુરુષદોષથી નહિ!’ યાગન્ધરાયણનો પ્રવેશ યાવ છે. તેના હાથ બાંધેલા છે. તેને ફલકદયન (દાહના stratolox જેવું કાંઈક દર્શ.) માં નાંખીને લાવે છે. પેલા માણસો તેને ઉતરવા કહે છે. યાગન્ધરાયણ કહે છે. ‘આ હું કિતરું છું.’ પોતાનો સંતોષ જાહેર કરે છે. ‘શત્રુના કચ્છમાં આવેલા વત્સરાજને છોડાવી, શત્રુદોષથી હું પકડાયો છું!’ કહ્યાં. પેલા માણસો માંઝ રાજે મળે છે તેને ખસેડે છે. યો—મને જોવા આવે તેને ન ખસેડવા. રાજના પ્રેરથી વિપત્તિને પામતા એવા મને (તમારા) રાજના સત્તવાળા પુરુષો જલે લુવે! જોએ મનમાં ‘અમાત્ય’ના પદની અભિલાષા રાખે છે તેઓને અભિલાષ મને જોઈ રિધર યાઓ કે નાશ પામે! મહર્ષ-નામિહાપો જનો ન યદ્યિદુત્સારવિત્તવ્ય: ।

કરે છે કે એનો યુવરાજને યોગ્ય સત્કાર કરી પ્રવેશ કરાવે, વળા આ મહાકથે ક્યજે થએલા પ્રખ્યાત શત્રુને નગરજનો લુપ્તે માટે કોઈને રોકવા નહિ એવી પણ આજ્ઞા કરે છે—વત્સરાજદેવીને કષ્ટિવન્નોત્સારયિતવ્યઃ ।

શત્રું પश्यन्तુ મે પૌરાઃ શ્રુતપૂર્વં સ્વકર્મભિઃ ।

સિંહમન્તર્ગતામર્પે યજ્ઞાર્યમિવ સંયતમ્ ॥

મહાસેન પૂજ્ય ખુશી થયો છે. રાણી કહે છે ‘આ રાજકુળમાં ઘણાંએ અમ્યુદયો અનુભવ્યા છે. પણ મહાસેન આટલા ખુશી કદી થયા હોય એવું મને યાદ નથી.’ રાજા પણ એ કશુંય કરે છે; વત્સરાજને પકડવો એ મહાસેનની મોટામા મોટી આકાંક્ષા હતી. રાણી પૂછે છે ઘણા રાજાઓએ માંગા મોકલ્યા છે પણ એણે કદી પણ દૂતને મોકલ્યો નથી.’ રાજા કહે છે ‘દેવિ ! એ મહાસેન શબ્દને પણ ગણકારતો નથી, તો પછી સંબંધનો તો કેમ અભિલાષી હોય !’ દેવી એનું કારણ પૂછે છે. રાજા કહે છે ‘હું કુળ, ગાંધર્વ વિદ્યામાં નિપુણતા, યૌવન અને રૂપ, અને પ્રગતો અનુરાગ-એ એનાં અભિમાનનાં કારણો છે. આ સાંભળી રાણી કહે છે કે વરમાં ઇચ્છવા યોગ્ય ગંધાએ શુભો એનામાં છે. કાની ઉધામથી એ દોષ થયો ?’ રાજા કહે છે પોતાની આજ્ઞા આખી પૃથ્વી ઉપર ફેરે છે પણ વત્સરાજના રાજ્યના સીમાડા આગળ તે અટકી જાય છે.

કંચુકી વીણા લાઈ આવે છે. ‘આજા પ્રમાણે શાલંકાયનનો પ્રવેશ થયો છે. શાલંકાયન વિનંતી કરે છે કે ભરતકુળે ભોગવેલું વત્સરાજના કુળમાં જેવા લાયક ધોષવતી નામનું વીણારત્ન છે. તેનો મહાસેન સ્વીકાર કરે.’ મહાસેન જયમંગલ તરીકે સ્વીકાર કરી તેની સ્તુતિ કરે છેઃ ‘ઋષિવચનમાં રહેલી મંત્રવિદ્યાની જેમ બળથી ગમના હલ્યો વચ કરે છે.’ પણ ‘યુદ્ધમાં જિતેલા રતોતો પોતાનાં ઇષ્ટજન ઉપભોગ કરે એ જ આનંદ આપે છે.’ પણ મોટો પુત્ર ગોપાલક અર્ધચાંચના અભ્યાસનો શોખીન છે, અને નાનો અનુપાલક સંગીતનો દૃષી અને વ્યાયામનો શોખીન છે. આને કાને આપી હોય તો યોગ્ય ગણાય ?’ વાસવદત્તા વીણા શીખે છે એ યાદ આવે છે, એટલે તેને જ આ વીણા આપવાનું કહે છે. પણ રાણી કહે છે કે વીણા આપશો એટલે વળા એનું તોફાન વધશે. પુત્રીચત્તમ પીતા કહે છે ‘હલે ખેલે! સાસરે એ સુલભ નથી !’ જાદરાયણને વત્સરાજની ખજાન પૂછે છે અને તે લાયક થયો છે જાણી તેના ખજાનર ઉપચાર કરવાની ભરતરોહકને આજ્ઞા કરે છે; આ ઉપરાંત વત્સરાજને પ્રમત્ર કરવાના મંત્ર ઉપાયો કરવાની પણ આજ્ઞા કરે છે. કંચુકી જમ્ને પાડો આવે છે અને કહે છે કે અમાલ્ય ભરતરોહક રાજાને મળવા માગે છે. રાજા સમજે છે કે વત્સરાજનો આટલો ત્રધો સત્કાર એને ગમતો નથી; કારણ કે વત્સરાજ પકડાયો છે એ ભરતરોહકની જ નીતિનું રૂળ છે. પણ પોને એને સમજવી લેવાનું ધારે છે. દેવી પૂછે છે વામવદતાના મંત્રધનો શો નિશ્ચય કર્યો. રાજા કહે છે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો નથી. રાણી એ કહે છે ‘કાંઈ ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. છોકરી હજી નાની છે.’ રાજા ‘હલે જેવી તમારી મરજી. અંદર જાઓ.’ રાણી જાય છે. રાજાના મનની રિયતિ હેલા શ્લોકમાં વ્યક્ત થાય છે. ‘પ્રથમ તો એના ગર્વના કારણથી વેર હતું. હવે

આપે છે કે ‘આર્થ’ યોગન્ધરાયણુ આપની - રાહ જોતા આયુધાગારમાં હિલા છે.’ ભરતરોહક એને જોઇ કહે છે ‘એ એને મન્ત્રિપણમાં નીલહસ્તિના કપટથી છેતર્યો હતો. તે વૈરનો જવાબ આપવા તે મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.

મન્ત્રિત્વે વશિતો હોય સવ્યાજં નીલહસ્તિના ।

મત્યાદેષ્ટું સ તદ્દૈરં મામિદાનીં પ્રતીક્ષતે ॥

ખન્ને જણા એક બીજાને માનપૂર્વક ચળે છે. યોગન્ધરાયણુ કહે છે ‘વીરના નિયમ પ્રમાણે આ રીતે લોહીથી ખરડાએલા અંગવાળાને, યુરુઆ (દ્રોણના) જિતનારને હથેલી શાન્ત હિલા રહેલા દ્રોણપુત્રના બેવા, મને જુવો ! પડ્યતુ ભવાન્ મામ્,

एवं रुधिरदिग्धाङ्गं वैरं नियममास्थितम् ।

गुरोस्वजितं हत्वा शान्तं द्रौणिमिव स्थितम् ॥

આ પ્રમાણે યોગન્ધરાયણુને પોતાની કૃતકૃત્યતા બતાવતો જોઇ ભરતરોહક ‘છ’ડાય છે. ‘હજારી હાથીદારા પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. તેમાં આટલી બધી આત્મ-શાધા થી ?’ યોગન્ધરાયણુ થોડા જવાબ આપે છે. ભરતરોહકે પણ હાથીના કપટથી જ વત્સરાજને પકડ્યો હતો. ‘આપે જેમ પ્રથમ કર્યું હતું તેમ જ મેં કર્યું છે. એમાં મારો અપરાધ નથી. પૂર્વ પ્રસ્તુતમેવ યામિ ભવતા નૈવાપરાધો મમ્ ॥’ આ જવાબથી ચીડાતો ભરતરોહક વત્સરાજનું દ્વંડ્વણ શોધી શકે છે. ‘અરે યોગન્ધરાયણુ ! અગ્નિસમક્ષ નમદાસેતની પુત્રીને શિષ્યા તરીકે સ્વીકારી મદાસેને આપ્યા પહેલાં જ તેનું દરજી કર્યું ! આ ચોરી પણ થોડા જ છે ખરૂં ને ?’ યોગન્ધરાયણુ કહે છે એ જરાજર નથી. ‘એ તો સ્વામીનો વિવાદ હતો. ભારતવંશમાં જન્મેલા, વત્સોના જોગરવી સ્વામી ‘પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકાર્યા પહેલાં શું કામને ઉપદેશ કરે કે ?’ અહીં આ ત્રિજ્ઞ અંકમાં વિદ્વંસકે જણાવેલી કથાનું અનુ-ગંધાન થાય છે. ખન્નેનું હિમિમિલન થઈ ગયું હતું, વત્સરાજ વાસવદત્તામાં આસક્ત થયો હતો અને એને પોતાની સાથે લઇ જવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો હતો. આ હકીકત વિદ્વંસના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાર પછી વાસવદત્તાને વીણા શીખવવા માટે વત્સરાજ પાસે મોક્ષવાની ગેહવણુ થઇ હશે એ ભરતરોહકના કહેવાથી જણાય છે. વામવદત્તાને વીણા શીખવાનો હાંસ લાગ્યો છે, અને તે માટે વત્સરાજની ઘોષવતી વીણા મદાસેને એને આપી છે એ બીજા અંકમાંથી આપણે જાણીએ છીએ. એટલે ત્યારે અગ્નિ સમક્ષ વાસવદત્તાને શિષ્યા તરીકે સોંપી દશે, તે સમયે તે ખન્નેએ પોત પોતાના હૃદયમાં એક બીજાને દમ્પતી તરીકે સ્વીકાર્યાં દશે, અને પછી જ વાસવદત્તા ત્રિયશિષ્યા લલિતે કલાચિયો’ થઇ હશે. ભરતરોહક બીજી રીતે દોષ દે છે. મદાસેને વત્સરાજનો સત્કાર કર્યો હતો છતાં તેણે તેની કથાનું અપહરણ કરી અપમાન કર્યું. યોગન્ધરાયણુ કહે છે મદાસેને પોતાની ગરજ સત્કાર કર્યો હતો: ‘નવાગિરિને કળ્પે કરવો હતો.’ ભરતરોહક-ને નવાગિરિને પકડવા

+ અગ્નિ સમક્ષ શિષ્યા તરીકે સોંપ્યાની હકીકત વિચારવા જોવી છે. જુઓ આ ભેખના અન્તે નોંધ.

આ રીતે પ્રથમ બે અંકમાં કાર્યના પૂર્વાર્ધનો નિર્ણય થાય છે. પછીના બે અંકમાં ઉત્તરાર્ધ આવે છે.

ત્રિજ્ઞ અંકમાં પણ સ્થળ ઉલ્લેખિની જ છે; પણ પ્રયત્ન યોગ-ધરાયણનો છે. પ્રથમ અંકમાં એને ઉન્નતનો વેપ લઈ પોતાનું કાર્ય કરવાનું સૂચન વ્યાસ દેખાવત તરફથી મળી ગયું છે. આ અંકમાં એનો પ્રયત્ન કેવો છે અને ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે તે દેખાય છે.

વિદ્વપક પેટભરે લાલચારીના વેપમાં એક શિવાલયમાં પોતાનું લાડનું વાસણ રોધતો પ્રવેશ કરે છે. પણ લાડુ જડતા નથી એટલે વિવિધ હાસ્યજનક વિતર્કો કરે છે. ત્યાં તે પચ્ચમાં 'લાડુ લાડુ હા હા હા' એવા શબ્દ સાંભળી વિદ્વપક કહે છે 'આ ગાંડો મારા લાડનું પાત્ર લઈ આવે છે.' ગાંડો ઉપર પ્રભાણે બોલતો પ્રવેશ કરે છે. વિદ્વપક એની પાસે લાડનું પાત્ર માગે છે. ગાંડો કહે છે- 'શું લાડવા? ક્યાં છે લાડવા? કોના લાડવા? લાડવા શું ફેંકી દેવાય કે બંધાય કે ખવાય?' વિદ્વપક કહે છે 'ખવાય ફેંકી ન દેવાય?' ગાંડો 'તો આ મારી જીભ ખાવા માટે ચેષ્ટા કરે છે!' વિદ્વપક ફરીથી પોતાના લાડવા માગે છે, ગાંડો અમંબદ્ધ ઉત્તરો આપે છે. છેવટે વિદ્વપક કહે છે કે 'જો મારા લાડવા નહિ આપે તો હું જૂઓ પાડીશ.' ગાંડો કહે છે 'પાડ પાડ જૂઓ પાડ.' વિદ્વપક 'અલ્પ-લવણ' કહી જૂઓ પાડે છે; એટલે ગાંડોએ જૂઓ પાડે છે: 'અરે ઇન્દ્ર બંધાયો છે, ઇન્દ્ર બંધાયો છે!' ત્યાં એક શ્રમણ-જૈન કે બૌદ્ધ ભિક્ષુ- 'ગભરા નહિ, ગભરા નહિ લાલચુ-ઉપાસક! ગભરા નહિ' કરતો પ્રવેશ કરે છે. વિદ્વપક શ્રમણ આગળ ફરીઆદ કરે છે; અને ત્રણે જણુ વચ્ચે હાસ્યનિબ્ધાદક ધમાધમી ચાલે છે. શ્રમણ ગાંડોને શાપ દેવાનો ભય બતાવે છે, એટલે ગાંડો લાડવા આપવા માંડે છે. શ્રમણ વિદ્વપકને કહે છે 'લાલચુ-ઉપાસક! જોયો મારો પ્રભાવ!' શ્રમણ વિદ્વપકને એ લાડુ પોતાને આપી સ્વસ્તિવાચન કરાવવાનું કહે છે. વિદ્વપક હસે છે. 'હી! હી! મારા લાડુ વડે સ્વસ્તિવાચન કરાવું?' મને પણ એક ગૃહસ્થે એ રીતે જ આપેલા છે! 'ઈત્યાદિ. ગાંડોને અગ્નિગૃહ તરફ જતો જોઈ વિદ્વપક કહે છે 'આ ગાંડો અગ્નિગૃહ તરફ જાય છે. જયોર થયા છે. સવારમાંએ આ સ્થળ જન્ય હોય છે. હું મારી દક્ષિણાના પૈસા રસ્તા ઉપર ધર છે ત્યાં સુકીને આવું છું' ઇત્યાદિ. ત્રણે જણુ [એક પછી એક એ રીતે] અગ્નિગૃહ તરફ જાય છે. 'ગાંડોનો વેપધારી યોગ-ધ-રાયણુ વિદ્વપકને પૂછે છે 'વસન્તક! અગ્નિગૃહ જન્ય છે ને?' વિદ્વપક હા પાડે છે, એટલે તેને અને શ્રમણ-વેપધારી બીજા અમાત્ય રુચ્છવાનને મોટે છે; અને ત્રણે જણુ બેસે છે.

આ પ્રસંગ પ્રથમ બે અંકના ગંભીર અને ચિત્તને તંગ કરે એવા પ્રસંગો પછી આવી હાસ્યથી ચિત્તને હળવું બનાવે છે. શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રી આ ત્રણેની પ્રાકૃત ભાષામાં થતી વાતચીતને દ્વિ-અર્થી માની તેના બે અર્થો કરે છે, એક હાસ્ય પરત્વે અને બીજો પોતે

૫ મૂળમાં ટિપ્પણિકવેપ: એવો શબ્દ છે. ડિવિડક શબ્દ કોપમાં મળતો નથી. સેટપિટર્સબર્ગ લેક્ષિકોન પ્રમાણે મહાભારતમાં આવતા એક ઉદરનું તે વિશેષ નામ છે. ધી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આપેલા અર્થ માટે પ્રમાણ નથી. એટલે પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવેનો કલ્પિત પાઠ તથા અર્થ સ્વીકાર્યા છે. ભુજો પ્રધાનની પ્રતિષ્ઠા આવૃત્તિ ૧. ૫ ૭૩, ટિ. ૧૨૭.

કાંવ જે સ્થાયી ભાવ પોતાને અભિપ્રેત હોય તદ્દનુકૂલ વસ્તુરચના કરે છે. વસ્તુરચનાની રસનિષ્પાદકતાનો આધાર કયાના લિન્ન લિન્ન અંશોને પ્રધાન-ગૌણ પદ આપવા ઉપર છે. આ કવિએ શૃંગારના ભાગને તદ્દન ગૌણ બનાવી દઈ વત્સરાજ-વાસવદત્તાના પ્રેમના કિસ્સાને આનુષંગિક બનાવી દીધો છે; અને યાગન્ધરાયણના ઉત્સાહને પ્રધાનપદ આપી તેના પ્રયત્નને નાટકના કાર્યમાં મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. આથી આ કાર્યનો અને તેથી નાટકનો પણ નાયક તે જ છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે ઉજ્જયિનીનો પ્રદ્યોત મહાસેન એ પ્રતાપી અને પ્રયજ્ઞ રાજા હતો. તે સમયના સર્વ રાજાઓ તેની આજ્ઞા માનતા. ક્રૂર વત્સરાજ તેની આજ્ઞા સ્વીકારતો ન હતો, એટલું જ નહીં પણ તેની સાથે સંબંધ બાંધવાનો પણ વિચાર કરતો ન હતો. આથી આ બન્ને રાજાઓ વચ્ચે ઢંભેલા ખટપટ ચાલ્યા કરતી. બન્ને રાજાઓના અમાત્યો પોત પોતાની વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ અજમાવતા હશે, અને પોતાના રાજાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા મથતા હશે. આમાં મહાસેનની પ્રવૃત્તિ આક્રમણશીલ દેખાય છે. તે સીધી રીતે યુદ્ધમાં ફાળી શકે એમ તેને લાગતું નથી એટલે તેનો પ્રધાન ભરતશેઠક હાથીની યુક્તિથી રાજમૃગયામાં આસક્ત વત્સરાજને પકડે છે. કવિએ કયાના આ ભાગને પ્રધાન પદ આપી નાટક રચ્યું છે. વત્સરાજનો અમાત્ય યૌગન્ધરાયણ સાવધાન છે, પણ વત્સરાજનું સાહસિકપણ તે કાંઈ કરે એ પહેલાં તેને ફસાવે છે. આથી બગડેલી બાજી સુધારવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ તે પોતાના ઉત્સાહથી કરે છે, અને આ ઉત્સાહ તરી આવે એ રીતે કવિએ આખા કાર્યની યોજના કરી છે. ધારેલા કાર્યની સિદ્ધિ સરળતાથી થાય તો તેમાં ઉત્સાહ કે વીરત્વ પ્રકટ કરવાને અવકાશ રહેતો નથી. આથી કાર્યસિદ્ધિમાં પ્રયજ્ઞ વિધન-કાર્યસિદ્ધિને લગભગ અશક્ય બનાવી દે એવા પ્રયજ્ઞ વિધનો, - પ્રતિરૂપી કાર્યનો, પણ કવિ વિસ્તાર કરે છે. આવી પ્રયજ્ઞ રસાક્ષીમાં જ વીરરસની સામગ્રી રહેલી હોય છે. આ નાટકમાં તે વિધનકારક વસ્તુ વત્સરાજ-વાસવદત્તાની પ્રેમાસક્તિ છે. આ પ્રતિરૂપી કાર્યની રચના પણ કવિએ કુશળતાથી સહજ લાગે એવી રીતે કરી છે. બીજા અંકમાં આપણે જોઈએ છીએ કે મહાસેનની મુખ્ય ચિંતા જો કે વત્સરાજને કબજે કરી પોતાની રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાની છે છતાં બીજી પણ એક ચિંતા તેને બ્રમ્હ કરે છે. આ ચિંતા કૌટુંબિક છે; તેની પુત્રી વાસવદત્તા ઉમ્મર લાયક થઈ છે, તેના માટે માર્ગ ધણી આવે છે પણ પોતાને મહાસેનનો જમાઈ થવા યોગ્ય હજી કાંઈ લાગ્યો નથી. મહાસેન જાણે છે કે યુવાન અને શરીર વત્સરાજ લાયક છે, પણ તે તો શત્રુ છે. પણ જ્યારે વત્સરાજ પકડાય છે ત્યારે તેનું વૈર શમી જાય છે, અને તેનામાં મધ્યસ્થતા આવે છે. આ સ્થિતિ વત્સરાજ-વાસવદત્તાના સંબંધ માટે અનુકૂળ છે. રાણી અંગારવતીએ તો વત્સરાજના આવ્યા પછી કન્યા બીજાને આપવાનો વિચાર પણ માંડી વાળ્યો છે. આથી બીજા અંકના અન્તે જો કે તેઓએ હજી કાંઈ નિર્ણય કર્યો નથી છતાં, બન્નેનાં મનની સ્થિતિ તે સંબંધને અનુકૂળ

૮ આનાથી ઉલટું સ્વપ્નવાસવદત્તમાં પ્રધાનના ચત્તનો તદ્દન ગૌણ ઉલ્લેખ છે; જ્યારે વાસવદત્તા અને વત્સરાજના હૃદયના ભાવોને પ્રધાન પદ આપ્યું છે.

‘હેલાં જેના આવા પ્રસંગે વાજ્ઞન વાગતાં’ તેના તીર્થપૂજનમાં સમયના પ્રભાવથી દેવને નમસ્કાર કરતાં બેઠીઓનો ખણખણાટ યાદ છે.’ સ્મશ્યુવાન આશ્વાસન આપે છે કે યૌગન્ધરાયણના પ્રયત્નથી કરી પાછી એ રિયતિ પ્રાપ્ત થશે યૌગન્ધરાયણ વસન્તકને કરીથી વત્સરાજ પાસે પોતાની યોગનાથી તેને વાદ્ધ કરવા જવાનું કહે છે. ‘સ્વામીને ભવસિ કરજે. પ્રયાણને માટે જે વાત ચાલે છે તેને આવતી કાલે અમલમાં મુકવાની છે.’ અને પછી નલાગિરિ-મહાસેનના ગજરાજને-વિવિધ રીતે ઉન્મત્ત કરી તોફાને ચડાવવાની પોતે કેવી યુક્તિઓ કરી છે તે જણાવે છે. તે હાથી ઉન્મત્ત થશે એટલે તેને ખીળે કોઈ વશ કરી શકશે નહિ એટલે ગજવિદ્યામાં નિષ્ણાત વત્સરાજને મહાસેન પોતે તે હાથીને વશ કરવા વિનંતી કરશે; અને આ કામ માટે ધૌપવતી વીણા પણ પાછી માગી શકશે. ‘પછી શત્રુની અનુમતિથી જ સ્વામીએ બંધનમાંથી છૂટા થઈ તમારી સાથે આપતિને પામેલી ધૌપવતીને હસ્તગત કરીને નલાગિરિને સ્વાધીન કરવો. પછી નલાગિરિ ઉપર ખરાખર આસન જમાવીને સ્વામીએ શત્રુની સેના પાછળ રહી જય એમ હાથીને મારી મુકવો; અને સિંહાની ગર્જના સમાપ્ત થયાં પહેલાં જ વિન્ધ્યવનને ઓળંગી જવું; અને એ રીતે એક જ દિવસમાં બન્ધનરૂપ બંધન, વન, અને સ્વનગર એમ ત્રણ જગતની દશાને પામી જે હાથીના જળથી આપ પકડાયા હતા તેનાથી જ છૂટા થશો યેનૈવ દ્વિરદચ્છલેન નિયતસ્તેનૈવ નિર્વાહ્યતે ।’ આ પ્રમાણે યૌગન્ધરાયણનો વાદ્ધપ્રવાહ ચાલે છે, પણ વસન્તક કાંઈ બોલતો નથી. સ્મશ્યુવાન પૂછે છે ‘વસન્તક હવે શેનો વિચાર કરે છે ?’ વસન્તક કહે છે—‘હું એ વિચાર કરું છું કે તમારો મહાન પ્રયત્ન નિષ્ફળ જશે !’ બંને જણા પૂછે છે ‘આપણે જણાવ્યું મળ્યા તો નથી ને ?’ વિદ્વષક—‘હેલાં હું જણાઉં અને પછી તમે !’ યૌ—‘તો પછી કાર્યનાશ શેનાથી યાદ છે ?’ વિ—‘વત્સરાજના પોતાનાથી.’ વિદ્વષક નવીન વિધને રણ કરે છે. ‘ગઈ અંધારી આદ્યમના દિવસે વાસવદત્તા નામની રાજપુત્રી ધાત્રી સાથે, કન્યાને કોઈ લુંબે તો એમાં દોષ નહિ એથી ઉઘાડી પાલખીમાં બેસી, તીક તુટી જવાથી પાણીથી બગડી ગયેલા રાજમાત્ર ન જતાં તેના બન્ધનદ્વાર આગળ યદને લાંબે ભગવતી જખણીતું સ્થાન છે ત્યાં પૂજા કરવા જતી હતી. અને તે દિવસે કારાગૃહના રક્ષક શિવકને મનાવી તે કેદખાનાના બારણાની ખંદાર આપ્યા હતા. તે પ્રસંગે પુરુષોએ ખબો બદલવા શોભાવેલી પાલખીમાં તેમણે તેને નિરખી.’ યૌગન્ધરાયણ—‘પછી-પછી ?’ વિ—‘પછી પછી શું ? હવે બન્ધનને પ્રમદવન માની એમણે રાગલીલા કરવા માંડી છે.’ હજી બિચારા યૌગન્ધરાયણનું મન વસ્તુચિતિ સ્વીકારવા તૈયાર થતું નથી; એટલે પૂછે છે ‘તેના વિષે

૭ મૂળમાં ‘વિજ્ઞાતાતરઃ’ એવો પાઠ છે. પ્રો. કેશવલાલ દુવનો સુધારેલો ‘વિજ્ઞાતાતઃ’ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. તે વધારે સ્પષ્ટ લાગે છે.

ઉકલતી અશક્ય છે. નાસેકુંતી પુંક પકડવા ચડેલી અવંતિની સેનાને યંભાવી યૌગંધરાયણ સુભદ્રાનો ઘાણુ વાળે છે, ત્યારે તેના હાથમાંથી 'ખાંડુ' કેણુ પડાવે છે? વિજયસુંદર હાથી નહિ, તેનો પ્રેરનાર મહાસેન. કાર્ય સાધી પકડાયલા અમાત્યને રાજમહેલમાં લાવવા આઠા આપી તે [જેવો] આવ્યો હતો તેવો જ, એકાએક ચાલ્યો જાય છે. આઠા અનુસાર સૈનિક સાથે સખત જપતાવાળા આયુધને કોઠે મોકલાવી ભરત રોહક પંડે જ કેદીનો પહેરેગીર બને છે. પ્રથમ પણ મંત્રી મહાસેનનો મંત્ર સમજ્યો ન હતો અને અત્યારે પણ સમજતો નથી. તે યૌગંધરાયણને કારાગૃહમાં પૂરી દેવાની રાજાચાની વાટ લુચ્છે છે. પણ મહાસેન તો સોનાની ઝારી બેટ મોકલી આતતાયીને સત્કાર કરે છે. પહેરેગીર અને કેદી બંને મુગ્ધ છે, કે આમ કેમ ? ત્યાં તો ચિત્રપટનો વિવાહમહોત્સવ મચે છે, અને મૂઝવણનો ખુલાસો થઈ જાય છે. વત્સ અને અવંતિના અમાત્યને મહાસેનનો ગૂઢ મંત્ર અત્યારે સમજાય છે.”

હું નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરું છું કે આ મતમાં જેટલી સૂક્ષ્મતા છે તેટલી વાસ્તવિકતા નથી. આ નાટકમાં મહાસેનનું પ્રાધાન્ય કવિને અભિપ્રેત હોય એમ તેનાં વચનો ઉપરથી લાગતું નથી. જરા વિચારીએ. મહાસેનનો દાવ શો હતો ? મહાસેન વત્સરાજને 'દોહ કરતાં મજબૂત સાકળે બાંધે' છે, એટલે કે વત્સરાજને પોતાનો જમાઇ બનાવવા મહાસેને આ બધી ખટપટ કરી છે એમ આપણે માનવું જોઈએ ? પણ કવિએ તેના મુખમાં બીજા અંકમાં જે ઉક્તિઓ મુકી છે તે ઉપરથી એ ખ્યાલ આવતો નથી. બીજા અંકના પ્રારંભમાં મહાસેન પ્રવેશ કરતાં જ જે શ્લોક બોલે છે તે આ પ્રમાણે છે:

મમ હયસુરભિન્નં માર્ગેરેશું નરેન્દ્રા

મુકુટતટવિલગ્નં મૃત્યુભૂતા વહન્તિ ।

ન ચ મમ પરિતોષો યન્ન માં વત્સરાજઃ

પ્રણમતિ ગુણશાલી કુંજરજ્ઞાનદત્તઃ ॥

‘કુંજરજ્ઞાનદત્ત-ગજવિદ્વાના જ્ઞાનથી અર્ચવાળો-વત્સરાજ મને નમતો નથી એથી સંતોષ નથી.’ પછી વત્સરાજના પકડાયાના સમાચાર આવે છે, તેથી જે આનંદ થાય છે તે ચોખ્ખો જમાઇ મળ્યાનો આનંદ નથી પણ પ્રતિરૂપથી રાજ્ય વશ થયાનો આનંદ છે. (પ્રતિજ્ઞાની ત્રિજી આવૃત્તિ ના. પૃ. ૫૬ ઉપર મહાસેન અને કુંચુકાનો સંવાદ વાંચી દરેક વાંચક આ સમજી શકશે.) મહાસેન કહે છે હવે મારું સૈન્ય ખખટર છોડી આરામ લઇ શકશે. હન્ત મોઃ ! અથ વિમુક્તસન્નાદા મુખં વિદ્યામ્પત્વક્ષૌહિણી । અથાસ્મિ મહાસેનઃ । વળી જ્યારે રાણી એમ કહે છે કે એના અર્થે કન્યા બીજા દોષને નોંધ આપીએ ત્યારે મહાસેન કહે છે ‘યુદ્ધાવજિતઃ ક્ષત્રુઃ સ્વલ્પેષ મમ એ મારો યુદ્ધમાં જિતેલો શત્રુ છે !’ (પ્રો. ધ્રુવે આ પાઠ તેમના અનુવાદમાં છોડી દીધો છે. પણ તેનું કાંઈ કારણ આપ્યું નથી.) આગળજીને રાણી કહે છે કે તેણે મહાસેનને કદી આટલો બધો પ્રસન્ન નોંચો નથી. રાજા કહે છે ‘વત્સરાજ પકડાયો’ એ બનાવ પણ અપૂર્વ છે. આ બધી ઉક્તિઓથી એક

આ પ્રતિજ્ઞા લે છે એટલામાં ખઠાર અવાજ થાય છે. યૌ. વિદ્વધકને ખબર કાડવા મોકલે છે. તે ખબર લઈ આવે છે કે 'સાંજ પડવા આવી છે એટલે લોકો એ બાલુ ફરવા આવતા દેખાય છે. હવે શું કરીશું?' રમ્યુવાન કહે છે—'અગ્નિગૃહ ચોખ્ખાં છે. માટે આપણો સાથ ભાંગીએ.' યૌ—'નહિ નહિ. આપણો સાથ અખંડ રહે! શત્રુનો સાથ ભાંગે. પોતા પોતાનું કાર્ય કરો.' બન્ને જણા જાય છે. યૌગન્ધરાયણ પાછો ગાંડાની માફક બકવાદ શરૂ કરે છે. 'હી! હી! ચન્દ્રને રાહુ ગળે છે. મુક ચન્દ્રને મુક. જો નહિ મુકે તો તારું મુખ ફાડીને મુકાવીશ. [આ ઉક્તિમાં બે અર્થો છે. સરખાવો પ્રથમ અંકનો આવો જ શ્લોક તથા આવા રૂપક માટે મુદ્રારાક્ષસની પ્રસ્તાવના.] આ, આ બડકલો ધાડો છૂટો થઈ આવે છે. એ આ આવ્યો ચાર રસ્તે! એના ઉપર બેસીને બાળનું ભણણું કરીશ! એ આ છોકરાઓ! મને મારો છો કે? મને મારશો નહિ—મારશો નહિ! શું કહો છો? અમારી આગળ કંઈ નાચ એમ? જુઓ જુઓ છોકરાઓ! (એમ કહી નાચે છે). આ છોકરાઓ ફરીથી મને લાકડીઓ મારે છે. મને મારશો નાહ! નો હું એ તમને મારીશ!' એમ બોલતો બોલતો આવ્યો જાય છે.

આ અંકમાં યૌગન્ધરાયણની ખટપટનો ખ્યાલ આવે છે. વેષબદ્ધો કરી પોતે તેમ જ અન્ય વિશ્વાસુ સેવકો પોતાપોતાનું કાર્ય કરે જાય છે; બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે. ફક્ત રાજાને ખબર મોકલવી બાકી છે. તે મોકલવાનું સાધન વસન્તક પંથુ એક વાર મળી આવ્યો છે એટલે બીજી વાર મળતાં તેને વાર ન લાગે. આ રીતે પ્રયત્ન સફળ થવાની અણી ઉપર છે તે વખતે નવો અકસ્માત પેદા થાય છે: વત્સરાજની પ્રેમાસક્તિ! થકી ભર તો આ વફાદાર મન્ત્રી હતાશ થાય છે અને રાજાને કપડો આપે છે; પંથુ વિદ્વધક રાજાને તજ દેવાની વાત કરે છે ત્યારે તેનામાં ફરીથી ઉત્સાહ જાગે છે અને બીજી પ્રતિજ્ઞા લે છે. આ રીતે જોને નાટ્યસાહિત્યની પરિભાષામાં કાર્યની પ્રાપ્તિશા કહે છે ત્યાં સુધી કાર્ય પહોંચે છે.

ચોથા અંકમાં આ નવી ખટપટનું પરિણામ દેખાય છે. પ્રવેશકમાં એક સીપાઇ 'વાસવદત્તાની હાથેણીના સેવકને શોધે છે. આકાશ-આવિતથી પુષ્પદન્તકને પૂછે છે કે ગાત્રસેવક ક્યાં છે દેખાય છે કે નહિ. પુષ્પદન્તક જવાબ આપે છે કે તે કલાલણના ધરમાં બેસી દારૂ પીએ છે. પોતે ત્યાં જઈને ગાત્રસેવકને સાદ પાડે છે, દારૂથી ચકચૂર થયેલો ગાત્રસેવક પ્રવેશ કરે છે. 'મને કાણુ આ રાજામર્ગમાં ગાત્રસેવક ગાત્રસેવક કહી સાદ પાડે છે.' સીપાઇ દારૂથી જસદના ફૂલ જેવા લોચનવાળા ગાત્રસેવકને આવતો જોઈ પુંક ફેરવી ઉભો રહે છે. ગાત્રસેવકનું પાત્ર બરાબર દારૂડીઆ જેવું દોર્યું છે. સુરાની સ્તુતિ કરે છે

‘ધળ્લા સુરાહિ મત્તા ધળ્લા સુરાહિ અણ્ઠિત્તા ।

ધળ્લા સુરાહિ હળ્લાદા ધળ્લા સુરાહિ સંજવિદા ॥

ધન્ય છે સુરાથી મત્તને, ધન્ય છે સુરાથી ખરડાએલાને, ધન્ય છે સુરાથી ન્હાએલાઓને, ધન્ય છે સુરાથી મસ્તારને!’ સીપાઇ તેની પાસે જઈ કહે છે

એને બન્નેના પ્રેમની અને યૌગન્ધરાયણની ખટપટની ખબર હતી એમ માનવાને કવિએ એક પણ સૂચન કર્યું નથી.

તો પ્રશ્ન થાય કે વાસવદત્તાના હરણને મહાસેન અનુમતિ કેમ આપે છે? ઉત્તર રહેલો છે. વત્સરાજ વર તરીકે અભિપ્રેત હતો, વાસવદત્તા એની સાથે ગઢ એ ઉપરથી એ પણ ખુશી હતી એમ પણ એને સમજાયું. ક્ષત્રિયોમાં એવા વિવાહ થતા હતા, એટલે કાંઈ આચાર વિરુદ્ધ ન હતું. અને હવે ગાંધર્વ વિવાહ થઈ ગયા પછી વત્સરાજ સાથે લડવું એટલે છોકરીને વૈધવ્ય અપાવવા માટે લડવું. વળી આ કામને અનુમતિ આપવાથી વત્સરાજ સાથે હંમેશાં રાજકીય સંબંધ પણ સારો રહે. આ બતની વિચારસરણિથી એનું સમાધાન થયું હશે; અને પછી યૌગન્ધરાયણને સોનાની ઝારી મોકલાવી ચિત્રપટમાં વિવાહ ઉજવાવે છે.

આથી હું નમ્રભાવે નિવેદન કરું છું કે નાટકમાં પ્રધાન પાત્ર તો તે જ કહેવાય કે જેનો પ્રયત્ન આખા નાટકને પ્રધાનપણે ભરી દેતો હોય. કવિને મહાસેન અભિપ્રેત હોય તો શા માટે એને આગળ ન લાવે? નાટકનું મુખ્ય કાર્ય તો પ્રધાનની પ્રતિષ્ઠાની સિદ્ધિ જ છે. તેનો ઉત્સાહ એ જ નાટકનો સ્થાયીભાવ છે; અને વાસવદત્તાનો પ્રસંગ તો એ ઉત્સાહનું પોષક પ્રતિકાર્ય છે.

કાંઈ જાણવાનું મળતું નથી. આ ઉપરથી એટલું જ સમજવું યોગ્ય છે કે રાણી વત્સરાજ સાથેના યુદ્ધના અનિષ્ટ બનાવને આ રીતે હવે સમજાવે છે. પુત્રીના લમના સંબંધમાં પિતા કરતાં માતા વધારે ખટપટ કરે છે એ સામાન્ય સ્થિતિ ખ્યાનમાં લઈએ તો આપણે સમજી શકીએ કે અંગારવતીએ વીણાના બ્હાને બન્નેને ભેગાં કરવાની ગોઠવણ કરી હશે. કવિએ તો તેમને એ પહેલાં જ પ્રેમાસક્ત થએલાં બતાવ્યાં છે. બીજા એક વિરોધ એ છે કે પ્રતિજ્ઞામાં ભરતરોડક અગ્નિસમક્ષ શિખ્યા તરીકે સોંપવાની વાત કરે છે; એને અંહી આ અંગારવતી બીજી રીતે મુકે છે. આથી પ્રતિજ્ઞામાં મહાસેનના અભિપ્રાય માટે એ નાટકમાંથી જે કાંઈ મળે તેના ઉપર જ આધાર રાખવો જોઈએ.

આ સ્થળે બીજી એક વાત નોંધવા જેવી છે. કવિ જ્યારે પોતાના જમાનામાં અતિ પ્રસિદ્ધ લોકકથાનું વસ્તુ લઈ નાટક રચે છે ત્યારે એમાં ધણી બાબતો લોકી જણે છે એમ માની નાટકકર જણાવતો નથી. પણ જ્યારે એ કથાની પ્રસિદ્ધિ જતી રહે છે ત્યારે એ નાટકમાં અસ્પષ્ટતા આવે છે. આવું પ્રતિજ્ઞા અને સ્વપ્નવાસવદત્તમાં બન્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે આ નાટકમાં વાસવદત્તા અને વત્સરાજના પ્રેમ સંબંધ માટે એટલા થોડા ઉલ્લેખો છે કે સામાન્ય પ્રેક્ષક ભાગ્યે જ તેનું સ્વાસ્થ્ય સમજી શકે. વળી મહાસેનને પૂર્વે વત્સરાજે હાથમાં આવ્યા છતાં ક્યારે છોડી દીધો હતો તે પણ આપણે જાણતા નથી. કવિના જમાનાના લોકોને આ મુશીબત ન નડે. એવી જ રીતે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં વત્સરાજે રાજ્ય કેવી રીતે ગુમાવ્યું અને તે કેવી રીતે પાછું મેળવ્યું, તથા ધોષવતી વીણા પાછી ક્યારે ખોવાઈ ગઈ એ બધું ધણું અસ્પષ્ટ છે. વત્સરાજની આખી વાત જાણનારને તે અસ્પષ્ટ ન લાગે.

વત્સરાજ વિષે અત્યારે જે અહેવાલો છે તે મોટે ભાગે આ નાટક પછીના છે, તથા પરસ્પર વિરોધવાળા છે; એથી એ પણ આ નાટકની અસ્પષ્ટતા ટાળવા બહુ કામના નથી. આ ઉપરાંત આ બન્ને નાટકોની વાચના પણ અનેક સ્થળે ક્ષુભ થયાનો તથા વિકૃત થયાનો બહુ મોટો સંભવ છે.

પશ્યન્તુ માં નરપતેઃ પુરુષાઃ સસત્ત્વા
 રાજાનુરાગનિયમેન વિપદ્યમાનમ્ ।
 યે પ્રાર્થયન્તિ ચ મનોભિરમાત્મ્યશબ્દં
 તેષાં સ્થિરીભવતુ નશ્યતુ વામિલાપઃ ॥

પેલા માણસો લોકોને ખસેડવા જ કરે છે. 'શું' તમે આર્થ યૌગન્ધરાયણને બોલા નથી?' યૌ—'પૂર્વે બોલે છે. પણ આ રીતે નહિ. ઉન્મત્તનો વેધધારી હું શરીરોમાં દોડતો હતો, ત્યારે મારું રૂપ નિન્દ્ય હતું. હવે મારું કામ દેખાય છે । દ્રષ્ટઃ પૂર્વ, ન સ્વેચ્છમ્ । મમ દિ,

ઉન્મત્તછન્નવેપસ્ય રથ્યાસુ પરિઘાવતઃ ।
 અવગીતમિદં રૂપં કર્મ સમ્પત્તિ દ્રશ્યતે ॥'

એક સીપાઇ આવી ખબર આપે છે કે 'આર્થ શુભ ખબર આપુ । વત્સરાજ પકડાયા !' યૌગન્ધરાયણના માન્યામાં આવી શકતું નથી. 'એમ હોય નહિ । શત્રુના નગરમાંથી ક્યારનાએ છૂટા થઇ ભટવતી ઉપર બેસી વનો ઝાળગ્યા પછી, આંખના પલકારામાં યોજનો કાપી નાખનાર પકડાય ?' પેલા સીપાઇને પૂછે છે કે તે કેવી રીતે પકડાયા. તે કહે છે કે 'નવાગિરિને પકડવાડે દોડાવી. ' યૌગન્ધરાયણ એ હાથોનું એવું સામર્થ્ય સ્વીકારે છે પણ એને તો અરવસ્થ કરેલી છે, અને વત્સરાજ સિવાય એને બીજો કોઇ વશ કરી શકે એમ નથી. પેલો સીપાઇ કાંઇ જવાબ આપતો નથી. યૌગન્ધરાયણને ચીડવવા જ સીપાઇએ આ તર્કટ ઉઘું કયું દેખાય છે. પણ અમાત્યનો સંદેશ કહે છે કે 'યૌગન્ધરાયણને આયુધાગારમાં બેસાડો. એની ચોટી પુરુષો જરાજર કરે. ' યૌ—'કેવી હસવા જેવી વાત ! વત્સરાજ નામના અગ્નિને બાંધ્યો, જે કાળે મધી બાણએથી રક્ષણ કરવાનું હતું તે, સમયે અમા યૌસુતા રહ્યા । હવે રત્ન લઇ ગયા પછે તેના ચોક્કાને રાક્ષી શું કરશે ?' યૌગન્ધરાયણને આયુધાગારમાં લઇ જાઉં છે. ત્યાં બીજો સીપાઇ આવી અમાત્યનો સંદેશ કહે છે કે યૌગન્ધરાયણના બન્ધન છેડી નાંખો. યૌગન્ધરાયણ સમજે છે કે તેને પ્રતિસ્પર્ધી મહાસેનનો અમાત્ય ભરતરોહક તેને મળવા માગે છે. પોતે પણ એને મળવા માગે છે; કારણ કે પોતે તેને દુરાચી શરમિન્દો કરી નાંખ્યો છે.

મદ્વાક્યૈઃ પરિવિદ્યમાનહૃદયં રોપાત્ પ્રમત્તાક્ષરૈઃ

પ્રારબ્ધેષુ નયચ્છલેષુ તુલિતં તુલ્યાધિકારોક્ષિતમ્ ।

સૂક્તઃ શાસ્ત્રવિનિચિતૈર્વિરહિતં બુદ્ધ્યાધિકં વચ્ચિતં

દ્રષ્ટં મહ્યમપક્રિયાવિનિહતં વ્રીલાદિવાધોમુલ્લમ્ ॥

ભરતરોહક પ્રવેશ કરે છે 'યૌગન્ધરાયણ ક્યાં છે?' એ સંજ્ઞ મથો છે અને પોતે નિષ્ફળ થયો છે. એની સાથે પોતે શું બોલશે એનો વિચાર કરે છે. 'સીપાઇ ખબર

પદ્માવતી નરપતેર્મહિષી ભવિત્રી

દષ્ટા વિપત્તિરય યૈઃ પ્રયમં પ્રદિષ્ટા ।

તત્પ્રત્યયાત્ કૃતમિદં ન હિ સિદ્ધવાક્યાનિ

ઉત્ક્રમ્ય ગચ્છતિ વિધિઃ સુપરીક્ષિતાનિ ॥

એક બહાર્યારી પ્રવેશ કરે છે. હાંમે જોઈ રહે છે ‘મખ્યાહ ચર્ધ ગથા. ખૂબ ચાક્રો છું. ક્યાં વિશ્રામ લઉં ? (ફરીને) હાં ઠીક ! આલુઆલુ તપોવન હોતું જોઈએ. સ્થળના વિશ્વાસથી નિર્ભય-યષ્ઠ હરિણો નિરતિ ચરે છે. જશે બધા દયાપૂર્વક રક્ષાએલા છે એથી એમની ડાળાઓ પુલ અને ફળથી સમૃદ્ધ છે. ગાયો મોટે ભાગે કપિલ છે. આલુઆલુના પ્રદેશોની જમીન ખેડાણુવાળી નથી. નિઃસંશય આ તપોવન છે. શાથીક અનેક સ્થાનોમાંથી આ ધૂમાડો નીકળે છે.

વિસ્રન્ધં હરિણાશ્વરન્ત્યચકિતા દેશાગતપ્રત્યયાઃ

વૃક્ષાઃ પુષ્પફલૈઃ સમૃદ્ધવિટપાઃ સર્વે દયારક્ષિતાઃ ।

ભૂયિષ્ઠં કપિલાનિ ગોકુલઘનાન્યસેત્રવત્યો દિશઃ

નિઃસંદિગ્ધમિદં તપોવનમયં ધૂમો હિ વહાશ્રયઃ ॥

તે બહાર્યારી આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં કચુકીને જોઈ રહે છે ‘આ તો આશ્રમમાં ન હોય એવો માણસ છે, પણ ખીજ આલુ તપસ્વીઓને જોઈ ત્યાં જાય છે; તો ત્યાં જીએ છે. સંક્રાંત પામતા બહાર્યારીને કંચુકી સ્વૈરપણે આવવાનું કહે છે. બહાર્યારીને જોઈ વાસવદત્તા સંક્રાંત પામે છે. પદ્માવતી એ લુએ છે અને કહે છે ‘અરે આપાં પરચુકણું’ દર્શન ટાળે છે. આગને સાચવવાં રહેલાં છે.’ વાસવદત્તાના ઉચ્ચ ચારિત્રની આ રીતે પદ્માવતી ઉપર છાપ પડે છે. કચુકી બહાર્યારીને અતિથિ-સત્કાર કરે છે. યૌ. એ ક્યાંથી આવ્યો છે આદિ પ્રશ્નો પૂછે છે. બહાર્યારી કહે છે ‘હું’ રાજ્યહનો છું. અને વેદનું જ્ઞાન વધારવા વત્સરેશમાં લાવાણુક નામનું ગામ છે ત્યાં રહેતો હતો.’ લાવાણુકનું નામ સાંભળી વાસવદત્તા સ્વગત કહે છે ‘હે લાવાણુક ! લાવાણુકના નામથી મારું દુઃખ તાજું થાય છે.’ યૌ. પૂછે છે ‘વિદ્યા પૂરી થઈ ?’ બહાર્યારી ના પાડે છે. વિદ્યા પૂરી થયા વિના તે આવતો રહ્યો તેનું કારણ યૌ. પૂછે છે. બહાર્યારી-‘ત્યાં એક અતિ દારણુ આફત આવી પડી !’ યૌ. વિગત પૂછે છે. બહાર્યારી-‘ત્યાં ઉદયન નામના રાજા રહે છે.’ યૌ-‘હા, ઉદયન રાજા છે એમ સાંભળ્યું છે. તેનું શું ?’ બહાર્યારી-‘તેમને અવન્તિરાજપુત્રી નામે વાસવદત્તા ધણી જ્ઞાતાં હતાં.’ યૌ-‘હોય ! પછી’ બહાર્યારી-‘પછી તે રાજા ચિહ્નકાર કરવા બહાર ગયા હતા ત્યારે ગામ બગવાથી તે બળી ગયાં.’ વાસવદત્તા સ્વગત કહે છે ‘ખોટી વાત છે. હું મન્દલા-મિણી જીતું છું.’ યૌ. ‘પછી’ બહાર્યારી-‘પછી તેને આફતમાંથી બચાવવા સચિવ યૌગન્ધરાયણ પણ તે જ દ્વાયમાં પડ્યા.’ યૌ-‘શું ખરેખર એ પડ્યો ? પછી ?’ બહાર્યારી-‘પછી શીકારમાંથી રાજા પાછા ફર્યા અને આ જ્ઞાતાન્ત સાંભળી તેમના વિયોગથી દુઃખી થતા તે જ દ્વાયમાં પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા હતા પણ અમારોએ મહાપ્રયત્ને રોડી રાખ્યા.’ વાસવદત્તા આ સાંભળી સ્વગતોક્તિ કરે છે, ‘જાણું છું, જાણું છું. આપણી પુત્રની મારી ઉપર

છોડ્યો હતો, તો ત્યાર પછી તારા સ્વામીને પાછો કેમ બધનમાં ન નાખ્યો ?' યૌ-લોકની નિન્દાના લેખથી. ' ભરતરોહક વળા બીજી રીતે દોષ દે છે. યુદ્ધમાં જિત્યાએસો યુગુ દણ્ડ-નીતિના શાસ્ત્ર પ્રમાણે વધ્ય છે છતાં વત્સગમને દેહાંત હંડ ન કર્યો તેનું કેમ ? યૌગન્ધ-રાયણુ કહે છે વત્સરાજે મહાસેનને હાથમા આપ્યા છતાં છોડી દીધા હતા તે માટે. + ભર-તરોહક આ રીતે દોષ દેતામા ફાવતો નથી એટલે યૌગન્ધરાયણુને ડરાવવા પ્રયત્ન કરે છે મહાસેનનું પ્રતિકૂળ કરી કાચાગ્ની શ્દી રીતે જશે. નીડર યૌગન્ધરાયણુ હસે છે, 'તમારી આગળ યઇને તો એ ગયા ! બાકીના કાર્યોની હવે શુ વાત કરો છો ! મૂળ મથે વૃક્ષને ઉખાડી નાખ્યા પછી શાખા છેલ્લામાં શુ મહેનત પડશે : ' ભરતરોહક જવાબ આપે તે રહેલા કંચુકી આરી તેના કાનમા કંકક કહે છે. ભરતરોહક તે એટલો કહેવા કહે છે. કંચુકી મહાસેનનો સદેશો કહે છે: યૌગન્ધરાયણુના ગુણોથી-આતુર્ય, સ્વામીભક્તિ આદિથી તે પ્રસન્ન થયો છે, અને તેનો સત્કાર કરે છે; સેનાની ઝારીનો સ્વીકાર કરવા કહે છે

કારણૈર્વહુભિર્ધુક્તૈઃ કાર્મ નોડપકૃતૈલસ્યા ।

ગુણેષુ ન તુ મે દ્વેષો મૃદ્ધારઃ મતિચ્છતામ્ ॥

યૌગન્ધરાયણુ શરમાય છે. 'હજી તો મે સળગાવેલાં ધર પશુ ઝોલવાયા નથી, મન્ત્રીઓનાં સળગેલાં હૃદય પણ શાન્ત થયાં નથી, અને દણ્ડધારી રાજા મારો અપરા-ધીનો સત્કાર કરે છે; ખરેખર તે વધની શિક્ષા સરખું છે.

ગૃહા ન નિર્વાન્તિ મયા પ્રદીપિતાસ્તથૈવ તાવદ્દયાનિ મન્ત્રિણામ્ ।

इयं तु पूजा मम दण्डधारिणः कृतापराधस्य हि सत्कृतिर्वधः ॥

યૌગન્ધરાયણુ સેનાની ઝારી લેવા તૈયાર નથી. ત્યાં મહેલની રાચેથી હાહાકારનો અવાજ આવે છે. ભરતરોહક ખચર કડાવે છે. કંચુકી ખચર લઈ આવે છે. રાણી અંગારવતી પુત્રીના હરણુના શોકથી મહેલ ઉપરથી પડી આપધાત કરવા જતા હતા પણ મહાસેને કંચુ 'ક્ષાત્રધર્મથી તારી પુત્રીનો વિવાહ થઈ ગયો છે. હવે શા માટે હર્ષકાળે શોક કરે છે ? તેથી બન્નેના ચિત્રમાં વિવાહ કરીએ. ' આથી શોકનો આનન્દ થઈ ગય છે, અને મન્ત્રણ ક્રિયાઓ ચાલુ છે. આ ખચર સાંભળી યૌગન્ધરાયણુનો વિરોધ શની બળ છે. ' આ રીતે મહાસેન સળધને સ્વીકારે છે. ' તે ઝારીનો સ્વીકાર કરે છે. એવ સ્વચન્ધ મન્યવે મહાસેન. । સેન દ્યાનોપતાં મૃદ્ધારઃ । ભરતવાક્યથી નાટક પૂર્ણ થાય છે.

આ અંકમા ત્રિજા અક્રમાં દીધેની પ્રતિષ્ઠા પૂરી થાય છે, અને મહાસેન અનિવાર્યને સ્વીકારી લે છે એટલે યૌગન્ધરાયણુનો પ્રતિપક્ષી ગમન તરફથી સત્કાર થાય છે. ।

વત્સરાજ-વામવહતાની કયા તેમના પ્રેમને માટે પ્રસિદ્ધ છે. છતાં આ કવિએ તે કયામાથી વીરસનું નાટક યોજ્યું છે. નાટકમા અન્તિમ ખ્યેય રમ હોય છે અને તેથી

+ આ ઉલ્લેખ અપ્રપ્ટ છે. જુઓ નોંધ ૯.

૭ મૂળમા 'નાપકૃતમ્' પાક છે તેના સ્થાને ગ્રે. ૩ ૬. ધ્રુવનો સુધારેલો પાક સ્વીકાર્યો છે. જુઓ પ્ર. પ્ર ૫ ૧૪૪. ટિ. ૨૮૪.

સ્વગા વાસોપેતાઃ સલિલમવગાઢો મુનિજનઃ

પ્રદીપ્તોઽગ્નિર્ભાતિ પ્રવિચરતિ ધૂમો મુનિવનમ્ ।

પરિભ્રષ્ટો દૂરાદ્ રવિરપિ ચ સંક્ષિપ્તકિરણઃ

રથં ન્યાવર્ત્યાસૌ પ્રવિશતિ શનૈરસ્તશિસ્વરમ્ ॥

અર્ધાં જાય છે. પ્રથમ અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં યૌગન્ધરાયણ પદ્માવતીને વાસવદત્તા સોંપે છે. યૌગન્ધરાયણના શબ્દોથી સમજાય છે કે રાજ્ય ઉપર કાંઈ આક્રમણ છે. સિદ્ધોએ કહ્યું છે કે મગધના રાજાની બહેન પદ્માવતી વત્સરાજની મહિષી થવાની છે. બ્રહ્મચારીના શબ્દોથી જણાય છે કે વત્સરાજ લાંબા ટાળથી કૌશામ્બી ને બદલે લાવાણુકમાં રહે છે. આથી કાશામ્બી શત્રુના હાથમાં છે એવું સૂચન કરવાનો અભિપ્રાય હશે. પદ્માવતી સાથે રાજાના લગ્ન થાય, વત્સદેશ શત્રુઓ પાસેથી પાછો મેળવી શકાય એ માટે યૌગન્ધરાયણ આ નવી ખટપટ કરે છે એવું કાંઈક સૂચન થાય છે. પણ આ નાટકમાં આની ખટપટને પ્રધાનપદ નથી.

અંક ઉઘડતાં જ સૂચન થાય છે કે આ તપોવનમાં લોકોની ગ્રામ્યતાને, નાના મોટાનાં મેદમાંથી ઉત્પન્ન થતી ગ્રામ્યતાને, અવકાશ નથી. પદ્માવતીને જોઈ યૌગન્ધરાયણને સિદ્ધોના વચનને લઈને આત્મીયતાનો ભાવ પેદા થાય છે. વાસવદત્તા એનાં મધુર રૂપ અને વાણીથી આકર્ષાય છે. અને પોતાના ભાઈ માટે તેનું માંથું થાય છે એ જાણી તેને પદ્માવતી વિષે સ્ત્રીયતાનો ભાવ થાય છે. આ રીતે વાસવદત્તા પદ્માવતી પાસે મુકાય તે પહેલાં જ વાસવદત્તાને તેના માટે આકર્ષણ થાય છે. બ્રહ્મચારી આવી પૂર્વ ભાગની બીના પોતાની વાતચીતથી પ્રેક્ષકો માટે સ્પષ્ટ કરે છે. નાટકના વસ્તુને આ રીતે ગોઠવવાની રીત એ ઇન્ડિયન આદિના નાટકોથી પરિચિતને ધણી આધુનિક લાગશે. લાવાણુકના દાહનો પ્રસંગ પૂર્વ ભાગની બીનાને સ્પષ્ટ કરે છે જ્યારે તે પ્રસંગમાંથી ઉત્પન્ન થતો વત્સરાજનો શોક વાસવદત્તા ઉપર તેનો અનુપમ પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે; અને આ નિવેદન પદ્માવતી સમક્ષ થાય છે એટલે તે પણ વત્સરાજના પ્રેમાળ સ્વભાવથી આકર્ષાય છે અને જ્યારે એટી વત્સરાજ બાંછી સ્ત્રી પરણશે કે એવો સવાલ કરે છે ત્યારે પદ્માવતીનું હૃદય પણ એ પ્રશ્ન સાંભિલાય થઈ પૂછે છે. આ રીતે નાટકના કાર્યને પણ આ નિવેદન આગળ વધારે છે. આ અનુપમ પ્રેમના નિવેદનથી સૌનાં હૃદય કેવાં ઝળઝળાઈ ઉઠે છે તે પ્રત્યેકની ઉક્તિઓથી આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

બીજા અંકમાં પ્રવેશકમાં પદ્માવતીને દડાથી રમતી એક એટી વર્ણવે છે. દડાથી રમતી પદ્માવતી તેનો પરિવાર અને વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે. વાસવદત્તા પદ્માવતીને એનો દડો આપે છે. પદ્માવતી કહે છે ‘હવે બસ થયું.’ વાસવદત્તા પદ્માવતીના રમતથી રોતા થએલા હાથનું વર્ણન કરે છે. એટી રાજકુમારીને રમત ચાલુ રાખી કન્યાભાવથી રમણીય ક્ષણ ભોગવી લેવાનું કહે છે. વાસવદત્તા હસતી હસતી પદ્માવતીનું સુંદર મુખ નિરખી રહી છે. પદ્માવતી કહે છે ‘એમ મશ્કરી કેમ કરો છો?’ વાસવદત્તા કહે છે ‘ના ના. સખિ ! આજ તું અધિક શોભે છે. આજે તારા વરનું મુખ પાસે હોય એમ મને દેખાય છે.’ પ-‘જાઓ જાઓ મારી મશ્કરી ન કરશો.’ વા-‘આ હું ચૂપ રહી મહાસેનના બવિષ્ણના પુત્રવાધૂ

છે. એકાદ સહજ અકરમાતથી વત્સરાજ-વાસવદત્તાનો પ્રેમ બંધાય છે, અને આ પ્રેમની એક યુક્તિ તરીકે બન્ને વચ્ચે પ્રત્યક્ષ મુલાકાપ્તનો સંબંધ બંધાય છે. આ આખું પ્રતિકાર્ય કવિએ બહુ જ સરળતાથી અને સ્વાભાવિક રીતે ધડ્યું છે. ત્રિભ અંકમાં આ પ્રતિકાર્યનું પરિણામ-વત્સરાજની આસક્તિ-યાગન્ધરાયણની પ્રથમની યોજનાને ધૂળધાણી કરી નાખે છે, તેને ધડીભર હતાશ પથ્થુ કરી નાંખે છે. પણ એમાંથી જ યોગધરાયણનો ઉત્સાહ બમણા બોરથી બગે છે, અને બન્નેનું હરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તે કરે છે. આ રીતે કાર્ય અને પ્રતિકાર્ય એક જ રચાથીબાવને ગોળે છે, અને આ નાટકને વીરરસનો સુંદર નમુનો બનાવે છે.

આ રચને એક મતભેદ નોંધવાની જરૂર છે. પ્રો. કેશવલાલ ડુવ પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા (આવૃત્તિ ૧) ના ઉપોદ્ધાતર્માં પૃ. ૨૯-૩૧ ઉપર આ નાટકને બીજી રીતે સમજતા હોય એમ દેખાય છે. તેઓ કહે છે કે “નાટકનું નામ કવિએ પ્રતિજ્ઞાયાગન્ધરાયણ રાખ્યું છે તે ઉપરથી કદાચ એમ ધરાય, કે યોગધરાયણનું પ્રાધાન્ય તેને અભિમત હતો. પણ એ ધારણા ખરાબ નથી. નાટકનું પ્રસ્તુત નામ રાખવામાં આગ્યું છે, તે તો યોગધરાયણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તેનો એક આકર્ષક બનાવ છે તે કારણથી હોય એમ હું સમજું છું..... યોગન્ધરાયણ મહાસમર્થ અમાત્ય છે, તેની ના પડાય નહિ. એની નયદાક સર્વત્ર વાગી રહી હતી. એણે સ્વામીને છોડવવા કૌશલ્યી ઉજ્જવિનીમાં વસારી હતી. હરતરોહકને છક્ક ખવરાવી વત્સરાજને એણે છોડાવ્યો અને વાસવદત્તાનું હરણ પણ કર્યું. પણ પોતે મહાસેનનો જ દાવ રમતો હતો તે એ ગણી શક્યો નહિ. એટલી એની કચાશ. નાટકના પાત્રોમાં પ્રાધાન્ય તો મહાસેનનું જ છે. યાગન્ધરાયણ વત્સરાજને છોડાવવા મથે છે, ત્યારે એ તેને લોહ કરતાં વધારે મજબૂત સંકલ્પે બાંધી લેવાનું કરે છે, જેમાંથી તે છૂટવા જ પામતો નથી. એકના ભેદ અને દંડનું ઝેર બીજને અમૃત દુદ્ધ સામથી ટાળી નાંખે છે. એકનું તેજ બીજના તેજમાં સમાય છે. એકનો મંત્ર બીજના મહામંત્રનો સહકારી બને છે. મહાસેનના મનનો પાર યોગધરાયણુ છેવટ સુધી પામતો નથી. સોનાની ઝારીની ભેટથી તે ઊલટો મુઝાય છે. તેની આંખનાં પડળ અંધારાપાત કરવી અંગારવતી પ્રત્યેના મહાસેનના અમૃતાંજન જેવા બોલથી જ દૂર થાય છે.

“પ્રેક્ષકો મહાસેનને નજરોનજર તો માત્ર બીજ અંકમાં જ જુએ છે. પરંતુ આંતર ચક્ષુથી જોનારને તે આખા નાટકમાં સદૃશ્યે વ્યાપી રહેલો જણાય છે. નાગવનમાં શાલ-કાવન મૂર્છામાંથી બગે છે. ત્યારે મહાસેન જ બાજે તેના કાનમાં કહે છે, કે ‘હો, હો. તમે શું બોલ પડી રહ્યા છે? જુઓ વત્સરાજની શી દશા થાય છે તે.’ કારાગૃહ સેવવા તૈયાર થયેલા હાંસુજને કૌશાંબી વળાવી વત્સરાજને નજરે પાડનાર પણ એ સદૃશ્યપધારી મહાસેન છે. ઓળાની ધર્મશાળામાં વસંતકે કંપક ગર્વથી તેના સાથીઓને કહે છે કે ‘શત્રુઓ એકવાર મને તો ઓળખે, પછી તમને.’ તે વખતે અર્વાતિનાથ જાણે બોલનારના સામું કતરાતી આંખે જુએ છે અને મુજમાં હસે છે. નાટકના અંત ભાગમાં મહાસેન અપ્રત્યક્ષ છતાં ઊલટો વધારે પ્રત્યક્ષ છે. એના સાનિધ્ય વગર ચોથા અંકની ગૂંચ

જની ઉંડી લાગણીનું સ્થાન કરે છે. અસુક વ્યવહારના પ્રયોજનથી વત્સરાજે પદ્માવતીને સ્વીકારી છે. આથી જ પદ્માવતીની રસિ એ અર્થશૂંગારનું ઉદાહરણ ગણાયું છે.

ખીજ એક ચેટી આવી ધાત્રીને કહે છે કે આજે જ વિવાહસૂત્ર મંગળ કરવાનું છે. વાસવદત્તાનું હૃદય સમાધાન પામ્યું છે. વત્સરાજ પોતે પદ્માવતી તરફ કામથી પ્રેરાઈ લમ કરતો નથી; એથી એને અપરાધી ગણી શકતી નથી; છતાં પોતાનો વલ્લભ ખીજનો થાય છે એ ઘટના એના દીલને હચમચાવી મુકે છે. ચેટી ઉતાવળ કરવાનું કહે છે એ સાંભળી વાસવદત્તા કહે છે ‘જેમ જેમ ઉતાવળ ચાય છે તેમ તેમ મારા હૃદયમાં અંધકાર વધે છે ‘જહ જહ તુવરદિ, તદ્દ તદ્દ અન્ધીકરેદિ મે હિઅર્ઝ.’ ધાત્રી-‘ચાલો ચાલો રાજ-કુમારી.’ બધાં જાય છે. ખીજે અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં પહેલા અંકમાં પદ્માવતીના હૃદયમાં મુકાએલું અનુરાગ-ખીજ વિકાસ પામે છે. અસુક પ્રયોજનથી-રાજકાજના પ્રયોજનથી-ઉદયન મગધરાજની નગરી પાટલિ-પુત્રમાં આગ્યો છે. દર્શક પોતાની જોડેન એને આપે છે. વત્સરાજ તેની ના પાડી શકતો નથી. આમાંથી વત્સરાજ ઉપર રાજકીય આપત્તિનું ગૂઢ સૂચન છે.

ત્રિજન અંકમાં ચિન્તનમગ્ન વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે. અન્તઃપુરમાં વિવાહનો આનંદ પ્રવર્તે છે. પતિના અન્ય સ્ત્રી સાથેના લગ્ન ઉત્સવના માફી થયું એ વાસવદત્તા માટે કેટલું દુઃસહ હશે તેની કવિ ઝાંખી કરાવે છે. પોતે પદ્માવતીને મુકી પ્રમદવનમાં આવતી રહી છે. ‘હવે નસીબથી આવેલા દુઃખને વિસાડ! (આમ તેમ ફરી) અહો બહુ ખરાબ થયું! આર્થ-પુન પશુ પારકા થઇ ગયા! લાવ ભેગું. (બેસે છે) ચક્રાક્રીને ધન્ય છે કે જે બિરહ થતાં જીવતી નથી. પશુ હું પ્રાણુ તજતી નથી. આર્થપુત્રને ભેદશ એ મતોરથથી હું અભાગણી જીવું છું.’ દુઃખને વિસરવાનો પ્રયત્ન કરતાં દુઃખચિન્તનમાં જ મગ્ન થાય છે.

પુષ્પો લઇ એક ચેટી પ્રવેશ કરે છે. ‘આર્થ આવન્તિકા ક્યાં ગયાં? (આમ તેમ ફરી બેઠ ને) અહો આ ચિન્તાચન્ય હૃદયવાળાં, હિમથી જવાએલી ‘અન્દ્રલેખા જેવાં શય્યગાર વિનાનો સુંદર વેષ ધારણ કરતાં, પ્રિયશુની નીચે શિલાપટ ઉપર બેઠાં છે.’ તેની પાસે જઇ કહે છે એ ક્યારની એને શોધે છે. વાસવદત્તા કામ પૂછે છે. ચેટી-‘રાણીજી કહે છે કે આપ મહાકુળમાં જન્મેલાં છો, પ્રેમાળ છો અને નિપુણ છો! તેથી આર્થ વિવાહ માટે આ માળા ગ્રાહ્યો.’ કવિ જાણે વાસવદત્તાના હૃદયના તારતાર તુટી જાય ત્યાં સુધી એમ્તો હોય એમ લાગે છે. ચન્નહૃદયા વાસવદત્તા પૂછે છે ‘કાના માટે?’ ચેટી કહે છે ‘અમારાં રાજકુમારી માટે.’ વાસવદત્તા-(સ્વગત) ‘આ એ પશુ મારે જ કરવાનું નિમાર્થ થયું. અહો દેવો બકરણુ છે!’ આ પ્રમાણે વાસવદત્તાને અફસોસમાં કુબેલી બેઠ ચેટી એને ઉતાવળ કરવાનું કહે છે; કારણકે જમાઈ મણિમુખિમાં રનાન કરે છે. વાસવદત્તા નિરુપાય છે. ચેટીને પૂછે છે ‘જમાઇ જોયા!’ ચેટી કહે છે ‘પદ્માવતી માટે સ્નેહથી અને પોતાના કુટુંબલથી પ્રેરાઇ નિરખ્યા છે. વાસવદત્તા પૂછે છે-‘જમાઈ દેવા છે?’ ચેટી-‘એવો પુરુષ પૂર્વે જોયો નથી?’ વા-‘સખિ! કહે કહે સુંદર છે?’-ચેટી-‘શરયાપરહિત જાણે કામદેવ પોતે જ’ વાસવદત્તા સમજે છે કે તેનું હૈયું હાય નથી રહેલું; એથી વાત

જ્ઞાત સ્પષ્ટ થાય છે કે વત્સરાજને કોઈ પણ રીતે વશ કરવો એ મહાસેનની ખટપટનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. આની સાથે તે પોતાની કન્યા માટે યોગ્ય વર છે એ વિચાર પણ હશે તે ઉપર જણાવ્યું છે. પણ તેણે પકડવાની ખટપટ વત્સરાજને પોતાનો જમાઇ બનાવવા માટે કરી એ માનવા માટે આ નાટકમાં કવિના વ્યતોમાં કશું સૂચન નથી. વત્સરાજ પકડાયા પછી તેનું વૈર શમી જાય છે. બીજા અંકના અંતે મહાસેન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે 'પૂર્વ તાવદ્ વૈરમસ્યાવલેપાદ્, આનીતેઽસ્મિન્ સ્યાત્ તુ મધ્યસ્થતા મે । પ્હેલાં એના ગર્વના કારણથી વૈર હતું, તેને લાગ્યા પછી મધ્યસ્થતા મારા માટે યોગ્ય છે.' આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વત્સરાજને પકડવામાં મહાસેનનો હેતુ તેને 'લોહ કરતાં મજબૂત સાંકળે બાંધવો' એ નહોતો, પણ એક પ્રતાપી શત્રુને વશ કરવો એ જ હતો એને પકડ્યા પછી જ વાસવદત્તાના સંબંધ માટે તે અતુકૂળ થઈ શકે.

પ્રો. કેશવલાલ મુવ 'આંતર ચક્ષુથી' તેને 'આખા નાટકમાં સૂક્ષ્મ રૂપે બ્યાપી રહેલો' જુએ છે. એમનું આ દર્શન પણ મને અવાસ્તવિક લાગે છે. કારણ કે કવિના વ્યતોમાં એવું સૂચન મહત્વ કરવા કાંઈ સામગ્રી નથી. વળી મહાસેન એ ખરેખર બધું જાણતો હોય એમ આપણે માનીએ તો પછી એ સ્વીકારવું પડે કે તેને વાસવદત્તા અને વત્સરાજના ગુપ્ત પ્રેમની ખબર હતી, અને સંગીત-શિક્ષણને બદલે ત્યાં કામલીલા પ્રવર્તતી હતી એ પણ એ જાણતો હતો? કાંઈ પણ પિતા આવું બંધ્યા પછી પોતાની દીકરી કે તેના ચારને ધડીલર સહન કરી શકે? પોતાને સમ્મત હોય તો લગ્ન કરી દે, અસમ્મત હોય તો મારી નાંખે. પણ આમનું કશું મહાસેન કરતો નથી, ઉલટો (એ બધું જાણી જોઈને થવા દે છે એ દષ્ટિએ) વાસવદત્તાને નાસી જવા દે છે. મહાસેનને નાટકમાં સૂક્ષ્મરૂપે બ્યાપી રહેલો જોવાથી બીજા અનેક અનર્થપરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે.

વાસ્તવિક રીતિ તો એ લાગે છે કે મહાસેન વત્સરાજને કબજે કર્યા પછી તેને પ્રસન્ન રાખવા ઇચ્છે છે; અને વત્સરાજ અતુકૂળ થાય તો લગ્નના સંબંધમાં વૈરને શમાવી દેવું એવો એનો અભિપ્રાય હશે. વાસવદત્તા વત્સરાજ પાસે પીણા શીખવા જાય છે. આ બધામાં રાણીનો હાથ હશે, અને રાજા પ્રતિકૂળ નહિ હોય. પણ

૯. એક નાટકની કથાને જો બીજા નાટકની કથાથી સમજવામાં વાંધો ન ગણાય તો આ સ્થળે સ્વપ્નવાસવદત્તાના ઉવટના અંકમાંથી અંગારવતીના સંદેશનો ઉપયોગ કરીએ. રામનો સંદેશો રાજકીય છે, જ્યારે અંગારવતીનો વાસવદત્તાના સંબંધ વિષે છે. તેમાં વત્સરાજને એમ કહ્યું છે કે તે તેમને પોતાના પુત્રો જેવો બહોલો હતો. આથી 'પ્રથમથી જ જમાઇ તરીકે તું અભિપ્રેત હતો. આ માટે જ તને ઉજ્જવિની લાગ્યા. અમિની સાક્ષી વિના જ વિજ્ઞાના બંધાને (વાસવદત્તા તને) સોંપી. તારી ચપળતાથી તું વિવાહ કર્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો. પછી અમે બન્ને એ ચિત્રફલકમાં વિવાહ ઉજવ્યો.' આ સંદેશમાં રાણીના વિચારો છે. પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વિચારો વત્સરાજ સાથે સંબંધથી જોડાયા પછીના છે; જ્યારે પ્રતિજ્ઞામાં તે પ્હેલાંની રીતિનું વર્ણન છે. વળી આ સંદેશો મહાસેન મોકલતો નથી, એથી મહાસેનના હેતુ વિષે એમાંથી

‘વિદ્વષક અને વત્સરાજ વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલે છે. વસન્તક વત્સરાજના પ્રથમ પ્રણયનો સાક્ષી હતો, અને બીજાનો છે, એકાન્ત બેઠ વત્સરાજને પૂછે છે કે ‘તમને કોણ બહાલા છે—તે સમયનાં વાસવદત્તા કે અત્યાચારનાં પદ્માવતી ? રાજા આનો ઉત્તર આપવા ખુશી નથી. ‘શા માટે મને આવા સંકટમાં મુકે છે ?’ પદ્માવતી પણ સમજે છે કે આ મોટું સંકટ છે. વાસવદત્તા સ્વગત કહે છે ‘હું પણ મોટા સંકટમાં મુકાઈ છું.’ પદ્માવતીએ વીણા રીખવના પ્રસંગે પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો તેથી તેને શાંતિ વળેલી પણ તેમાં ‘ને સાચું હોય તો’ એવી શંકાને સ્થાન હતું. વત્સરાજ શો ઉત્તર આપશે એના વિચારથી આ પ્રેમાળ ધવાએલું હૃદય તરફડે છે. વિદ્વષક કહે છે ‘બોલોને ! એક મરી ગયા છે, બીજા પાસે નથી.’ રાજા—‘હું ન કહું એમ નહિ પણ તું વાચાળ છું.’ પદ્માવતી આટલાથી જ સમજી જાય છે. રાજાને વિદ્વષકની વાચાળતાની બ્હીક છે—એટલે કે વિદ્વષક પદ્માવતીને કહી કે એની બ્હીક છે. પદ્માવતી બહાલી છે એમ કહેવાની તો બ્હીક હોય જ નહિ. વિદ્વષક કહેવાનું દબાણ કરે છે. સાલુકમ્પાવાળી પદ્માવતી રાજાની સ્થિતિ સમજે છે અને એને આ વિદ્વષકનું દબાણ ગમતું નથી. જેવટે રાજા કહે છે ‘શું કરવું ? સાંભળ ! રૂપ, શીલ અને માધુર્યથી જો કે પદ્માવતી મને બહુમત છે છતાં વાસવદત્તામાં બધું ચચેલા હૃદયને હરતી નથી ।’

પદ્માવતી વહુપતા મમ ચયપિ રૂપશીલમાયુર્યૈઃ ।

વાસવદત્તાવદ્દે ન તુ તાવન્મે મનો હરતિ ॥

વાસવદત્તાના હૃદયમાંથી ઉદ્ધાર નીકળે છે ‘ચયું મયું । આ પરિશ્રમનું ફળ મળી ગયું. આ સ્થિતિમાં તો અચાતવાસ પણ બહુચણવાળો થયો ।’ વાસવદત્તાની બધી વેદના શમી ગઈ, તે હવે સ્વસ્થ થઈ ગઈ, રાજાના પ્રેમ વિષેનો સર્વ સંદેહ દૂર થઈ ગયો.

એટી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પદ્માવતીને કહે છે ‘રાજકુમારી ! સ્વામી અર્ધસિંહ છે ।’ પ—‘સખિ એમ ન બોલ । આર્ષપુત્ર સદસિંચ જ છે જે હજી પણ આર્યા વાસવદત્તાના શુભોને સ્મરે છે.’ પદ્માવતી સાચો પ્રેમ કોણ કરી શકે તે સમજે છે. આ ઉક્તિ પદ્માવતી અને વાસવદત્તાને સંબંધ પણ પ્રેમાળ બનાવે છે. વા—‘ભદ્રે ! તારા ઉચ્ચત્વને યોગ્ય જ તું બોલી !’

આ તંત્ર પ્રસંગ પછી કવિ જરા હાસ્ય મુકે છે. રાજા વિદ્વષકને પૂછે છે ‘જેમથી તને કોણ વધાર ગમે ?’ વિદ્વષક પણ રાજાની આફ રકઝક કરે છે. પણ એકની રકઝક હૃદયમન્થનની સૂચક હતી, બીજાની હાસ્યનિષ્પાદક છે. વિદ્વષક કહે છે જાને બહાલા છે; પણ પદ્માવતી એના ખાવાપીવાની વધારે સંભાળ લે છે એટલે જરા તકાવત ખરે । રાજાનું મન આ વાતચીતથી વર્તમાન સ્થિતિ વિસરી જાય છે. અને પહેલાની પરિચિત સ્થિતિમાં લીન થઈ જાય છે. રાજા કહે છે—‘હીક ! હીક ! વસન્તક ! આ બધું હું દેવી વાસવદત્તાને કહીશ ।’ રાજા ધડીબર બૂલી જાય છે કે વાસવદત્તા શુંજરી ગઈ છે । વિદ્વષક આ મર્મ-ચેદી મરકરી સમજે છે; બીચારો કહે છે ‘અક્ષોસ વાસવદત્તા ! ક્યાં છે વાસવદત્તા ?

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

લેખાંક ૧૧

સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકચક્ર

સ્વપ્નવાસવદત્ત

[રસિકલાલ છા. પરીખ]

આ નાટકચક્રમાં સ્વપ્નવાસવદત્ત મુખ્ય છે. તેને જો બાસતું માનીએ તો રાજશેખરનો ઉલ્લેખ પણ એવી સાખ પૂરે છે કે પ્રાચીન કાળમાં પણ આ નાટક ઉત્તમ ગણાતું.

ભાસનાટકચક્રેડપિ ચ્છેકૈઃ સિપ્તે પરીક્ષિતમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોડમૂઞ પાવકઃ ॥

અને આપણે પણ જોઈ શકીએ છીએ કે ખરેખર આ નાટક એવું છે કે અમિને પોતાનો દ્રઢક સ્વભાવ એની સમક્ષ ઊઠી દેવો પડે. વત્સરાજના શબ્દો જરા ફેરવી કહી શકીએ કે 'આતું નાટક માધુર્ય અમિ શી રીતે દ્વિષિત કરી શકે ?' (જુઓ અં. ૬. સ્થા. ૧૩).

• અત્યાર પહેલાં આપણે જે નાટકોની સમાલોચના કરી ગયા તેમાં અને આ નાટકની કલ્પનામાં મોટો ભેદ દેખાય છે. તે નાટકોમાં બાહ્ય બનાવોની ઘટનાનું પ્રાબલ્ય હતું; અને તે બાહ્ય બનાવોના પ્રતિધાપ રૂપે માનવહૃદયના તે તે ભાવોનું કવિ આપણને દર્શન કરાવતો. પ્રતિમા, ગિરુભંગ, બાહ્યચરિત કે પ્રતિમાયાગ-ધરાયણ જેવા નાટકોની દૃષ્ટિએ સરખાવતાં આપણને એમ લાગે કે આમાં બનાવો નહિ જેવા છે; અને છતાં આ નાટક નાટકની દૃષ્ટિએ જ તે બધાં કરતાં આપણને વધારે મુગ્ધ કરે છે. નાટકની આકર્ષકતા તેના કાર્ય-સંવિધાન-અને પાત્રનિરૂપણ ઉપર આધાર રાખે છે. આ નાટકમાં તે બન્ને બહુ આકર્ષક છે, ક્રૂર બીજાની અપેક્ષાએ તે જૂઠી તરેહના છે. સ્વપ્નવાસવદત્ત એ પ્રધાનપણે માનવ-હૃદયનું નાટક છે. આ જાતનું બીજું નાટક આ કવિની કૃતિઓમાં કર્ણુભાર છે. તેમાં અન્તિમ યુદ્ધ કરવા જતા કર્ણુના હૃદયનું કવિએ આપણને મર્મભેદક દર્શન કરાવ્યું છે. કાલિદાસે કહ્યું છે કે નાટકમાં ત્રૈગુણ્યમાંથી-સત્ત્વ, રજસ અને તમસના સંધાતમાંથી ઉત્પન્ન થતું લોકચરિત દેખાય છે. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ એ ત્રણના સંધાતથી ઉત્પન્ન થાય છે છતાં એમાં એક કે બીજો ગુણ પ્રધાનપડે હોય છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણે કહી શકીએ કે આ કવિનાં બીજાં નાટકો રમેયુષ્ય-પ્રધાન છે જ્યારે સ્વપ્નવાસવદત્ત સત્ત્વચેત્ય-પ્રધાન છે. આખા નાટકના વાતાવરણને કાંઈ એક શબ્દથી સૂચવવું હોય તો હું 'કહું' કે કામળતા.

નાટકનું પ્રથમ દૃશ્ય તથોવન છે. 'આધા ખસો આધો! આધા ખસો' એ રાજ-સત્તાના મદસૂચક શબ્દો બોલતો સીપાઈ પ્રવેશ કરે છે. પરિવાજકના વેષમાં યૌગેન્ધરાયણ

પ્રેમ થાય છે. તો આપ ઉઠો ! રાત્રી ઉઠે છે અને જાય છે. આ છેવટનો પ્રસંગ રાત્રી-કીય કાર્યનું સૂચન કરે છે.

કોઈ પૂછે કે આ અંકમાં કાર્ય કેટલું આગળ વધ્યું. બાહ્ય દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કોઈ નહિ! પણ હૃદયપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઘણું જ. ત્રિમ્ભ અંકના અંતે વાસવદત્તાના હૃદયની જે સ્થિતિ હતી તેને આ અંકના અન્તે જે સ્થિતિ છે તે સાથે સર-ખાવો એટલે સમજશો. વત્સરાજના અઘૌઠિક પ્રેમ વિષે સાંભળ્યું હતું. તેનું દર્શન આ અંકમાં થાય છે.

પાંચમા અંકના પ્રવેશકમાં, પદ્મનિકા મધુરિકાને ઉતાવળથી આવવાનું કહે છે. તે આવે છે એટલે એને ખબર આપે છે કે પદ્માવતી અસ્વસ્થ છે, તેનું માથું દુઃખે છે. અને એ ખબર આપ્યાં આવન્તિકાને આપવાનું કહે છે. ‘એ ખબરથી જ તે પોતાની જાતે જ આવશે.’ મધુરિકા પૂછે છે તે આવી શું કરશે. પદ્મનિકા-‘તે મધુર કયાઓથી ભર્ત-દારિકાની શીર્ષવેદના દ્વર કરશે.’ મ-‘જરાબર છે, પદ્યારી કર્યા રાખી છે ?’ પ-‘સમુદ-ગૃહમાં. હવે તું જાં અને હું સ્વામીને નિવેદન કરવા આર્થ વસન્તકને યોગી કાઢું.’ મધુ-રિકા જાય છે. પદ્મનિકા વિદ્વપક વસન્તકને શોધે છે. વિદ્વપક આવે છે. તે જણાવે છે કે વાસવદત્તાના વિયોગથી કુઃખી થએલા વત્સરાજને આ નવીન લગ્નેત્સવમાં ‘વિરહાગ્નિ વધારે દહે છે. આનું શરણુ ગયા અંકમાં થએલાં સ્મરણો હોય; એ સ્મરણુ પરપરા ચાત્રી હોય અને તેની વિરહવેદના પદ્ધતી હોય’ પદ્મનિકાને જોઈ તેને બોલાવે છે. ‘પદ્મનિકા કેમ શું ચાલે છે ?’ પદ્મનિકા પદ્માવતીનું માથું દુઃખ્યાની વાત જણાવે છે. વિદ્વપક વત્સરાજને ખબર આપવા જાય છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે.

૨ શારદતનયના ભાવપ્રકાશમાં જૂદી જાતની પાત્ર સંધિઓ ગણુવી છે. તેના ઉદાહરણો સ્વપ્નવાસવદત્તામાંથી લીધા છે. તેમાં એવો નિર્દેશ છે કે “પદ્માવતીનું મુખ વિશેષથી વિશુષિત જોષ આવન્તિકા-એટલે અવન્તિની-વાસવદત્તા જીવે છે એમ રાત્રીએ જાણ્યું.” આ વિગતને આમાં નિર્દેશ નથી. પણ શારદતનયે આગળ જતાં આપેલો ‘ચિરપ્રસુત’ પ્રત્યાદિ શ્લોક આ નાટકમાં છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, અંક ૧, પૃ. ૫૦. તેથી સંભવિત છે કે મુદ્રિત વાચનાની પ્રતોમાંથી એ ભાગ હુત થઈ ગયા હોય. પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવ આ વિગતને સંબંધ ઉપરના પ્રસંગ સાથે જોડે છે. તેઓ મૂળ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં જૂદી વાચના કરે છે. મૂળમાં ‘જીવત્યાવન્તિકૈત્યેતદ્ જ્ઞાતં મૂમિમુજા યથા’ છે તેને સ્થાને ‘દેવ્યા આર્વાન્તકાયા દિ સ્મૃતં મૂમિમુજા યથા’ એવો પાક કરે છે. અને આ પ્રમાણે વાચના ફેરવી વિદ્વપકની મુદ્રિત વાચનાને સ્થાને નીચે પ્રમાણે વાચના કરે છે. અજ્ઞાત અચ્ચન્તસુહાવહે પદુમાવદીપાણિગદ્ગદમહુસ્સવે તત્ત્વદોષો વ-ચ્છરાગસ્સ દેવીવઅણવિસેસઅદંસજસમીરિદો વાસવદત્તાવિઆગિદાહો અદિઅં વદ્દિ ॥ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, પૃ. ૧૪૧.

સ્નેહદ્રૌતા, !' ધ્વ- 'પછી તેના શરીરે ધારણ કરેલાં બળતા બચી ગયેલાં આભરણોને છાતી સરસાં ચાંપી રાગ મૂર્છિત થયા.' બધા આ હકીકત સાંભળી 'હા !' નો ઉદ્ગાર કાઢે છે. વાસવદત્તા યૌ. ને મનથી હપ્ત આપે છે, 'હવે આર્ય યૌગન્ધરાયણની મુઝા ફળી !' એમ વિચારી વાસવદત્તા રડી પડે છે. ચેટી તે જુએ છે અને પદ્માવતીને જણાવે છે, પદ્માવતી- 'આર્દ્ર હૃદયનાં હશે !' યૌ. ને વાસવદત્તા પ્રકટ થઇ જવાનો ભય લાગે છે એટલે ઉતાવળથી કહે છે 'હા એમ જ. એમ જ સ્વભાવે મારી બહેન આર્દ્ર છે.' ધ્વજ્યારી આગળ ચલાવે છે. 'પછી ધીમે ધીમે તે શુદ્ધિમા આવ્યાં પદ્માવતી કહે છે 'સુભાગ્યે જીવે છે. મૂર્છા પામ્યા એમ સાંભળી માર્દ્ર હૃદય શૂન્ય થઇ ગયું હતું.' આ પછી ધ્વજ્યારી વત્સરાજ કેટલો બધો શોકાક્રુષ થયો હતો તે જણાવે છે. 'વધારે શું ચક્રવર્તિ પણ એટલો શોક નથી કરતા. ખીજાઓ વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓનો વિયોગ યતાં પણ એમ નથી કરતા. તે સ્ત્રી ખરેખર ધન્ય છે જેને સ્વામી આવી લાહે છે. તે બળી છે તો પણ પતિના સ્નેહથી ન બળ્યા જેવી જ છે.

નૈવેદાનીં તાદૃશાશ્વક્રવાકાઃ

નૈવાપ્યન્યે સ્ત્રીવિરોપવિવ્યુક્તાઃ ।

ધન્યા સા સ્ત્રી યાં તથા વેત્તિ ભર્તા

મર્તસ્નેહાત્ સા હિ દમ્ધાપ્યદમ્ધા ॥

આ ખબર સાંભળી યૌગન્ધરાયણને ચિન્તા થાય છે અને તેને પૂછે છે કે કાષ્ઠ અમાલ્ય રાગને સ્વરચ કરવા બરાબર યત્ન કરે છે કે નહિ ? ધ્વજ્યારી જણાવે છે કે અમાલ્ય રુઝવાન ખુમ યત્ન કરે છે, તે રાગના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી છે. વાસવદત્તાને આ ખબર સાંભળી શાન્તિ થાય છે. યૌગન્ધરાયણ પણ રુઝવાનના કાર્યભારની પ્રશંસા કરે છે. યૌ. ધ્વજ્યારીને પૂછે છે કે રાગ હજી સ્વરચ થયા છે કે નહિ ? ધ્વજ્યારી તે જણાવે નથી. પણ રાગ વાસવદત્તા સાથેના સહભોગના તે તે રચનાને જોઇ વિલાપ કરેતા હતા તેથી અમાલ્યો મહામહેનતે તેમને એ ગામમાથી લઇ ગયા. રાગના ગયા પછી 'ચન્દ્ર વિનાના આકાશ જેવું તે ગામ અરમણીય થઇ ગયું. પછી હું પણ ચાલી નીકળ્યાં.'

તાપસી આ વૃત્તાન્ત સાંભળી કહે છે 'એ રાગ ખરેખર ગુણવાન હોવો જોઇએ જેની આ આગનુક આટલી બધી પ્રશંસા કરે છે.' ચેટીને હિંદુ લોકોને સ્વાભાવિક વિચાર આવે છે, 'ભર્તૃદારિકા ! શું એ ખીજી કાષ્ઠ સ્ત્રીનું પાણિમદ્ધણ કરશે ?' પદ્માવતી કાંઈ જવાબ આપતી નથી પણ સ્વગત ઉક્તિ કરે છે કે પોતાના હૃદયની જ વાત ચેટીએ કરી.

ધ્વજ્યારી જવાની રાગ માગે છે યૌગન્ધરાયણ પણ જવાની રાગ માગે છે. પદ્માવતી કહે છે 'આર્યની બહેન આર્ષના પિના ઉકળિત ચશે.' યૌ. કહે છે સારા માણસના હાથમાં છે એટલે ઉત્કણ નહિ કરે. યૌ. ભય છે. કંચુકી કહે છે હવે અંદર જવાનો વખત થયો છે. પદ્માવતી તાપસીને નમન કરે છે, તાપસી તેને યોગ્ય પતિ મળવાનો આશીર્વાદ આપે છે; વાસવદત્તા નમે છે તેને થોડા સમયમાં ભર્તા સાથે સમાગમ થવાનો આશીર્વાદ આપે છે. કંચુકી સાધકાળનું વર્ણન કરે છે. પક્ષીઓ માળે ભાય છે. મુનિઓ પાણીમાં સ્નાન કરવા પડ્યા છે. દર પડેલો સૂર્ય પણ કિરણ સંકલી રચને રોકી ધીમે ધીમે અસ્તશિખર તરફ ઉતરે છે.

સ્મરામ્યવન્ત્યાધિપતેઃ સુતાયાઃ

પ્રસ્થાનકાલે સ્વર્જનં સ્મરન્ત્યાઃ ।

વાપ્પ પ્રવૃત્તં નયનાન્તલગ્ન

સ્નેહાન્મમૈવારેસિ પાતયન્ત્યાઃ ॥

અપિ ચ

વહુશોઽપ્યુપદેશેષુ યયા મામીક્ષમાણયા ।

હસ્તેન સ્તસ્તકોણેન કૃતમાકાશવાદિતમ્ ॥

રાજાનો સતાપ જોઈ વિદ્વધઃ ખીછ વાત કહેવા માટે છે 'અલ્પદત્તા નામતુ નગર છે, ત્યાં કપિલ્ય નામનો રાજા છે ' રા— શુ ? શુ ? ' વિદ્વધઃ એનું એ બોલે છે રાજાને હસવું આવ્યું હશે રા—'રૂપ' રાજા અલ્પદત્તા અને નગર કપિલ્ય એમ બોલ ! વિ— એમ કે ? ' રાજા— ' હા એમ ' વિ— ' તો જરા ઉભા રહો હું ગોખી લઈ ' એ પ્રમાણે વિદ્વધઃ ગોખે છે એટલામાં રાજા ઉઘી જાય છે મૂળમાં જોકે સૂચન નથી પણ આપણે કદપી લેવું જોઈએ કે રાજા માથાથી પગ સુધી ઝોલીને સુધ્ધ ગયો છે આથી કહીને સમય છે એમ કહી વિદ્વધઃ પોતાનું ઓઠવાનું લેવા જાય છે

આવન્તિમવેષધારી વાસવદત્તા અને ચેગી પદ્મનિગ આવે છે ચેગી વાસવદત્તાને માથું દુઃખ ખખર આે છે અને સમુદ્રગુહ પાસે જાય છે, ચેગી માથે ચોપડવાની દવા લેવા જાય છે. વાસવદત્તા એકલા પડે છે અહો દેવો નિર્દય છે ! ગિંદ માકુળ આર્યપુત્રનું વિગ્રામસ્થાન થએલી પદ્માવતી પણ અસ્વસ્થ થઈ લાવ અદર જાઉં (અદર જઈ જુએ છે) અહો સેવકા કેટલા પ્રમાદી છે ! અસ્વસ્થ પદ્માવતીની પાસે એકનો દીવો મુકી બધા જતા રહ્યા છે આ પદ્માવતી મુતી છે લાવ બેસુ અથવા ખીજા આમન ઉપર બેસીશ તો એને ઝોણુ આવશે તેથી આ પથારીમાં બેસુ (બેસે છે) અરે એની સાથે બેસતા મારા હૃદયમાં આનન્દ કેમ થાય છે ? સુખેથી લામા આસ લે છે ! વેદના મટી ગણ હશે. અથવા એ પથારીમાં એક-બાજુએ મુતી છે એથી એમ મૂલ્યવે છે કે 'મને ભેટ' લાવ સુધ્ધ જાઉં ? (શયનનો અભિનય કરે છે)

રાજા એક પાસે ઝોલીને સુતો છે, અને દીવાનું તેજે એટલું બધું સ્પષ્ટ ન હોય તેથી વાસવદત્તા બુલક કરે એમાં કશું અમભાવિત નથી

રાજા વાસવદત્તાનું સ્મરણ કરતો સુધ્ધ ગયો છે એટલે એનું એને સ્વપ્ન આવે છે ઉદ્દિગ્ન રાજા સ્વપ્નમાં બોલે છે 'હા વાસવદત્તા !' વાસવદત્તા ચમકીને ઉભી થઈ જાય છે 'હ આર્યપુત્ર ! પદ્માવતી નથી ! મને જોઈ તો નહિ હોય ! જો મને જુવે તો આર્ય યૌગન્ધરાયજીનો મહાન પ્રતિજ્ઞાભાર નિષ્કુળ જાય !' રાજા ઉદ્વિગ્ન લાવે જાય છે 'હા અવન્તિરાજપુત્રિ !' વાસવદત્તા જુએ છે કે રાજા સ્વપ્નમાં બોલે છે એટલે વાસવદત્તાનો દયાપત્ર રહેલો અભિભાવ જાણે છે 'અહીં આ કોઈ પણ માણસ નથી. લાવ ત્યારે

પદ્માવતી વાસવદત્તાને મહાસેન સંબંધી માહિતી પૂછે છે. વાસવદત્તા તે માહિતી આપે છે. પદ્માવતી કાંઈ જવાબ આપતી નથી. એના મુખ ઉપર ઉપેક્ષાનો અભિનય આપણે કલ્પવેા નોંધએ. એટી વાસવદત્તાને કહે છે રાજકુમારીને તે રાજ સાથે સંબંધ પસંદ નથી. વાસવદત્તા પૂછે છે ત્યારે એમને કાણુ પસંદ છે. એટી કહે છે 'ઉદયન નામના વત્સોના રાજ છે. તેમના શુભોત્તો રાજકુમારીને અભિલાષ છે.' આ વચનની વાસવદત્તા ઉપર શી અસર થઈ હશે તે પ્રેક્ષક નોંધ શકે, વાંચક કલ્પી લે. વાસવદત્તા સ્વગત એટલું જ કહે છે 'આર્ય-પુત્રને સ્વામી તરીકે ધ્વજ છે ! (પ્રકટ) 'ક્યા કારણથી?' એટી જવાબ આપે છે 'સાનુ કોશ છે-પ્રેમાર્દ્ર છે-એટલા માટે !' વાસવદત્તાને યાદ આવે છે કે પોતે પણ એ જ ગુણથી ઉદયન ઉપર ગાંડી થઈ હતી. પદ્માવતીના પોતે વાંકી શી રીતે કાઢી શકે ? કવિ વાસવદત્તાના હૃદયના ભાવોનું ઝીણવટથી નિરૂપણ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. વાસવદત્તાને આઘાત તો પહેલે-ન પહેલે એવો એનો પ્રેમ લુપ્તજો નથી; પણ જે કારણથી પોતે મુગ્ધ થઈ તે જ કારણથી પદ્માવતી મુગ્ધ થાય તો પોતે તેના વિષે માફ દેમ લગાડી શકે ! હૃદયની આ વિરોધી ભાવોની બનેલી સ્થિતિ કવિએ નિરૂપી છે તેનાથી ખીજી રીતે-અવશ્ય છે. અને પછીના અંકમાં આ અવશ્ય સ્થિતિની જ વિવિધ બાજુઓ કવિ આપણને બતાવે છે.

એટી મસ્કરી કરે છે 'રાજકુમારી જો એ રાજ કદૂનો હશે તો?' પદ્માવતી જવાબ આપે એ પહેલાં વાસવદત્તા જવાબ આપી દે છે 'નહિ નહિ. સુંદર છે.' પદ્માવતી પૂછે છે 'આર્યે તમે કેવી રીતે જાણો છો?' વાસવદત્તાથી બોલતાં બોલાઈ ગયું; પણ હવે છાવરી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે. 'સાંન ! ઉજ્જયિનીના લોકો એમ કહે છે.' વાસવદત્તા આવન્તિકાના વેષમાં છે એટલે ઉજ્જયિનીની વાત જાણે. એથી પદ્માવતીની ખીજી કાંઈ શંકા ઉઠતી નથી: 'સૌભાગ્ય-સૌન્દર્ય-સૌને મનોહર લાગે !' આ વાતચીતથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે પ્રથમ અંકમાં પદ્માવતીના હૃદયમાં મુકાએલું અનુરાગનું બીજ આ અંકમાં વિકાસ પામ્યું છે. તે વત્સરાજના શુભોચી તેના ઉપર આસક્ત છે. તે સુંદર છે એમ જાણે છે એટલે એ પ્રેમ પુષ્ટ થાય છે. આ પ્રસંગે ધાત્રી આવી એકદમ ખચર આપે છે કે 'જય જય રાજકુમારી ! તમારું દાન યદ્ય ગયું !' વાસવદત્તા તુરત પૂછે છે 'કાને ?' ધાત્રી કહે છે 'ઉદયન વત્સરાજને.' આ નામ સાંભળી એ પ્રેમાળ ચત્રી પ્રથમ પ્રશ્ન એ પૂછે છે કે 'તે રાજ કુશળ છે?' ધાત્રી- 'તે કુશળ છે; અને અંહી આવ્યા છે. તેમણે રાજકુમારીનો સ્વીકાર કર્યો છે.' વાસવદત્તાથી બોલાઈ જવાય છે 'બહુ ખરાબ થયું !' ધાત્રી કારણ પૂછે છે. વાસવદત્તા સંશય જિપ્સ ન થાય પણ સત્ય એવો ઉત્તર આપે છે. 'કાંઈ નહિ ! એવો શોક કરી (હવે) ઉદાસીન થાય છે એથી !' આ ઉક્તિ વાસવદત્તાનો ધવાએલો પ્રેમ સૂચવે છે. ધાત્રી કહે છે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાતનારા પુરુષે પોતાનાં હૃદયને સહેલાઈથી શાન્ત કરે છે ! વાસવદત્તાનો ધવાએલો પ્રેમ ફરી એક પ્રશ્ન પૂછે છે. 'આર્યે ! તેમણે પોતે જ માયું કર્યું ?' ધાત્રી- 'નહિ ! નહિ ! અન્ય પ્રયોજનથી તેઓ અહીં આવ્યા હતા. તેમને મહારાજે પોતે ઉચું કુળ, વિદ્વાન, યૌવન અને રૂપ-લ્લેષ આપ્યાં !' વાસવદત્તાનું ધવાએલું હૃદય આ ઉત્તરથી સમાધાન પામે છે. 'એમ છે ? ત્યારે તો આર્યપુત્રનો અપરાધ ન ગણાય.' આ વાતચીતથી કવિ આપણને એક બાજુ વાસવદત્તાનો તીવ્ર પ્રેમ અને ઉદાર હૃદય તથા વત્સરા-

વિદ્યપદ કહે છે 'આવા અનર્થકારી વિચારો ન કરો. ચાલો-ચાલો ! ચતુઃશાલ તરફ જઈએ !' રાજા મૂઢ થઈ ગયો છે. એટલામાં કંચુકી આવે છે. 'જય જય આર્ધપુત્ર ! અમારા મહારાજાનું દર્શક આપને કહેવડાવે છે : 'આપનો અંગાત્ય રુઝીવાન મોટા સૈન્ય સાથે આરુણિનો નાશ કરવા આવી પહોંચ્યો છે. તેથી આપ ઉત્થાન કરો ! વળી તમારા શત્રુઓને ભેદા છે. તમારા ગુણમાં રાચનાર નાગરિકોને આશ્વાસન મળ્યું છે' ઇત્યાદિ ઉત્તેજક માહિતી આપે છે. રાજા એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જાય છે અને આરુણિનો સંહાર કરવા તત્પર થાય છે. અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકના પ્રમંજે આખા નાટકને નામ આપ્યું છે. આ નાટકના અંતેકવિધ સુંદર પ્રસંગોમાં આસ્વપ્નોના પ્રસંગ સૌથી વધારે અસરકારક છે એ તો નિઃસંદેહ છે. વાસવદત્તા પતિના કાળે જે શુભવાસનું દુઃખ સહન કરે છે તેના પૂરેપૂરો જલ્લો કવિ આપે છે. ધણી સમયથી વિખૂટી પડી ગયેલીને પોતાના પ્રિયતમને ધરીહાર નિરાંતે નિરખવાનો અને સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ ઉભો કરી કવિ જાણે જાણુ ચુકવનો હોય એમ લાગે છે. હૃદયના સ્કન્ધ ભાવોનું જે અંતેકવિધ દર્શન આ કવિએ આપણને કરાવ્યું છે તેમાં 'અંહીઆ કોષ નથી ! લાવ ધરીહાર આપને અને હૃદયને સંતોષુ' એ વાસવદત્તાની ઉક્તિમાં આ જ્ઞાતી ભરેલા હૃદયનું અનુપમ રીતે કવિએ દર્શન કરાવ્યું છે.

ફક્ત આ સુંદર રીતે નિરૂપિત યએલા પ્રસંગ માટે એક શંકા થાય છે. પદ્માવતી ખીચારી ક્યાં જતી રહી ? કવિ પોતે, પોતે ઉત્પન્ન કરેલા રસના વેગમાં એવાંક એ બિચારી વિષે કોઈ ખચર આપવી જુલો ગયો કે પદ્માવતી વિષે માહિતી આપતી કોષ ચેરીની ઉક્તિ પ્રતમાંથી હુપ્ત થઈ ગઈ હશે ? અથવા આ સુંદર પ્રમંજ પદ્મનિહાની કોષ ગેર-સમજણથી નિષ્પન્ન થયો સમજવો ? શંકા તો રહે છે પણ આવા સૌન્દર્યનું પાન કરાવનારનો દોષ શકવાનું મન થતું નથી.

છઠ્ઠા અંકના મિશ્ર વિષ્ણુમહર્ષિ કંચુકી આવી પ્રતિહારીને 'વાસેના રાત્ર્યલાગથી જેનો ઉદય વધ્યો છે' એવા ઉદયનને મહાસેન પાસેથી રૈગ્ય કંચુકી તથા અંગારવતી પાસેથી વસુન્ધરા નામના વાસવદત્તાના ધાત્રી આગ્વાની ખચર આપવા કહે છે. પ્રતિહારી કહે છે અત્યારે ઉદયનની પાસે જવાય એમ નથી. કંચુકી કારણ પૂછે છે. પ્રતિહારી- 'સાંભળો આર્ધ ! આજે સુયાસુન મહેલમાં આવી કોષએ વીણા વગાડી. સ્વામીએ તે સાંભળી કહ્યું:-'ધોષવતીના જેવો સુર સંભળાય છે.' વીણાની તપાસ કરાવતાં માલુમ પડ્યું કે તે વગાડનારના હાથમાં નર્મદાના કઠિ ઝાડનામાંથી હાથ લાગી હતી. તે વીણાને ખોળામાં સુકી વત્તરાજ મૂર્છા પામ્યા. 'જ્યારે મૂર્છા વળી ત્યારે આંસુથી વ્યાકુળ મુખે સ્વામીએ કહ્યું "ધોષવતી ! તને ભેઈ ! પણ હજી તેને ન ભેઈ !" આર્ધ આ રીતે અન-વસર છે.' આમ છતાં કંચુકી ખચર આપવા કહે છે; કારણ કે તેનો વાસવદત્તા સાથે સંબંધ છે. રાજા મહેલમાંથી નીચે ઉતરે છે તેને ખચર આપવા પ્રતિહારી જાય છે. વિષ્ણુલક પૂરો થાય છે.

વીણાને મંત્રોષન કરતો રાજા પ્રવેશ કરે છે. 'અરે કાનને સુખ આપે એવા સ્વર-વાણી ! દેવીના સ્તનપુગલ અને જઘનપદ્મ ઉપર સુષ્પને તું શી રીતે પક્ષીઓની અધારથી

બંધ કરવાતું કહે છે. ચેટી કારણ પૂછે છે તો કહે છે 'પર પુરુષની વાત કરવી ઠીક નથી !' આ ઉત્તરથી ચેટીના મનનું સમાધાન કરે છે પણ જાણે વાસવદત્તા પારકા થએલા વત્સરાજને ધરીબર ઉપાલંબ આપતી હોય એમ લાગે છે. તે માળા શું થવા માંડે છે. વાસવદત્તા પૂછે છે 'આ વનસ્પતિનું શું નામ ?' ચેટી- 'અવિધવાકરણ' વા- (સ્વગત) આતો ખૂબ શું થવી જોઈએ. (પ્રકટ) આ વનસ્પતિનું શું નામ ! ચેટી- 'સપત્નીમર્દન.' વા- 'આ શું થવાની જરૂર નથી !' ચેટી- 'કેમ ?' વા- 'મરી ગઈ છે તેની બાર્ધા ! તેથી નકામી છે !' આ મર્મભેદક ચબ્બો ઉપર વિવેચનની જરૂર નથી. માળા માટે ઉતાવળ કરતી બીજી ચેટી આવે છે. જમાઈનો અન્તઃપુર ચતુઃશાલમાં પ્રવેશ થાય છે એટલી ખબર આપે છે. વાસવદત્તા માળા શું થી આપે છે. ચેટીએ લખતે જાય છે વાસવદત્તા એકલી પડે છે. 'ગઈ એ ! અહો અનિષ્ટ ! આર્થપુત્ર પણ પારકા થયા ! અફસોસ ! પયારીમાં મારા દુઃખને વિસારે પાડું-જે ઉંચ આવે તો !' જાય છે.

આ અંકમાં પદ્માવતી અને વત્સરાજના વિવાહ થાય છે એવું કથન છે અને વાસવદત્તાના હૃદયના દર્દનું દર્શન છે.

ત્રીયા અંકમાં પ્રવેશકમાં વિદ્વષ્ટ આવી જણાવે છે કે ધાર્યા પ્રમાણે વત્સરાજના વિવાહ યથા ગયા છે; દુઃખના દિવસે પૂરા થયા છે અને સુખમાં મહાલલાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. વિદ્વષ્ટના ચબ્બો- 'અનર્થ સંસિદ્ધાર્તમાં પડેલા-અનર્થ રૂપી પાણીની ભમરીમાં પડેલા અમે બહાર નીકળીશું એ કાણ જાણતું હતું' -છત્યાદિ સૂચવે છે કે વત્સરાજ માથે મોટી આફત પડી હતી. વિદ્વષ્ટનું પેટ ખુબ ખાવાથી ભરાબર નથી એટલે ખબર કાઢવા આવેલી ચેટીને ભોજન લાવવાની ના કહે છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે.

સપ્તરિવાર પદ્માવતી, આવન્તિકાલેષધારી વાસવદત્તા આદિ પ્રવેશ કરે છે. પ્રમદ્વનમાં બધા આવ્યા છે. ચેટી પદ્માવતીને તેનું કારણ પૂછે છે. શેઠાસિકાના સૂક્ષ્મ પુષ્પિત થયાં છે કે નહિ તે જોવા આવી છે. 'પરવાળાં સાથે જડેલાં મોતીની લુગો સરખાં પુષ્પોથી છે કે ભરાઈ ગયાં છે' -ચેટી જવાબ આપે છે. પદ્માવતી એને પુષ્પ લાવવા કહે છે. દાસી એમને શિલાપટ ઉપર બેસવાતું કહી દુધ ચુટે છે. પદ્માવતી એને વાસવદત્તા શિલાપટ ઉપર બેસે છે. ચેટી થોડીકવાર પછી દુધથી ઉભરાઈ જતો જોળો જતાવે છે. પદ્માવતી પુષ્પોનું સૌંદર્ય જોઈ પ્રસન્ન થાય છે અને વાસવદત્તાને જતાવે છે. વા- 'અહો શું સુંદર દુધ છે !' ચેટી પૂછે છે કે 'બીજાં દુધ તોડું ?' પદ્માવતી એને વધારે દૂધ તોડતી રોકે છે. વાસવદત્તા પૂછે છે 'સખિ ! એને કેમ વારા છે ?' 'આર્થપુત્ર અંહી આવી કુંસમ સમૃદ્ધિ જુએ' એટલા માટે પદ્માવતી રોકે છે. આ ઉક્તિથી પ્રેરાઈ વાસવદત્તા કહે છે 'સખિ ! તને ભર્તા પ્રિય છે !' પદ્માવતી- 'આર્થે એ હું જાણતી નથી. પણ આર્થ-પુત્રની અજગી પહું પું' એટલે ઉત્કણ્ઠિત થાઈ છું. વાસવદત્તા સ્વગત ઉક્તિ કરે છે 'જો આજે આમ કહે છે તો ખરેખર હું દુઃખરજ કરું છું !' આ હમણાં પરચેલી જરાક વિચોગમાં ઉત્કણ્ઠિત થાય છે તો હું આટલો લાંબો વિચોગ સહન કરું છું એ ખરેખર કદિન હૃદયની જ-હું એમ કહેવાનો બાવાર્થ છે. પદ્માવતીને એક સદેહ થાય છે. એને જોવા સ્વામી બહાલા છે તેવા જ વાસવદત્તાને હતી. વાસવદત્તા જોલી જાય છે 'એનાથી

શું આ સત્ય છે કે સ્વપ્ન ! તેને હું ફરીથી જોઉં છું ! આ દષ્ટિએ જ આમ મને. તે સમયે ઉતર્યો હતો !

किन्तु सत्यमिदं स्वप्नः सा भूयो दृश्यते मया ।

अनयाप्येवमेवाहं दृष्ट्वा वंचितस्तया ॥ ’

યૌગન્ધરાયણ પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગે છે, અને રામના પગમાં પડે છે. અનેક ઉપદ્રારોના કરનાર અને જેના પ્રયત્નથી પોતે કુબંધો બન્યો છે તેને રામ અપરાધી શી રીતે ગણે ? રાજા (ઉદ્યાપ્ય) યૌગન્ધરાયણો ભવાનુ નનુ ।

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः ।

भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः ॥

યૌ. નમ્રતાથી કહે છે ‘ અમે તો સ્વામીના બાન્ધવને અનુસરનારા છીએ. પદ્માવતી આ બધું જુએ છે, અને અવસર મળતાં અગાનથી કરેલા અપરાધ માટે વાસવદત્તાની ક્ષમા માગે છે અને તેના પગે પડે છે. વાસવદત્તા-‘ઉભી યા ઉભી યા ! અબણ સૌભાગ્યવતી ! વળી પોતાનું શરીર તે અપરાધી બનતું હશે !’ રામ યૌગન્ધરાયણને ‘વયસ્વ’થી પ્રોત્સાહન કરી પૂછે છે કે ‘ રાણીને શા માટે ને લજ્જા ગયો ? યૌ-‘ત્રિશેઝીનું રક્ષણ કરવા.’ રા-‘ પદ્માવતી પાસે શા માટે મુકી ?’ યૌ-‘પુષ્પભદ્ર આદિ સિદ્ધોએ કહ્યું હતું કે તે સ્વામીનાં રાણી થશે.’ રા-‘રુઝુવાન આ બાણતો હતો ?’ યૌ. ‘ બંધાએ બંધુતા હતા. ’ રા-‘ અહો રુઝુવાન કેવો શક !’

આ રીતે બધી નીકાલ થઈ પછી યૌગન્ધરાયણ, કંચુકી અને ધાત્રીને જાકદી શુભ ખજાર આપવા ઉત્તમપિતી પાછાં મોકલવાનું કહે છે. રામ-‘ નહિ ! નહિ ! આપણે બધાં દેવી પદ્માવતી સાથે જઈશું. ’ યૌ-‘ જેવી સ્વામીની આગા. ’ ભરતવાક્યથી નાટક પૂરે યાય છે.

પ્રતિજ્ઞાની સમાધાનનાના આરંભમાં કહ્યું હતું કે આ કવિએ વાસવદત્તા અને વત્સરાજની પરંપરાની રીતને પ્રધાનપદ આપી એકે શૃંગારરસનું નાટક લખ્યું નથી. કવિએ આનું નાટક લખ્યું હોય કે ન હોય પણ આ નાટકમાં બન્નેનો શુદ્ધતરંગ્રેમ કવિએ એવી રીતે બતાવ્યો છે કે એવા શૃંગારરમના નાટકની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ નાટકમાંથી નિર્જરિતે રક્ષ આ વિશુદ્ધ પ્રેમ છે. નાટકમાં બીજું બાલક કાવ્ય છે પણ કવિએ તેને નિર્દેશ અતિ ગાંધી રીતે કર્યો છે. વત્સરાજનું રાજ્ય આરુણિના હાથમાં ગયું હતું. તેની સામે થવા કોઈ બળવાન રાજ સાથે સંબંધ બાંધનારી જરૂર હતી. આ માટે યૌગન્ધરાયણ મગધના મહારાજ દર્શકની બહેન પદ્માવતી સાથે રામના લગ્ન કરવા આ બધી ખટપટ કરે છે. એ કુશળ અમાત્ય સફળ થાય છે. પણ આ નાટકમાં એ ખટપટને નહિ જેવું સ્થાન મળ્યું છે. કવિએ અમાત્યની યોજનાને વાસવદત્તા અને વત્સરાજનો અસાધારણ પ્રેમ બતાવવા માટે વાપરી છે. જે સુદ્ધમતાથી આદર્શતાથી અને કોમળતાથી આ નિષ્પત્તિ કરી છે તે તે સમયે બતાવવા યત્ન કર્યો છે. એટલે એની પુનરુક્તિ કરતો નથી. ફક્ત, મૃત વાસવદત્તામાં બદ્ધ થયેલું હૃદય પદ્માવતી જેવી સુચીત્ર નવયોવના દરી થકી નથી એ ઉક્તિથી કવિએ સંસારમાં દુર્લભ એવા પ્રેમની સાંખી કરારી છે એટલું નિવેદન કરી વિરમું છું.

વિદૂષક કહે છે પદ્માવતી અંદી આવીને ગયાં હશે. રાજા પૂછે છે શી રીતે જાણ્યું ? વિદૂષક ચુંટેલા ફૂલવાળા શૈક્ષલિકાના ગુહ્ય જતાવે છે. રાજા તે તરફ જુએ છે અને ફૂલોના સૌન્દર્યથી ખુશ થાય છે. પદ્માવતીના મનોરથ સફળ થયો. વસન્તક અને વત્સરાજ ને આ પ્રમાણે વાત કરતા જોઈ વાસવદત્તાને ઉજ્જયિનીના તે તે પ્રસંગો યાદ આવે છે. રાજા વિદૂષકને શિલાતલ ઉપર બેસી પદ્માવતીની રાહ જોવા કહે છે.^૧ વિદૂષક ત્યાં બેસે છે, પણ શરદકાળનો તાપ લાગવાથી ઉભો થઈ જાય છે; અને સામેના માધવીમણ્ડપમાં જ્યાં પદ્માવતી વગેરે બેઠાં છે ત્યાં જવા કહે છે. રાજા હા પાડે છે; વિદૂષકને આગળ યવા કહે છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ પદ્માવતી કહે છે ‘આર્ય વસન્તક બધો ગોટાળો કરી નાંખે છે. હવે શું કરીશું ?’ ચેટી યુક્તિ કરે છે. ભંમરાથી ભરેલી એક ડાળ હલાવે છે, એટલે ભંમરા ઉડે છે; અને આગળ ચાલતો વિદૂષક ગભરાય છે. રાજા કહે છે ‘ભંમરાને ત્રાસ ન કર. એ એમની કાન્તાઓથી વિયુક્ત ન થાય. આપણે અંદીઆ જ બેસીએ.’ બંને બેસે છે. તેઓ એવી રીતે બેસે છે કે જેથી માધવીમણ્ડપનો રસ્તો રોકાય જાય, ચેટી એ જુએ છે અને પદ્માવતીને કહે છે. પણ પદ્માવતી કહે છે ‘સાઈ થયું કે આર્યપુત્ર બેઠા !’ વાસવદત્તા વત્સરાજને જોઈ સ્વગત ઉક્તિ કરે છે ‘સુભાગ્ય આર્યપુત્રનું શરીર સ્વરચ છે.’ તેની આખર્ખા આસુ આવે છે. ચેટી તે જુએ છે અને પદ્માવતીને જણાવે છે. વાસવદત્તા કહે છે કે એ તો ભંમરાનાં ઉડવાથી કુસની રજ પડવાથી આંખમાં પાણી આવ્યું.

૧ “રામચંદ્ર અને શુભચંદ્ર નાટ્યદર્પણમાં ‘ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્ત’ને ઉલ્લેખ કરી અનુમાનના ઉદાહરણ તરીકે ઉપરને મળતા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરે છે. “શૈક્ષલિકા મણ્ડપમાં શિલાતલ જોઈ વત્સરાજ કહે છે

પાદાક્રાન્તાનિ પુષ્પાણિ સોપ્પ ચેદં શિલાસનમ્ ।

• નૂનં કાચિદિદાસીના માં દ્વિવા સહસા નતા ॥

[ગતા]

આં શ્લોક ગણપતિ શાસ્ત્રીએ જેના ઉપરથી સ્વપ્નવાસવદત્ત જાણ્યું છે તે પ્રતોમાં નથી. શ્લોક જોતાં એમ લાગે છે કે ઉપરના પ્રસંગમાં તે બંધ બેસે એવો છે. પણ જે રીતે વાચના મુદ્રિત થઈ છે તેમાં તેની ખાસ અપેક્ષા દેખાતી નથી. આથી ગ્રો. સીલ્વે’ લેવી ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્ત જૂઠું હોવાનો તર્ક કરે છે. (જુઓ. પુરાતત્ત્વ. પુ. ૫. ૫. ૪૮-૫૦) જે જૂઠું હોય તો આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે તે આના કરતાં બહુ જૂઠું નહિ હોય. દરિદ્રચારુદત્ત અને મૃચ્છકટિક જેટલું તો સાદૃશ્ય હશે જ.

પણ આપણા જુના નાટકોની દાખપ્રતોમાં વાચનાની ધણી ઉક્તિઓ ઉલટ પાલટ થઈ જવાના દાખલા છે. આવા સંભવ ઉપર આધાર રાખી ગ્રો. કેશવલાલ દુવ ઉપરના પ્રસંગની ઉક્તિઓ એવી રીતે ગોઠવે છે કે જેથી આ શ્લોક સુસંગત થાય આ માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ. પુ. ૪, ૫. ૧૩૮. મને લાગે છે કે એમની યોજના સુસંગત છે. ।

[૧૫] ' ચેગ નો એક લાક્ષણિક અથ

કે. ચટ્ટોપાધ્યાય

[૧૬] ' તીબેટી અક્ષરોમાં એક ખીલું ચીની જોડ લખાણ ' નામના લેખની પૂરક તો
એક. ૩૫૬૫. ટી.

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એન્થ્રોપોલોજીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, એપ્રિલ
જાનેવારીથી જુન, ૧૯૨૭

[૧] સંસ્કૃતિનો આરંભ

હેરોલ્ડ જે. ઇ. પીક

[૨] ઉત્તરરથ ખેજ

જી. ૩૫૬૫. મૂર

[૩] પ્રાચીન એન્ડીઅન લોકોનો ટોટેમવાદ (Totemism)

[૪] ઓસ્ટ્રેલીઆના પ્રાચીન મૂળ વસ્તીઓની અધોભેદ અને સમતીય ક્રિયાઓ
હર્બર્ટ જેસડોન

[૫] કેલોસીઆ જુઘાના તુકનો

ઇ. ડી. એમલી

[૬] ટ્રાપીઅન્ડસ લોકોનું ચાંદ્ર અને ઋતુઓનું પંચાંગ
બ્રાનીરલોવ માક્સીમોવસ્કી

[૭] પરંપરાનો સ્વચ્છકાર

ગ્રા. જે. ઇ. જી. મોન્ટમેરેન્ગી

મેન, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

[૧] તુકમ

એ. એમ. હોકાર્ટ

[૨] લડાઇનો પશ્ચરીઆ કુહાડો

હેરોલ્ડ પીક

[૩] ચીની જાણર (મોગરી ઠોક્રીને વગાડવાની ધડીઆળ)

મેન્જેર ઇ. સી. કેન્ની

[૪] ચોરો વા પેરીઆનીની રમત

જે. એસ. ક્રીગર્ગ

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

[૧] ચોરો વા પેરીઆનીની રમત

જે. એસ. ક્રીગર્ગ

[૨] મરિતબ્હાડવિદ્યાને (Craniometry) સમતી શોધખોળોમાં વાપરવા માટેની
નવી આધારરેખા માટેની દરખાસ્ત

એમ. એફ. એસલી-મેટિય

તે તો ક્યારનાં યુજરી ગયાં ! ! રાજ દીક્ષગીર થાય છે. 'હા એમ જ ! વાસવદત્તા મરી ગઈ ! આ પરિહાસથી તે મારા મનને વ્યાક્રિંત કર્યું ! તેથી પૂર્વાભ્યાસથી વાણી તેવી જ નીકળી આવી !

अनेन परिहासेन व्याक्रीतं मे मनस्त्वया ।

ततो वाणी तयवेयं पूर्वाभ्यासेन निस्पृता ॥

વાસવદત્તાને પોતાના સૌભાગ્યના આનંદનો પાર રહેતો નથી. વિદ્વપક આત્માસન આપે છે, અને ધૈર્ય રાખવા કહે છે. રાજ કહે છે—' મિત્ર તમે રિયતિ સમજતા નથી ! જેનાં મૂળ બધામાં છે એવો અનુરાગ છૂટતો નથી ! યાદ આવી આવી દુઃખ તાણુ થાય છે ! આ તો એક માર્ગ છે જે આંસુ સારીને પોતાનું દેવ યુક્તી શુદ્ધિ શાન્ત થાય છે.

दुःखं त्यक्तुं वद्धमूलोऽनुरागः

स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।

यात्रा स्वेषा यद् विमुच्येह वाष्पं

प्राप्तानृभ्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥

રાજાનું આંતુથી ખરડાએલું મુખ જોઈ વિદ્વપક પાણી લેવા જાય છે. પદ્માવતી વાસવદત્તાને કહે છે કે 'આર્યપુત્રનું મુખ આંતુથી અન્તરિત થયું છે; તો આપણે નીકળી જઈએ !' વાસવદત્તા હા પાડે છે, પણ જરા વિચારી ના પાડે છે. 'અથવા તું રહે ! ભત્રીને આમ ઉત્કણ્ડિત દશામાં છોડી જવા એ યોગ્ય નથી. હું જ એકલી જઈ !' એટી પણ અનુમોદન આપે છે. વાસવદત્તા જાય છે, પદ્માવતી રાજ પાસે જવા લાગે છે. વિદ્વપક કમળના પાનમાં પાણી લઈ આવે છે. પદ્માવતી પૂછે છે આ શું છે. વિદ્વપક ગભરાય છે. સાચી વાત કહેતાં એને બંધીક લાગે છે, રમેને પદ્માવતી ચીડાય ! 'પવનથી કાચ પુષ્પની રજ છોડી આવી તેથી તેમની આંખમાં પાણી આવ્યું. આપ જરા મ્હોનું ધોવા આ પાણી લઈ જાઓને !' પદ્માવતી કહે છે દક્ષિણ માથાસોના સાથી પણ દક્ષિણ હોય છે. પદ્માવતી પાણી લઈ રાજ પાસે જાય છે. રાજ પણ જરા ગભરાય છે; વસન્તકને પૂછે છે. વસન્તકે જ્ઞાનમાં મુક્તિ કહે છે. પાણીનું આત્મન કરી રાજ પદ્માવતીને ખેંસાડે છે, અને વિદ્વપકના શીખવાદવા પ્રભાણે કહે છે, અને સ્વજત ઉક્તિથી જુદું બોલવાનું કારણ આપે છે. 'આ બાલા હમણાં નવી જ પરણી છે. સત્ય સંજોગી દુઃખી થાય ! આ જે કે ધીર સ્વભાવવાળી છે; પણ સ્ત્રી સ્વભાવ દાતર (રહેલાઈથી આઘાત અનુભવે એવો) હોય છે !

इयं वाला नवोद्धाहा सत्यं श्रुत्वा व्यषां व्रजेत् ।

कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु फातरः ॥

વિદ્વપક આ પ્રસંગ દેખી કરવા રાજને યાદ આપે છે કે 'મગધરાજાએ કહ્યું હતું કે સંજોગ આપને આગળ કરી મિત્રોને મળવાનું છે. સત્કારને બદલે સત્કારથી વાગવાથી

- [૫] ધર્મપદમાં જૈન ઉલ્લેખો
એમ. ગોવિંદ ધાપ
- [૬] દક્ષિણ ભારતમાં બાદકલાનો વિકાસ
દેવપ્રમાદ ધોળ
- [૭] તારાનાથનો જુદા ધર્મનો ભારતીય ઇતિહાસ
ડૉ. યુ. ધોળક અને એન. દત
- [૮] નિષંકુતું કૃત્ય
ચમુપતિ
- [૯] પ્રાચીન તામિલો અને નાગો
સી. એસ. શ્રીનિવાસાચારિ
- [૧૦] મધ્યા બતાવવાની વર્તમાન રીત
જિજ્ઞાસુભૂષણ દત
- [૧૧] મૈથિલકલા
અનુભુતકુમાર મિત્ર
- [૧૨] સસાર અથવા જન્મમરણનું જોડ તત્ત્વજ્ઞાન
નારદ
- [૧૩] જ ગાળાના પૂર્વગતીન ઐતિહાસિક લખાણોની તારીખો
મિનેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય
- [૧૪] ભારતીય માહિત્ય-પરદેશોમાં
પ્રોભાતકુમાર મુખરજી
- [૧૫] હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રીઓના જગદિવરજીવિધયક સિદ્ધાંતો
સુકુમાર રંજનદાસ
- [૧૬] કુમારિય અને દિવનાય
એચ. આર. રંગાસ્વામી આયેગર
- [૧૭] આપસ્તમ્બ અને ગૌતમ
બલકૃષ્ણ ધાપ
- [૧૮] મેકસમૂલરનો ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્યનો ઉપોદ્ધાન
બલકૃષ્ણ ધોળ
- [૧૯] હિંદુ રાજદારજીર્મની રીતો અને અનુમાનો વિષે વધુ પ્રકાશ
ડૉ. ડી. એમ. ધોળક
- [૨૦] પાલકમ
પ્રો. ડે. આર. પિયરોટી
- [૨૧] જોડધર્મ વિશેના નવા પ્રકાશનો
પ્રો. સ્ટેન કોનોવ

રાજ્ય વાસવદત્તાનો શોક કરતો પ્રવેશ કરે છે. 'હું' સમય જતાં ફરીથી પરણેલો અવન્તિરાજની પુત્રીનું ચિન્તન કરે છું. લાવાણકના અગ્નિએ તેની અંગદતા બાળી નાંખી, જેમ હિમ ક્ષમ્બિનીને હણે તેમ.

શ્લાઘ્યામવન્તિનૃપતેઃ સદશીં તનૂજાં

કાલક્રમેણ પુનરાગતદારભારઃ ।

લાવાણકે હુતવહેન દ્વતાઙ્ગયપ્તિ

તાં પદ્મિનીં હિમહતામિવ ચિન્તયામિ ॥

વિદ્વપક આવી કહે છે 'જલદી કરો જલદી તમે !' રાજ્ય કારણ પૂછે છે. વિદ્વપક પદ્માવતીની હકીકત જણાવે છે. બન્ને ગાય છે. સમુદગૃહ આવે છે એટલે રાજ્ય વિદ્વપકને કહે છે 'તું' હેલો દાખલ થા. ' વિદ્વપક દાખલ થાય છે પણ બારણામાં કાંઈ સાપ જેવું ભ્રેષ્ઠ ગભરાય છે. રાજ્ય આવી જાય છે તો તોરણ ભાળા પડી છે; અને પવનથી હાલે છે એટલે સાપની યેષા કરે છે. વિદ્વપક અંદર આવે છે. પણ અંદર કોઈ નથી એટલે કહે છે કે 'પદ્માવતી અંદી આવીને ગયા હશે.' રાજ્ય કહે છે 'ના આવ્યાં નથી.' વિ- 'તમે સી રીતે જાણ્યું ?' રા- 'એમાં શું જાણ્યું હતું ? જો પધારી દગાઈ નથી, તેમ જ સરખી પાયરેલી છે. ચાદર પણ ચોળાઈ નથી. ઓશીકું ચોકખું છે, ક્યાંઈ માથે ધસવાળી દવાથી ખરડાયુ નથી. ગેગમાં આખને આનન્દ આપના કાંઈ શોભા પણ કરી નથી કોઈ માદુ પધારીમાં પડી આટલી ઉતાવળથી પોને પધારી છેડે નહિ,

• શય્યા નાવનતા તથાસ્તૃતસમા ન વ્યાકુલમચ્છદા

• ન ક્ષિપ્તં હિ શિરોપધાનમમલં શીર્ષાભિષાતીપદૈઃ ।

• રોમે દૃષ્ટિવિલોમનં જનયિતું શોભા ન કાચિત્ કૃતા ।

પ્રાણી પ્રાપ્ય રુજા પુનર્ન શયનં શોઘં સ્વયં મુચ્ચતિ ॥

વિદ્વપક રાજ્યને પધારીમાં બેસી પદ્માવતીના રાહ ભેગા કહે છે. રાજ્ય બેસે છે. રાજ્યને ઉંઘ આવે છે. વિદ્વપકને કાંઈ વાત કહેવા કહે છે. વિદ્વપક 'ઉન્નયિની નામની નગરી છે' એમ વાત શરૂ કરે છે. રાજ્ય ઉન્નયિનીના ઉલ્લેખથી સંતાપ પામે છે, 'ઉન્નયિની શા મારે ?' વિદ્વપક કહે છે 'એ વાન ન ગમતી હોય તો ખીજી કહું.' રાજ્ય—'મિત્ર એ નથી ગમતી એમ નહિ. પરંતુ અહસોસ ! અવન્તિરાજની પુત્રીનું સ્મરણ યથા આવે છે. લાંચી નામની વખતે સ્વજનને યાદ કરી ઉગરાતાં, આંખના ખૂણે લાગી રહેલાં આંસુ સ્નેહથી મારી છાની ઉપર ઢાળ્યાં ! વળી (ખીજું યાદ આવે છે) હું જ્યારે તેને વીણા શીખવતો હતો તે વખતે ધણીવાર તે મને નિરખવામાં મુગ્ધ યથ દાયમાંથી ગળ પાડી નાંખી હવામાં દાય ફેરવતી.

- [૩] રાજપુતાનાના ઇતિહાસને બ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન
ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓજા

માધુરી, વર્ષ ૬, ભાગ. ૧ અં. ૩

- [૧] ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનો અંત
ગાયદાસ ગાડ

- [૨] અદ્વૈતવાદ
અંબાપ્રસાદ ઉપાધ્યાય

- [૩] વિ. સં. ૧૧૩૪ ના કલચુરી વંશીય સાહેબના ગોરખપુર
જીલ્લામાંથી મળેલો તામ્રલેખ

લોચનપ્રસાદ પાંડેય

- [૪] રાજપુતાનાના ઇતિહાસને બ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન
ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓજા

સરસ્વતી, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭

- [૧] કનોજના ગહડવાલો અને જોધપુરના રાઠોડોની સંબંધિતા
કુંવર શિવનાથસિંહ સેંગર

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

- [૧] સુમાત્રા અને જનવા આદિ દ્રોણોમાં પ્રાચીન હિંદુ સંબંધતા
પરમેશ્વર શર્મા

- [૨] દૌરિલ્પકાલીન સામાજિક સ્થિતિ

ગોપાલ દામોદર તામરકર

- [૩] કનોજના ગહડવાલો અને જોધપુરના રાઠોડોની સંબંધિતા
કુંવર શિવનાથસિંહ

વસંત, શ્રાવણ, ૧૯૮૩

- [૧] પુરાણમાંથી મળતો પ્રાચીન જગતનો ઇતિહાસ
વસંત એફસી

બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

- [૧] ઉપાદરજીનો રચનાકાલ
કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

- [૧] આયુર્વેદનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
બી. પી. ચાક્ષી

પ્રસ્થાન, આશ્વિન, ૧૯૮૩

- [૧] જૂહદ ભારત
રામચન્દ્ર જળવંત આયવલે

• ધડીભર ઉભી રહી આંખને અને હૃદયને મંત્રોષુ! ' રાજા ઉંઘમાં ખોલે છે- ' હા પ્રિયે ! પ્રિયશિષ્યે ! ખોલને ! ' જાગતી વાસવદત્તા જવામ આપે છે ' ખોલું છું, સ્વામી ખોલું છું ! ' પણ સ્વપ્નની વાસવદત્તા ખોલતી નથી, એટલે રાજા કહે છે- ' શું કુપિત થઇ છું ? ' વા- ' ના ! ના ! દુઃખી છું ! ' વિયોગાત્ વાસવદત્તા બીજું શું કહે ? રા- ' કુપિત થઇ નથી તો શયુગાર કેમ સંભ્યા નથી ? ' આ છેલ્લી ઉક્તિથી કવિ એમ સૂચવેલા માગતો હશે કે વત્સરાજની નિદ્રાવસ્થા કાંઈક આછી થાય છે ? વત્સરાજ પોતે એને શયુગાર સમ્ભવવાનું કહે છે, અને તે માટે પોતાનો એક હાથ લાંબો કરે છે. ૩ વાસવદત્તાને લાગે છે પોતે બહુવાર ઉભી રહી, કાંઈક જોઈ જાય એવી જાગી રહે તેને લાગે છે. તેથી વત્સરાજનો લટકતો હાથ પયારીમાં યુક્તિ ચાલી જાય છે. સ્પર્શથી વત્સરાજ એકદમ જાગી ઉભો થાય છે. ' વાસવદત્તે ! ઉભી રહે ! ઉભી રહે ! ' પણ વાસવદત્તા બારણું બંધ કરી ચાલી ગઇ એટલે રાજા ખાતરી કરી શકતો નથી. એટલામાં વિદૂષક આવે છે. જો કે પ્રત્યક્ષ ખાતરી ન થઇ તો પણ એને પોતાનો સ્પર્શ-અનુભવ એટલો ચોક્કસ લાગે છે કે વિદૂષકને કહે છે ' મિત્ર ! શુભ ખજર આયું. વાસવદત્તા જીવે છે ! ' વિદૂષક કહે છે વાસવદત્તા તો કયારનાં યુજરી ગયાં છે. રાજા- ' મિત્ર એમ ન માન ! હું પયારીમાં સુતો હતો તેને જાગી તે ચાલી ગઇ. બળી ગઇ છે એમ કહેનાર રુઝવાને મને છેતર્યો છે. ' વિદૂષક કહે છે કે તે અસંભવનીય છે. પોતે ઉજ્જયિનીની વાત કરી એટલે રાજાને એનું સ્વપ્ન આગ્યું હશે. રાજા- ' બલે એમ ! મને સ્વપ્નનું આગ્યું ? જો ખરેખર આ સ્વપ્ન હોય તો ન જાગવું એ જ ધન્ય છે; અને જો આ ભ્રમ હોય તો બલે એ ભ્રમ રજા જ કરે ! ' વિદૂષક- ' એવી હસવા જેવી વાત ન કરો ! આ રાજકુળમાં એક અવન્તિનાં રહે છે તેમને જોયાં હશે (ગયુપતિશાસ્ત્રીએ દીકામાં આપેલા પાઠાન્તર પ્રમાણે), રાજા- ' ના ! ના ! સ્વપ્નના અન્તે જાગીને મેં આજણુ વિનાની આંખોવાળું, લટકતી લટોવાળું મુખ જોયું ! અને વળી મિત્ર જુઓ ! તે ગભરાએલી દેવીએ મારો હાથ દબાવ્યો તેથી સ્વપ્નમાં સ્પર્શ થયો હોય તો પણ તેના ઉપરથી શેમાંય શકતો નથી. '

સ્વપ્નસ્યાન્તે વિચુદ્ધેન નેત્રવિમોપિતાઞ્જનમ્ ।

ચારિત્રમપિ રક્ષન્ત્યા દૃષ્ટં દીર્ઘાલકં મુલમ્ ॥

અપિ ચ વયસ્ય । પચ્ય, પચ્ય,

યોડ્યં સંત્રસ્તયા દેવ્યા તયા વાહુર્નિપીઢિતઃ ।

સ્વપ્નેઽપ્યુત્પન્નસંસ્પર્શો રોમહર્ષ ન મુઞ્ચતિ ॥

૩ આ સ્થળે મૂળના પાઠો આ નાટકમાં અત્યાર સુધી વર્ણવેલા વત્સરાજના સ્વભાવ આથે તદ્દન અસંગત છે. પાછળના કથાકારોએ જે કેવળ કામાસક્ત વત્સરાજ કહ્યો છે તે અને આ નાટકકારના વત્સરાજમાં મોટું અન્તર છે. આથી આ સ્થળે ગ્રી. કેશવલાલ દ્રુવને સુધારેલો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેમણે આપેલી ઉપપત્તિ પણ ચોગ્ય છે. જુઓ સ્વપ્નની સુંદરી પૃ. ૭૫. ૭૬-૭૭ ટિ. ૧૪૪-૧૪૫-૧૪૬-૧૪૭. ૧૪૮. આશ્રિતિ ૩.

ગોરક્ષા કલ્પતરૂ

વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

રાજપુત જીવનસંધ્યા

નરસિંહભાઈ ધંધરભાઈ પટેલ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ - ૧-૪-

મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રભાત

નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ

„ „ ૧-૪-

હંગેરીના તારણુદાર

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશન મંદિર ૦-૮-

સોરઠી બ્રહ્મવટીયા

ઝવેરચંદ મેઘાણી

„ „ ૦-૮-

• ખરડાઇ ગએલા દડવાળી લાયકર અરણ્યમાં રહી શકી ? વળી ધોપવતી ! તું અસ્તિગ્ધ છું, જે એ ખીચારીને વાદ નથી કરતી ! નિતમ્મ ઉપર તને ધારણ કરી પામાથી દબાવતી, યાક લાગતાં તને સ્તનોની વચમાં સુખદાયક આલિંગન આપતી, વિરહમાં મને હિંદેશી વાદનોની વચમાં રિમત સાથે વિલાપ ગીતો કહેલી !

શ્રુતિમુલ્લેખનિનદે કથં નુ દેવ્યાઃ

સ્તનયુગલે જયનસ્યલે ચ મુક્તા ।

વિહગરજોવિકીર્ણદણ્ડા

મતિમયમધ્યુપિતાસ્યરણ્યવાસમ ॥

અપિ ચ, અસ્તિગ્વાસિ ઘોષવતિ ! ચા તપસ્વિન્યા ન સ્મરસિ ।

શ્રોણીસમુદ્વહનપાર્વનિપીડિતાનિ

સ્વેદસ્તનાન્તરસુસ્વાન્યુપગૃહિતાનિ ।

ઉદ્દિશ્ય માં ચ વિરહે પરિદેવિતાનિ

વાયાન્તરેષુ કથિવાનિ ચ સસ્મિતાનિ ॥

વિદ્યુત્કે જેને આટલો નધો શોક ન કરવાતું કહે છે. રાજા-‘મિત્ર ! એમ ન કર ! દીર્ઘકાળથી મુનેલો મારો પ્રેમ વીણાએ જગાડ્યો છે ! તે દેવીને હું જોતો નથી જેને ધોપવતી બહાલી હતી !

ચિરમ્મુક્તઃ કામો મે વીણયા પ્રતિયોષિતઃ ।

તાં તુ દેવીં ન પશ્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

વસન્તકે ! કારીગર પાસે ધોપવતીને સમરાવીને જલદી લાવ !’ વસન્તકે વીણા લઇને જાય છે. પ્રતિહારી આવી ખમર આપે છે. રાજા વિચારે છેઃ ‘શું આ ખમર આટલી જલદીથી મહાસેને જાણ્યા ?’ પદ્માવતી આવે છે. રાજા ખમર આપે છે. પદ્માવતી કહે છે. ‘મને આનંદ થયો ! પિયરના કુશળ સમાચાર સાંભળવા મળશે !’ રાજા એની કુલીનતા વખાણે છે જે વામવદતાનાં મગાને પોતાનાં ચણે છે. પદ્માવતીને એમવાનું કહે છે. પદ્માવતી એમતી નથી ગાન પૂછે છે ‘કેમ હજી એમતાં નથી ?’ પ-‘આર્થપુત્ર ! મારી સાથે બેસી એમને મળશે !’ ગગ્ગ-‘એમા શે હોય છે ?’ પ-‘આર્થપુત્રની દુ ખીજ પત્ની છુ એથી એમને માથ જેવું લાગે !’ ગગ્ગ-‘પત્નીને મળવા ચોગ્ય હોય તેમને પત્ની ન બતાવીએ તો જલ્દી વાધો પડે. માટે બેસો.’ પદ્માવતી બેસે છે. રાજાને મનમાં મંદેશા વિશે લય યાપ છે. ‘પોતે મહાસેનની કન્યા દરી પશુ રથજી ન કરી જાણી !’

કંચુકી અને ધાત્રીને પ્રતિહારી દાખલ કરે છે. કંચુકીને હર્ષ યાપ છે પણ વાસવ. દત્તાના મરણના સ્મરણથી દુઃખ યાપ છે. તે રાજા પાસે આવે છે. રાજા જલ્દમાનપૂર્વક

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપાનીઓમાંના

પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (ગ્રેટબ્રિટન) ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

- [૧] કૌશામ્બી
દયારામ સાહની
- [૨] મોરચો દ્વિતિય લેખપત્રો
એ. એચ. સાધન
- [૩] શીનની મુખ્ય મુખ્ય ખેતીઓમાં સકર્મક ક્રિયાપદની રૂપાખ્યાન
ડી. એલ. આર. લોરિમર
- [૪] 'યુડીઆ'નું પુતળું
એસ. લેન્ગડન
- [૫] ચિત્રસંગ્રહથી દર્શકરી ગવેષણ લા. ૮
એલ. સી. હોપકિન્સ
- [૬] ઉર (Ur) માંથી જડેલુ કૌનીલીઅન લેખપત્ર
એરિક જુરોઝ
- [૭] ઉરમાંથી મળેલા જૂના અરબી દસ્તોનો નવો પ્રકાર
એરિક જુરોઝ
- [૮] ચીની તુર્કસ્તાનને લગતા તીબેટી ખતપત્રો
એફ. ડબલ્યુ. થોમસ
- [૯] મુસ્તનબિદનો સોનાનો દિનાર
ડી. એસ. માર્ગોલીઓચ
- [૧૦] ઇન્ડીઆ ઓફિસ કેલોગમાં મુદારો
મુદમ્મદ નાઝિમ
- [૧૧] સુંગના બે વાડના ચાંમલા
એ. કે. સી.
- [૧૨] ખડી ખેતી
ડી. પ્રેદામ બેલી
- [૧૩] ખેતનની પ્રાકૃતમાં બદલવનનું રૂપ
એલ. ડી. બાર્નેટ
- [૧૪] પ્રાચીન વાયવ્ય પ્રાકૃત વિષે
બ્યોર્ન એ. પ્રીઅરસ.

[૩] શીજના ગોળ ટેકરાઓ (Barrows)

એ. એમ. હોફમૅન

ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

[૧] થોમસ કેના

ટી. કે. બોસફ

[૨] હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (bias)

સ્વ. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ અને પ્રો. એચ. એલ. એ. ગેરેટ્ટ

[૩] મેવાડના મુહિલ રાજાઓ

આર. આર. હાલ્ડર

પૂર્તિ

રામશર્માના સૌરસેની અને માગધી રત્નકોષ પૃ. ૧-૧૨.

એમ. એ. ડી. અરસન

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

[૧] થોમસ કેના અને એનું તામ્રપત્રી દાન

રેવેન્ડ એચ. હોરટન અને ટી. કે. બોસફ

[૨] હસિણ હિંદના ડેટલાક સોનાના સિક્કાઓ

શ્રીનિવાસ રાવ અને અર્ચેબર

[૩] ખૂટતાં તામ્રપત્રો

ડી. બી. ડીરકલકર

[૪] મોરલી લેખપત્ર

ડી. બી. ડીરકલકર

પૂર્તિ

પૌર્વાસ સંમુદ્રોમાંના ચાંચીઆપણા વિષે તેથી પૃ. ૧૮૯-૧૯૩

સ્વ. આર્થર્ હોલ્લ

ઇન્ડિઅન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી, વો. ૩. અં. ૩.

[૧] ઉપનિષદનો વિદ્યાર્થી

હિનેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય

[૨] વંશનામ લાલણી વિષે અનુમાનો

ભોગીન્દ્રનાથ ચૌધરી

[૩] આક્ષીકેનતું એલચીપત્રું

ડો. સુરેન્દ્રનાથ સેન

[૪] દિનાંજપુર જિલ્લામાંના રેવન્ટનો એક મુતન પ્રકાર

નિરહરંધુ સન્યાસ

કલકત્તા રિબ્યુ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

- [૧] પ્રાચીન ભારતીય જીવન
જોગેશચંદ્ર રાય
- [૨] બૌદ્ધધર્મ કેરી રીતે લંકા આગ્યો ?
તેરીસ સ્ટ્રીકલેન્ડ
- [૩] સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇશ્વરનો ખ્યાલ
એ. કે. મજુમદાર
- [૪] બાહુટ લેખપત્રો
બી. એમ. બરુઆ
- [૫] પ્રાચીન ભારતીય જીવન
જોગેશચંદ્ર રાય

મોહન રિબ્યુ, ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭

- [૧] લંકામાંલું પ્રાચીન મિત્રકામ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

- [૧] દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ
આર. ડી. બેનર્જી

ઇન્ડીઅન રિબ્યુ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

- [૧] કર્ણાટકમાં દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ
જે. એ. સી. દલાન્ડા

ભારતવર્ષ, વર્ષ ૧૫, ભા. ૧. અં. ૩

- [૧] પાતંજલ્યદર્શન અને ગીતા
અનિલચરન રાય
- [૨] પ્રાચીન ભારતમાં દસ ઇષ્ટોત્તરપતિનો ઇતિહાસ
અશોકનાથ બટ્ટાચાર્ય

માધુરી, વર્ષ ૬, ભા. ૧. અં. ૧

- [૧] રાજપુતાનાના ઇતિહાસને બટ કરવાનો પ્રયત્ન
ગૌરીસંકર હીરાચંદ ઝોઝા

માધુરી વર્ષ ૬, ભા. ૧. અં. ૨

- [૧] આર્યોની ગોકુલચિંતા
ગંગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રી
- [૨] રાઠોડ રાજવંશ
જગદીશસિંહ ગદલેત